

TÜBA-KED

Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi

Turkish Academy of Sciences Journal of Cultural Inventory

ISSN: 1304-2440

2011
9

TÜBA-KED

TÜBA Kültür Envanteri Dergisi TÜBA Journal of Cultural Inventory

TÜBA-KED uluslararası hakemli bir dergidir.
TÜBA-KED is an international refereed journal.

Sahibi/ Owner:

Türkiye Bilimler Akademisi adına
Prof. Dr. Yücel Kanpolat
(Başkan/ President)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü/ Managing Editor:

Ender Arkun

Ön Kapak: Generalife, Granada, İspanya (Mónica Luengo)

Arka Kapak: Mustafa kızı Fatma Hanım'ın mezar taşı
(Hatice Özdemir Demir)

Baskı: Şenol Form Matbaacılık
San. ve Tic. Ltd. Şti.

Tel: 0.312.342 01 60

Sayı: 9/2011 (750 adet)

Basıldığı Tarih: 24/10/2011

ISSN: 1304-2440

© Türkiye Bilimler Akademisi,
2011

© Turkish Academy of Sciences,
2011

(All rights reserved.)

Bu derginin tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz, CD ya da manyetik bant haline getirilemez.
(Kaynağı belirtilmemiş görseller, makalelerin yazarlarına aittir.)

TÜBA-KED Yazışma Adresi/

Correspondence Address

Sultan Aktaş

TÜBA İstanbul Ofisi

İTÜ Maçka Yerleşkesi

Yabancı Diller Yüksek Okulu

34367, Maçka - İSTANBUL

Tel: 0.212.225 20 66

Faks: 0.212.219 16 60

E-posta: sultan@tuba.gov.tr

Türkiye Bilimler Akademisi

Turkish Academy of Sciences

Piyade Sokak, No: 27, 06550

Çankaya- ANKARA

Tel: 0.312.442 29 03

Faks: 0.312.442 23 58

E-posta: tuba@tuba.gov.tr

TÜBA-KED YEREL VE SÜRELİ BİR YAYINDIR

TÜBA-KED

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ KÜLTÜR ENVANTERİ DERGİSİ

TÜBA-KED, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) tarafından yıllık olarak yayınlanan uluslararası süreli bir dergidir. Derginin yayın politikası, kapsamı ve içeriği ile ilgili kararlar, Türkiye Bilimler Akademisi Konseyi tarafından belirlenen Yayın Kurulu tarafından alınır.

DERGİNİN KAPSAMI

Türkiye Bilimler Akademisi "kültür varlığı" tanımını en geniş yelpazesi ile, toprak-su altında ya da üstünde olan, geçmiş dönemlere ait ya da geçmiş dönemlerden günümüze kadar süregelen, her türlü maddi kalıntı, kültürel doğal çevre ya da sözlü geleneği kapsayacak biçimde ele almaktadır. Bu bağlamda TÜBA-KED dergisi ilke olarak, TÜBA-TÜKSEK kapsamında yapılan kültür envanteri çalışmalarının yanı sıra, dönem ve coğrafi bölge sınırlaması olmaksızın, kültür varlıkları kapsamına giren arkeoloji, kırsal ve kentsel mimari, mimarlık tarihi, kentsel arkeoloji, endüstriyel arkeoloji, etnoğrafya, etnobotanik, kültürel çevre, jeoarkeoloji, sözlü tarih, tarihi belgeler gibi ilgili her türlü belgeleme ve envanter çalışması ile bunların korunması, onarımı, sergilenmesi, topluma kazandırılması, kültür sektörü olarak değerlendirilmesiyle ilgili konulara açtır; bu alanlarda bir forum oluşturma işlevini de yüklenmiştir.

TÜBA-KED

TURKISH ACADEMY OF SCIENCES JOURNAL OF CULTURAL INVENTORY

TÜBA-KED is an annual international peer-reviewed journal published by the Turkish Academy of Sciences (TÜBA). Decisions concerning the scope and content of the journal and the publication policies are determined by the Publication Committee delegated by the Academic Council of the Turkish Academy of Sciences.

AIMS AND SCOPE

The Turkish Academy of Sciences defines cultural heritage in its broader sense, as covering all vestiges of the past, both tangible and intangible, and as being nonselective to any culture or time period. Accordingly, the journal TÜBA-KED encompasses all fields that are relevant to the documentation of cultural property or cultural assets, including archaeology, rural or urban architectural heritage, history of architectural heritage, industrial archaeology, cultural landscape, geoarchaeology, ethnography, ethnobotany as well as oral traditions and historic records. With this perspective in mind, TÜBA-KED aims to publish papers not only on survey reports, the inventorisation of the past and on recording cultural property, but also on theoretical aspects, methodologies and the systematics of cultural documentation. As TÜBA-KED intends to provide an academic platform on cultural heritage management, the journal encourages papers on or related to the organisation and planning of cultural heritage, urban archaeology, public archaeology, conservation, restoration and the display of cultural property.

TÜBA-KED

Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of Cultural Inventory

Sayı: 9
Volume: 9
2011

TÜBA-KED
TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ KÜLTÜR ENVANTERİ DERGİSİ

TÜBA-KED
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES JOURNAL OF CULTURAL INVENTORY

Kurucu (Founder): Ufuk Esin (TÜBA)
Onursal Yayın Kurulu (Honorary Editorial Board):
İlhan Tekeli - A. M. Celal Şengör - Ayhan Ulubelen

Genel Yayın Yönetmeni (Editor-in-Chief) :

Mehmet Özdoğan

Yayın Kurulu (Editorial Board) :

Mehmet Özdoğan	TÜBA
Nur Akın	ICOMOS
Astrid Debold-Kritter	ICOMOS - CIVVIH
Luiz Oosterbeek	UISPP
Numan Tuna	TAÇDAM
Namık Yalçın	TÜBA-TÜKSEK

Danışma Kurulu (Editorial Advisory Board):

Güncüt Akın	Afife Batur
İclal Dinçer	Fusun Ertuğ
Aynur İlyasoğlu	Ayla Ödekan
İlhan Tekeli	

TÜBA-KED Editörleri (TÜBA-KED Editors):

Erhan Bıçakçı
Deniz Mazlum
Nadide Seçkin

TÜBA-KED 9. Sayı Editörü (Editor of the 9th Issue)

Zeynep Eres

TÜBA-KED 9. Sayı Özel Konu Editörü (Editor of the Special Section)

Aygül Ağır (Editör/Editor)
Birge Yıldırım (Editör Yardımcısı/Assistant Editor)
M. Çağhan Keskin (Editör Yardımcısı/Assistant Editor)
M. Kaan Sağ (Editör Yardımcısı/Assistant Editor)

İÇİNDEKİLER - CONTENTS

Sunu – *Editorial*5

BELGELEME VE ENVANTER ÇALIŞMALARI / DOCUMENTATION AND INVENTORY PROJECTS

Seda Çalışır HOVARDAOĞLU7
Bir Kentsel Belgeleme Olarak Açıklamalı Kent Tarihi Kaynakçası Önerisi: 21. Yüzyılda Kayseri
Kent Tarihiyle İlgili Kitaplar
A Bibliographical Approach as an Explanatory Model in Devising Urban History: Books Published in the 21th Century on the Urban History of Kayseri

Petek KAPAR - K. Kutgün EYÜPGİLLER19
Bursa Sümbüllü Bahçe Konağı ve Müstemilatı Rekonstrüksiyon Süreci
Reconstruction Process of the Sümbüllü Bahçe Konağı and Outbuildings

Duygu GÖÇMEN - Deniz MAZLUM49
Artvin - Şavşat Kırsal Mimarisinin Özgün Bir Örneği: Zurabet Evi
A Typical Example of the Vernacular Architecture of Artvin – Şavşat: The Zurabet House

TÜBA-TÜKSEK ÇALIŞMALARI / TÜBA-TÜKSEK PROJECTS

Hatice Özdemir DEMİR77
Bergama (İzmir) Mezar Taşları Envanteri 2010: Harputlu Mescid Hazinesi
Bergama (Izmir) Tombstone Inventory 2010: The Graveyard of Harputlu Mescit

Naile AĞABABA95
El Yazmaları ve Arap El Yazma Geleneği
Manuscripts and the Arab Manuscript Tradition

Osman TUGAY - Kuddisi ERTUĞRUL - Evren YILDIZTUGAY107
Başarakavak (Konya) Kasabası Etnobotanik Envanter Çalışması
Etnobotany Inventory of the Başarakavak (Konya) Town

ÖZEL KONU: AKDENİZ VE ÇEVRESİNDE TARİHİ BAHÇE VE PARKLAR SEMPOZYUMU SPECIAL SECTION: SYMPOSIUM OF THE HISTORIC GARDENS AND PARKS IN AND AROUND THE MEDITERRANEAN

Aygül AĞIR
Sunu – *Editorial*127

Mónica LUENGO131
Historic Gardens and Parks in and around the Mediterranean. An Introduction
Akdeniz ve Çevresinde Tarihi Bahçe ve Parklar. Giriş

Cristina CASTEL - BRANCO	141
The Portuguese Garden and the History of Water in Gardens <i>Portekiz Bahçeleri ve Bahçelerde Su Tarihi</i>	
Bahar BAŞER	155
Natural and Cultural Traces of the Flora of Istanbul <i>İstanbul Florasının Doğal ve Kültürel İzleri</i>	
Eeva RUOFF	171
<i>Turquerie</i> in the West-European Landscape Gardens in the 18 th and the Early 19 th Centuries <i>18. Yüzyıl ve Erken 19. Yüzyıl Batı-Avrupa Bahçelerinde Turquerie</i>	
Olga BAŠEOVÁ	181
The Influence of Turkey Upon Czech Gardens <i>Çek Bahçelerinde Türkiye Etkisi</i>	
Margherita AZZI VISENTINI	185
Renaissance and Baroque Private Gardens of Venice and their Urban Impact <i>Venedik'in Rönesans ve Barok Üslupta Özel Mülkiyet Bahçeleri ve Kente Etkileri</i>	
Renata LODARI	201
The Cultural Landscape of the Villas and Gardens of Lake Maggiore. Conservation Problems <i>Maggiore Gölü Villa ve Bahçelerinin Kültürel Peyzajı ve Koruma Sorunları</i>	
Alberta CAMPITELLI	207
The Vatican Gardens From the Middle Ages to the Twentieth Century <i>Orta Çağ'dan 20. Yüzyıla Vatikan Bahçeleri</i>	
Evşen ÖZGEN	221
An Architectural Reading of the Embassy Accounts of Yirmisekiz Mehmed Çelebi and the Possible Effect of French Architecture on Sa'dâbâd Palace <i>Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Sefaretnamesinin Mimari Açıdan Okunması ve Fransız Mimarlığının Sa'dâbâd Sarayı'na Muhtemel Etkisi</i>	
Benoît FONDU	239
French and Belgian Gardeners in Cairo During the 19 th Century <i>19.Yüzyılda Kahire'de Bulunan Fransız ve Belçikalı Bahçe Tasarımcıları</i>	
Home Irani BEHBAHANI - Fakhri KHOSRAVI	249
Persian Garden Between Permanence and Innovation From Ancient to Contemporary Period <i>Antik Dönemden Günümüze Kalıcılık ve Yenilik Arasında İran Bahçeleri</i>	
Yazarlar / Authors	229
Yazım Kuralları / Editorial Guidelines	261

SUNU

Kültür varlıklarının ülkemiz için taşıdığı değerin ve önemin bilinciyle Türkiye Bilimler Akademisi 1999 yılında TÜBA-TÜKSEK (Türkiye Bilimler Akademisi – Türkiye Kültür Sektörü) adıyla kapsamlı bir çalışma başlatmıştı. Söz konusu çalışma bir yandan kültür varlıklarımızın çağdaş ölçütler uyarınca belgelenmesini, öte yandan bunların korunması, topluma kazandırılması ve gelecek kuşaklara özgün bir biçimde aktarılabilmesi bağlamında farklı iş programlarını içeriyordu. TÜBA-TÜKSEK kültür varlıklarımızı, alışlageldiği şekliyle arkeoloji, mimarlık, etnoğrafya gibi alanlarla sınırlamadan, günümüzde kabul edilen en geniş kapsamıyla kültürel doğal çevreden, kültür bitkilerine, sözlü tarihten kırsal alanların geleneksel dokusuna kadar hemen her boyutuyla ele almaya çalışmıştır. Son yıllarda çok hızlı bir gelişme süreci içine giren ülkemizde, bayındırlığa yönelik uygulamalar binlerce yıldan günümüze kadar korunabilmiş kültür varlıkları üzerinde çok ağır bir baskı uygulamaktadır. Dolayısıyla kültür varlıklarımızın korunarak gelecek kuşaklara aktarılması yaklaşımı uygulama boyutunda ivedilik kazanırken, aynı zamanda çözümü güç bir soruna da dönüşmektedir. Bu nedenle Türkiye Bilimler Akademisi kültür varlıklarımızın tüm çeşitliliği ile belgeleyerek tanıtımını sağlamak ve bu alandaki sorunların çözümüne yardımcı olacak bir tartışma platformu oluşturmak amacıyla TÜBA-KED olarak bilinen Türkiye Kültür Envanteri dergisini 2003 yılından beri yayımlamayı görev bilmıştır.

TÜBA-KED dergisi ilk sayılarında Türkiye Bilimler Akademisinin en önemli projelerinden biri durumunda olan Türkiye Kültür Envanteri ile ilgili çalışmaların özet raporları yayımlamıştır. Derginin bu sayıları (1-6), çağdaş ölçütlere göre düzenlenmiş, çok yönlü, geniş kapsamlı ve sorgulanabilir bir kültür envanterinin temel ilkelerinin tanımlanma sürecini yansıtmıştır. 1999 yılında başlayan Türkiye Kültür Envanteri veri tabanı projesi yukarıdaki tanıma uygun çağdaş bir veri tabanının altlığının oluşturulduğu, bunların tartışıldığı ve pilot projelerle uygulanabilirliğinin sınanarak programın eksik yanlarının giderildiği bir süreçtir. Ülkemizde geleneksel kalıpların dışına çıkan bir kültür envanteri modelinin gerekliliğini ve tanımını topluma kazandırmak için TÜBA-KED ilk sayılarını yalnızca söz konusu proje çalışmalarına ayırmıştı. Kanımızca Türkiye Bilimler Akademisi aradan geçen süre içinde kültür envanterinin gerekliliği, amaçları ve kurgusunun ne olması gerektiğinin anlaşılması ve kabul görmesi konusunda önemli bir yol almıştır. TÜKSEK projesinin amaçladığı kültür sektörünü kurabilmek için sağlıklı bir kültür envanteri veri tabanı oluşturmanın gerekliliği açıkça görülmüştür. Türkiye Kültür Envanteri projesinin nihai hedefi olan ulusal ölçekte bir envanteri tamamlamak olanaklı olmasa da, “çağdaş bir kültür envanteri” tartışması gerek akademik çevrelerin gerek yönetim erkinin ve gerekse de toplumun çeşitli kesimlerinin gündemine taşınmıştır. Bu nedenle Türkiye Bilimler Akademisi olarak istenen mutlak sonuca ulaşılamamış olsa bile, bu girişimi önemli bir kazanım olarak görmekteyiz.

Ülkemizdeki çeşitli akademik birimler kendi alanlarında çok sayıda ve nitelikli belgeleme yapmaktadır. Ancak üretilen bilginin yeterince yayına dönüşerek toplumla bilim dünyasıyla paylaşılmadığı da açık bir gerçektir. Bu bağlamda TÜBA-KED her türlü nitelikli belgeleme çalışmasını kapsamı içine almaya karar vermiş ve 7. sayıdan itibaren farklı alanlardaki belgelemeler TÜBA-KED’in içeriğini oluşturmuştur. Bu bağlamda da Türkiye Bilimler Akademisi olarak ülkemizdeki önemli bir eksikliği giderdiğimiz ve bunun da ötesinde genç araştırmacıların çalışmalarını yayımlama olanağı sağlayarak önemli bir görevi yerine getirdiğimiz inancındayız.

TÜBA-KED 8. sayıdan itibaren Özel Dosya Konusu olarak tanımlanan yeni bir uygulamayı daha başlatmıştır. Kültür varlıklarıyla ilgili belirli bir konu üzerinde odaklanarak bunu farklı yönleriyle tanıtmaya çalışan nitelikli araştırmaları bir araya getiren bu uygulamanın gerekliliğini, bir önceki sayımızla ilgili almış olduğumuz olumlu eleştiriler açık bir biçimde göstermiştir. Dosya konularının alışlagelmiş girdilerin ötesine geçen, çağdaş arayış ve yaklaşımları yansıtan konuların seçilmesine özen gösterilmektedir. Bu sayımızda da Tarihi Akdeniz Bahçeleri dosya konusu olarak seçilmiştir. Söz konusu dosya Doç.Dr. Aygül Ağır tarafından 2010 yılında İTÜ Mimarlık Fakültesi'nde yapılmış olan Akdeniz ve Çevresinde Tarihi Bahçe ve Parklar konulu uluslararası sempozyumda verilen bildirilerden oluşmaktadır. Sayın Aygül Ağır dosya sunum yazısıyla konunun içeriğini değerlendiren yazısının yanı sıra, dosyanın düzenlenmesi ve yayına hazırlanması sürecini de üstlenmiştir. TÜBA-KED Yayın Kurulu olarak kendisine içtenlikle teşekkür ederiz. Dosya konusunun yanı sıra önceki sayılarımızda olduğu gibi TÜKSEK Projesi kapsamındaki envanter projeleri ile farklı alanlardaki belgeleme çalışmalarına da bu sayımızda yer verilmiştir. TÜBA-KED Yayın Kurulu olarak tüm yazarlara ve derginin yayına hazır duruma gelmesi için katkı yapan Dr.Zeynep Eres'e de teşekkür borçluyuz. Dergimizin bu sayısının da, ülkemizin kültür varlıklarıyla ilgili yeni çalışmaları katkıda bulunması dileğindeyiz.

YAYIN KURULU

BİR KENTSEL BELGELEME OLARAK AÇIKLAMALI KENT TARİHİ KAYNAKÇASI ÖNERİSİ: 21. YÜZYILDA KAYSERİ KENT TARİHİYLE İLGİLİ KİTAPLAR

A BIBLIOGRAPHICAL APPROACH AS AN EXPLANATORY MODEL IN DEVISING URBAN HISTORY: BOOKS PUBLISHED IN THE 21ST CENTURY ON THE URBAN HISTORY OF KAYSERİ

Seda ÇALIŞIR HOVARDAOĞLU

Anahtar Sözcükler - Keywords:

Kent tarihi yazımı, açıklamalı kent tarihi kaynakçası, Kayseri

Urban historiography, explanatory urban bibliography, Kayseri

ÖZET

Anadolu, çeşitli kültürlerin ürettiği binlerce yılla temsil edilen derin tarihi birikime sahip bir coğrafyadır. Böyle bir coğrafyanın mekansal analizi, fiziksel yapıyı salt dönemsel boyutta incelemenin ötesine geçerek, demografik, sosyo-ekonomik ve politik boyutları da içermelidir. Özellikle son yıllarda üretilen yayınlar incelendiğinde, büyük oranda yerel coğrafyaların kronolojik tarih çözümlemesine odaklanan çalışmaların, bu konuları doğrudan ya da dolaylı olarak açıklamaya çalıştığı dikkat çekmektedir. Bu araştırma ve eserler, bir yandan birer kent tarihi anlatımı olarak geçmişin tarihini bugünün bilgisi üzerinden açıklamaya çalışırken, diğer yandan gelecekte bugüne ve geçmişe ışık tutacak tarih bilgisinin kentsel belgelemesinin de önemli bileşenlerini oluşturur. Bu bağlamda kent tarihi yazımında yerelden yerel üstü ölçeklere eklemlenen, içerik ve nitelikleri farklılık gösteren çok çeşitli anlatımlar dikkat çekmektedir. Konuyu ele alış ve inceleme açısından ortaya çıkan bu çeşitliliğin, tarih yazımındaki farklı yorumları nedeniyle kenti anlamada önemli yeri olduğu belirtilebilir. Ancak kent tarihi yazımı bir kentsel belgeleme olarak kabul edildiğinde, yararlanılan ve üretilen bilginin değeri, miktarı ve niteliği gibi parametrelerin sınanabileceği ve sorgulanabileceği bir belgelemeye de ihtiyaç duyulabileceği düşünülmektedir. Çeşitli tarih yazarları tarihsel yorumu, geçmişin izleri ya da delillerinin sahip olduğu anlamlar üzerinden bunlar arasında yeni kurulan ilişkinin yazılı açıklaması olarak değerlendirmektedir. Bu aşamada metinler biçimindeki ne tür kaynakların kentlerin tarihini açıklamaya yöneldiği ve tarihsel yorumları etkilediğinin tespiti için “Açıklamalı Kent Tarihi Kaynakçası” adıyla bir yöntem önerisi geliştirilmiştir. Günümüzde kentler için gerçekleştirilen kaynakça amaçlı çoğu çalışma genellikle belli bir konu, yer veya dönemle ilgili yayınların tanıtıcı bilgilerini

açıklar niteliktedir. Bu çalışma ise, kentin tarihsel bilgisinin kaynak tanıtıcı bilgilerinin (eser ve yayınevi adı, yayın tarihi vb) ötesinde yayının içeriğini ve anlatıcının bilgiye ulaşma ve anlatım biçimi / yöntemi gibi temel konuların “yapısökümünü” (deconstruction) içeren bir belgelemenin gerçekleştirilmesini hedeflemektedir. Ancak bu süreçte başta el yazmaları ve sayısız arşiv belgelerinden günümüz kitap ve makalelerine kadar çok çeşitli bilgi birikiminin varlığı gündeme gelmekte ve çalışmanın kapsamını oldukça genişletmektedir. Diğer yandan yerel farklılıklar da kent tarihi yazımını etkileyerek, ortak belgeleme başlıkları yerine yerele özgü belgelemeyi gerekli kılmaktadır. Bu nedenle çalışmanın konusu, son yıllarda kent tarihi yazımındaki değişim ve yaklaşımları ortaya çıkararak, Kayseri kenti özelinde basılı eser kaynakçasını kitaplar açısından açıklayıcı bir belgeleme önerisi biçiminde ele alacak şekilde sınırlandırılmıştır.

ABSTRACT

Anatolia, due to its geographic positioning, throughout history has been the melting pot of different cultures, here meeting and merging with each other. The spatial analysis of this geographic features have shaped cultural formations through the span of thousands of years, having an impact in idiographic terms, at the same time, conveying socio-economic, demographic and political markers that can be discerned by temporal analyses.

Contemporary works that focus on chronological assessments of the geographic substratum seem to have a tendency to explain these dimensions either directly or indirectly. Even if such works explain the past through a contemporary perspective, they nevertheless represent vital components of urban documentation. In this context, there are numerous studies, which articulate local levels to supra local levels and which vary in content and quality.

This diversity seems to have an important role in understanding urban structures, as they provide a pluralistic perspective in the historic interpretation. The study of urban history is actually a documentation of towns; thus the need for developing criteria to assess the quality, quantity and value of the source that had been used is necessary. Many of the historians tend to agree that the historical interpretation refers to a codified explanation of new relations between the meanings which come from the footprints and evidences of past. In tune with this tendency, a method called “Explanatory Bibliography” is conceptualized so as to determine certain bibliographies that focus on urban history. It is anticipated, that this method will provide an insight in documenting the local literature by using the “Inventory for Explanatory Urban History Bibliography”. Such documentation would convey information about the published local historic studies, and as well as will help to deconstruct the narrators’ trajectories to access the local information and interpretation styles. The vast variety of information sources ranging from manuscripts to numerous archive documents and also to published articles and books, however broaden the scope of this study on the other hand contingent documentation seems actually necessary rather than common documentation title by virtue of the local peculiarities. Owing to the fact the scope of this study is limited with recently published books, only being focused upon the history of the town of Kayseri to provide a case study for an explanatory documentation that sheds light on the changes and approaches of urban history writing.

GİRİŞ

Çoğu araştırmacı sınırlı geçmiş bilgiye rağmen kent tarihi yazımının, tarih bilgisini anlama açısından bugün ve gelecekte önemli bir belge değeri taşıyacağını düşünmektedir. İster uzak ister yakın geçmiş olsun, tarih ve tarihte yaşananlar bugünün gerçekliğini, geleceğin beklentisini çok yönlü açıklamak için önemli kaynaklardan biri olarak değerlendirilmektedir. İnsanın dünya yüzeyindeki uzun coğrafi tarihi ve farklı özelliklere sahip toplumsal biçimleri, ola-

ğanüstü zenginlikte bir kültür mozağı oluşturmaktadır. Bu çeşitlilik içinde kentin tarihsel oluşum ve gelişimini açıklamaya yönelik kent tarihi yazarları, kentin geçmiş, bugün ve geleceğini anlamada, belgelerin ortaya çıkarılmasına olanak sağlayan önemli aktörlerden başlıcaları olarak ifade edilebilir.

Çeşitli kişi, kurum ve kuruluşların arşivlerinde yer alan yazılı, çizili ve görsel belgeler, tarih yazımında en

önemli başvuru kaynağı olarak tarihi farklı yönleriyle anlatmaya çalışan eserlerdir. Bunlar geçmiş hakkındaki kavrayışımızı hem etkilemekte, hem de biçimlendirmektedir. Tekeli'nin ifadesiyle tarihin kendisi bir metindir ve genellikle de başka metinlerden yararlanılarak yazılmaktadır (Tekeli 2010: 55). Özellikle genel tarih yazımının ötesinde yereldeki bilginin aktarılması söz konusu olduğunda, tarih boyunca yereldeki farklı birçok aktörün de çoğunlukla tarih yazımına eserleriyle katkı sağlamış olduğu görülmektedir. Çoğu zaman bilimsel bilgi üretme kaygısından öte, gözlemler ve yaşananların aktarılmaya çalışıldığı ve sosyo-mekansal yapıya doğrudan ya da dolaylı olarak değişen bu çalışmalar, sınırlı kaynağın bulunduğu çoğu durumda öncelikli kaynak olarak da değerlendirilmektedir. Bu çalışmalardaki yerel bilgi birikimi çoğu zaman yaşanan ve yazılan tarih bilgisini birarada değerlendirme olanağını da sağlamaktadır.

Kent tarihine ilişkin geçmişi çok eskilere dayanan ve çeşitlenen bilgi birikimi kent kaynakçalarının oluşturularak yerelin tarih bilgisinin gün ışığına çıkarılması gerekli kılmaktadır. Ancak başta el yazmaları gibi çoğu yayımlanmamış arşiv belgeleri, çizili ve görsel belgeler ve yayımlanmış eserler gibi çok farklı kaynağın envanterinin oluşturulmasında kaynakçanın çeşitli başlıklara ayrılarak değerlendirilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu bakışla çalışmada özellikle son yıllarda kent tarihi yazımındaki değişim ve yaklaşımları da açıklamayı amaçlayan ve yakın dönem kent tarihi kaynaklarını açıklayıcı bir belgeleme önerisi olarak ele alan bir yaklaşım benimsenmiştir. Bu kapsamda öncelikle ulaşılabilen basılı yayınlar özelinde ülkemizde son yıllarda kent tarihiyle doğrudan ilgili eserler bağlamında yerelin kent tarihi yazımının genel bir değerlendirmesi yapılmaya çalışılacaktır. Ardından kent tarihi bilgisini 2000 yılından günümüze kadar yayımlanan kitaplar özelinde ele alan bir yaklaşımda geliştirilen "Açıklamalı Kent Tarihi Kaynakçası" önerisi Kayseri kenti için örneklenecektir. Bu önerinin yerele göre farklılaşabileceği düşüncesinden hareketle kaynakça önerisi gerçekleştirilen envanter çalışmasının Kayseri kenti özelindeki sonuçları bağlamında değerlendirilecektir.

TÜRKİYE'DEKİ KENT TARİHİ YAZIMINDA SON ON YILIN GENEL BİR DEĞERLENDİRMESİ

Bugünün bilgisiyle "geçmişin kanıtlarından geçmişin yaşantısına geçerken" (Tekeli 2010: 50), "tarihi-

sel belgeler yeniden kurulan tarihsel olgunun" (Tekeli 2010: 32) vazgeçilmezleri olmaktadır. 1931 yılındaki Restorasyon Tüzüğü'nden (Carta Del Restauro, Madde 11), 1964'teki Venedik Tüzüğü'ne (Madde 16) kadar çoğu çalışmada, gerçekliği temsil kabiliyeti yüksek bir belgeleme yapılmasının ve bunun kalıcı ve güvenli olarak kaydedilmesinin gereği üzerinde durulmuştur. Toplumsal yaşamın hemen her alanını ilgilendiren ve çok yönlü bilgiye ihtiyaç duyulan kent tarihi yazımında sınırlı kaynak bilgisi, özellikle geçmişe dair bilginin sosyo-mekansal ifadesinde ve iç içe geçmiş dönemleri bir arada yorumlayan bir yaklaşımın anlatımında bazı yazım ve anlatım sorunlarını beraberinde getiriyor görünmektedir. Ancak sınırlı bilgi anlatımı etkilese de 2000'li yılların başından itibaren Türkiye'de yerelin tarihsel gelişim ve değişimini kentsel bağlamda açıklamaya çalışan çeşitli yayınlar hazırlanmıştır. Kent tarihiyle doğrudan ilgisi olduğu düşünülen birçok yayının incelenmesi sonucunda yerel tarihin anlatım biçimiyle ilgili olarak ulaşılan sonuçlar aşağıdaki biçimiyle sınıflandırılmıştır:

1- Konunun ele alınma / Anlatım biçimi:

Binlerce yıllık uzun ve köklü bir tarihsel birikime sahip Anadolu coğrafyasında kent tarihi yazımı, çoğu çalışmada dönemsel bir analiz ve buna ilişkin sosyo-mekansal bir incelemeyi de beraberinde getirmiştir. Bu yaklaşım içinde konunun açıklanmasında yazılı bilginin yanı sıra çizili ve görsel materyalin de kullanıldığı ve yorumlandığı birçok çalışma incelenmiştir. Bu eserler yerel tarihin yazımında konunun ele alınma / anlatım biçimi açısından şöyle sınıflandırılabilir:

-Uzak geçmiş açısından kenti değerlendirenler: Bu yayınlar çeşitli bilimsel çalışmalardan elde edilen sonuçların birarada yorumlanarak geçmiş dönem kent bilgisinin oluşturulması kadar arkeolojik kazılar sonrası elde edilen bilginin yorumlanması olarak da genellenebilir. *Pergamon Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları* (Radt 2002), *İlkçağ'da İzmir: Kentin En Eski Çağlardan İ.S. 324'e Kadar Tarihi* (Cadoux 2003), *Kültepe (Kanes / Nesa)* (Özgüç 2005) vd.

-Kronolojik olarak sosyo-mekansal açıdan konuyu değerlendiren ve/veya mimari açıdan özellikle yapı bazında kenti açıklamaya yönelenler: *19. yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera* (Akın 2002), *Bir Kent Tarihi Kastamonu* (Eyüpgiller 1999), *Mar-*

din Şehir Dokusu ve Evler (Alioğlu 2000), *Kayseri Bağ Evleri* (İmamoğlu 2001), *İstanbul Bir Kent Tarihi Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul* (Kuban 2004), *Kentleşme Tarihi ve Diyarbakır Kentsel Gelişimi* (Binici ve Bağlı 2005), *Orta Halli Osmanlılar* (Faroqhi 2009) vd.

-Planlama tarihi özelinde konuyu değerlendirenler: Kentlerin planlı dönem sonrası değişimlerini özellikle plan kararları ve uygulama sonuçları bağlamında ele alan yaklaşımların ağırlıkta olduğu çalışmalar olarak değerlendirilebilir. *Tarihsel Çevre Koruma Politikaları Ankara* (Tunçer 2000), *Eğreti Kamusalılık: Kayseri Örneğinde İslamcı Belediyecilik* (Doğan 2007), *Bir Yerel Yönetim Deneyiminin Ardından: Küçük Çekmece Ayazma-Tepeüstü Kentsel Dönüşüm Projesi* (Ceylan ve Turgut 2010) vd.

-Yerel ansiklopediler: Kentin sosyo-mekansal, ekonomik ve kurumsal yapısını, yerel ve yerelüstü ilişkiler açısından değerlendirmeye yönelik eserlerdir. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (Tekeli 1994), *Kayseri Ansiklopedisi* (Satoğlu 2002) vd.

-Gezi notları, anılar ve incelemeler: Osmanlı Dönemi'nde kentleri ziyaret eden seyyahlar ve çeşitli görevlilerin anı ve gezi notlarına yönelik çalışmaların derleme ve çevirilerinin yanı sıra özellikle son yıllarda gerçekleştirilen gezi notlarının yer aldığı eserlerdir. *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiye'si* (Simeon 2007), *Anadolu'da Yol Notları, Kayseri, Kırşehir, Kastamonu* (Örik 2000), *Amasra Tarihine Denizden Bakış* (Toksoy 2009) vd.

-Envanterler: Arkeoloji, kentsel ve kırsal mimarlık, yazılı ve sözlü tarih bilgisinin tespit ve değerlendirilmesine yönelik çalışmalar olarak açıklanabilirler. *Birecik-Suruç Kırsal Mimarlık Envanteri Raporu* (Akın vd 2002), *Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri* (Özbek ve Arslan 2008) vd.

-Kent araştırmaları kaynakçaları: Kent ve planlama tarihini birçok açıdan değerlendirebilmeye olanak sağlayan, özellikle basılı yayınların kaynak tanıtıcı bilgilerinin (eser ve yayınevi adı, yayın yeri ve tarihi vb) derlendiği kaynakçalardır. Kent Araştırmaları Bibliyografyası (Aksel ve Öğretmen 2001), *Şanlıurfa İli Kaynakçası* (Özdoğan ve Polat 2002) vd.

Kültür mirasımızın önemli eserleri arasında yer alan yazma eserler kent tarihine ilişkin önemli bilgilerin yer aldığı kaynaklardır. Kütüphane, müze ve üniversite gibi resmi ve özel çoğu kurum ve kuruluş ile şahıslarda bulunan bu eserlerin de son yıllarda kaynakçalarının hazırlanmasına önem verilmiştir. Özellikle 1978 yılından itibaren yurtiçi ve yurtdışındaki kütüphanelerde bulunan el yazmalarını bibliyografik denetim altına almak ve araştırmacıların hizmetine sunmak amacıyla T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından başlatılan Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu Projesi (TÜYATOK) kapsamında ve Milli Kütüphane Yazma Eserler Kataloqları da dahil olmak üzere yazma eser ile ilgili çeşitli koleksiyonlara yönelik çok sayıda yayın yapılmıştır. *Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu* (Kaya vd. 2004), *Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu* (Kaya vd. 2005) vd.

2- Dönemsel değerlendirme:

Sınırlı bilgi kaynağı, çeşitli arşivlerde yer alan gün ışığına çıkarılmamış eserlerin olması ve mevcut alan bilgisinin yetersizliği gibi nedenlerden dolayı yerel tarihin belli dönemlere odaklanarak yazılmasının söz konusu olduğu ifade edilebilir. Uzak geçmiş tarihine ilişkin yüzey araştırmaları ve kazılardan elde edilen sonuçlar ile özellikle Osmanlı Dönemi'ne ait kaynakça bilgisinin önceki dönemlere göre daha fazla ve kolay ulaşılabilir olması gibi nedenler yerel tarih yazımında bu dönemlerde yoğunlaşmayı beraberinde getirmiştir. Bu bakışla dönemsel değerlendirmeler şöyle sınıflandırılabilir:

-Özellikle kazı ve yüzey araştırması gibi arkeolojik amaçlı çalışmalar sonrası elde edilen bilginin aktarılmasını hedefler nitelikteki uzak tarih,

-Genellikle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi'nin belirli evrelerine odaklanan tarih,

-Kentin ulaşılabilen en eski tarihinden günümüze kadar geçirdiği dönemler,

-Kentsel Planlama açısından planlı döneme geçiş ve sonrasını içeren dönemler,

-Gezginlerin Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi ağırlıklı gezi notları derleme ve çevirileri ile günümüz yazarlarının gezi notları ve anılarını içeren dönem.

3- Sınır belirleme / Yerel sınır tespiti:

Kentsel bağlamda tarihsel coğrafyaya odaklanan birçok yayın, örneklem alanının sınırını bugünün idari sınırlarıyla örtüştürmektedir (il, ilçe, mahalle, belediye vd.). Bazı eserler ise geçmiş dönemlere ilişkin yönetsel sınırlar ve bölgesel ilişkiler bağlamında çalışmanın içeriğine göre sınırlı harita bilgisi dahilinde genel açıklamalarda bulunmaktadır. Bu değerlendirme kısmen yayının başlığını da etkileyerek, günümüz ismi ötesinde yerleşmenin geçmiş dönem isimlerinin de kullanılmasını beraberinde getirmektedir. Bunun yanı sıra arkeolojik açıdan kenti ele alan yaklaşımlarda kazı alanı veya arkeolojik sit alanı sınırı, tarihi çevrelerde tarihi ve kentsel sit alanı sınırı, planlama sürecine yönelik çalışmalarda ise plan dönemi planlama sınırları yerleşme sınırlarının belirlenmesinde önemli bir belirleyici olmaktadır.

4- Görsel bilgi kullanımı:

Dönemsel yerel ve yerel üstü ölçekteki haritalar, kent silüetleri, yapı ve/veya yapı gruplarına ilişkin gravürler ve diğer mimari çizimler, bugün ve geçmiş dönemlere ilişkin fotoğraflar ve kent dinamiklerini ortaya koyan grafikler kent tarihinin görsel açıdan da yorumlanmasını beraberinde getirmektedir.

5- Kaynakça bilgisi:

İncelenen yayınlar kent tarihinin anlatımında yereldeki mevcut alan kullanımı analizinin ötesinde üç temel bilgi kaynağı üzerinden değerlendirme yapıldığını ortaya çıkarmıştır: yazılı, sözlü ve görsel bilgi. Çalışmaların genelinde yazılı bilgi özelinde konunun açıklandığı, sözlü bilginin ise çoğu çalışmada sınırlı düzeyde yer aldığı tespit edilmiştir. Diğer taraftan yayınlarda yararlanılan kaynakların genel ve yerel kaynaklar olarak iki ana başlık altında değerlendirilmesi de söz konusudur.

KAYNAKÇA BİLGİSİNİN AÇIKLANMASINDA BİR YÖNTEM ÖNERİSİ: 21. YÜZYIL KAYSERİ KENT TARİHİ KİTAPLARI İÇİN AÇIKLAMALI KENT TARİHİ KAYNAKÇASI

Araştırmalar sonucunda son yıllardaki kent tarihi yazımında yerelin özgünlüğünü ortaya çıkarmanın öncelikli eğilim olduğu belirtilebilir. Bunun yanı sıra

yazarın ilgisini yoğunlaştırdığı konu ve döneme ilişkin olarak eldeki tarihi bilgiyi yorumladığı düşüncesinden söz edilebilir. Bu bakışta yerelin tarihiyle ilgili bilgi veren her türlü materyal, tarihi bir belge olarak değerlendirilmektedir. Tarih yazımının çoğu zaman, geçmiş hakkında temsiller/tasavvurların birarada değerlendirilerek geçmişin kurgusunu yeniden oluşturmak şeklinde gerçekleştirildiği ifade edilebilir.

Bu yeniden kurgulamanın kaynakça bilgisiyle büyük oranda ilgili olduğu düşüncesiyle, kent tarihi yazımında yararlanılan kaynakların ayrıntıda değerlendirilmesini konu alan bir çalışma yapılması amaçlanmıştır. “Açıklamalı Kent Tarihi Kaynakçası” başlığı altında yerelin bilgisini bir araya getirmek için geliştirilen bu belgeleme önerisi, farklı yerel özellikteki kentler için çalışmanın içeriğinin farklılaştıracağı düşüncesiyle Kayseri kent tarihine ait 2000 yılından günümüze kitap biçiminde basılmış olan eserleri içerecek şekilde sınırlandırılmıştır.

Bu çalışmada öncelikle 2000’li yıllardan itibaren Kayseri kenti için hazırlanmış basılı eserler içinden kent tarihini sosyo-mekansal olarak açıklamaya çalışanlar seçilmiştir. Bu bakışla basımı tamamlanmış 37 adet yayına ulaşılmıştır. Sonrasında her yayına bir envanter numarası verilerek, Çizelge I’de belirlenen başlıklarda ilgili tüm yayınlar hakkında genel bir bilgi birikimi sağlanması ve bu şekilde bilginin arşivlenmesinin gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir. Böyle bir çalışma, aynı zamanda yerleşme tarihiyle ilgili çalışma yapan yazarların da belgelenmesini ve konuyla ilgili eserlerin tasnifini de sağlayacaktır. Yerel yazarların belgelenmesi, yerelin tarih bilgisini basılı eserler üzerinden anlamaya çalışan ve/veya yeniden yazan bir yaklaşımda tarihe yön verenlerin ve tarihi anlama biçimlerinin de tespitini sağlayacaktır.

Kayseri kentinde örneklenen kaynakça önerisi kendi içinde dört bölüme ayrılabilir: Kaynak tanıtıcı bilgiler, yazar bilgisi ve yazarın yerelle ilişkisine yönelik bilgiler, yayın içeriği ve yayının sağlanması (Ek 1). Bu bölümlere ilişkin sonuç ve değerlendirmeler şöyledir:

1- Kaynak tanıtıcı bilgiler:

Kent tarihine ilişkin çoğu kaynakça çalışmasının ortak noktası kaynak tanıtıcı bilgilerin yer aldığı çalışmalar olmasıdır. Bazı yayınlarda sınırlı düzeyde yayına ilişkin kısa bir bilgi de yer almaktadır. Bu çalış-

mada da öncelikle kaynak tanıtıcı bilgilerin (kitap ve yazar adı, yayın yılı ve baskı adedi, basıldığı yer ve kurum) derlenmesi uygun görülmüştür.

Orta Anadolu Yaylası, Kızılırmak yayı içindeki Kayseri kenti topografik ve iklimsel özellikleri kadar her çağda ticari ve askeri yolların kesişme noktasında yer alması nedeniyle de ilk çağlardan itibaren Anadolu'nun önemli yerleşimlerinden biri olmuştur. Bu tarihi ve kültürel birikimin çeşitliliği ve çok yönlülüğü, kentte farklı dönemlerde birçok araştırma yapılmasını ve kent tarihini içeren yayınlar gerçekleştirilmesini beraberinde getirmiştir. Özellikle son yıllarda yereldeki çok çeşitli resmi ve özel kurum ve kuruluşların da desteğiyle birçoğu yerel yazarlar tarafından hazırlanmış çok sayıda kitap yayımlanmıştır. Bu süreçte bazı eserlerin genişletilerek tekrar yayımlandığı, çeviri ve derlemelere de ağırlık verildiği saptanmıştır. Bu nedenle öncelikle yayının özgün adı ve yazarı ile çeviri ya da derleme gibi özelliklere sahipse bu tür bilgilerin de yer aldığı bir ön bilgilendirmenin yapılması öngörülmüştür. Örneğin yakın tarihlerde Vergi Kayıt Defterleri ve Nüfus Kayıtları gibi tarihi kayıtlardan derlenen birçok eser bulunmaktadır: *Kayseri Temettuat Defteri: H. 1250 / M. 1834 tarihli* (Demir 1999), *19. Yüzyılda Kayseri* (Cömert 2007). Bunlar tek ya da çok yazarlı olarak hazırlanmıştır. Özellikle arşivlerde yer alan bilgileri derleyen ya da bu bilgiler üzerinden kenti anlamaya ve açıklamaya çalışan farklı kitapların yazarlarının ayrı başlıklar altında değerlendirilmesi gerekli görülmüştür (Çizelge 1). Diğer taraftan bazı eserler güncellemelerle birlikte birkaç kez basılmıştır: *Geleneksel Kayseri Evleri* (İmamoğlu 2006). Bu nedenle incelenen eser baskı yılının önemli olduğu düşünülerek, ilk basım yılı ve incelenen yayın basım yılı bilgisi ayrıştırılmıştır. Ayrıca yayının kaç adet ve nerede basıldığı, yayının aynı zamanda bilginin dağılımı açısından da gerekli görülerek belgelemeye eklenmiştir. Kitapların zaman içinde bozulma ve yıpranma gibi nedenlerle zarar görmesi gibi durumlarda sayfalarının veya eklerinin yoklabileceği düşüncesiyle sayfa sayısı da kaynak tanıtıcı bilgiler arasında yer almıştır.

Kaynaklar incelendiğinde yayınların çoğunluğunun Kayseri'deki belediye ve diğer yerel kurumlar ile üniversite aracılığıyla basımının gerçekleştirildiği belirtilebilir. Tarihsel bilgi üretmede, yereldeki

kurumsal yapılanmanın kent tarih yazımını yönlendirmedeki etkisi de çalışmanın çıkarımları arasında yer alabilir. Ancak yayınlarda çeşitlilik artmasına rağmen, baskı adet sayısının görece olarak az, dağıtımda yerel öncelikli bir yaklaşımdan söz edilebilir.

2- Yazar bilgisi ve yazarın yerelle ilişkisine yönelik bilgiler:

Açıklamalı Kent Tarihi Kaynakçası önerisinin ikinci ve üçüncü kısmı, çalışmayı özellikle kaynakça amaçlı diğer çalışmalardan farklılaştıran ve konunun ayrıntıda ele alınmasını sağlayan bilgilerin yer aldığı bölümlerden oluşmaktadır. Bunlar yazara ait ve yazarın yerelle ilişkisini kuran bilgiler ile yayının içeriği ve anlatım biçimiyle ilgili bilgiler olmak üzere iki genel başlık altında değerlendirilebilir.

Çeşitli tarihçiler, tarihsel bilgi üretmede belgesel kaynaklar üzerinde yapılan araştırmalar kadar, kaynakları betimlemek ve yorumlamakta kullanılan anlatı biçiminin de önemli olduğunu belirtmekte ve tarihçinin geçmişi temsil/tasavvur ettiğini ifade etmektedir (Munslow 2000: 117). Yerele ilişkin çoğu yayının incelenmesi göstermiştir ki, yerel kent tarihi yazımında o yerde yaşayanların kültür tarihinin açıklanmasında aidiyet ve kente bağlılık duygusu gibi nedenlerle duyarlılık ve farkındalıklarını çoğu zaman kaynakçaya katkı sağlayarak gerçekleştirmektedir. Diğer yandan tarihin ve kültürel birikimin açıklanması, çok yönlü (sosyo-ekonomik, kurumsal vb) anlatıma olanak vermesi nedeniyle çoğu kişinin ilgi alanını oluşturarak, bu alanda kaynak bilgisinin çeşitlenmesini sağlamaktadır. Bu aşamada yazarın, tarih yazma ilgisi ve yerelle ilişki düzeyinin belirlenmesi uygun görülmüştür. İncelenen eserler doğrultusunda yazarın yerel olup olmaması ve yerel ya da yabancı olup kentte bulunma süresi, kente geliş nedeni vb. ile ilgili çok çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır.

Yerel kökenli tarih araştırmalarında hem tarihsel temsil/tasavvurda kaynaktan türeyen kesinliğin çözülmesi, hem de yazarın durduğu yere göre belirlenen anlamın göreliliğini kabul etmek gerekmektedir (Munslow 2000: 47). Çalışmada yer alan yazar bilgisi ve yazarın kentle ilgili ilişki düzeyi bölümleri, yazarların çoğunun Kayserili ya da Kayseri'de yaşayan kişiler olması, kentin toplumsal anlamını, içinde yaşayan ve mekanların tarihsel geçmişini

büyük oranda bilen biri olarak yazma istemi ve kente olan bağlılık olarak değerlendirilebilir. Üniversitenin farklı bölümlerindeki bilim insanlarının da bu aşamada kent tarihi yazımındaki çeşitliliğe eserleriyle önemli bilimsel katkı sağladıkları belirtilmelidir. Diğer yandan kentin tarihini yazma isteği, incelenen çoğu örnekte görüldüğü gibi bazen kent tarihiyle ilgili mesleki deneyimler ve “Kayserililik” ilişkisinin birleştirilmesi biçiminde de gerçekleşebilmektedir. Bazı yayınlar ise, kente çeşitli nedenlerle (görev, ziyaret vb.) ve /veya mesleki ilgi nedeniyle gelen kişilerin araştırmaları sonucunda gerçekleştirilmiştir. Kenti belgeler üzerinden ve/veya kısa süreli teknik gezilerle anlamaya ve yorumlamaya çalışan bu araştırmacıların kentin geçmişi hakkındaki temsillerinin belgelemede ayrı bir başlıkta değerlendirilmesi gereği düşünülmüş ve yazarın araştırmacı olduğu durumlar için araştırma içerik, süre ve gerekçesini açıklayan bir kısım oluşturulmuştur.

3- Yayın içeriği:

Çalışmanın bu kısmında öncelikle anlatımın içeriğine yönelik tarihsel delillerin ele alınması ve tarihsel açıklamalarda yer alan dönemsel tercihlerin açıklanması gibi konularda genel bir bilgilendirme yapılması söz konusudur. İncelenen yayınlar özelinde tarihi ve kültürel değerlerin biçimlendirdiği uzak tarih ve planlı dönemle birlikte değişen ve yenilenen Kayseri’yi içeren bir dönemsel bilgi aktarımından söz edilebilmektedir. İncelenen eserler zaman – mekan ilişkisi açısından şöyle sınıflandırılabilir:

-Arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarına bağlı olarak kenti değerlendirenler: *Kültepe (Kanes) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar* (Baydur 1970), *Kültepe (Kanes / Nesa)* (Özgüç 2005) vd.

-Bilinen en eski yerleşim tarihinden günümüze gelişimini değerlendirenler: *Kayseri Tarihi Araştırmaları* (Çayırdağ 2001), *Geniş Kayseri Tarihi* (Erkiletlioğlu 2006), *Sokakların Ölümü, Kayseri’de ve Şehirlerimizde* (Korat 2009), *Geçmişte Konaklama, Ticaret ve Kayseri* (Erkiletlioğlu 2010) vd.

-Çoğu zaman görsel ağırlıklı kaynakların sıkça kullanıldığı tek veya birkaç döneme odaklanan yapı özelinde değerlendirmeler: *Kayseri’deki Tarihi Su Yapıları (Çeşmeler, Hamamlar)* (Denktaş 2000), *Geleneksel Kayseri Evleri* (İmamoğlu 2006), *Kayseri’de*

Yıkılan Anıtlarımız (Denktaş 2007), *Orta Halli Osmanlılar* (Faroqhi 2007) vd.

-Kayseri kentsel gelişimini özellikle yerel yönetimlerin faaliyetleriyle ilişkilendirerek ilgili döneme yönelik açıklamalara ağırlık veren ve planlama tarihine ilişkin değerlendirmeler: *Kayseri Yakın Tarihinden Notlar* (Erkiletlioğlu 1998), *Kendini Kuran Şehir* (Karatepe 1999), *Kayseri’nin Çağdaşlaşması ve Vali Ahmet Muammer Bey* (Kars 2005), *Kayseri İç Kalesi’nin Korunarak Kültür ve Sanat Ortamı’na Dönüştürülmesi: İki Kademeli Ulusal Mimarlık Yarışması* (Kolektif 2008) vd.

-Özellikle Osmanlı Dönemi resmi evraklarının belgelenmesi, derlenmesi ve yorumlanmasına yönelik değerlendirmeler: *Kayseri Raşit Efendi Kütüphanesi’ndeki Türkçe, Farsça ve Arapça Yazma Eserler Kataloğu* (Karabulut 1982), *Kayseri Temettuat Defteri: H. 1250 / M. 1834 tarihli* (Demir 1999), *Geçmişteki İzleriyle Kayseri* (Keskin 2006) vd.

-Yerele ait sosyo-mekansal ve kurumsal çoğu bilginin yer aldığı ansiklopediler: *Kayseri Ansiklopedisi* (Satoğlu 2002), *Kayseri Ansiklopedisi* (Gökdağ 2009) vd.

-Yakın ve uzak geçmişe ait gezi notları, anılar ve incelemeler: *Anadolu’da Yol Notları, Kayseri, Kırşehir, Kastamonu* (Örik 2000), *Seyahatnamelerde Kayseri* (Eravşar 2000) vd.

-Eski ve/veya yeni fotoğraflarla kent tarihini belgelemeye yönelik değerlendirmeler: *Bir Zamanlar Kayseri* (Başgelen 1998), *Anımsamalar* (Karakaya 2002), *Fotoğraflarla Kayseri* (Karakaya 2006).

Sonuç olarak kent tarihine ilişkin dönemsel ve konuyu ele alma / anlatım biçimi açısından çok çeşitli yayınlar olduğu yönünde genel bir değerlendirme yapılabilir. Kentin tarihini anlama ve anlatma isteği bu çeşitliliği desteklerken, yapılardan, mahalle ve kent geneline yayılan geniş bir perspektifte kent tarihi açıklanmaya çalışılmaktadır. Aynı zamanda incelenen yayınlar, fiziksel yapıyı salt dönemsel boyutta incelemenin ötesine geçerek, kuşkusuz demografik, sosyo-ekonomik ve politik boyutları da içermektedir.

Yayın içeriğiyle ilgili belgelemede, incelenen yayınlar özelinde kent tarihi anlatımında yararlanılan delillerin toplamı/arşivin niteliğini açıklamaya yöne-

lik bir değerlendirme yapılması da düşünülmüştür. Bu amaçla yayınlarda kullanılan kaynak bilgisi araştırıldığında, anlatım ve yorumlama sürecinde yayınların birçoğunda yazılı geçmiş dönem bilgisinin derlenmesi ve yaşanan tarihin aktarılması yönünde bir eğilim olduğu belirtilebilir. Yaşanılan tarihin yazımında bazı durumlarda yazar kendi yaşadıklarını, bazen de aile veya yakınlarının anlatıklarını aktarmakta veya yorumlamaktadır. Özel ve kurumsal arşivlerden elde edilen eski ve yeni fotoğraflar görsel bilginin en önemli dayanakları olmakla birlikte, sınırlı düzeyde harita bilgisi de çalışmalarda yer almaktadır. Yayınların genelinde çalışmanın sonunda açıklayıcı ve çalışmayı zenginleştirici özellikte yazılı, çizili ve görsel bilgi eklerinin yer almadığı yönünde bir genellemeye gidilebilir. Ancak bazı çalışmalarda özellikle görsel bilginin eserin ek kısmında yer aldığı da saptandığından, araştırmada eklerin tespitine yönelik bir madde eklenmiştir (Ek 1).

4- Yayının sağlanması:

Çalışmanın sonunda envantere konu olan yayına nereden ulaşılabileceği, envanter fişinin kimin tarafından ve nerede hazırlandığı ve hazırlanma tarihi gün, ay ve yıl olarak yer almıştır.

Kent içinde yerel bilgi birikiminin oluşturulması yönündeki çabalar, yayınların basılı hale getirilmesi dışında bilginin arşivlenmesi yönünde de dikkat çekmektedir. Erciyes Üniversitesi içinde kurulan Kayseri Araştırma ve Uygulama Merkezi (KAYHAM) Kayseri konusunda günümüze kadar yazılmış eserlerin bir araya getirilmesi yönünde istatistiki veri tabanı olanağı sunmaktadır. Bunun yanı sıra özellikle yerel kurumlarda bulunan kurumsal kütüphane ve arşivlerin yanı sıra, bazı evlerde “Kütüphane Evler” olarak da anılan kişisel kitaplıklar bulunmaktadır. Kentteki arşivlemeye yönelik bu çalışmalar, belgeleme sonuçlarında da ortaya çıktığı gibi, yerele ilişkin çoğu yayının yerelden sağlanabileceğini ortaya koymaktadır.

SON VERİRKEN

Araştırma sonuçlarına göre Kayseri’de 2000 yılı ve sonrasında kent tarihiyle ilgili çok çeşitli yayının bulunduğu ve çoğu kentte olduğu gibi Kayseri’de de araştırmacıların yerel tarihi açıklama yönünde basılı yayınlar oluşturma eğiliminde olduğu tespit edil-

miştir. Bu çalışmada, Kayseri kentinde örneklenmeye çalışıldığı biçimiyle kent tarihi yazımını kent-sel belgeleme olarak gören yaklaşımda “Açıklamalı Kent Tarihi Kaynakçası” olarak adlandırılan bir çalışmanın içerik ve gerekliliği üzerinde değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır. Böyle bir çalışma ile kentin basılı yayın haline getirilmiş tarihsel bilgisinin kaynak tanıtıcı bilgilerinin ötesinde, yayının içeriğini ve anlatıcının bilgiye ulaşma ve anlatım biçimi / yöntemi gibi temel konuların yapı-sökümü (*deconstruction*) (Munslow 2000) hedeflenmiştir. Yerel tarih kaynakçasının belgelenmesinin yanı sıra, her yerleşme için yerelin sosyo-mekansal yapısını açıklamaya çalışan tarih yazarlarının da belgelenmesinin gerekli olduğu düşünülmüştür. Diğer yandan özellikle kentte yer alan birçok özel arşivdeki bilginin de derlenerek, yerel ve diğer kent tarihi araştırmacılarına çalışmalarında yardımcı olacak güncel bilgiye ulaşmalarını kolaylaştırmak hedeflenmiştir.

Foucault (1999) tarihi coğrafyanın yorumlanmasında incelenen tarihi sürece müdahil olan aktörlerin niyetlerine göre açıklamanın önemini yanı sıra, tarihi çizgisel bir bağlamdan kurtarmaya çalışarak tarihin arkeolojisini yeniden oluşturmada tarihsel bir analizin gerekliliğinin önemini ifade etmektedir. Bu bakışın da desteklediği biçimde kaynakça önerisinin ilk kısmı kaynak tanıtıcı bilgileri açıklamaya yönelirken, çalışmanın devamı özellikle anlatıcının yerelle bağını ortaya çıkarmayı ve devamında yayının tarihi çözümlemesini değerlendirmeyi hedeflemiştir. Yere ve tarihi birikime odaklanan bir kent tarihi anlatımında, tarihi yaşayanların tarih anlatımına eklenmesi çoğu zaman vazgeçilmez bir unsur olarak görülebilir. Örnekleme alanı olan Kayseri’de yaşayanların yerelin yazarları ve yaşayanları olarak kentin sosyo-mekansal özelliklerini ortaya çıkaracak şekilde basılı yayınlara önemli katkıları olduğu belirtilebilir. Bu bakışla geliştirilen özgün yerel bilgi, aynı zamanda çoğu yazılı tarihe geçmemiş, ancak belli ölçülerde bugüne etki eden toplumsal geçmişin de tarihsel coğrafyadaki önem ve sürekliliğini ortaya çıkarmayı beraberinde getirebilecektir.

Anlatım ve yorumlama sürecinde yayınların birçoğunun ortak özelliği, çoğunlukla yazılı geçmiş dönem bilgisinin derlenmesi ve yaşanan tarihin aktarılması yönündedir. Özel ve kurumsal arşivlerden elde edilen eski ve yeni fotoğraflar görsel bilginin en önemli dayanakları olmakla birlikte, sınırlı düzeyde

harita bilgisi de çalışmalarda yer almaktadır. Yayınların genelinde çalışmanın sonunda açıklayıcı ve çalışmayı zenginleştirici özellikte yazılı, çizili ve görsel bilgi eklerinin çok fazla yer almadığı yönünde bir genellemeye gidilebilir.

İnceleme sonunda yayınların birçoğunun yerelde bazılarının da yerel dışında basımının yapıldığı yönünde bir genellemeye ulaşılmıştır. Bunların çoğunluğunun Kayseri'deki belediye ve diğer yerel kurumlar ile üniversite aracılığıyla basımının gerçekleştirildiği belirtilebilir. Tarihsel bilgi üretmede, yereldeki kurumsal yapılanmanın kent tarih yazımını yönlendirmedeki etkisi de çalışmanın sonuçları arasında yer alabilir. Yayınların basımı kadar arşivlenmesinde de yerel çabalar bulunmaktadır. Kent içinde yer alan arşivlemeye yönelik çok çeşitli çalışmalar, belgeleme sonuçlarında da ortaya çıktığı gibi

yerelerle ilişkin çoğu yayının yerelden temin edilebileceğini ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada örneklenmeye çalışıldığı biçimiyle “Açıklamalı Kent Tarihi Kaynakçası” önerisinin Kayseri kentine ilişkin kent tarihi belgelerinin derlenmesi için kullanılması öngörülmüştür. Önerinin oluşturulmasında incelenen 37 adet yayının envanter dosyaları hazırlanmıştır. Kent tarihine ilişkin yapılan bu çalışmalara ait envanter bilgileri ve bundan sonraki incelenen eserlerin bilgileri periyodik olarak bilgisayar ortamına aktararak, oluşturulacak ortak veri tabanı ile internetten erişilebilir, güncellenebilir ve çıktı alınabilir biçimde araştırmacıların hizmetine sunulabilir. Yerel tarih yazımı ve arşivlenmesi ile ilgili destek veren üniversite ve özellikle yerel yönetimlerin desteğiyle, bu şekilde ortak bir dijital arşiv oluşturulması çok da olanaksız değildir.

KAYNAKLAR

Anonim, 2008.

Kayseri İç Kalesi'nin Korunarak Kültür ve Sanat Ortamı'na Dönüştürülmesi: İki Kademeli Ulusal Mimarlık Yarışması. Mimarlar Odası Yayını, Ankara.

Ahmet Nazif Efendi, 1987.

Mir'at-ı Kayseriyye (Kayseri Tarihi). (düz.) M. Palamutoğlu, Kayseri Özel İdare Müdürlüğü ve Kayseri Belediyesi Birliği Yayınları, No:2, Kayseri.

Akın, N., 2002.

19. yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera. Literatür Yayıncılık, İstanbul.

Akın, G., N. Akın, Z. Eres ve B. İvedi, 2002.

“Şanlıurfa, Birecik-Suruç Kırsal Mimarlık Envanter Raporu”, *Birecik-Suruç Türkiye Kültür Envanteri Pilot Bölge Çalışmaları* 1/1: 119–192. Türkiye Bilimler Akademisi– TÜBA/TÜKSEK, İstanbul.

Aksel, B. ve F. Öğretmen, 2001.

Kent Araştırmaları Bibliyografyası. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

Alioğlu, E. F., 2000.

Mardin Şehir Dokusu ve Evler. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Bağlı, M. ve A. Binici, 2005.

Kentleşme Tarihi ve Diyarbakır Kentsel Gelişimi. Bili-madamı Yayınları, Ankara.

Başgelen, N., 1998.

Bir Zamanlar Kayseri. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Baydur, N., 1970.

Kültepe (Kanes) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, No: 1519, İstanbul.

Cadoux, C.J., 2003.

İlkçağ'da İzmir: Kentin En Eski Çağlardan İ.S. 324'e Kadar Tarihi. İletişim Yayınları, İstanbul.

Ceylan, E.Ç. ve S. Turgut, 2010.

Bir Yerel Yönetim Deneyiminin Ardından Küçük Çekmece – Ayazma - Tepeüstü Kentsel Dönüşüm Projesi. Alfa Yayınları, İstanbul.

Cömert, H., 2007.

19. Yüzyılda Kayseri. Mazaka Yayıncılık, Kayseri.

Cömert, H., 1993.

Kayseri'de İlk Nüfus Sayımı 1831. Kayseri İl Özel İdaresi Yayınları No:6, Kayseri.

Çayırdağ, M., 2001.

Kayseri Tarihi Araştırmaları. Kayseri Büyükşehir Belediyesi, Kayseri.

Demir, İ., 1999.

Kayseri Temettuat Defteri: H. 1250 / M. 1834 Tarihli. Kayseri Ticaret Odası Yayını, Kayseri.

- Denktaş, M., 2007.
Kayseri’de Yıkılan Anıtlarımız. Erciyes Üniversitesi Yayınları No:156, Kayseri.
- Denktaş, M., 2000.
Kayseri’deki Tarihi Su Yapıları (Çeşmeler ve Hamamlar). Kıvılcım Yayınları, Kayseri.
- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, 1994.
Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Edhem (Eldem) H., 1982.
Kayseri Şehri. (haz.) Kemal Göde, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara.
- Erkiletlioğlu 2010.
Geçmişte Konaklama. Ticaret ve Kayseri Bel-sin Eğitim, Hizmet, Güzelleştirme ve Yardım Vakfı Kültür Yayınları -2, Ankara.
- Erkiletlioğlu, H., 2006.
Geniş Kayseri Tarihi. Can Matbaası, Kayseri.
- Erkiletlioğlu, H., 1998.
Kayseri Yakın Tarihinden Notlar. Kayseri Ticaret Odası, Kayseri.
- Eyüpgiller, K.K., 1999.
Bir Kent Tarihi Kastamonu. Eren Yayınevi, İstanbul.
- Farooqi, S., 2009.
Orta Halli Osmanlılar. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Foucault, M., 1999.
Bilginin Arkeolojisi. Birey Yayıncılık, İstanbul.
- Gökdağ, F (haz.), 2009.
Kayseri Ansiklopedisi. Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No:70, Kayseri.
- Hobsbawm, E.J., 2009.
Tarih Üzerine. Agora Kitaplığı, İstanbul.
- Hovardaoğlu, S., 2010.
“Türkiye’de Planlama Eğitiminde Kent Tarihi Anlatımı Üzerine Bazı Değerlendirme ve Tartışmalar”, *KBAM I. Arama Konferansı*. 20-21 Eylül 2010, ODTÜ, Ankara.
- Hovardaoğlu, S., 2009.
“Tarihi Süreklilikte Kentsel Katmanlaşmanın Belge-lenmesi Bağlamında Kayseri Kent Merkezi”, İstanbul Teknik Üniversitesi (Doktora Tezi), İstanbul.
- İmamoğlu, V., 2006.
Geleneksel Kayseri Evleri. Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, Ankara.
- İmamoğlu, V., 2001.
Kayseri Bağ Evleri. Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- Karabulut, R. (haz.), 1982.
Kayseri Raşit Efendi Kütüphanesi’ndeki Türkçe, Farsça ve Arapça Yazma Eserler Kataloğu. 2 cilt, Emek Matbaacılık, Kayseri.
- Karakaya, N., 2006.
Fotoğraflarda Kayseri. Kocasinan Belediyesi Yayını, Kayseri.
- Karakaya, N., 2002.
Anımsamalar. Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri.
- Karatepe, Ş., 1999.
Kendini Kuran Şehir. Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, No:30, Ankara.
- Kars, Z., 2005.
Kayseri’nin Çağdaşlaşması ve Vali Ahmet Muammer Bey (1910-1923). T.C. Kayseri Valiliği İl Kültür Müdürlüğü, Kayseri.
- Kaya, D., N. Ünver, E.S. Kutlu, 2005.
Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu. CD III, Milli Kütüphane Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Kaya, D., N. Ünver, E.S. Kutlu, H. Soyak, 2004.
Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu. CD I-II, Milli Kütüphane Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Keskin, M., 2006.
“1831 – 1860 tarihli Kayseri Müfredat Defteri’ne Göre Kayseri ve Tabi Yerleşim Yerlerinde Nüfus Dağılımı”, (yay.) M. Keskin ve M.M. Hülagü, *Geçmişteki İzleriyle Kayseri*. Erciyes Üniversitesi yayını, Kayseri.
- Korat, G., 2009.
Sokakların Ölümü, Kayseri’de ve Şehirlerimizde..., İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kuban, D., 2004.
İstanbul Bir Kent Tarihi Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Munslow, A., 2000.
Tarihin Yapısökümü. Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Örik, N.S., 2000.
Anadolu’da Yol Notları, Kayseri, Kırşehir, Kastamonu. Arma Yayınları İstanbul.

- Özbek, Y. ve C. Arslan, 2008.
Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri. cilt: I-III, Kayseri Büyükşehir Belediyesi, Kayseri.
- Özdoğan, M. ve S. Polat, 2002.
Şanlıurfa İli Kaynakçası. Türkiye Bilimler Akademisi-TÜBA/TÜKSEK, Ankara.
- Özgüç, T., 2005. Kültepe (Kanes/ Nesa), Yapı Kredi Yayını, İstanbul.
- Polonyalı Simeon, 2007.
Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiye. Günaydın Matbaası, İstanbul.
- Radt, W.R., 2002.
Pergamon Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları. Yapı Kredi Yayınları / Sanat Dizisi, İstanbul.
- Satoğlu, A., 2002.
Kayseri Ansiklopedisi. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları / 2932, Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri Dizisi / 377, Ankara.
- Sümer, F., 1985.
Yabanlu Pazarı. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Tekeli, İ., 2010.
Birlikte Yazılan ve Öğrenilen Bir Tarihe Doğru. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İlhan Tekeli Toplu Eserler-1, İstanbul.
- Tekeli, İ., 1998.
Tarihyazını Üzerine Düşünmek. Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Toksoy, L., 2009.
Amasra Tarihine Denizden Bakış. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı / Deniz Müzesi, İstanbul.
- Tunçer, M., 2000.
Tarihsel Çevre Koruma Politikaları. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları / 2520, Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri Dizisi / 281, Ankara.

Ek 1. Kayseri kenti açıklamalı kent tarihi kaynakçası önerisi**I. KAYNAK TANITICI BİLGİLER**

- I.1. Kitap adı
 - I.1.1. Özgün yayın adı:
 - I.1.2. Çeviri adı:
- I.2. Yazar adı
 - I.2.1. Yazarsız, yayınlayıcısı / hazırlayanı olan kitap
 - I.2.1.1. Yayınlayanı kurum olan kitap:
 - I.2.1.2. Yayınlayanı kişi olan kitap:
 - I.2.2. Yayınlayanı kişi / kişiler olan kitap
 - I.2.2.1. Yazar adı / adları:
 - I.2.2.2. Çeviren / derleyen adı:
- I.3. Yayın yılı ve yayının baskı sayısı
 - I.3.1. Özgün yayın yılı:
 - I.3.2. Çeviri / derleme yayın yılı:
 - I.3.3. İncelenen yayının baskı yılı ve baskı adedi:
 - I.3.4. Güncellemelerin yapılıp yapılmadığı:
 - I.3.5. Sayfa sayısı:
- I.4. Basıldığı yer ve kurum
 - I.4.1. Basıldığı yer:
 - I.4.2. Basan kurum:

II. YAZAR VE YAZARIN YERELLE İLİŞKİSİNE YÖNELİK BİLGİLER

- II.1. Yazar bilgisi
 - II.1.1. Doğum yeri / yaşı:
 - II.1.2. Yaşadığı yer:
 - II.1.3. Meslek:
 - II.1.4. Kent tarihiyle ilgisi:
- II.2. Yazarın bu kentle ilgisi
 - II.2.1. Doğum yeri:
 - II.2.2. Yaşadığı yer:
 - II.2.3. Araştırmacı:
 - II.2.4. Diğer:
- II.3. Yazarın araştırmacı olduğu durumlarda kent için;
 - II.3.1. Araştırma tarihi:
 - II.3.2. Araştırma süresi:
 - II.3.3. Kentte bulunduğu süre:
 - II.3.4. Kente geliş nedeni:
 - II.3.5. Kentin tarihini inceleme ve yazma nedeni:

III. YAYIN İÇERİĞİ

- III.1. Yayının genel içeriği:
- III.2. Yayının kapsadığı tarihsel dönem / dönemler (Dönemsel değerlendirme):
- III.3. Yayındaki kentsel bilginin niteliği
 - III.1.1. Sözlü bilgi:
 - III.1.2. Yazılı bilgi:
 - III.1.3. Görsel ve çizili bilgi:
- III.4. Yayındaki eklerin adı:

IV. YAYININ SAĞLANMASI

- IV.1. Özel ve resmi kurum ve kuruluşlar:
- IV.2. Özel koleksiyon – arşiv:
- IV.3. Satış yeri:
- IV.4. Diğer:

Hazırlayan:

Hazırlama Tarihi:

Hazırlandığı yer:

BURSA SÜMBÜLLÜ BAHÇE KONAĞI VE MÜŞTEMİLATI REKONSTRÜKSİYON SÜRECİ¹

RECONSTRUCTION PROCESS OF THE SÜMBÜLLÜ BAHÇE KONAĞI AND OUTBUILDINGS

Petek KAPAR - K. Kutgün EYÜPGİLLER

Anahtar Sözcükler - Keywords:

Bursa, Sümbüllü Bahçe Konağı, restorasyon, mimari koruma, rekonstrüksiyon

Bursa, Sümbüllü Bahçe Mansion, restoration, architectural conservation, reconstruction

ÖZET

Sümbüllü Bahçe Konağı, Bursa - Hisariçi Semti Osmangazi Mahallesi'nde yer almaktadır. Hisariçi Bursa'nın en eski yerleşim yeri, Osmangazi Mahallesi de bu yerleşim bölgesinin en eski mahallesidir. Hisar Bölgesi, Roma ve Erken Bizans Dönemi'ne ait arkeolojik kalıntıların, sivil mimarlık örneği yapıların yoğun olarak bulunduğu bir yerleşmedir. Yapı grubu, Osman Gazi ile Orhan Gazi'nin mezarlarının bulunduğu Tophane Meydanı'nın doğusundaki Bursa surlarının doğu burcunun üzerine inşa edilmiştir.

Sümbüllü Bahçe Konağı 1921 yılında yapılmaya başlanmış, diğer beş müştemilat yapısı da sonraki dönemlerde eklenmiştir. Yapı topluluğu, Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından 1986 ve 1993 yıllarında tescil edilmiştir. Konak, Cumhuriyet Dönemi'ne tarihlenmekle birlikte 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başlarına özgü geleneksel konut mimarisinin tipik bir örneğidir.

İlk yapılan ve çalışmada A yapısı olarak isimlendirilen ana konak yapısı ve B yapısı olarak isimlendirilen ana konağa bitişik yapının zemin kat mutfak mekanıdır. A yapısı kagir bodrum kat üzerine ahşap karkas yapım tekniğiyle inşa edilmiştir. Mutfak mekanının devamına ve üzerine sonraki dönemlerde kat ilave edilmiştir. Bu iki ana yapı etrafındaki diğer dört yapı zaman içinde ihtiyaca göre inşa edilerek bir bahçe çevresinde toplanmışlardır. Uzmanlarla yerinde yapılan inceleme ve tetkikler sonucu yapıların hem malzeme hem de taşıyıcı sistem açısından restorasyon teknikleri ile korunamayacağına karar verilmiştir. Bu karardan sonra rekonstrüksiyon projesi hazırlanmıştır. Sümbüllü Bahçe Konağı ve ek yapıları 1. derece arkeolojik sit alanında bulunmaktadır. Rekonstrüksiyon projesi öncesinde Bursa K.T.V.K.B. Kurulu tarafından yapı oturma alanlarında arkeolojik araştırma kazısı istenmiştir. Yapılan kazı sonucunda A-B yapıları ve bahçenin kuzeyindeki C yapısı ile batısındaki D yapılarının 2-4 m kadar altında farklı dönemlere ait arkeolojik kalıntılar ortaya çıkmıştır. Kazılar sonucunda ortaya çıkan verilere göre tekrar proje hazırlanıp Kurul tarafından onaylanmış, uygulaması bu doğrultuda tamamlanmıştır.

Rekonstrüksiyon projesinde yapılara yeni işlev yüklenirken yapıların mimari özellikleri ile uyumu, arkeolojik kazı sonucu açığa çıkan dönemsel katmanlar, çevre halkın ihtiyaçları ve yapıların bulundukları yer göz önüne alınmıştır. Bu aşamada mal sahibi olan belediye yetkilileriyle ve çevre halkıyla görüşülmüştür. Değerlendirmeler sonucunda, kültür turizminin yoğun olarak yapıldığı Hisar Bölgesi'ndeki yapı topluluğuna "Sosyal ve Kültürel Merkez" işlevi verilmiştir.

ABSTRACT

Sümbüllü Bahçe Konağı is located in the district of Hisariçi- Osmangazi. Hisariçi district, the oldest settlement areas of Bursa, Hisariçi Region, reputed with the examples of civil architecture, is at the same time the site of the ancient historic core as evidenced by the archaeological remains of Roman and early Byzantine periods. The cluster of the examples of civil architecture is located on the eastern tower of the Bursa city walls to the east of the Tophane plazas where the graves of Osmangazi and Oranges are located.

The first part of the Sümbüllü Bahçe Konağı was built in 1921; later five annex units were added to the compound. The main building, a konak (mansion) is registered 1986 and 1993 as historical cultural property by the Turkish Ministry of Culture Commission on the Conservation of Cultural and Natural Property. Sümbüllü Bahçe Konağı reflects the architectural style of the Early Republic Period, at the same time bearing certain features of the Baroque style.

The first part of the building, structure A is the main mansion; structure B is the ground floor of the building adjacent to the kitchen in the main mansion. Structure A is a wood-frame construction on masonry basement; later a storey was added to the top of the extension unit of the kitchen. The other four units were appended later whenever necessary, around the garden-courtyard, next to the main compound. In an overall assessment, it became evident that the building were in bad condition of preservation and required immediate interference; expert reached a consensus that, both the structural system of the building and as well the building material was not suitable to renovation with acceptable restoration techniques. Following this decision, reconstruction project was developed. The building is within the 1st degree of archaeological protection zone; accordingly, prior to the commencement of the reconstruction works, the seat of the building had to be controlled by the archaeologists. As the result of archaeological excavation, remains belonging to various cultural eras have been encountered, approximately 2 to 4 m below the ground levels of Structures A and B, Structure C located to the North of the garden and D structure in the west. Following the termination of the archaeological investigations, the process of preparing the final reconstruction projects began and following their approval, the work commenced on this accordingly.

In final designing of the project, new functions were implemented to the buildings in compliance with their architectural features, with the findings of the archaeological excavations, also considering the environmental and social expectations. This stage of the work progressed by negotiating with the governmental bodies holding the property rights of the area and as well with the local community. Consequently, taking into consideration the high touristic potential of the Hisariçi District, a new function was attained to the Sümbüllü Bahçe Konağı as a social and cultural center.

GİRİŞ

Bursa'nın, konumu, tarihi, kültürel mirası ve mimarisi açısından en önemli ve en renkli öğelere sahip semtlerinden biri olan Hisar'da yer alan Sümbüllü Bahçe Konağı, 20. yüzyılın başlarına tarihlenen bir yapıdır. Günümüzde mülkiyeti Osmangazi Belediyesi'ne ait olan konak ve müştemilatı; konumu ve mimari özellikleri ile Bursa'nın en değerli yapılarından. Ana konak yapısının ön cephesi olarak

kabul edilen doğu cephesi Hanlar Bölgesi'ni görecekt şekilde konumlandırılmış olup, odaların neredeyse tamamı Bursa manzarasına yönlendirilmiştir.

Sümbüllü Bahçe Konağı'nın yapımına, Tophane ile Çakır Hamam arasında devam ettiği bilinen sur duvarına ait burç üzerinde, 1921 yılında başlanmıştır. Bodrum katı kagir, zemin ve birinci katları ahşap karkastır.

Toplam altı yapıdan oluşan Sümbüllü Bahçe Konağı yapıları, farklı dönemlerde yapılmalarına rağmen geleneksel konut mimarisinin özelliklerini yansıtmaktadır. Bu çalışmada, Bursa'da önemli bir konumda yer alan bu yapıların rekonstrüksiyon süreçleri, bu süreçte karşılaşılan sorunlar ve çözümleri ele alınacaktır.

SÜMBÜLLÜ BAHÇE KONAĞI

KONUM VE TARİHÇE

Sümbüllü Bahçe Konağı, tarihi Bursa Surları'nın dış duvarı üzerindeki bir burç üzerinde, 1906 yılında Abdülhamit'in yaptırdığı Saat Kulesi'nin bulunduğu Tophane Parkı'nın güneyinde yer almaktadır (Res. 1).

Sümbüllü Bahçe Konağı'nın kuzeyinde Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'na (BKTVKBK) ait restore edilmiş tarihi bir yapı ile üç katlı bir apartman, güneyinde Balibey Hanı, batısında Osmangazi ve Orhangazi'nin türbeleri, doğusunda Cemal Nadir Caddesi yer almaktadır (Res. 2). Orhangazi Çıkmaşı'nda bulunan bahçe kapısından konağın yer aldığı büyük bahçeye girilir.

Konağı yaptıran Vehbi Rasim Dağlı, önce İstanbul Yeniköy'e, daha sonra da 1921 yılında Bursa'ya gelip Tophane'ye yerleşmiştir. Dağlı, Bursa'ya geldiğinde Tophane'deki bu arsayı satın almış ve 1921'de yapımına başladığı konağa 1923 yılında taşınmıştır².

GENEL TANIMLAMA

Sümbüllü Bahçe Konağı, farklı dönemlerde yapılmış altı yapıdan oluşmaktadır. Yapı topluluğunun yerleştiği arazinin doğu kenarında bulunan ve Cemal Nadir Caddesi'ne Tophane yamaçlarından bakan yapı 1923 yılına tarihlenmekte olup, bu çalışmada (A yapısını) olarak adlandırılmıştır.

Arsanın güney kenarında yer alan B yapısının bir bölümü 1923 yılına tarihlenmekte, ancak farklı dönemlerde çeşitli mekan eklemeleri ile değiştiği bilinmektedir. Bu iki yapı, yapı topluluğunun iki ana yaşam mekanını oluşturmaktadır (Res. 3).

Bahçe etrafında yer alan diğer yapılar tek katlı, servis işlevli mekanlardır. Batı yönünde, altında alçak

tavanlı bodrumu ahır olarak kullanılan tek katlı yapı hizmetlilere ait konut (C yapısı), ona bitişik olan, 1990'li yıllarda yıkılan tek katlı müstemilat (D yapısı) ve bahçe kapısının üstünde yer alan, 2004 yılında yıkılan tek katlı konut (E yapısı) diğer eklerdir. Yapı grubuna 1938'den sonra katılan yapı (F yapısı), B yapısının batısındaki iki katlı bir konuttur (Res. 4).

Bu yapılardan konağa ait parsellerde yer alan A, B, C, D, E yapıları, Bursa K.T.V.K.B. Kurulu tarafından alınan 10.02.2005 gün ve 381 sayılı karar ile, 1. derece arkeolojik sit alanında kalan parseller olarak listelenmişlerdir³, Sümbüllü Bahçe Konağı yapı topluluğu da "kültür varlığı" olarak tescil altına almıştır. A yapısı ve B yapısı Kurul'un 14.02.1986 gün ve 1918 sayılı kararı ile, 979 envanter no ile tescil edilmiştir. 09.05.1993 gün ve 3176 sayılı karar ile C yapısı 978, E yapısı ise 1464 envanter numaraları ile tescil edilmiştir. Yasal olarak koruma altına alınmış olan E yapısı günümüze ulaşamamıştır.

YAPI TOPLULUĞUNUN TANIMI

A yapısının bodrum katı, taş duvarlıdır. Duvar kalınlığı 0,50 m ile 0,60 m arası değişmektedir. Üstünde yer alan zemin kat, ahşap karkas arası kerpiç dolgu, birinci kat ise ahşap karkas arası tuğla dolgu tekniği ile inşa edilmiştir (Res. 5).

B yapısının zemin katının güney duvarı, batı ucuna doğru tuğla-taş almaşık duvar tekniği ile inşa edilmiş olup, üst kat güney duvarı ahşap karkastır. Alt katın diğer birimleri ahşap karkas arası kerpiç dolgu tekniği ile inşa edilmiştir.

Ahşap karkas iskelet sistemine sahip olan B yapısının taşıdığı bağdadi çitalarının üstü toprak sıva ile sıvanmış, üzeri aşı boyası ile sarı renkte boyanmıştır. Hizmetlilerin barınması için yapılan C yapısının, bodrumu taş ve tuğla duvar olarak inşa edilmiş, zemin katlarında bağdadi çitalarının üzeri kırıktık toprak sıva yapılmış ve son katman olarak kireçle boyanmıştır.

Günümüze ulaşmayan D yapısının C yapısıyla benzer yapısal özelliklerde olduğu düşünülmekte, söz konusu yapıya bahçeden altı basamaklı taş merdivenle ulaşılmakta olduğu izlerden günümüzde de anlaşılmaktadır.

E yapısının, alt katı taş, üst katı ahşap karkastır. Ahşap karkasın üzerine bağdadi çitaları çakılmış ve kıtıklı toprak sıva yapılmıştır. Dış yüzeyi aşı boyası ile sarı renk boyanmıştır.

PLAN ÖZELLİKLERİ

Bursa, eğimli bir arazi üzerinde kurulduğundan evlerin planlanmasında, arazi eğiminden faydalanma düşüncesiyle arazi karakterine en uygun yapılaşma oluşturulmaya çalışılmıştır. Binalar çoğunlukla parselin yarısına yakın bir bölümüne oturmaktadır (Tomsu, 1950: 19-26,28). Arsanın binadan geri kalan kısmı bahçe olarak kullanılmıştır. Bursa evlerinin hemen hepsinde bahçe vardır. Yüksek duvarlar içinde oluşturulan bahçelerde en azından birkaç meyve ağacı bulunmakta, bu nedenle Bursa her taraftan yeşil görülmektedir.

Evlerin arsa içindeki konumları üç grupta toplanır:

Birinci grupta bina arsanın sokak kısmına oturtulmuş, bahçe arkaya alınmıştır. Sokaktan doğrudan doğruya binaya girilir. Servis kısımları tek katlı bir kol olarak bahçenin bir yan duvarına bitleştirilmiştir.

İkinci tipte bahçe öndedir. Ev arkaya çekilmiş, servis kısmı yine bahçenin bir yan duvarında tek katlı bir kol olarak bitleştirilmiştir.

Üçüncü tip, bahçenin yana alınmasıdır. Arsanın yola göre uzunluk ve derinliğine göre çeşitli plan tipleri oluşturulmuştur (Res. 6).

Birinci tipte, bahçe arkaya alındığından sokak kapısı doğrudan doğruya binanın altındadır. İkinci ve üçüncü tip sokak kapısının hem evde hem de bahçe duvarında yapılmasına imkan verirken, Bursa evlerinde genellikle bahçeden giriş tercih edilmiştir. Dolayısıyla, sokak kapısı bahçe duvarındadır (Çahantimur, 1993: 95).

Sümbüllü Bahçe Konağı bu sınıflandırmada ikinci gruba dahil edilebilir. Bursa'da 19. yüzyılın son döneminde iç sofalı plan tipi en çok uygulanan plan tipi olmuştur. Planlama ve cephe düzeninde simetri hissedilmeye başlamıştır (Akkılıç, 2002: 298-299).

A yapısı, iç sofalı plan şemasına sahiptir. Yapının doğu cephesinden zemin kata çift kanatlı, camlı, ahşap bir kapıdan girilmektedir (Res. 7).

Zemin katta dört oda, bir tuvalet, bir hamam ve odaları ikişerli ayıran, sonradan bölünmüş bir iç sofa bulunmaktadır.

Ana yapıya girildiğinde ulaşılan ilk mekan iç sofadır. İç sofanın ilk kısmına açılan, kuzey ve güneyinde yer alan iki oda bulunmaktadır. Güneydeki oda yemek odasıdır. Bu odadan, günümüze ulaşmayan hamam mekanına geçiş olduğu bilinmektedir. Sofanın doğu tarafında yine güney ve kuzeyde yer alan iki oda daha mevcuttur. Sofa, doğusunda yer alan üç, batısında yer alan bir geniş giyotin pencereden ışık almaktadır.

Sofanın batısında ve doğusunda da pencereler vardır. Batıda yer alan iki giyotin pencerenin ortasında yer alan çift kanatlı ahşap camlı kapı dairesel planlı balkona açılmaktadır. Balkon; yapının batısında kalan Sümbüllü Bahçe'ye bakmaktadır.

Üst katlardaki odalardan kuzeyde yer alan oda başodadır. Dört duvarında da alçı sıva üzerine kalem işi resimler bulunmaktadır.

Sofanın güney duvarına bitişik L planlı, 16 basamaklı ahşap bir merdivenle birinci kata ulaşılır. Ulaşılan bu kat yine iç sofalı olarak tasarlanmıştır. Ortada büyük bir sofa ve bu sofaya açılan kuzeyde bir, güneyde ise iki oda olduğu görülmektedir. Sofanın güneybatısında bir oda ve güneybatısında yer alan bir tuvaleti bulunmaktadır.

B yapısı, A yapısının servis mekanlarını içermektedir. Zemin kat, yan yana dizilmiş dört odadan meydana gelmektedir. Doğu-batı aksında sıralanan odalardan en batıdaki mutfak olup, bir kapı ile A yapısına geçiş sağlamaktadır. Bu mekanın A yapısının ilk mutfağı olduğu bilinmektedir. Bitişikindeki odaya bahçeden ulaşılmaktadır. Bu odanın çamaşır odasına açılan bir kapısı vardır ve birinci kata çıkan ahşap merdiven burada yer almaktadır. Çamaşır odasına bu odadan ulaşıldığı gibi, bahçeye açılan camlı bir kapıdan da girilmektedir. Çamaşır odasında, birinci kata çıkışı sağlayan ahşap, L planlı bir merdiven, rölövenin yapıldığı tarihte yıkık durumda olan tuğla ocak ve bacası bulunmaktadır (Res. 8).

Batı duvarının ortasında kapı doğraması bulunmayan açıklıktan, zemin kotu çamaşırhaneye göre daha yüksek, tavan kotu ise daha alçak, iki büyük kilere sahip servis mekanına ulaşılır.

Zemin katın iki farklı odasında yer alan L planlı ahşap merdivenlerle birinci kata ulaşılır. Sözü edilen merdivenlerin bitiminde yer alan tek kanatlı ahşap kapaklar, gerektiğinde merdivenlerin üzerini örtmektedir.

Birinci kat, dış sofalı plan şemasına sahiptir. Bu kat, kuzeye bakan beş oda, güneye bakan tuvalet ve dış sofadan oluşmaktadır. Bu dış sofaya bağlanan iki merdivenin haricinde sofanın doğu ucunda küçük bir depo mekanı olduğu görülmektedir.

CEPHE ÖZELLİKLERİ

Bursa evlerin cephelerinde yer alan pencere dizileri mimarinin en belirgin unsurlarıdır. Cephe-ler, duvar birleşimleri Toksan Düzeni⁴ pilastırlar veya geniş pervazlar ile çerçevelenir. Yapıların ana strüktürleri ahşap olup, üzeri yine ahşap ile veya sıva ile kaplanmıştır. Daha eski örneklerde tepe pencereleri görülürken 19.yüzyılın sonlarına tarihlenenlerde geniş pencereler cephede sık aralıklarla dizilmiş, açıklıklar masif ahşap ya da yekpare demir kepenklerle örtülmüştür. Saçak çık-maları azalmış, mertekler alın tahtaları ile kapatılmıştır. Sofalar son dönemde kapatıldığından sofa pencereleri oldukça büyütülmüş ve yerden yükseltilmiştir (Res. 9). Bununla birlikte, pen-ce-re dizilerinin sıklığı, düzeni ve boylarının kattan kata ölçülü bir biçimde ayarlanmaları, cepheye yeni bir düzen ve uyum vermiştir. Sümbüllü Bahçe Konağı'nın zemin kat sofa pencereleri odalarda bulunan pencere boyutlarına oranla daha geniştir. Yüksekliğin arttığı birinci katta ise hem oda hem de sofa pencerelerinde yüksekliklerin arttığı göz-lenmiştir.

Pencere altında ve kat aralarında cephe boyunca uzanan silmeler cephe elemanlarındaki düzeni vurgulamaktadır. Bu dönemde cephelerde artık yalnızca pencere düzenlerinin disiplini ile yetinil-miş, ek motiflerden kaçınılmıştır. Cephede ola-bildiğince yalın elemanlar kullanılmaya dikkat edilmiştir (Eldem, 1984: 202-203).

Yüzyılın sonlarına doğru konut cephelerinde, Sümbüllü Bahçe Konağı'nın cephelerinde de oldu-ğu gibi, özellikle üst katta bulunan ahşap pervaz ve pencere bordürleri dekupaj işleriyle süslenmeye başlamıştır.

Evlerin cepheleri açık çivit mavisi, beyaz, açık pembe, aşı sarısı ya da yeşil renktedir. Ahşap kısımlar ile pen-cere doğrama ve pervazlarının koyu ahşap renkleri, cephenin geleneksel pastel renkleri ile büyük bir tezat oluşturur (Özdemir, 2007: 96).

YAPIM TEKNİĞİ VE MALZEME

Sümbüllü Bahçe Konağı yapı topluluğunu oluşturan birimler taşıyıcı sistem ve malzeme özellikleri açı-sından farklılıklar göstermektedir.

A yapısının bodrum katı yığma, zemin ve birinci katı ahşap karkas sistemle inşa edilmiştir. Kuzey, doğu ve batı cephelerinde zamanla meydana gelen sıva dökülmeleri sonucu, ahşap iskeletin dolgu mal-zemesinin zemin katta kerpiç bloklar üzeri sıva teli ve horasan sıva, üst katın ise tuğla üzeri kırıktı çamur sıva olduğu tespit edilmiştir. Bu uygulama bazı yer-lerde sıva teli kullanılmadan yapılmıştır.

B yapısının, zemin katı yığma taş, tuğla ve ahşap kar-kas olarak farklılık gösteren karma bir sisteme sahip-tir. Bu farklılıkların dönemsel müdahalelerden kay-naklandığı tahmin edilmektedir.

Aynı yapının kuzey cephesinde birinci katta çıkma hizasından itibaren yapım tekniği değişmektedir (Res. 10). Ahşap iskelet sistemin üzerine çakılan bağdadi çıtaların üzeri sıvanarak duvar oluşturul-muştur. Sistem doğu cephesinin birinci katında da aynı şekilde devam etmektedir. B yapısında bu cephe zemin kat hizasında çimento sıva ile sıvanmış, yapılan yanlış onarımlarla zemin katın özgünlüğü bozulmuştur.

DEKORATİF ÖGELER

İç mekanlarda alçıdan kabartma çiçek ve demet motifleri yer yer görülmektedir. Dolap cepheleri ve duvarın ortasındaki büyük nişler oldukça sade olup, dekorun başlıca motifi haline gelmiştir. Duvar da ev sahibinin yaşamının geçtiği mekanlar, bahçe, kır ve dağ gibi manzara resimleri yapılmıştır. Sümbüllü Bahçe Konağı'nın başodasının güney duvarında kapının doğu tarafında Sümbül-lü Bahçe'nin, batısında ise Tophane Saat Kule-si'nin resmedildiği görülmektedir (Res. 11). Aynı odanın batı duvarında İstanbul Fenerbahçe sahi-li resmedilmiştir. Duvar panolarının, 19. yüzyılın

en çok uygulanan süsleme tekniği olduğu bilinmektedir (Çalıklı, 2006: 49).

Konağın doğu cephesindeki saçak altı üçgen alınlıkta, yapının kitabesi niteliğinde kalemişi bir madalyon bulunmaktadır. Elips şeklindeki bu madalyonda “*Ya Malik-el Mülk*” ve altında 1340 (hicri) tarihinin sülüs tarzı yazı ile, bir hat ustası tarafından resmedildiği tespit edilmiştir. Çift kanatlı kapılar genellikle odanın ortasına açılır. Duvar boyunca “Sandalyalık” denilen 0,70 m yüksekliğinde bir ahşap bant, zeminde 0,09 m yüksekliğinde ahşap süpürgelek dolaşır (Eldem, 1984: 202)

YAPILARDAKİ BOZULMALAR

Sümbüllü Bahçe Konağı yapı topluluğunda, fiziksel ve kimyasal nedenlerle oluşan taşıyıcı sistem ve malzeme bozulmalarının yanı sıra, kullanıcıların ilgisizliği ve işlev değişikliklerinden kaynaklanan mekan bozulmalar da görülmektedir.

PLAN VE CEPHE DÜZENİNDEKİ BOZULMALAR

Genel olarak, konut olarak kullanılan bu yapıların bir kısmı ihtiyaç, bir kısmı işlev değişikliği sebebiyle mekansal olarak değişime uğramıştır. Ele alınan altı yapıdan mekansal olarak en az değişime uğrayan yapılar C ve F yapılarıdır. D ve E Yapıları ise, yukarıda da belirtildiği üzere günümüze ulaşmamıştır.

A ve B yapıları aile tarafından aktif olarak kullanıldığından, mekan ve cephe düzeni bağlamında en fazla değişime uğrayan yapılardır.

A yapısının birinci katında yer alan sofa ve odalar mekansal özellikleri açısından özgün kalabilmiştir. A yapısının ve B yapısının her iki katında da, zamanla kullanıma bağlı olarak ortaya çıkan gereksinimleri karşılamak amacıyla bazı değişiklikler yapılmıştır. Yapılar, farklı dönemlerde burada yaşayan kullanıcıların ihtiyaçlarına uygun hale getirilmişlerdir.

İlk dönemlerde ısı korunumu amacıyla zemin kattaki sofa, ahşap bölme elemanı ile iki mekana bölünmüştür. A yapısının zemin katının doğu cephesine, 1965’ten sonraki bir tarihte eklenen balkon, bodrum katta bulunan üç pencerenin kapatılmasına neden olmuştur (Res. 12).

Daha sonraki dönemlerde bodrum pencerelerinden güneyden ilk üç tanesi daha kapatılmıştır. Bunun sebebi bodrumda sağlamlaştırma sebebi ile yapıldığı tahmin edilen duvarın, pencerelerin önünü örtmesidir.

A yapısının zemin ve birinci katları farklı ailelere kiraya verilmek amacıyla bölünmüştür (Res. 13). Birinci kat sofasına ulaşan ahşap merdivenin zemin katla bağlantısı kesilmiştir (Res. 14).

Üst katta oturan ailenin mutfak ihtiyacı için kuzeydeki mekanın çatısı kaldırılmış, bu mekanın üstüne mutfak eklenmiştir.

A yapısının zemin ve birinci kat odalarında ısınmayı sağlamak amacıyla konulan soba için doğu duvarlarına beton ateş bacası eklenmiştir. Baca delikleri, yapıların iç mekan duvarlarında olduğu gibi B yapısının kuzey cephesinde de gözlenmektedir.

B yapısının zemin katında bulunan çamaşır odasına bir hela eklenmiştir. Aynı mekanda son dönemde eklendiği anlaşılan niteliksiz ahşap bir merdiven bulunmaktadır.

Konağın zemin kat sofasının batı cephesindeki pencerelerden merdivenin karşısına denk düşen güney pencere kapıya dönüştürülmüştür. Yeni yapılan kapı zeminden yüksekte kaldığından, önüne üç basamaklı beton bir merdiven eklenmiştir. Mekana yapılan bu müdahale hem mekanı hem de cephedeki düzenini bozmuştur (Res. 15).

Yapı topluluğunda bulunan diğer yapılara genellikle ıslak hacimler eklenmiş ya da geniş mekanlar yeni işleve uygun şekilde bölünmüştür.

STRÜKTÜREL BOZULMALAR

B Yapısının zemin katında bulunan kagir taş duvarların taşıyıcı özelliklerini korumalarına karşın, çimento harcı ile yapılan dönemsel müdahaleler sonucunda bazı taşlar niteliklerini yitirmişlerdir.

A yapısının güney duvarı, zemin katta bulunan hamam mekanında çıkan yangında zarar görmüş ve 1980’den sonra bakımsızlıktan yıkılmıştır. Tüm mekanların duvarlarında strüktürel çatlaklar oluşmuştur. Hamam duvarlarında deplasman meydana

gelmiştir (Res. 16). Bu mekanın üstünde bulunan odanın doğu duvarındaki hasar çok daha fazladır.

Duvarlarda bulunan sıvaların tamamen dökülmesi, dış cephede teneke kaplamaların kopması sebebiyle bu cephenin taşıyıcı sistemi dış hava koşullarına tamamen açık hale gelmiş, ahşap dikmeler taşıyıcılığını yitirmiştir. Güney cephesinin zemin katında meydana gelen bu tür hasarlar, yapıya sonradan eklenen mutfağın çatısıyla birlikte çökmesine neden olmuştur.

Artan hasarlarla birlikte yapının güneybatı ucu da hava koşullarına açık hale gelmiştir. Mekanın içindeki ahşap elemanlar yağmur suyundan ve nemden zarar görmeye başlamış ve zamanla çürümeler artmıştır. Yaşanan bu süreç, yapının taşıyıcı sistem dengesini olumsuz etkilemiş ve burulmalara sebep olmuştur.

Birinci kat sofa mekanın duvarlarında, çatıdan sızan yağmur suyuna bağlı olarak rutubet ve sıva dökülmeleri oluşmuştur (Res. 17). Suyun bu bölgede yapının taşıyıcı sisteminin çürümmesine sebep olduğu gözlenmiştir. İç mekanlardaki duvarların bir kısmında dolgu boşalması, bir kısmında ise sıva dökülmesi gözlenmiştir. A yapısının su oluklarının paslanıp çürümelerinden dolayı yağmur suyu saçak altlarında bulunan ahşap elemanlar ve duvarlar boyunca kontrolsüz olarak akıp zemine kadar inmiştir. Bu sebeple, söz konusu ahşap elemanlarda çürüme ve malzeme kayıpları oluşmuştur.

A yapısının batı cephesinde, balkonun döşeme hizasında devam eden ahşap profillerin eksilmesi sonucu yağmur suyu balkon altı ahşap kaplamasında mantarlaşmaya yol açmıştır. Başodanın duvarlarındaki kalem işi panolar da nemden dolayı kabarmış, yer yer dökülmüştür.

Yapıların pencere camlarının çoğu kırılmıştır. Bu durum her şekilde yapıyı olumsuz etkilemiş, yağmur suyunun yapının içine girmesi ile yapı elemanları zarar görmeye başlamıştır.

Yapının dolgu toprak üzerine inşa edilmiş olmasından dolayı zemininde tespit edilen kütsel kayma da ahşapta burulmaların etkisini arttırmıştır. Kaymalar kendini oda duvarlarındaki yapısal çatlaklarla göstermektedir. Cephedeki sıva kopmaları sonucu ahşap çatki sistemi açığa çıkmış, dolgu malzemesinde

de kayıplar oluşmuştur. Bu durum en çok güney duvarında gözlenmektedir.

B yapısının üst katı, ilgisizlik ve bakımsızlıktan dolayı oldukça fazla hasar görmüştür. Son dönemlerde hava koşullarına açık halde bulunan bu kat yer yer çökmüştür. Taşıyıcı ahşaba kadar nüfuz eden su, yapının iskelet sistemini güçsüz hale getirmiştir.

Rölövenin hazırlandığı dönemde B yapısının kagir olan zemin katının oldukça iyi durumda olduğu tespit edilmiştir. Ancak, bu yapının güney cephesi A yapısı gibi oldukça fazla hasar görmüştür. B yapısının güney cephesinde bulunan teneke kaplamaların dökülmesi ile açığa çıkan ahşap iskelet sistem zarar görmüştür. İçeride ahşapla kaplı olan güney duvarı da yağmur suyundan etkilenmiştir. B yapısının sofasının zemini, zemin kattaki taşıyıcı dikme eksikliğinden dolayı sehim yapmıştır. Duvarlarda ciddi yapısal çatlaklar bulunmaktadır.

Yapı topluluğuna dahil olan diğer yapılar da ahşap iskelet sistemine sahiptir. Ancak C ve F yapıları, kullanıcıların yapılara dönemsel olarak bakım yapması sayesinde iç ve dış elemanlarında mekansal değişimler dışında çok ciddi bir bozulmaya maruz kalmamışlardır. F yapısının birinci katında ahşap döşeme kirişlerinin sehim yaptığı gözlenmiştir.

YAPILARIN MEVCUT DURUMU

Sümbüllü Bahçe Konağı'na ait yapılar rölöve çalışmasının yapıldığı tarihte kullanılmamaktaydılar. Kiracıların yakın zamana kadar içinde bulunduğu C ve F yapılarının Osmangazi Belediyesi'nin yapı topluluğunu satın almasıyla boşaltıldığı bilinmektedir.

D ve E yapılarının kullanılmadıkları ve bakımsız kaldıkları için rölöve çalışmasından kısa bir süre önce yıkıldıkları bilinmektedir.

Gözlemlenen önemli sorunların başında, A ve B yapılarının, tarihi sur duvarlarına çok yakın konumlanmalarına bağlı olarak zeminde kayma riski olması gelmekteydi. Ayrıca, yapının sur duvarlarına yaptığı baskı yine bir tehlike oluşturmaktaydı. Bu riskler nedeniyle İnşaat Mühendisleri Odası tarafından oluşturulan bir ekiple yerinde yapılan tespitlerle yapının "statik durumu" değerlendirilmiştir. Yapının taşıyıcı sistemini anlamak için hazırlanan bu rapor-

da, yapıların statik yönden taşıyıcılığını yitirdiği sonucuna varılmış, bu nedenle, rekonstrüksiyon uygulamasının kaçınılmaz olduğu görüşü Koruma Kurulu'na bildirilmiştir.

Bursa K.T.V.K.B. Kurulu, İnşaat Mühendisleri Odası'nın hazırladığı rapora ek olarak, İstanbul Teknik Üniversitesi'nden bu konuda bir değerlendirme raporu istenmesine karar vermiştir. Ekip, mimari koruma, statik ve zemin mekaniği uzmanlarından oluşturulmuştur. İ.T.Ü.'den gelen uzman ekip, Bursa İnşaat Mühendisleri Odası, Osmangazi Belediyesi ve Bursa K.T.V.K.B. Kurulu'ndan uzmanlarla birlikte yapılarda inceleme yapmış, görüş ve düşüncelerini bir raporla belirtmiştir. Uzman ekibin hazırladığı raporda, binaların bulundukları zeminin özellikleri ve maruz kaldıkları hava koşulları sebebiyle yapı malzemelerinde oluşan kayıp ve hasarların boyutları da göz önüne alınmıştır. Kayma ve burulmalar meydana gelen A, B ve C Yapılarının statik açıdan oldukça kötü durumda oldukları, yapıların askıya alınarak, gerekli restorasyon teknikleri ile onarılmayacağı, yapıların özgün mimari detay ve malzemelerine sadık kalacak şekilde rekonstrüksiyon kararı alınması gerektiği vurgulanmıştır.

Bölgenin 1. derece arkeolojik sit alanı olması, yapıların rekonstrüksiyon / yeniden yapım kararının sorgulanmasını gerektirmiştir. Değerlendirmeler sonucunda Bursa K.T.V.K.B. Kurulu'nca 2008 yılında yapıların tümü için rekonstrüksiyon kararı alınmıştır. Bu kararın uygulanması öncesinde yapıların bulunduğu bölgede arkeolojik araştırma kazısı istenmiştir. Bu kazının ardından gerekli projeler hazırlanmış, bu doğrultuda yapılara yeni işlevler verilerek ve mekanların "özgün detayları korunarak" yeniden kazanılması sağlanmıştır.

REKONSTRÜKSİYON UYGULAMA SÜRECİ

Belediye bünyesinde "Sümbülü Bahçe Sosyal Tesisleri" işlevi öngörülerek rekonstrüksiyon projeleri hazırlanan bu yapıların oturma alanlarında yapılan arkeolojik kazıların sonucunda; dolgu toprakta bulunan çanak çömleğin her seviyede karışık olduğu, herhangi bir tabaka bilgisi vermediği bildirilmiştir. Açığa çıkartılan çanak çömleğin çok azı Bizans Dönemi'ne aittir. Yine az miktarda 14.-15. yüzyıl ve daha çok geç dönem Osmanlı çanak çömleğine rastlanmıştır. Bunların tamamı aşınmış parçalardan

oluşmaktadır⁵. Çıkan arkeolojik buluntuların tamamı Bursa Arkeoloji Müzesi'nde koruma altına alınmıştır (Res. 18). A yapısının oturma alanında birbirine paralel, moloz taş örgülü duvarlar ortaya çıkmıştır. B yapısının oturma alanında pis-temiz su kanalları ve kayrak taşı zemin kaplaması, C yapısının oturma alanında Erken Osmanlı Dönemi'nden kalma küçük bir hamam yapısı ortaya çıkmıştır. D yapısının oturma alanında yapılan kazıda ise, yine Erken Osmanlı Dönemi'ne ait altıgen pişmiş tuğla döşeme kaplaması bulunmuştur. E-F yapılarının oturma alanında yapılan kazıda yerinde korunmayı gerektirecek herhangi bir arkeolojik öğeye rastlanmamıştır. B.K.T.V.K.B. Kurulu tarafından verilen kararla açığa çıkartılan tüm elemanların korumaya alınması istenmiştir (Res. 19).

Bu çerçevede son bilgi ve bulgular doğrultusunda korumaya alınması düşünülen yapı ve yapı elemanlarının yerinde korunarak üzerinde yer alacak Sümbüllübahçe Konağı için rekonstrüksiyon projesi tamamlanmıştır (Res. 20).

A-B yapıları için hazırlanan rekonstrüksiyon projesinde, hem açığa çıkartılan yapı öğelerini korumak, hem de İ.T.Ü.'den gelen uzman ekip tarafından hazırlanan rapor doğrultusunda, yapının zemine, dolayısıyla tarihi sur duvarlarına yük vermemesi için, bu yapılar özgün plan şemalarında kayıp olmayacak şekilde -batı yönünde- sur duvarlarından 3 m öteye kaydırılmıştır. Bunun yanı sıra, uzman ekip tarafından, A yapısına ve B yapısının mevcut zemin katının altına bir bodrum kat daha eklenmesi önerilmiştir. Bu sayede kazı neticesinde açığa çıkan kalıntılar korunarak sergilenebilecek ve daha önemli bir katkı olarak, ek bodrum kat aracılığıyla sur duvarlarına gelen yükün azalması sağlanmış olacaktır. Rekonstrüksiyon uygulamasında, temel sistemi ve önerilen bodrum kat dış duvarları, oluşacak toprak basıncı ve zemin problemlerini önlemek amacıyla betonarme perde olarak uygulanmış, zemin kat seviyesinden itibaren yapıların özgün taşıyıcı sistemine ve malzemelere uyulmuştur (Res. 21). Bodrum kat kagir (taş), zemin ve birinci katlar ahşap karkas arası harman tuğlası dolgu sistem şeklinde inşa edilmiştir (Res. 22).

Önerilen bu proje üzerine B.K.T.V.K.B. Kurulu tarafından, 3 m kadar batıya kaydırılan A yapısının

yeni oturma alanına katılan kısmı için de arkeolojik kazı istenmiştir. Yapılan bu son kazıda, daha önce ortaya çıkan paralel duvarlara, birbiriyle aynı doğrultuda iki duvar daha eklenmiştir. A yapısının altında yer alan kazı alanından çıkan tüm kalıntıların, önerilen projede oluşturulan bodrum katında korunarak, sergilenmeleri sağlanmıştır (Res. 23).

C yapısı için hazırlanan rekonstrüksiyon projesinde de eklenen bodrum kat ile açığa çıkartılan hamam kalıntısının korunması sağlanmıştır. D yapısı için hazırlanan rekonstrüksiyon projesinde, özgün durumda var olan bodrum kat seviyesi, giriş kotundan yaklaşık 1.50 m aşağıda ortaya çıkan altıgen pişmiş tuğla zemin kaplaması korunacak şekilde yeniden düzenlenmiştir. D yapısına giriş merdiveni ve temel sisteminde tespit edilmiş olan devşirme malzemeler özgün yerlerinde tekrar kullanılmıştır.

E-F yapılarının oturma alanlarında yapılan kazı sonucunda korunması düşünülen bir yapı ya da yapı ögesine rastlanmadığı için E-F yapıları için hazırlanan rekonstrüksiyon projelerinde herhangi bir değişiklik yapılması gerekmemiştir.

Rekonstrüksiyon kararı alınan tüm yapıların söküm işlemlerine başlanmadan önce, A yapısının farklı duvarlarından sıva numuneleri alınmıştır. Bu numuneler incelenmek üzere İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Laboratuvarı Müdürlüğü'ne gönderilmiş ve gerekli analizler yaptırılmıştır⁶. Alınan laboratuvar sonuçlarına göre yapının cephelerindeki sıva uygulamaları yapılmıştır.

A yapısının başodasında bulunan kalem işi resimli duvarlardan da sıva örneği alınarak incelettirilmişdir. Kalem işi resimlerin onarımı konusunda İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarı Müdürlüğü'nce teknik bir rapor hazırlanmıştır⁷. Bu raporda, panoların onarım teknikleri belirlenmiştir. Uygulamada sırası ile, kalem işi resimlere sahip sıvalar yerlerinde sağlamlaştırıldıktan sonra numaralandırılıp kesilmiş, yapının rekonstrüksiyonu tamamlandıktan sonra kalem işleri yerlerine yerleştirilmiş ve sıva çatlakları ve boya onarımları yerlerinde yapılmıştır (Res. 24).

Yapılardaki ahşap kapı, pencere, silme, saçak ucu detayı, ahşap köşe profilleri ve benzeri nitelikli yapı malzemeleri, rekonstrüksiyon uygulamasına

yardımcı olması için dikkatlice çıkarılmış ve şablon olarak korumaya alınmıştır. Söküm işlemleri sırasında yerinde yapılan tespitlerle taşıyıcı sistem, kullanılan malzemeler, boyutları ve detayları kayıt altına alınmıştır.

YENİ İŞLEV ÖNERİSİ

Tarihi bir yapıya önerilen yeni işlev, yapının mimari özellikleri ile uyumlu olmalı ve mekanlara yüklenen yeni işlevler geçmişteki kullanımdan uzaklaşmamalıdır. Yapı topluluğunun birbirinden ayrılmasından, bir bütün halinde kullanılmasını sağlayacak işlev değişikliği proje aşamasında düşünülmüştür. Bu konuda mal sahibi olan Belediyenin de görüşü alınmış, yapıların bulunduğu çevrenin ihtiyaçları da göz önünde bulundurulmuştur. Bütün bu koşulların değerlendirilmesine koşut olarak, yapıların kültür ve turizm öğelerinin yoğun olarak bulunduğu Hisar Bölgesi'nde konumlanması ve Tarihi Hanlar Bölgesi manzarasına hâkim bir noktada yer alması da yüklenecek işlevde belirleyici unsurlar olmuştur. Sümbüllü Bahçe Konağı yapı topluluğuna "Sosyal Merkez" işlevi verilmesi kararlaştırılmıştır. A yapısı, Belediye tarafından ağırlama ve konuk evi şeklinde düzenlenmiş, diğer yapılar, halkın kullanabileceği sosyal ve eğitim amaçlı mekanlar haline getirilmiştir. Öneriler geliştirilirken yapıların özgün plan şemalarına sadık kalınmıştır.

A yapısının zemin kat yemek odası, mutfaktan yemek salonuna geçilerek servisin yapıldığı servis odası şeklinde düzenlenmiştir. Mutfak, konak yapısının restitüsyon önerisindeki özgün mutfak mekanında çözümlenmiştir. Ancak, restoran işlevini karşılamak üzere B yapısından bir mekan mutfaka ilave edilmiştir.

A yapısının birinci katının, konaktaki geleneksel günlük kullanımı yansıtacak biçimde tefriş edilmesi öngörülmüştür. Bu kattaki odalar Başkanlık kabul salonları şeklinde kullanılacaktır. Birinci kat sofası gerektiğinde toplantı düzenine gelebilecektir. Bu katta bulunan odaların tefrişinde, konağın eski sahiplerinden görüş alınmıştır. Kalem işlerinin bulunduğu başoda Belediye Başkanı'nın resmi ağırlama salonu şeklinde düzenlenmiştir.

B yapısı, tümüyle halkın kullanabileceği kafe mekanları şeklinde kullanılacaktır. Zemin kat, yapının res-

titüşyondaki işlevini destekleyecek şekilde servis birimlerinden oluşmaktadır. Bu kattaki tuvalet ihtiyacı, zemin katın batı ucunda çözülmüştür (Res. 25). Üst kattaki mekanlarda el sanatları ağırlıklı aktivitelerin sergilenmesi amaçlanmıştır. Özgün durumda penceresi bulunmayan bu mekan gündüz saatlerinde oldukça karanlık olduğundan, rekonstrüksiyonda cepheye kaldırılabilir pencere sistemi önerilmiştir. Mekanın yazın açık kullanılmasına ve Hanlar Bölgesine hakim manzarayı izleyebilmesine olanak sağlayan bu öneri ile mekan dış sofa-lı olarak kullanılabilir (Res. 26). Bu kattaki dört oda, el sanatları eğitim ve uygulamalarını kapsayan aktiviteler içerecektir. Sanat odaları olarak da değerlendirilebilecek mekanlar kafeterya işlevi ile bütünleşerek halkın günlük kullanımına açık hale getirilecektir (Res. 27).

Aynı bahçede bulunan C yapısının farklı bir işletmeye devredilerek halka açık restoran işlevi verilmesi kararlaştırılmıştır. Restoranın, mekan tefrişinden, kullanılacak mutfak malzemelerine ve yemek çeşitlerine kadar “Osmanlı Mutfacı”nı yaşatması amaçlanmıştır.

Bahçe içindeki bir diğer yapı olan D yapısının eski resimlerinden, konakta yaşayanlardan ve komşulardan edinilen bilgilere dayandırılarak hazırlanan rekonstrüksiyon projesinde, yapıya kitaplık ve okuma salonu işlevleri önerilmiştir. Bahçe düzenlemesiyle, yaz aylarında mekanın ön kısmında oturulup kitap okunabilecektir.

Sümbüllü Bahçe’nin giriş kapısının üzerinde tek katlı olarak inşa edilmiş olan E-F yapılarının sosyal merkezin yönetim birimlerini içermesi önerilmiştir.

SONUÇ

Sümbüllü Bahçe Konağı yapı topluluğu, bazı önemli mekânlarını ve yapı elemanlarını kaybetmiş olmasına karşın Bursa’nın en eski yerleşimlerinden olan Hisariçi’nin az sayıdaki özgün kalabilmiş yapılarından biridir. Bu parsel, yapılara müdahale sırasında açığa çıkan arkeolojik kalıntılarla beraber çok daha önemli bir alan haline gelmiştir (Res. 28-30).

Rekonstrüksiyon sürecinde hedef, yapıların özgün kimliklerini yitirmeden ayağa kaldırılmalarını sağlamak, yapılara çağdaş yeni işlevler yüklerken geleneksel niteliklerini kaybetmelerine izin vermemek olarak belirlenmiştir. Rekonstrüksiyon sürecinde, yapıdaki korunması gerekli farklı dönem öğelerini doğru tekniklerle, bir arada sergilemeye gayret edilmiştir.

Yapı topluluğuna “sosyal ve kültürel merkez” işlevi önerilirken, büyük bir bahçe etrafında toplanan bu yapıları, Bursalıların kullanabilmesi hedeflenmiştir. Sosyal ve kültürel merkez işlevi kapsamında mekanlara yüklenen işlevlerde mekansal uygunluk ön planda tutulmuş, mekânın geçmişteki kullanımı ile örtüşecek yeni işlevler kurgulanmıştır. Önerilen işlev doğrultusunda, mekanların restitüsyona uygun olarak, yapının özgün malzeme ve detaylarıyla yeniden inşa edilmeleri amaçlanmıştır (Res. 31-39).

Osmangazi Belediyesi ile Bursa Ticaret ve Sanayi Odası (B.T.S.O.) arasında 29.01.2008 tarihinde imzalanan protokol gereği, yapıların rekonstrüksiyon uygulamaları için B.T.S.O.’dan bir miktar fon alınmıştır. Bursa / Osmangazi Belediyesi’nce satın alınan yapının rekonstrüksiyon süreci 2008 yılı ocak ayında başlamış, 27 Mayıs 2011 tarihinde tamamlanmıştır.

NOTLAR

- ¹ Bu çalışma Mimar Petek Kül Kapar tarafından İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Restorasyon Programında Doç.Dr. Kutgün Eyüpgiller yürüttüğü 2006-2007 tarihleri arasında gerçekleştirilen yüksek lisans tez çalışmasına dayanmaktadır (Kapar, 2008). Bursa / Osmangazi Belediyesi’nce satın alınan yapının rekonstrüksiyon süreci 2008 yılı ocak ayında başlamış, 27 Mayıs 2011 tarihinde tamamlanmıştır.
- ² Ülkü Özalp ile 2007 yılında yapılan görüşme.
- ³ Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu, “Fotoğraf Arşivi - Tescil Fişleri, Kurul Kararları

Arşiv Dosyaları”, 2007.

- ⁴ Toksan Düzeni: Dor Düzeninin Roma mimarlığında kullanılmış, Etrüsk kökenli özel bir biçimi olan Toskan(Toscana) düzeninde, Dor’dan farklı olarak sütunların kaideleri vardır ve sütun gövdesi yivlidir. Ekhnus’un altında bilezik yer alır; köşe triglifi köşe sütunuyla aynı eksendedir; kornişte mutulus yoktur, buna karşın dış dizisi bulunabilir (Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, 1997: 495-496).
- ⁵ Bay Hakan Ramazan (Arkeolog), Yağanoğlu Tuğba (Arkeolog), Mart 2008, Kültür Varlıkları ve Müzeler

Genel Müdürlüğü'nün 22.10.2007 tarih ve 177443 sayılı kazı ve sondaj izin belgesi.

- ⁶ Öztürk Rahmi, Ekim 2007, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarı Müdürlüğü'nün hazırlamış olduğu “sıva örneği kimyasal analizleri değerlendirme raporu”.

- ⁷ Gökçe Güven, Ekim 2007, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarı Müdürlüğü'nün hazırlamış olduğu “sıva üzeri kalem işi panoların restorasyonuna ilişkin teknik rapor”.

KAYNAKLAR

- Akkılıç, Y. (yay.), 2002.
Bursa Ansiklopedisi. BURDEF Yayınları, İstanbul.
- Bay H. R. ve T. Yağanoğlu, Mart 2008.
Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 22.10.2007 tarih ve 177443 sayılı kazı ve sondaj izin belgesi.
- Çahantimur, A.I., 1993.
Kültür ve Mekan Etkileşimi Kapsamında Konut ve Yakın Çevresi İlişkilerine Diyalektik Bir Yaklaşım. İstanbul Teknik Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Çalikuşu, E., 2006.
“Sümbüllü Bahçe İçinde Tarihi Bir Konak”, *Bursa Araştırmaları Vakfı Kent Tarihi ve Kültürü Dergisi* 12: 49.
- Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, 1997.
Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi 1. YEM Yayınevi, İstanbul.
- Eldem, S. H., 1984.
Türk Evi I. T.A.Ç. Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., İstanbul.

- Gökçe G., Ekim 2007.
Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarı Müdürlüğü'nün hazırlamış olduğu “sıva üzeri kalem işi panoların restorasyonu”na ilişkin teknik rapor.
- Kapar, P., 2008.
Bursa Tophane Özalp Evi Restorasyon Projesi. İstanbul Teknik Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Özdemir, N., 2007.
“Çekirge Köşkleri”, *Osmanlı Mimarisi'nde Konak ve Köşk Kavramı*: 96. Sentez Yayınevi, Bursa.
- Öztürk R., Ekim 2007.
Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarı Müdürlüğü'nün hazırlamış olduğu “sıva örneği kimyasal analizleri değerlendirme raporu”
- Tomsu, L., 1950.
Bursa Evleri. İstanbul Teknik Üniversitesi (Doçentlik Tezi) İstanbul.

Res. 1.
Sümbüllü
Bahçe
Konağı'nın
sur duvarları
üzerindeki
konumlanışı
(P.Kapar,
2006)

Res. 2. Sümbüllü Bahçe Konağı yapı topluluğunun konumlanışı (P.Kapar, 2006)

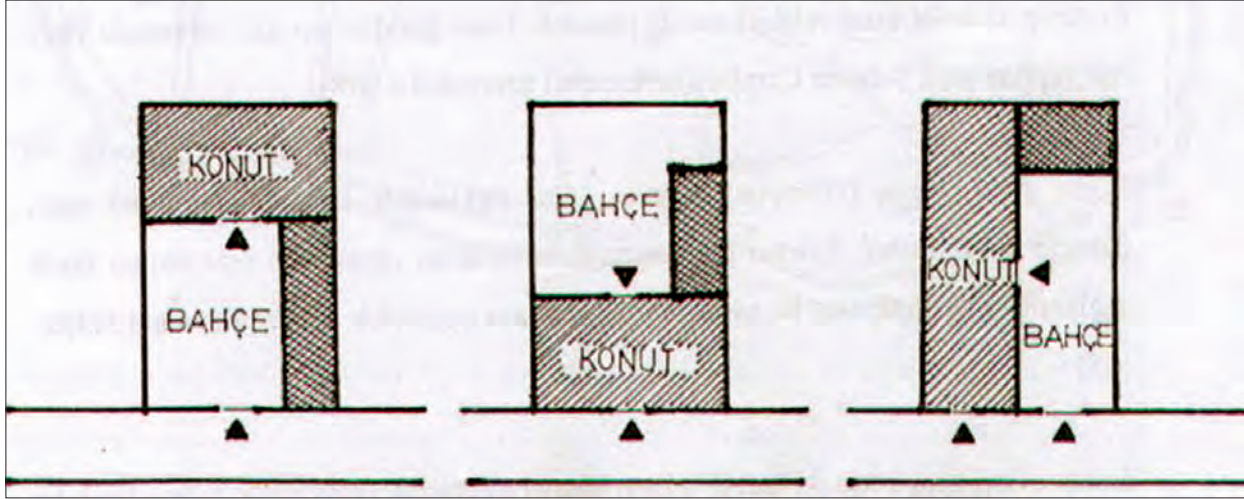
Res. 3. 1924 yıllarında yapılan A ve B yapıları (P.Kapar, 2006)

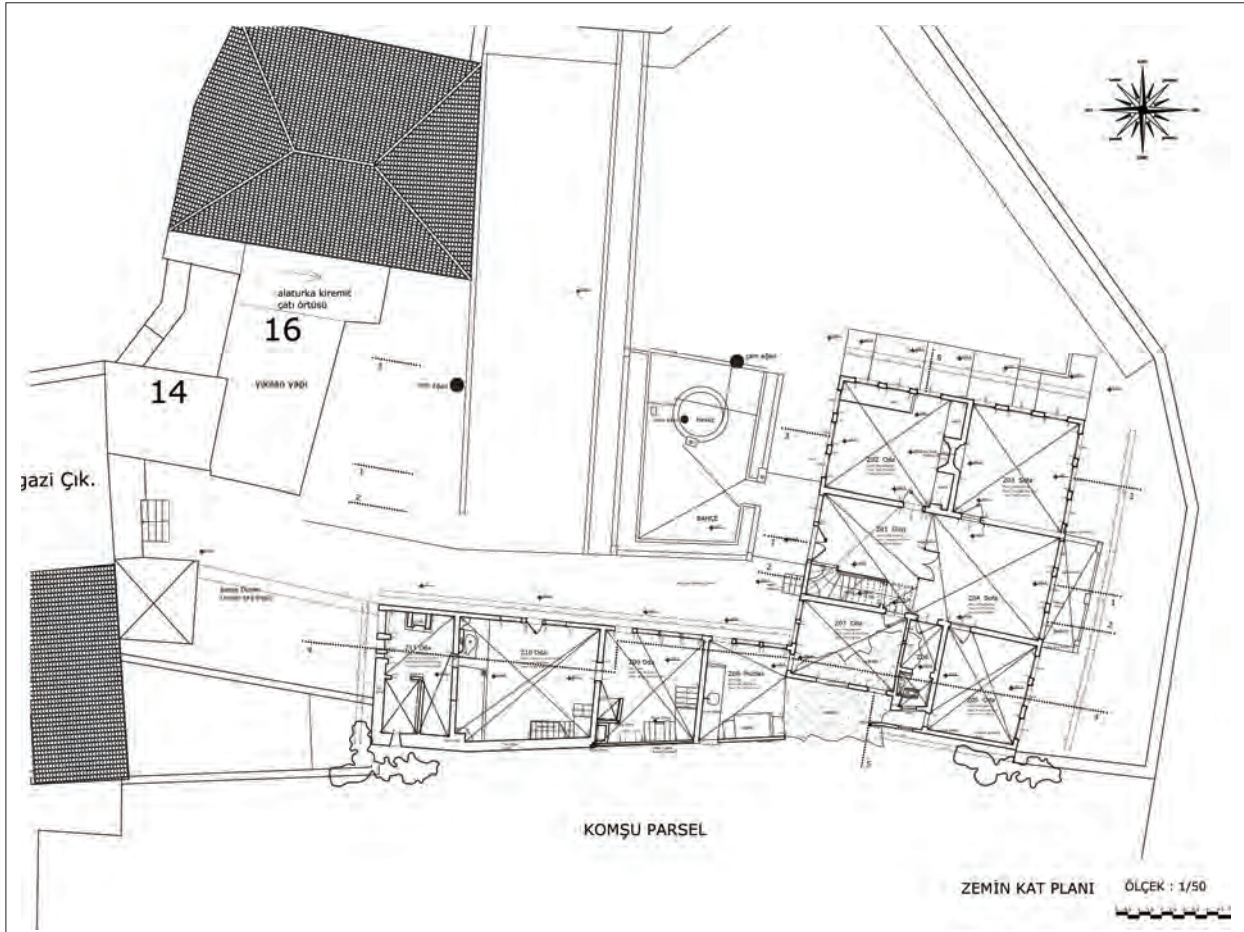
Res. 4. Sümbüllü Bahçe Konağı ve ekleri (P.Kapar, 2006)

Res. 5. A yapısı doğu cephesi, taşıyıcı sistem (P.Kapar,2007)

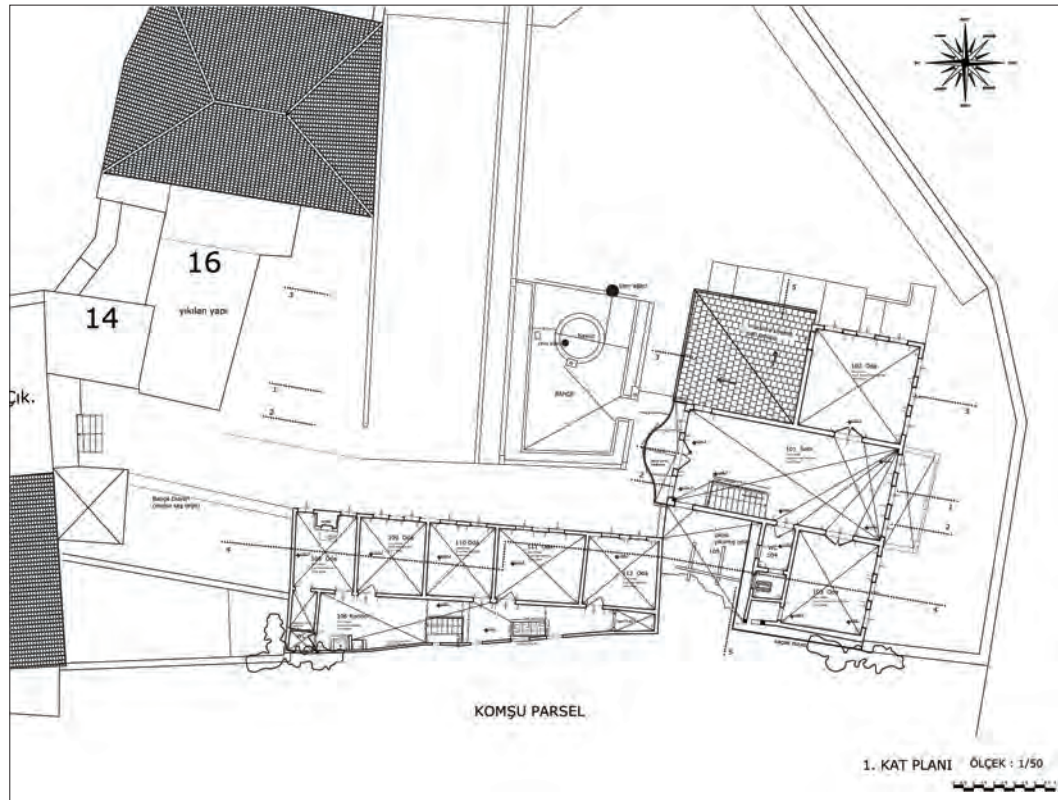

Res. 6. Bursa evlerinin arsa içindeki konumları (Çahantimur, 1993)

Res. 7. A ve B Yapıları zemin kat rölövesi

TÜBA-KED 9/2011

Res. 8. A ve B yapıları birinci kat rölövesi

Res. 9. A yapısı iç sofadan geçen kesit rölövesi

Res. 10. A ve B yapıları iç kuzey cephe rölövesi

Res. 11a.
A yapısı
başodadaki
kalemişi
resimler
(P.Kapar, 2007)

Res. 11b.
A yapısı
başodadaki
kalemişi
resimler
(P.Kapar, 2007)

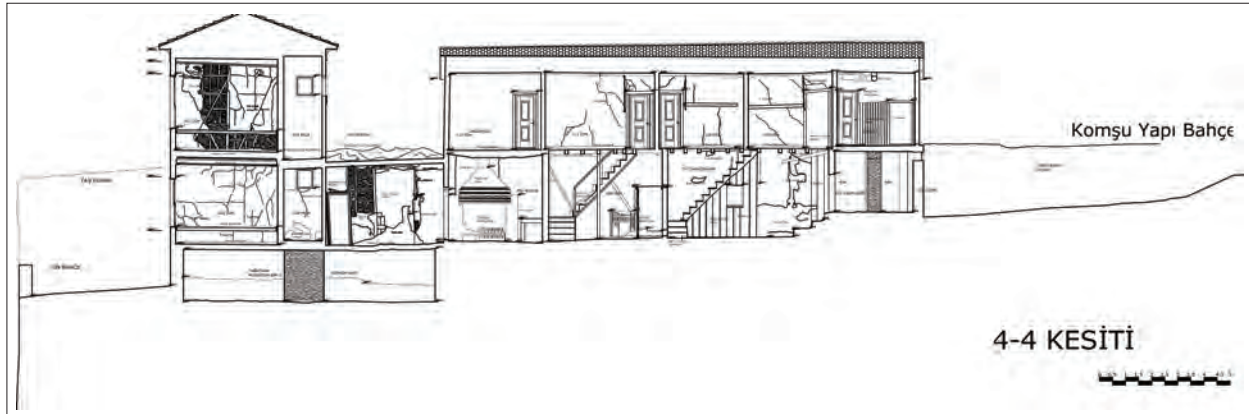
Res. 11c. A yapısı başodadaki kalemişi resimler (P.Kapar, 2007)

Res. 12. A ve B yapıları doğu cephe rölövesi

Res. 13. Z01 No'lu oda giriş kapısı ve bu odadan çıkışı iptal edilen merdiven (P.Kapar, 2006)

Res. 14. A ve B yapılarından geçen kesit rölövesi

Res. 15. A ve B yapıları batı cephe rölövesi

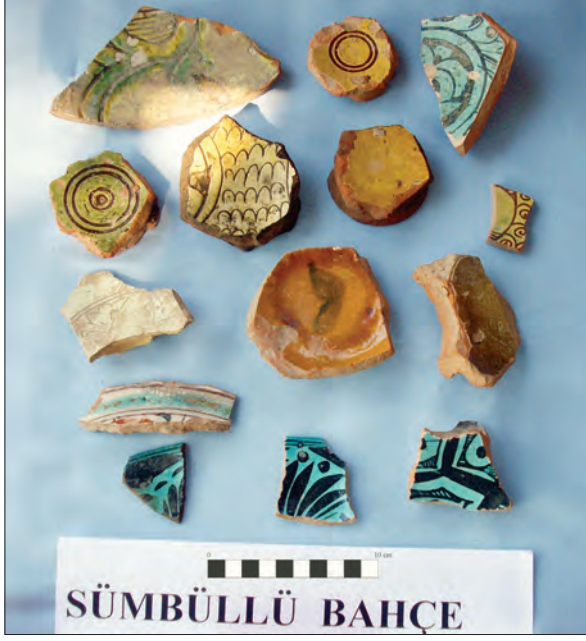
Res. 16.
Hamam
mekanının
yıkılmış
duvarları
(P.Kapar,
2006)

Res. 17a.
Birinci kat
sofasının batı
cepheşi
(Rekonstrük-
siyondan
önceki hali)
(P.Kapar,
2007)

Res. 17b.
Birinci kat
sofasının batı
cepheşi
(Rekonstrük-
siyondan
sonraki hali)
(P.Kapar,
2007)

Res. 18a. Sümbüllü Bahçe arkeolojik kazı alanından çıkan çanak çömlek parçaları

Res. 18b. Sümbüllü Bahçe arkeolojik kazı alanından çıkan tüteklikler ve mumluklar

Res. 19a. Sümbüllü Bahçe A yapısı altından çıkan, birbirine paralel duvarlar

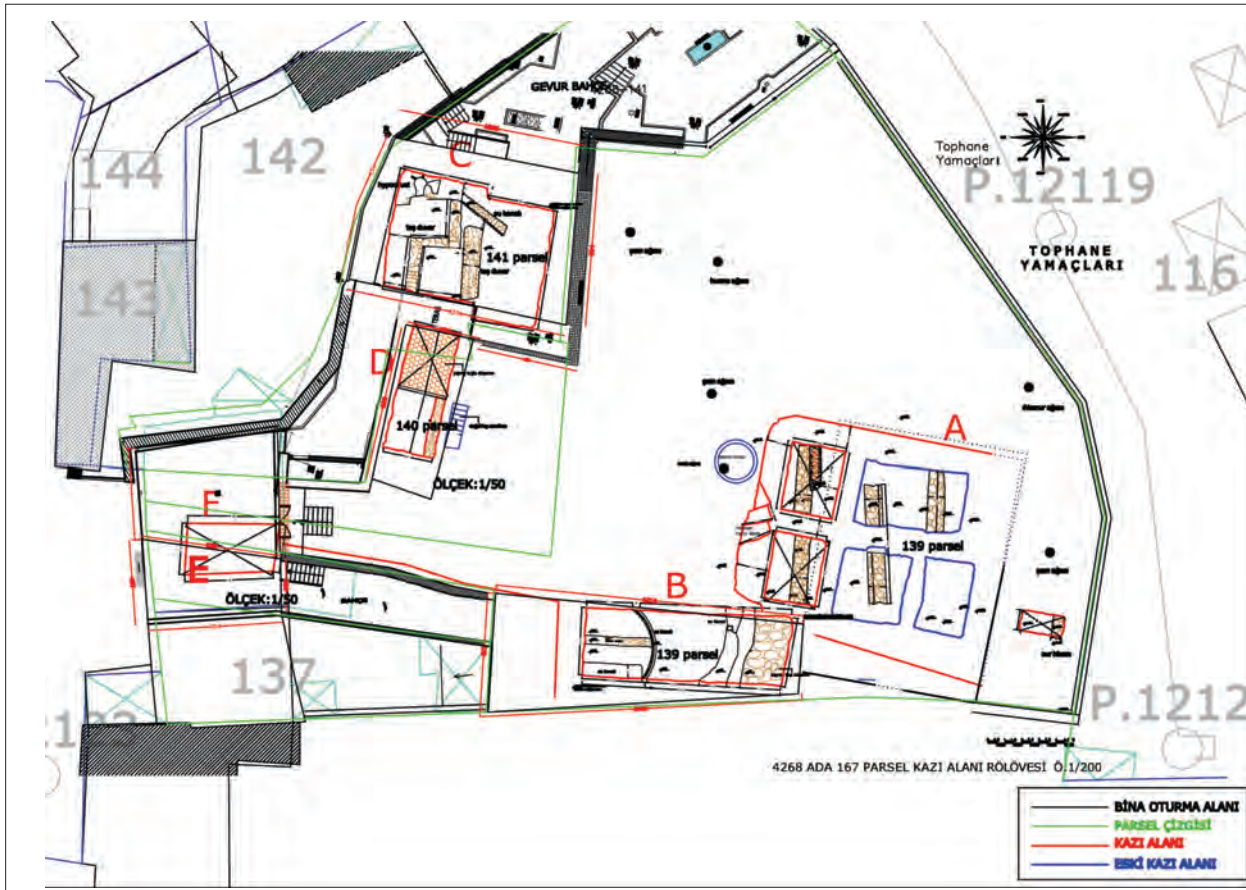
Res. 19b. Sümbüllü Bahçe B yapısı altından çıkan döşeme kalıntısı

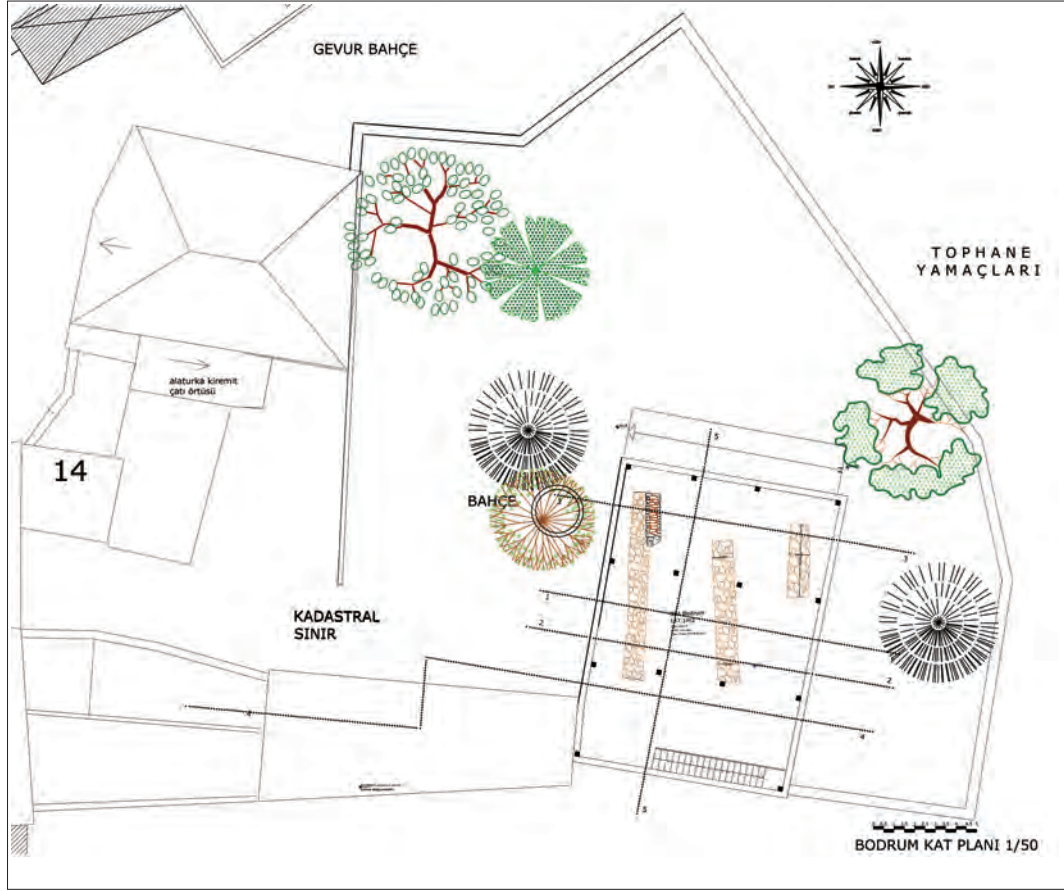
Res. 19c.
Sümbüllü Bahçe
C yapısı altından
çıkan hamam
kalıntısı ile D
yapısı altından
çıkan Geç
Osmanlı Dönemi
döşeme kalıntısı

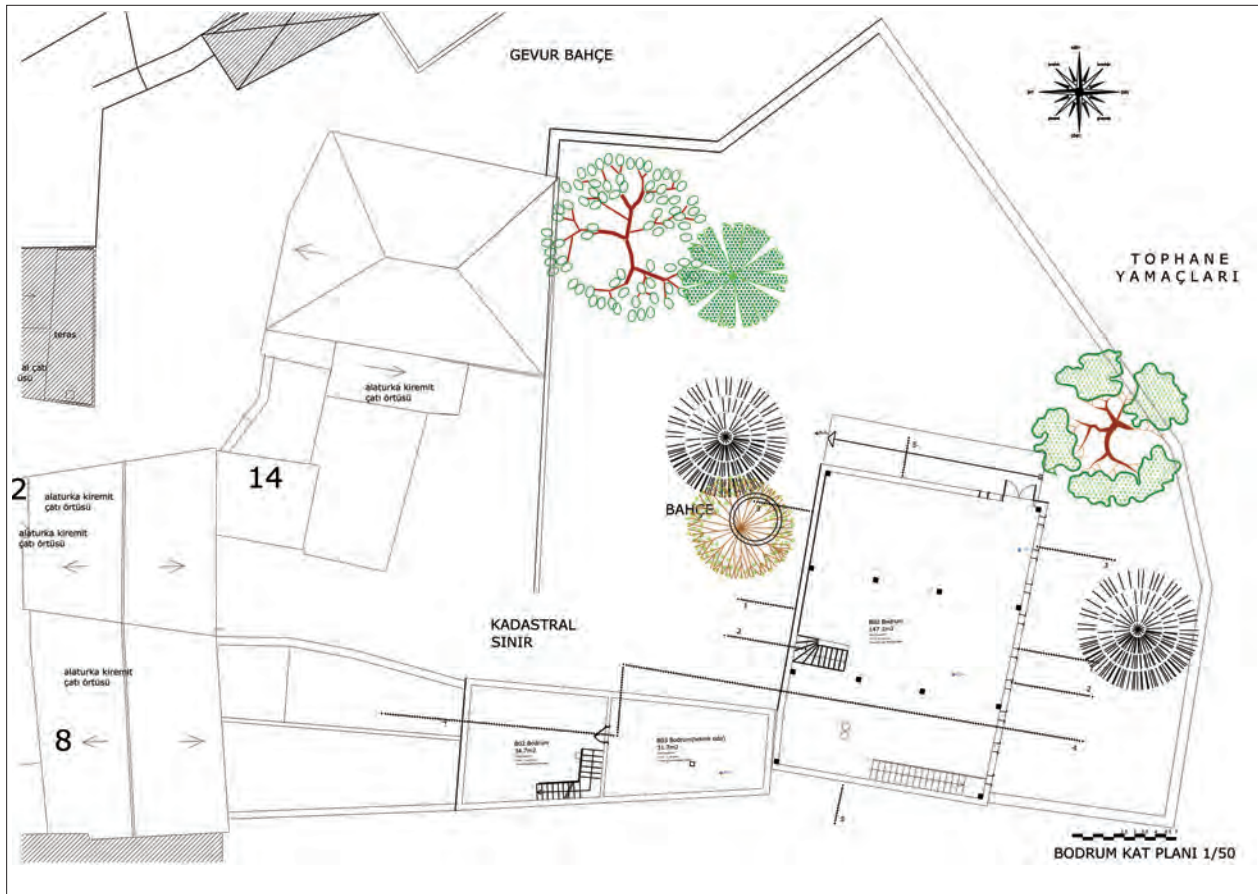
Res. 19d.
Sümbüllü Bahçe
C yapısı altından
çıkan hamam
kalıntısı ile D
yapısı altından
çıkan Geç
Osmanlı Dönemi
döşeme kalıntısı

Res. 19e. Sümbüllü Bahçe'de yapılan arkeolojik kazı sonucu çıkan kalıntıların plandaki yerleri

Res. 20a. Sümbüllü Bahçe A ve B yapıları bodrum kat rekonstrüksiyon projeleri

Res. 20b. Sümbüllü Bahçe A ve B yapıları bodrum kat rekonstrüksiyon projeleri

Res. 21a.
Sümbüllü Bahçe
A yapısı altından
çıkan duvarlar
ve yapının temel
sistemi

Res. 21b.
Sümbüllü
Bahçe A
yapısının temel
sistemindeki
bodrum perde
duvarları

Res. 22a.
A yapısının
zemin ve birinci
katında ahşap
karkas sistem
arası harman
tuğlası
uygulaması

Res. 22b.
Sümbüllü
Bahçe
A, B ve C
yapısı

Res. 23a. Sümbüllü Bahçe A yapısı bodrum katında sergilenen duvarlar

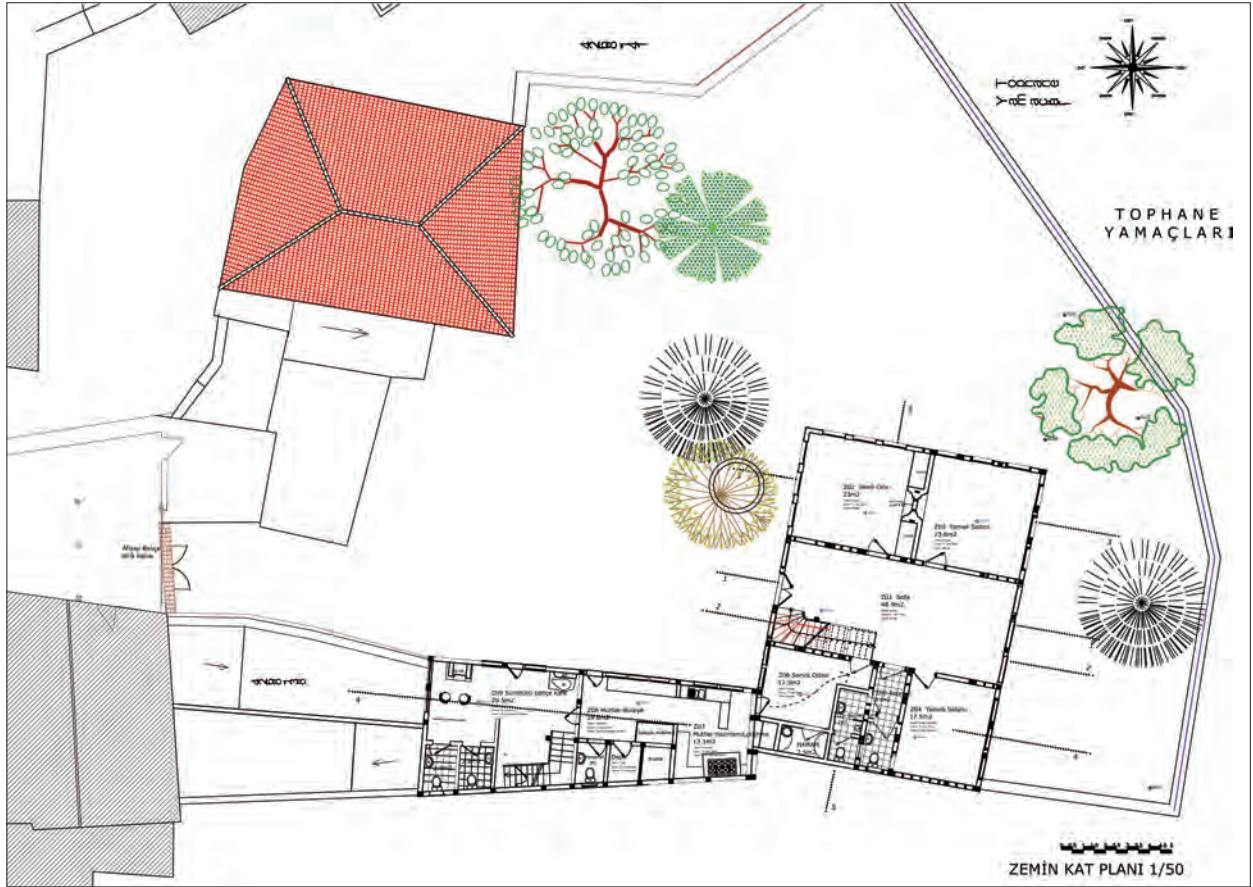
Res. 23b. Sümbüllü Bahçe C yapısı bodrum katında sergilenen hamam kalıntısı

Res. 24a. A yapısı baş odada rekonstrüksiyon sonrasında yerine monte edilen kalemîşi panolar

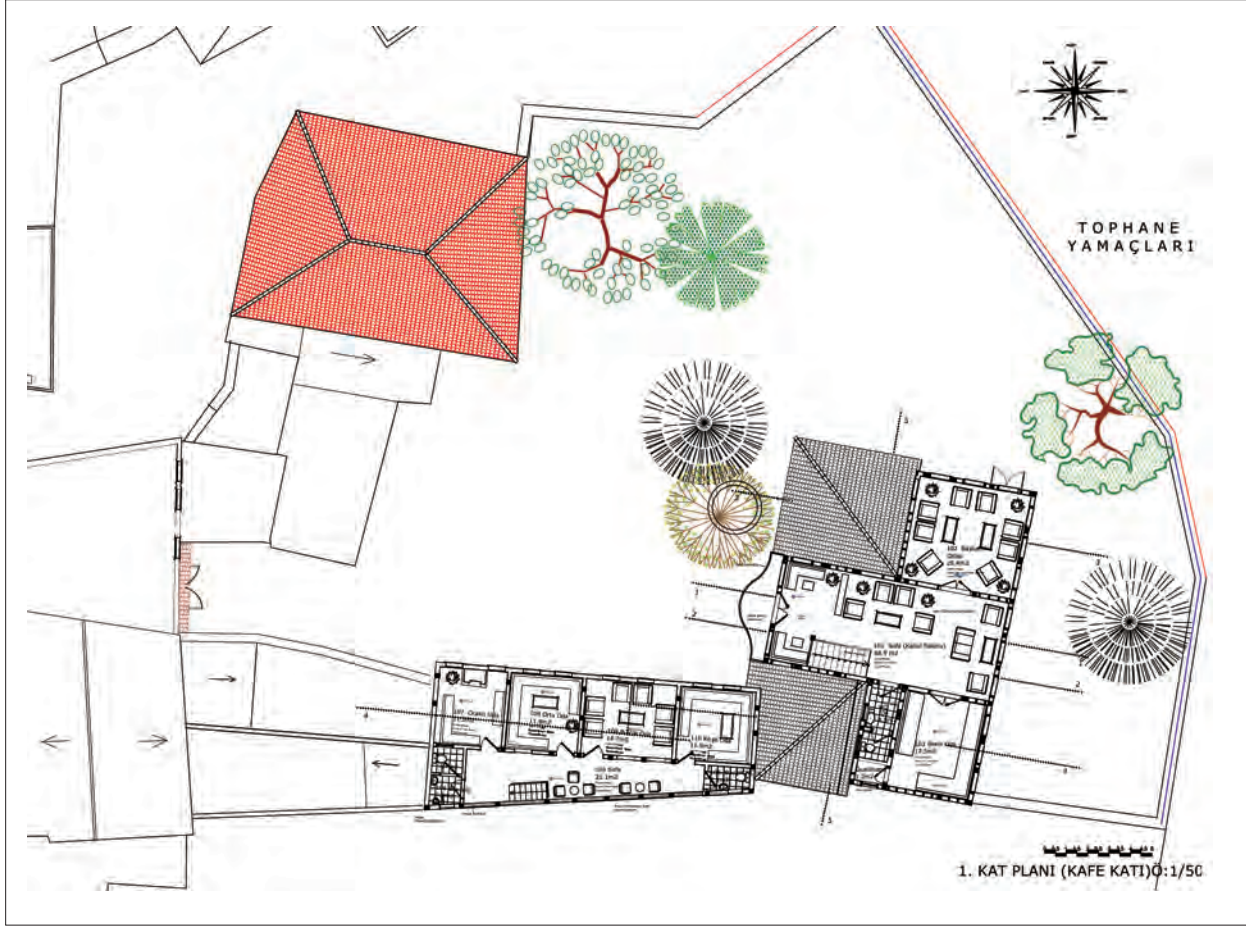

Res. 24b. A yapısı baş odada rekonstrüksiyon sonrasında yerine monte edilen kalemîşi panolar

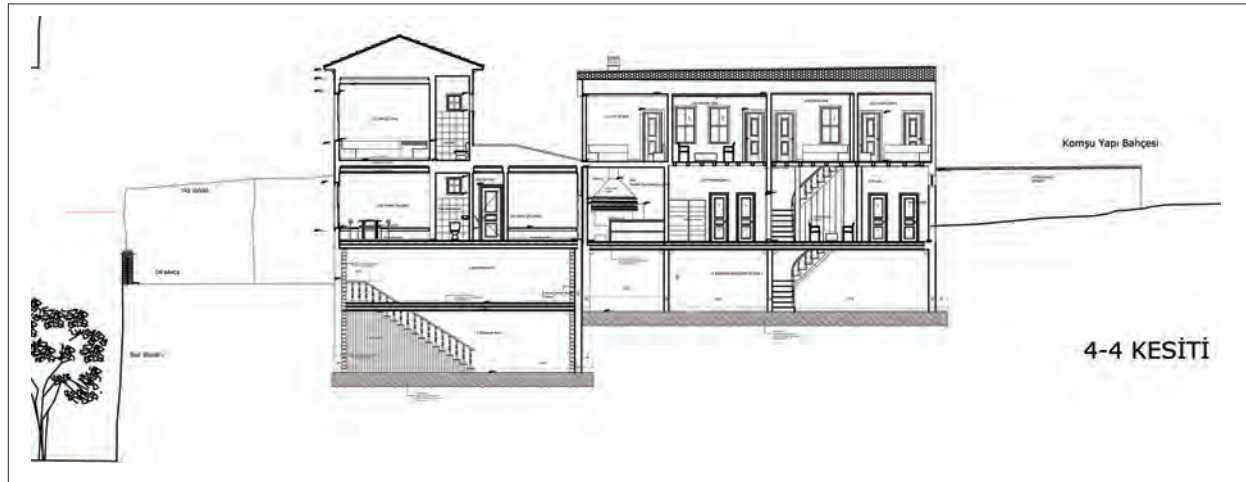

Res. 25. A ve B yapıları zemin kat rekonstrüksiyon projesi

Res. 26a.
Dış sofa
mekanının
eski haliRes. 26b.
Dış sofa
mekanının
yeni hali

Res. 27. A ve B yapıları birinci kat rekonstrüksiyon projesi

Res. 28. A ve B yapıları güney odalardan geçen kesit rekonstrüksiyon projesi

Res. 29. A yapısı iç sofadan geçen kesit rekonstrüksiyon projesi

Res. 30. A yapısı baş odasından geçen kesit rekonstrüksiyon projesi

Res. 31. Sümbüllü Bahçe Konağı ve yapı topluluğunun eski hali ve rekonstrüksiyonunun tamamlanmış hali

Res. 32. Sömbüllü Bahçe Konağı'nın eski hali ve rekonstrüksiyonunun tamamlanmış hali

Res. 33. Sömbüllü Bahçe Konağı'nın eski hali ve rekonstrüksiyonunun tamamlanmış hali

Res. 34. Sömbüllü Bahçe Konağı'nın eski hali ve rekonstrüksiyonunun tamamlanmış hali

TÜBA-KED 9/2011

Res. 35. E ve F yapılarının eski hali ve rekonstrüksiyonunun tamamlanmış hali

Res. 36. E, F ve D yapıları ile bahçenin eski hali ve rekonstrüksiyonunun tamamlanmış hali

Res. 37. A yapısı doğu cephe rekonstrüksiyon projesi

Res. 38. A ve B yapıları kuzey cephe rekonstrüksiyon projesi

Res. 39. A ve B yapıları güney cephe rekonstrüksiyon projesi

ARTVIN- ŞAVŞAT KIRSAL MİMARİSİNİN ÖZGÜN BİR ÖRNEĞİ: ZURABET EVİ¹

A TYPICAL EXAMPLE OF THE VERNACULAR ARCHITECTURE OF ARTVIN-ŞAVŞAT: THE ZURABET HOUSE

Duygu GÖÇMEN - Deniz MAZLUM

Anahtar Sözcükler - Keywords:

Doğu Karadeniz, Artvin-Şavşat, geleneksel konut mimarisi, ahşap yapılar, kırsal konutlar, kırsal yerleşmeler, koruma

Eastern Black Sea Region, Artvin-Şavşat, vernacular architecture, timber structures, rural buildings, rural settlements, conservation

ÖZET

Doğu Karadeniz'in, çok sayıda çalışmaya konu olmuş zengin doğası, kırsal kültürü ve mimarisi, günümüzde köy yaşamının ortadan kalkması ve hidroelektrik santral projeleri gibi nedenlerle yaşanan ekonomik ve kültürel değişim sonucu çeşitli baskı ve zorlamalarla karşı karşıyadır. Doğal çevre, kentleşme çabaları ve yerel dokuyu dikkate almayan kalkınma politikaları sonucunda, kimi zaman geri dönüşü mümkün olmayacak şekilde hasar görmektedir. Kırsal alanların korunması ve geliştirilmesine dair mevzuattaki yetersizlik, yanlış politikalar, bilgisizlik, ilgisizlik ve değişen yaşam koşulları nedeniyle yöredeki mimari kültürün sürekliliğini sağlamak zorlaşmıştır.

Bu makalede, Artvin-Şavşat'a bağlı Balıklı Köyü'ndeki Zurabet Evi tanıtılmaktadır. Bu yapı, malzeme ve yapım sistemi açısından yörenin en iyi korunmuş örneklerinden biridir. Geniş bir bahçe içinde kendine ait samanlıkla birlikte yer alan yapı, ahır katı, yaşama hacimlerinin bulunduğu giriş katı ve ambar katından oluşmaktadır. Konut, büyük ölçüde "karaboğaz" adı verilen ahşap yığma tekniğiyle inşa edilmiştir. Yörede yıkanma yeri gibi mekanlar, kilit gibi yapı öğeleri de dahil olmak üzere herşeyin ahşaptan üretildiği, metal bağlantıların kullanılmadığı bir yapım geleneği bulunmaktadır.

Balıklı'da 20. yüzyıl ortalarına kadar yerel malzeme, geleneksel yapım sistemi ve özgün detaylarla inşa edilen konutların ve ticari yapıların yerini günümüzde niteliksiz beton yapılaşma almaktadır. Yöredeki ahşap konut geleneğini devam ettirebilmek, gerek yeni yapım, gerek bakım-onarım aşamasında ahşap malzeme ve nitelikli usta sıkıntısı yaşandığı için zorlaşmakta, bu zorluk yöre halkının özgün mimari gelenekleri terk etmesini hızlandırmaktadır.

Çalışma kapsamında Zurabet Evi detaylı olarak belgelenmiş, mekanlara ve yapı öğelerine kullanıcıların verdikleri isimler kaydedilerek, yerel yapı terimleri sözlüğü oluşturulmuştur.

ABSTRACT

The North-East Anatolia, with its natural, cultural and architectural features, is mentioned in a wide range of documentations, case studies and publications. Today the region is confronting first and foremost with many dam projects on its rivers and also with the actual impositions of the changing lifestyle. The natural environment of the region is being damaged, sometimes irreversibly, because of rapid urbanization and the politics which disregard the rural pattern. Ensuring the sustainability of the architectural tradition is getting difficult due to the insufficient legislation about the conservation and development policies of the rural areas, the improper political decisions, unawareness, neglect and the varying conditions.

The subject of this case study is a village house named as Zurabet, the house of Zurab, in Artvin-Şavşat Balıklı Village. Zurabet House, is one of the most preserved examples of the vernacular houses in the rural area, in its material and building technique. The house was built in a large garden near to its straw house (merek in local terms). It is a three storey house; the two stable units are placed on the ground floor, the daily living rooms are in the middle and the storage place / storage units are on the upper floor. The rural architectural tradition was closely related with the wooden building techniques, so even the locks and keys and also the bath units were made entirely of wood, without metal joints.

Up to the mid-20th century the village houses and other social-commercial buildings in Balıklı Village had been built with traditional building techniques, using local materials and special details. Today the low-quality reinforced concrete technique becomes widespread because of its relative cheapness and easiness. As the materials and qualified/experienced craftsmen can not be provided easily in the case of a new construction or repair, the inhabitants easily quit the traditions, thus making difficult to sustain the vernacular architecture.

The study aims to document in detail the Zurabet house and the local terms for the building elements and for the spaces are listed in the glossary. It is also intended to note the cultural details about the daily routine of the people and how these details structure the architecture of the region.

BALIKLI KÖYÜ

Bu makalenin konusu olan Zurabet Evi, Artvin İli'nin Şavşat İlçesi'nde yer alan Balıklı Köyü'ndedir. Gürcistan sınırına yakın olan yerleşim, 1997 yılında Meydancık Belde Belediyesi'ne bağlanarak mahalle statüsüne geçmiştir (Res. 1). Dört mahalleden oluşan beldenin merkezi olarak kabul edilen Meydancık Köyü ile bunun kuzeydoğusunda yer alan Balıklı'yı Papart Deresi birbirinden ayırır. Dere batı-güneybatı yönünde akar ve Balıklı Köyü'nün güney-güneydoğu sınırını oluşturur. Yerleşimi çevreleyen yaklaşık 1700-1900 m yükseklikteki tepeler Sarıçayır Dağları olarak bilinir. Bu dağlarda Balıklı ve çevre köylere ait mezralar ve yaylalar bulunur. Beldeye bağlı köylere ait yaylaların bulunduğu dağların ardı Gürcistan sınırındadır.

Meydancık Beldesi'ni de içine alan Papart Deresi vadisi "Karçal Dağları Önemli Doğa Alanı"² sınırları içerisindedir. Papart Deresi vadisinde,

yoğun ormancılık faaliyetlerinden uzak kalmış doğal yaşlı ormanlar bulunmaktadır ve bu sebeple bölgede Doğu Karadeniz ılıman kuşak karışık yapraklı ormanlarının en iyi örnekleri korunmuş durumdadır.

Balıklı Köyü, geleneksel düzende merkez Balıklı, Akbıyık (*Bzata*) ve Karayığit (*Sholtiskhev*) mahallelerinden oluşmaktaydı. Günümüzde Balıklı'nın Meydancık Beldesi'ne bağlı bir mahalleye dönüşmesiyle, bu mahalleler Balıklı Mahallesi altında birleştirilmiştir. Balıklı, Papart Deresi kenarında, topografyanın görece daha düz olduğu kuzeydoğu – güneybatı doğrultusunda gelişmiştir. Mahallenin Camikapı olarak anılan merkezinde yer alan cami, kahvehane ve çeşitli ticaret yapılarının arasından, konut bölgesine giden yollar ayrılır. Konutlar ağırlıklı olarak merkezin kuzeyine ve güneybatısına doğru yayılmıştır (Res. 2).

Yörede günlük hayat konutlardan çok bahçe, tarla ya da çayırda geçer. Konutlar ve samanlıklar kadastro haritalarında bahçe olarak tanımlanan parsellerde yer almaktadır. Bahçelerde, ev içi üretime ve gündelik işlere yönelik *hoço*³, mutfak, banyo, odunluk, çardak gibi çeşitli ek yapılar ve meyve ağaçları yer alır.

Yörede geleneksel konutların konumlandığı alanların, kayalık ya da çok eğimli olduğu görülmektedir. Bunun nedeni, geçmişte besin ihtiyacını kendisi karşılayan köylünün bütün ekilebilir alanları tarla olarak kullanmak zorunda kalmış olmasıdır. Günümüzde nüfusun azalmasıyla ve köydeki yaşıntının süresiz hale gelmesiyle tarlaların bir kısmının ekilmesinden vazgeçilmiş, bu sebeple geçmişte tarla olarak kullanılan bazı alanlarda yeni konutlar inşa edilmeye başlanmıştır.

Durum Planı (Res. 3) incelendiğinde, alandaki konutların iri kütleleri ve konumlanışlarındaki dağınıklık dikkat çekmektedir. Doğu Karadeniz kırsal mimarisinin bir özelliği olan yöne değil eğime göre konumlanma anlayışı, Balıklı konutları için de geçerlidir. Yapılar eğime paralel yerleştirilmiş, böylece topografyaya müdahale en aza indirilmiştir. Konut yapılarının yanındaki ek birimlerin ya da konutların içinde bulundukları bahçede yer alan samanlık (*merék*) yapılarının durum planında boyutları itibarıyla konutlara göre baskın olmadıkları görülmektedir. Konutlara yanaşık duran birimler yörede *buhar* olarak adlandırılan ocak yapıları ve *hoço*'lardır.

Yörede incelenen geleneksel konutların çoğu, eğimden kazanılan alanda oluşturulan bir ahır katı (*ahor*), giriş katı ve giriş katının üzerindeki bir ambar katı olmak üzere üç kattan oluşmaktadır (Res. 4a-c). Ahır katının girişi, evin giriş/yaşama katından ayrı tutulmuş, ambar katına ise giriş katının ana mekanında yer alan merdivenle çıkış sağlanmıştır.

Yörede incelenen konutların çoğunun giriş katında *dandraba*, *ev*, *maran* ve oda(lar) bulunur. *Dandraba*, geleneksel Türk evindeki hayat mekanına yörede verilen isimdir. Ortak yaşama mekanı olarak kullanılan *dandraba*'lar manzaraya ve genellikle güneyli yönlere yerleştirilmiştir. Konuttaki odaların kapısı genellikle *dandraba*'ya açılır. *Ev*, Doğu Karadeniz kırsal mimarisinde yaygın olarak *aşhane* adı verilen, mutfak ve yaşama mekanıdır. Bir konutta gerçek-

leştirilebilecek tüm eylemler için gerekli donatılar (ocak [*buhar*], seki [*seki*], banyo teknesi [*mil*] gibi) bu mekanda bulunmaktadır. En eski örneklerde bu işlevler için gerekli donatıların diğer odalarda da bulunduğu bilinmektedir⁴ ancak *ev* soğuk havalarda tüm konut kullanıcılarının toplandığı, konukların ağırlandığı, yemeklerin yenildiği ve tüm kullanıcılara açık bir mekan olması nedeniyle diğer odalardan ayrılır. *Maran* yoğurt, tereyağı ve peynir gibi gıdaların üretilip kısa süre için depolandığı yerdir. Yerleşimde incelenen tüm örneklerde *maran* ince uzun bir mekandır ve *ev*'in yanında yer alır. Yerleşimdeki konutların çoğunun giriş katında *ev* dışında iki oda bulunur. *Dandraba*'da ya da kimi örneklerde sonradan eklenen balkonda yer alan dar bir merdivenden ambar katına çıkılır.

Giriş kat planına dahil olan diğer mekanlar *hoço*, *karapan*, mutfak, banyo ve balkonlar, en eski örneklerin özgün hallerinde bulunmamaktadır. *Hoço* konutlardaki *buhar*'ların işlevini kaybetmesinden sonra yaygınlaşmış bir mekandır. Mutfak ve banyo mekanlarının da benzer biçimde konuta yanaşık inşa edilmesine sıkça rastlanmaktadır. Bunlar genellikle *ev*'den ulaşılan mekanlardır. Yaygınlaşan bir uygulama da *maran*'dan ulaşılan ek yapıların banyo ve hela olarak işlevlendirilmesidir. Balkonlar *dandraba*'ların kapatılmasından sonra yaygınlaşmış ve konuttaki açık alan ihtiyacı bu şekilde karşılanmıştır. Helalar yerleşimdeki bütün geleneksel konutlarda giriş katı mekanlarının dışında tutularak yapıya ayrı bir birim olarak eklenmiştir. Balkonlu plan tiplerinde hela birimi balkonun bir köşesinde yer alır. Alandaki birkaç konutta balkonların döşeme tahtaları kapak haline getirilmiş ve hela hücresi balkonun altına yerleştirilmiştir.

Konut kullanıcılarının bahçe ve tarlalardan getirdikleri ürünler ambar katındaki yarı açık mekanlarda kurutulur, kapalı ve yüksek eşikli ambar hücrelerinde saklanır. Benzer şekilde çamaşır da bu alanda kurutulur. Ambar katlarında *ara* adı verilen bir mekan vardır. Günümüzde çoğu işlevsiz kalmış olsa da, özgün halde *ara*'ların tarladan ya da bahçeden getirilen ürünlerin giriş katına hiç sokulmadan ambar katına ulaştırılması için kullanıldığı bilinmektedir.

Ahıra, yörede *ahorun kapı* denilen taş döşeli yarı açık mekandan ulaşılır. Büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar için farklı mekanlar oluşturulan ahır

katlarında, bu bölümlenmenin izleri belirgindir. Hâlâ kullanılan ahırlarda yeni doğmuş hayvanlar için ayrı bölmeler bulunduğu görülmüştür. Ahırlarda gübrenin kolayca akması için kapı aksında döşeme tomrukları arasında 30 cm genişliğinde bir kanal bırakılmıştır. Bu kanal yörede *sanatzgal* olarak adlandırılmaktadır. Yerleşimdeki ahırların önünde yörede *akpunluk* adı verilen, bahçeden çitlerle ayrılmış gübrelik yer alır.

Balıkli Köyü'ndeki geleneksel konutların çoğunun giriş ve ambar katları, *mereklerin* ve değirmenlerin ise tümü ahşap yığma tekniğiyle inşa edilmiştir. Geleneksel konutların ahır katlarında giriş duvarı, belirli aralıklarla dizilmiş ahşap dikmelerin arasının, ortalama 30 cm genişliğinde 5-7 cm kalınlığında duvar tahtaları ile kapatılmasıyla oluşturulur. Arka ve yan duvarlar ise moloz taş yığma duvardır.

Konutların giriş ve ambar katlarındaki ahşap yığma duvarlar, "*kurtboğazı*" ve "*karaboğaz*" olarak adlandırılan iki farklı teknikte yapılabilir. *Kurtboğazı*, dik açıyla birleşecek olan iki duvarı oluşturacak iyi işlenmiş kerestelerin çivisiz geçme sistemiyle köşelerde birleştirilmesiyle duvarların kurulduğu sistemdir (Özgüner, 1970: 34). Yörede bu geçmeler *yaka*, *gram* ya da *gel* olarak adlandırılmaktadır. Geleneksel teknikte inşa edilmiş konutlarda duvar kalınlıkları değişkendir. Kullanıcıları tarafından yaklaşık 200 yıllık olduğu öne sürülen yapıların duvar tahtaları 10 cm kalınlığında olabilmektedir. Görece yeni yapılarda bu kalınlık 5 cm'ye kadar düşmüştür. Ahır katı duvarlarında kullanılan taşların arasındaki boşluklar toprakla doldurulmakta, duvar yüzeyi gübre-saman karışımıyla sıvanmaktadır.

Karaboğaz ise, kabaca yontulmuş kütüklerin yine kaba bir geçme biçimiyle köşelerde birbirine bağlanmasıyla oluşturulan duvar sistemidir. Duvarı oluşturan kütüklerin arasında boşluklar kalması iç mekan ve dışarı arasında hava dolaşımını sağlar ve bu nedenle *merek* gibi havadar olması gerekli yapı türlerinde bu sistem yeğlenir.

Yerleşimdeki konutlarda eski örneklerde sarıçam, yeni örneklerde ve eski yapıların onarım görmüş kısımlarında ise ladin ya da köknar ağaçları kulla-

nılmıştır. Bazı yeni konutlarda eski evlerin tahtalarından da yararlanıldığı görülmüştür. Geçmelerin çivisiz bir sistem oluşturması, yapının sökülüp tekrar kurulmasını olanaklı kılmaktadır.

ZURABET EVİ

Zurabet⁵ Evi, Balıklı yerleşiminin merkezi olan Camikapı'nın kuzeyine doğru yayılan konut grupları arasında bulunmaktadır (Res. 5-6). Konutun yapım tarihiyle ilgili kesin bir bilgi edinilememiştir. Konut sahiplerinden öğrenildiğine göre yapı 200-250 yıl önce yapılmıştır. Ancak bu bilgi, nesiller üzerinden, evlilik ve doğum yılları varsayımıyla hesaplandığı için güvenilir değildir. Ambar kapısında bulunan tarih, 1806-1807 yıllarında yapının var olduğunu düşündürmektedir.

Zurabet Evi bir konut birimi ile bir *merek*'ten oluşur. *Merek* konut biriminin yaklaşık 4 m güneydoğusunda yer alır. Yapılar bahçedeki üç teras üzerinde konumlanmıştır. Teraslar arasında ortalama 1,5 m kot farkı vardır. Zurabet Evi'nin yaklaşık 6 m kuzeydoğusunda bir komşu ev, 30 m güneybatısında da bir diğer komşu ev bulunur.

GİRİŞ KATI

Zurabet Evi'nin giriş katında yarı açık bir *dandraba* (hayat), *geriki oda*, *ileriki oda*, mutfak ve yaşama mekanı olarak kullanılan *ev* ve depo işlevi gören *maran* bulunmaktadır. *Dandraba*'dan *ev*'e, *ileriki oda*'ya ve dar bir merdivenle ambar katına ulaşılır. Yan yana sıralanmış *ev*, *maran* ve *geriki oda*, *dandraba*'nın kuzeybatısında yer alır. *Geriki oda* ve *maran*, *dandraba*'dan geçilen bir koridor üzerinde bulunur (Res. 7).

Dandraba [Z-01]

Yöredeki konutlara giriş *dandraba* adı verilen sofa/hayat benzeri mekandan sağlanmaktadır. Mekan yaklaşık 4,60 x 5,20 m ölçülerinde, 2 m yüksekliğindedir (Res. 8). Yöre konutlarında yapılan incelemede, konutlardaki *dandraba* boyutlarının benzerlik gösterdiği görülmüştür. *Dandraba*'ya yarı açık özelliğini kazandıran direkler ve bunların arasındaki korkuluklar yöre konutlarının ön cephelerinin ayırt edici özelliklerindendir.

Mekana 90 cm açıklığındaki, 1,70 m yüksekliğindeki düz atkılı bezemesiz ahşap kapıdan girilmektedir. Giriş kapısının dış görünüşü sade olmakla birlikte *dandraba* tarafındaki yüzeyde yöredeki evlerin ayırt edici unsurlarından olan kilitler bulunur (Res. 9). Kapı söveleri, lentoyu oluşturan kirişe geçme sistemiyle birleşmiş, kapı kanadı, aynı kirişteki yuvada dönecek şekilde yerleştirilmiştir.

Konutların *maran*, ambar gibi depolama ve ürün kurutma-hazırlama amacıyla kullanılan mekanları hariç hemen her odasında ve *dandraba*’larda, yörede yaygın olarak *sekvi* ya da *kurul* diye adlandırılan, boyutları, yükseklikleri ve işlevleri değişen ahşap sekiler / kerevetler bulunmaktadır. Zurabet Evi’nin *dandraba*’sında iki adet *sekvi* bulunmaktadır. Bunlardan biri, giriş kapısının arkasında, diğeri *ileriki oda*’nın duvarının önünde yer alır.

Yöre konutlarının çoğunda olduğu gibi Zurabet Evi’nin de *dandraba*’sında yer alan dar bir merdivenle ambar katına çıkılmaktadır. *İleriki oda* duvarında, duvar boyunca devam eden ve yörede *terek* denilen bir raf bulunmaktadır.

Ev [Z-02]

Mekana *ev* denilmesinin sebebi, *buhar*’ın burada bulunması ve kış ayları için konutun tüm kullanıcılarına açık ortak yaşama mekanının burası olmasıdır. Eski dönemlerde köyün/konutların terk edilmediği kış aylarında hem ocak hem de soba işlevi olan *buhar*, *ev* mekanını konutun merkezi haline getirir. Kış aylarında yaşam evin ısıtılmayan ya da ortak kullanıma açık olmayan diğer odalarında ya da *dandraba*’da değil, *ev*’lerde sürdürülür. Genelde mutfak olarak, mutfakın konuta ayrı bir birim olarak eklendiği örneklerde ise mutfaka geçiş olarak kullanılan *ev*’lerde geniş ve uzun *sekvi*’ler ve yataklar bulunur.

Ev mekanı 4,60 m x 4,85 m ölçülerinde ve yaklaşık 2 m yüksekliğindedir (Res. 10a-b). Mekana *dandraba*’nın kuzeybatı kenarından açıklığı 70 cm, yüksekliği 1,55 m olan düz atkılı ahşap kapı ile girilir. Yörede sıkça görüldüğü üzere, kapının ahşap pervazı üç dilimli bir kemer görünümü verecek şekilde bezenmiştir. Güneybatı duvarında 70 x 50 cm ölçülerinde ve dış tarafı ahşap bir kanatla kapatılabilen çift kanatlı bir pencere bulunur.

Maran [Z-03]

Ev’in kuzeydoğusunda *maran* yer alır. Günümüzde depo olarak yararlanılan 4,80 m x 1,35 m ölçülerindeki bu ince uzun mekan, özgün işlevinde yağ ve peynir gibi hayvansal ürünlerin üretimi ve saklanması için kullanılmıştır.

Geriki Oda [Z-04]

Maran’ın kuzeydoğusunda *geriki oda* yer alır. *Geriki oda* 4,80 x 3,40 m ölçülerinde ve yaklaşık 2 m yüksekliğindedir. Mekana geçiş yörede *ara* olarak adlandırılan koridorda yer alan ve açıklığı 68 cm, yüksekliği 1,57 m olan kapıdan sağlanır. Kapının lentosunu basık kemer şeklinde biçimlendirilmiş bir duvar tahtası oluşturur. Bahsedilen duvar tahtasının ahşap kapı kanadının üstünde kalan kısmı kapının kasasını oluşturacak şekilde detaylandırılmıştır. Kapının kilidi, anahtarlı kilit tipinin yenilenmiş bir örneğidir (Res. 11). Mekana giriş burada da düz ayak değildir, zeminden yaklaşık 20 cm yükselen *dogan* bir nevi eşik görevini görmektedir.

Odanın kuzeydoğu duvarında yaklaşık 80 x 85 cm boyutlarında pervazlı ve çift kanatlı bir pencere bulunmaktadır. Pencerenin dış tarafı, *ev*’de olduğu gibi, ahşap bir kapak ile kapatılabilmektedir. Odanın kuzeydoğu duvarında bulunan dikdörtgen biçimli delik, geçmişte bu duvara dayanan bir *sekvi* ve *mil* olduğuna işaret etmektedir. Kuzeybatı duvarındaki açıklığın boyutu, yeri ve köyün diğer konutlarında görüldüğü üzere konutun başka odalarında da *buhar* olabileceği bilgisi, bu açıklığın işlevsiz kaldığı için yıkılmış olan bir *buhar*’a ait olabileceğini düşündürmektedir. Odanın kuzeybatı duvarı boyunca zeminden yüksekliği 50 cm, genişliği 1,20 m olan ve özgün olmadığı *buhar*’ın önünü kapatmasından anlaşılan ahşap *sekvi* bulunmaktadır.

Ara [Z-05]

Yörede *ara* adı verilen koridor, 1,30 m genişliğinde ve 4,20 m uzunluğunda bir mekandır. Koridorun kuzeydoğu ucunda boşluğa açılan 75 cm açıklığında, 1,70 m yüksekliğinde ahşap bir kapı vardır. Bu kapının, yörede yaygın olarak görüldüğü üzere, geçmişte Zurabet Evi’nin de çift girişli olduğuna işaret ettiği düşünülmüştür.

İleriki Oda [Z-06]

İleriki oda diye adlandırılan mekan, Zurabet Evi'nin de dahil olduğu plan tipindeki tüm konutlarda gözlenen, *dandraba*'dan ulaşılan bir yatak odasıdır. 3,20 x 4,00 m boyutlarındaki mekana yaklaşık 70 cm açıklığındaki ve 1,50 m yüksekliğindeki ahşap kapıdan geçilir (Res. 12). *Geriki oda*'ninkine benzer bir biçimde, *ileriki oda* kapısının lentosunu da basık kemer şeklinde oyularak bezenmiş bir duvar tahtası oluşturur. Kapının eşiği duvar boyunca devam eden 14,5 x 20 cm kesitindeki bir ahşap kiriştir.

İleriki oda'da ikisi de tek kanatlı olan iki pencere yer almaktadır. Mekanın kuzeydoğu duvarı boyunca, zeminden yaklaşık 52 cm yüksekte ahşap *seki* bulunur. *Seki*'nin duvarda izleri görülen *buhar*'ın önünde konumlanması, *seki*'nin özgün olmadığını göstermektedir.

Hela [Z-07]

Yörede helaların özgün hallerinde ahır katı seviyesine kadar inen bir merdivenin ucunda yer aldığı, helaya açılan kapağın balkonun döşemesinde bulunduğu bilinmektedir. Zurabet Evi'ndeki hela biriminin özgün olmadığı, kullanıcılara kolaylık sağlamak amacıyla *dandraba* zemini ile aynı kota getirildiği anlaşılmaktadır. *Dandraba*'dan ulaşılan, yaklaşık 0,90 x 2 m ölçülerindeki hela iki bölümden oluşmaktadır (Res. 13). Lavabo olarak kullanılan ilk bölümden ahşap bir kapı ile yenilenmiş hela taşının yer aldığı ikinci bölüme geçilmektedir. Helanın üzerine oturduğu giriş sistemi, ahır katı önündeki aho-run kapıya inen üç dikme ile taşınmaktadır.

Yörenin karakteristiklerinden olan ahşap tekne ile ahşap ayak yolu Zurabet Evi'nde korunamamıştır, ancak yörenin özgün çatı kaplaması olan *bedevra*'lar hela biriminin çatı örtüsünde görülmektedir.

AMBAR KATI

Yöredeki konutların ikinci katları hemen hemen tüm örneklerde ambar katı işlevi görmektedir. Ambar katı olmayan örneklerde giriş katında tek bir ambar birimi bulunur.

Zurabet Evi'nin ambar katında, '*yukariki dandraba*' denilen yarı açık ve katın tüm alanının yarısını kap-

layan geniş bir mekan, kapalı ve yüksek eşikli iki ambar birimi ve bu iki ambar biriminin ortasında, *ara* adı verilen dar, uzun bir mekan bulunmaktadır (Res. 14).

Yukariki Dandraba [1-01]

Yukariki dandraba olarak adlandırılan, yaklaşık 9,50 x 5,20 m ölçülerindeki mekan, konuta ait kişisel bir açık hava deposu/ambarı işlevi görmektedir (Res. 15). *Hoço*'da yapılan pestiller ve diğer kurutulması, depolanması gerekli ürünler burada saklanmaktadır. Yöredeki kimi örneklerde mekan sac levhalarla kapatılmış durumdadır, ancak Zurabet Evi'nde *yukariki dandraba* güneybatı ve güneydoğu yönlerinde açık bırakılmıştır.

Mekanda altı ahşap dikme görülmektedir. Bunlardan mekanı güneybatı ve güneydoğu yönlerinde sınırlayan dört tanesi 20 x 20 cm kesitindeki *direk*'lerdir. Diğer ikisinin kesitlerinden ve yerleşimlerinden, özgün olmadıkları ve çürümüş *direk*'ler yerine kullanıldıkları anlaşılmaktadır.

Ambar [1-02]

Dandraba'nın kuzeybatı duvarının batısında yer alan ambar, 3,20 m x 4,20 m ölçülerinde ve yaklaşık 1,85 m yüksekliğinde bir mekandır (Res. 16). Mekan giriş, 108 cm yüksekliğindeki ve 70 cm açıklığındaki ahşap kapı/kapak ile sağlanır. Kapı eşiği zeminden yaklaşık 40 cm yüksekliğindedir ve böylece ambar zeminini *dandraba*'dan kesin bir şekilde ayırmaktadır.

Kapının *dandraba* tarafındaki yüzeyinde dövme demir menteşeler ve kilit dikkati çekmektedir (Res. 17). Bu menteşeler evdeki diğer menteşelere göre farklı, dikdörtgen biçime yakın, ince uzun biçimlendirilmişlerdir. Ambarda, mekanın kuzeybatı duvarına paralel uzanan ve duvardan yaklaşık 1 m uzaklıkta, zeminden 105 cm yükselen ve yörede *haro* olarak adlandırılan ayırıcı bir bölme bulunmaktadır.

Ara [1-03]

Dandraba'dan ulaşılan *ara*, yöredeki hemen hemen tüm konutların ambar katında bulunmakta ve zemin kat ile bağlantısı olmayan bir ürün taşıma mekanı olarak işlev görmektedir. Çayırdan ya da tarlalardan

getirilen otların ya da ürünlerin *ara* mekanı ile çayı-
rı/tarlayı/bahçeyi bağlayan ahşap bir rampa yardı-
mıyla ambar katına ulaştırıldığı bilinmektedir. *Ara*
mekanının varlığı, yöredeki konutlarda sıklıkla göz-
lenen, zemin kattan ambar katına çıkan merdivenin
darlığını da açıklamaktadır.

Zurabet Evi'nin *ara*'sında dikkati çeken, mekanın
dışa kapalı olmasıdır. Sonradan kapatıldığı, kapa-
tılmakta kullanılan ahşapların görünümündeki, yer-
leştirilme biçimindeki ve kesitlerindeki farklılıktan
anlaşılmaktadır (Res. 18).

Ambar [1-04]

Dandraba'nın kuzeybatı duvarının kuzey tarafında
yer alan ambar 4,20 m x 3,30 m ölçülerinde ve yak-
laşık 1,90 m yüksekliğindedir (Res. 19a-b). Mekana
giriş, 0,58 x 1,10 m boyutlarındaki kapı/kapak açık-
lığından sağlanır. Kapı eşiği 26 cm yüksekliğindedir.

Kapı kanadının *dandraba* tarafındaki yüzünde göze
çarpan dövme demir menteşeler, üçgen biçimleriyle
evdeki diğer kapılarda kullanılan menteşelerle
benzerlik göstermektedir (Res. 20).

Özellikle kuzeydoğu duvarı ve tavanı oluşturan döşe-
me tahtaları çok hasarlı olan mekanın yaklaşık 100
sene önceki bir yangında kısmen zarar gördüğü
öğrenilmiştir⁶. Günümüzde kemirgenlerin rahatça
girebildiği ve bu nedenle ambar işlevini sürdüreme-
yen mekan, gözden çıkarılan ya da seyrek ihtiyaç
duyulan eşyaların konulduğu bir depo olarak kulla-
nılmaktadır.

AHIR KATI

Dandraba ile doğrudan bir bağlantısı bulunmayan
ahır katına ahır bölümünün önünde yer alan, 9,70 x
2 m ölçülerindeki *ahorun kapı*'dan ulaşılmaktadır.
Zurabet Evi'nin ahırını iki bölümlüdür ancak bölümler-
in boyutları sonradan değiştirilmiştir (Res. 21).

Ahorun Kapı [A-01]

Dandraba'ya ulaşan giriş sahanlığının güneydo-
ğusundan ya da konutun kuzeydoğu duvarı boyun-
ca yüründüğünde, ahırların açıldığı ahorun kapı
olarak anılan taşlığa varılır. Burası, dere taşlarının
dağınık olarak döşendiği bir alandır. *Dandraba*'nın

güneydoğu sınırı ile yaklaşık olarak aynı hizadadır.
Helanın ve *dandraba*'nın kirişlerini taşıyan dik-
meler, bu alana yerleştirilmiş büyük taşlara otur-
maktadır. Mekanın yüksekliği, *dandraba*'nın döşe-
me tahtalarından taşlığın zemin kotuna kadar yak-
laşık 2,50 m olarak ölçülmüştür. Konutun doğu
sınırından yaklaşık 90 cm mesafede, *merek* ve
akpunluk kotundan taşlık kotuna ulaşmayı sağla-
yan taş basamaklar yerleştirilmiştir (Res. 22a-b).

Küçük Ahır [A-02]

Ahorun kapı'nın güney yönünde bulunan küçük
ahır yaklaşık 3,00 x 4,90 m ölçülerinde ve 2,10 m
yüksekliğindedir. Mekana 80 cm açıklığındaki,
1,40 m yüksekliğindeki kapıdan girilmektedir.
Zemindeki döşemeler ve *sanatzgal* yöredeki ahır-
ların karakteristiğini yansıtmaktadır (Res. 23).
Mekanın güney köşesinde, 1,5 x 1,2 m ölçülerin-
de bir alan çitten bir kapı yardımıyla mekandan
bölünmüştür. Yörede *saskro* olarak adlandırılan
bu alan danalık olarak ayrılmıştır.

Büyük Ahır [A-03]

Ahorun kapı'nın doğu tarafındaki kapıdan "L" plan-
lı büyük ahıra girilir. Mekanın güneybatı-kuzeydo-
ğu doğrultulu kolu yaklaşık 8,20 m uzunluğunda, 3,90
m genişliğindedir (Res. 24). Büyük ahırın özgün
tabanı zaman içinde toprak ve saman ile dolduğu için
zemini günümüzde küçük ahırdan daha yüksektir.
Bu sebeple ve yöredeki diğer ahırlardan edinilen bil-
giler ışığında bu mekanın tabanının da, küçük ahır-
da olduğu gibi gübrenin *sanatzgal* yoluyla *akpunluk*'a
gitmesini kolaylaştırmak amacıyla aralıklı tomruklar
döşenerek oluşturulduğu düşünülebilir.

Hoço [A-04]

Yöredeki konutların hemen hepsinin bahçesinde
yer alan *hoço*, *buhar*'ın yetersiz kaldığı ya da sökül-
düğü durumlarda, geniş mekan gerektiren işlerde
kullanılmaktadır. Zurabet Evi'nin kuzeybatı köşe-
sinde konumlandırılmış bu mekan, 2,00 m x 2,50 m
ölçülerindedir, 60 cm kalınlığındaki düzensiz moloz
taş duvarla iki yönden çevrilmiş ve üzeri oluklu sac
levha ile kapatılmıştır. *Hoço*'nun zemininde yer alan
taşlar, aralarında ateş yakılacak ve üstlerine büyük
tencere ya da kazanlar yerleştirilecek şekilde dizil-
miştir (Res. 25).

Merek

Zurabet Evi'ne ait *merek*, yaklaşık 3,20 x 3,30 m ölçülerinde, konutun güneydoğusunda yer alan ve üç farklı kot seviyesinde girişi olan bir yapıdır. Yapı yaklaşık 20 derece eğimli arazide, düz bir teras elde etmek için inşa edilmiş taş istinat duvarları üzerinde yer almaktadır. *Karaboğaz* adı verilen kaba geçme tekniği ile birleştirilmiş aralıklı ağaç kütükler yapının duvarlarını oluşturur. Duvar ve döşeme tahtalarının aralıklı olarak yerleştirilmiş olması *merek* yapılarında aranan havalandırmayı sağlar. *Merek* yapısının cephelerinde göze çarpan geçme izleri, yapının buraya taşındığına ya da eski bir konut/merek yapısının malzemelerinin bu yapıda kullanıldığını işaret etmektedir (Res. 26).

CEPHELER

Zurabet Evi'nin cepheleri yöredeki diğer konutların cepheleriyle benzer özellikler taşımaktadır. Eğime paralel uzanan giriş cephelerinde kapı, pencere, giriş sahanlığı ve *hoço/karapan* gibi öğeler bulunur. Ön cepheler, eğime bakan, genellikle ahır, giriş ve ambar katlarının bütünüyle algılanabildiği, hela ve *akpunluk* (gübrelik) gibi mekanlarıyla dikkat çeken gösterişli cephelerdir. Arka cephelerse hemen tüm örneklerde, pencere ve kapı açıklığı bulunmayan, yarıya kadar toprağa gömülü sağır cephelerdir. *Buhar*'lar genellikle arka cephelerde yer alır.

Zurabet Evi'nin tüm cephelerinde, yöredeki benzerleri gibi, taşıyıcı sistem açıkça görülmektedir. Köşelerde geçmelerle birleştirilen ve *yaka*'ları oluşturan duvar tahtaları, cepheden bakıldığında odaların boyutlarını belli etmektedir. Güneydoğu ve kuzeybatıya bakan yan cephelerde çatı sistemi, *direk - dogan - zağla - sıvık* ilişkileri okunmaktadır (Res. 27a-d).

ZEMİNLE İLİŞKİ

Konutların zemin hareketlerine bağlı olarak zaman içinde oturmasını engellemek amacıyla, temel kazıları sert zemine/kayaya ulaşana kadar sürer. Ahır tabanını oluşturan tomruklar da yaklaşık bu kotta döşenmektedir. Ahırın arka duvarı eğime yerleşmekte, eğimden kazanılan kot farkıyla ahıra girişi oluşturan *ahorun kapı*, gübrelüğün (*akpunluk*) oturduğu zeminden yüksek kalmaktadır.

Ahırın ve dolayısıyla temelin zemininde döşeme olarak kullanılan tomruklar gübrelerin *akpunluk*'a akması için aralıklı yerleştirilmiş ve ahırın girişine dik doğrultuda, aralarında 30 cm mesafe kalacak şekilde bitirilerek, gübrelerin *sanatzgal* adı verilen bu oluktan akması sağlanmıştır. Ahırın döşemesinde kullanılan ağacın, hayvanların sıcaklığına dayanabilecek çam, meşe ve kiraz ağacı gibi sert cinslerden seçildiği öğrenilmiştir. Temel seviyesinden yükselen ve ahırın duvarlarını oluşturan taşlar, kimi noktalarda hatıl işlevi gören ahşap kütüklerle bağlanmıştır.

DUVARLAR

Zurabet Evi'nin zemin ve üst kat duvarları ağırlıklı olarak 15 – 30 cm genişliğinde ve yaklaşık 10 cm kalınlığındaki tahtaların üst üste bindirilmesiyle oluşturulmuştur. Mekanların köşelerindeki duvar birleşimlerinde *yaka*, *gel* ya da *gram* diye adlandırılan geleneksel geçmeler kullanılmıştır. Her bir duvar tahtası, kendine dik olarak yerleştirilecek tahtalar için, yarım kertmeli ya da çatallı geçme oluşturacak şekilde hazırlanmaktadır. Duvarı oluşturan tahtaların orta kesimlerinde ahşap çiviler bulunmaktadır. Bu şekilde duvarların bel vermesi engellenmektedir. Zurabet Evi'nde duvarların içinde bulunduğu düşünülen ahşap çiviler, açık bir yüzey olmadığı için fotoğrafla belgelenememiş, bu tip birleşimlerin varlığı ev sahiplerinden öğrenilmiştir. Ancak köydeki araştırmamızda bazı yapılarda söz konusu detaylar gözlemlenmiştir.

Duvarlarda bulunan pencere ve kapı boşlukları, inşa aşamasından önceki hazırlık sürecinde duvar tahtalarının gereken boyutta boşluğu oluşturacak şekilde ayarlanmasıyla elde edilmektedir. Pencerelerin bazılarının kasasız olduğu, bir kolu kanada çakılan menteşelerin diğer kolunun duvar tahtalarına tespit edildiği görülmektedir. Zurabet Evi'nin kapılarında görülen söveler ise, ya sövenin yanında bulunan duvar tahtalarına "oluklu geçme" kullanılarak ya da sövenin üstünde uzanan tahtalara "zıvanalı geçme" sistemiyle yerleştirilmiştir (Res. 28). *Direk*'lere saplanan duvarlarda da aynı oluklu geçme sistemi kullanılmıştır.

Yöredeki yaklaşık 200 yıllık eski evlerde kullanılan duvar tahtalarının kimi yerde 11-12 cm'ye varan kalınlıkları, tomrukların iki yanının yontulması ve

böylece bir ağaçtan bir duvar elemanının elde edilmesiyle mümkün olmuştur. Zurabet Evi de söz konusu eski evlerdendir. Yörede kimi eski konutların duvar tahtalarında görülen balta izleri bu yapım tekniğinin göstergesidir. Zurabet Evi'nde balta izleri *Dandraba* mekanının (Z01) tavan tahtalarında görülmüştür (Res. 29).

DÖŞEMELER

Zurabet Evi'nin zemin kat döşemeleri ahırda bulunan *koşat*'lara, üst kat döşemeleri ise zemin kat duvarlarının tahtaları üzerinden ve açıktan giden ve *koşat*'lardan daha küçük kesitlere sahip *dogan*'lara "yarım bindirme" tekniğiyle dayanmaktadır. Zaman içinde çürüyen, kullanılamaz hale gelen döşemeler değiştirilmiştir; ancak yeterli uzunlukta döşeme tahtası bulunamadığında daha kısa tahtalar zemin kat mekanına yerleştirilen daha küçük kesitli *dogan*'lar üzerinde birleştirilmiştir.

Zurabet Evi'nin döşeme tahtası uzunlukları en fazla 5 m olarak ölçülmüştür. Bunlar *yukariki dandraba*'da bulunan döşeme tahtalarıdır. Evdeki en ince kesitli döşeme tahtası 7 cm kalınlığındadır, en kalın tahtanın kesiti ise 13 cm'dir.

Şavşat'ın bazı köy konutlarında zemin katın döşemesiyle ahır katının tavan kaplaması arasında, ahır kokusunun zemin kata çıkmasını engelleyen bir aralık bulunmaktadır. Ahır *koşat*'larına dayanan döşeme tahtalarının üzeri toprak ve talaşla örtülmüş, onun üzerine giriş katı *dogan*ları ve döşemeleri yerleştirilmiştir. Zurabet Evi'nde bu detay bulunmamakta, zemin katın döşeme tahtaları ahır katının tavan kaplamasını oluşturmaktadır.

ÇATI SİSTEMİ

Yöredeki çatılar çoğunlukla ahşap beşik çatıdır ve geleneksel oturtma çatı tekniğiyle inşa edilmiştir.

Yukariki dandraba'nın güneydoğu sınırında bulunan dikmeler üzerinde, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda, kesit boyutları yaklaşık 20 x 20 cm olan üst üste üç *dogan* bulunmaktadır. Kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu, üst üste yerleştirilmiş *dogan*'lardan mekanın kuzeydoğu ve güneybatı sınırını oluşturanlar damlalık aşığı işlevi görmektedir. Aynı doğrultuda uzanan ve *yukariki dandraba*'nın ortasından geçen *dogan*'la-

rın üzerinde aralıklı yerleştirilmiş ve istenen eğimi elde etmek için boyutlandırılmış ahşap dikmeler bulunur (Res. 30). Bu dikmelerin üzerine, yörede *virikada* olarak adlandırılan mahya aşığı yerleştirilmiştir. Bunlar, kesitleri yaklaşık 19 x 22 cm ve 17 x 19 cm olan, üst üste yerleştirilmiş ahşap elemanlardır. *Virikada*'ya dayanan, çatının eğimini oluşturan merteklere yörede *zağla* adı verilmektedir. *Zağla* boyutları değişmektedir, ancak ortalama olarak 20 x 20 cm kesitine sahip oldukları söylenebilir. *Zağla*'ların üstü çatı kaplamasına destek olacak *sırık*'larla doldurulmuştur (Res. 31). Bunlar, aralıkları ve kesitleri çok değişken, gelişigüzel yerleştirilmiş elemanlardır. Ağaçların uygun boyuttaki dalları fazla işlemiden geçirilmeden bu amaçla kullanılabilir.

Zurabet Evi'nin güneydoğu cephesinde bir alınlık duvarı bulunmamaktadır. *Zağla* ya da *dogan*'lara paralel uzanan ve bir alınlık duvarı oluşturan tahtalara yörede *cihur* denmektedir. Evin kuzeybatı cephesinde alınlık duvarı vardır. *Cihur* adı verilen tahtalar, cepheye dik uzanan ve üst üste bindirilmiş kirislerle geçme tekniğiyle birleştirilmiştir.

ZURABET EVİ'DE GÖZLENEN SORUNLAR

Yapıdaki hasarlar (Res. 32a-c) "böcek hasarı", "mantar çürüklüğü / rutubet", "niteliksiz malzeme ile yenilenmiş bölge / niteliksiz ek", "sıva dökülmesi", "malzeme kaybı", "korozyon", "bitki oluşumu", "yangın sonucu kömürleşme", "aşınma", "hava etkisi sonucu renk değişimi" ve "ahşap elemanda çatılma" başlıkları altında incelenmiştir. Yöredeki diğer konutlarla yapılan karşılaştırma sonucunda yangın sonucu kömürleşme hariç diğer hasarların incelenen yapılarda da ortaya çıktığı belirlenmiştir.

YÖREDEKİ KONUTLARIN KORUMA SORUNLARI

Balıkli Köyü'nde yaşanan sorunlar yalnızca mimari koruma sorunları ve hasarlar başlığı altında değerlendirilemez. Yerleşimin özgün dokusunun ve yerleşimdeki canlı hayatının tehlikede olduğu çeşitli göstergelerle açığa çıkmaktadır. Yerleşimdeki çevre sorunlarının başında HES projelerinin gerek doğal çevre gerek yöre halkı üzerindeki etkileri, artan endüstriyel ürün kullanımı sonucunda oluşan atıklar konusundaki politikasızlık ve artan yapı yoğunluğuna bağlı olarak verimli tarım arazilerinin kaybedilmesi gelmektedir (Aydemir, 2010: 144-150).

Konutlarda gözlenen hasarlar Zurabet Evi öze-
linde belirtilen sorunlarla büyük ölçüde paralellik
göstermektedir. Özellikle zeminden gelen rutubetin ve yağmurun etkisiyle zemine yakın ahır
kiriş ve hatıllarında (*koşat* ve *guant*'lar) ve çatı
kirişlerinde (*zağla* ve *sırık*'lar) mantar çürüklüğü
yaygındır. Kimi konutlarda sonradan eklenmiş su
tesisatından kaynaklanan sızıntının bu çürüklüğü
hızlandırdığı görülmüştür. Şehir konforunu köye
taşımak amacıyla konuta eklenen donatılar ve
uyumsuz malzemeler ahşap malzemenin bünye-
sindeki hasarların artmasına sebep olmaktadır.
Özgün ya da sonradan eklenmiş hela birimlerin-
de, hela zeminine uygulanan çimento harcı, ahşap-
la farklı genleşme oranlarına sahip olduğundan su
sızıntısına ve çoğu konutta özellikle hela birimi
çevresinde beyaz çürüklük mantarı oluşumuna
neden olmuştur. *Dandraba*'nın altında kalan büyük
kesitli kirişler (*koşat*), özellikle cephe-
deki hela biriminin yakınlarında hemen tüm örneklerde
beyaz çürüklük mantarı hasarına maruz kalmıştır.
Daha hasarlı örneklerde malzeme yapısını tama-
men kaybetmiş ve lif lif ayrılmış durumdadır.

Mekanik aşınmanın ve açık hava koşullarının ahşap-
ba etkisi, konutların üst ve alt dandraba mekanla-
rındaki döşemelerin (aynı zamanda alt katın tava-
nıdır) alt ve üst yüzleri arasındaki farktan anlaşıl-
maktadır. Alt kattaki yüzde daha az renk değişimi
olmuşken, üst kattaki yüzde hem renk değişimi hem
de ince yarıklar ve çatlaklar daha belirgindir. Aşın-
ma sonucu ahşap korunmasız hale geldiğinden, üst
dandrabanın döşemesini oluşturan bu elemanlarda
yaygın böcek hasarı görülmektedir.

Buharların sökülmesiyle açığa çıkan yüzeylerde, ısı-
nan buhar taşları ile duvar tahtaları arasında kalan
kesitteki yoğunlaşmadan kaynaklanan yoğun mantar
çürüklüğü göze çarpmaktadır.

Açık hava etkisine bağlı olarak cephelerde karar-
ma ve grileşme şeklinde renk değişimleri gözlem-
lenmektedir. Yüzeydeki odun dokusunun UV
ışınları etkisiyle bozunmaya uğraması sonucu bu
elemanlarda oluşan ince çatlaklar mantar ve bak-
teriler için yaşam ortamı hazırlamaktadır (Erdin,
2009: 32). Aynı şekilde yöredeki iklimin etkisiyle
suyla teması engellenemeyen bu yüzeylerde nem
miktarının istenen düzeyde kalması mümkün
olmamaktadır.

Köydeki konutlarda bir onarım ya da yeni bir ahşap
konut ihtiyacı ortaya çıktığında, bu işlemler için
gerekli ahşap malzemenin edinilmesi yöre halkı için
sıkıntılı bir süreç olmaktadır. Geleneksel olarak yapı-
daki taşıyıcı sistem elemanlarında kullanılan ahşap-
lar, daha dayanıklı olması sebebiyle odunun özodun
bölgesinden elde edilen malzemelerden seçilmiştir.
Günümüzde malzeme elde etmede yaşanan sıkıntı-
lar sonucu böyle bir seçme şansı ortadan kalkmıştır.
Verilen malzemeyle inşa edilen yeni konutlarda kul-
lanılan ahşaplar eski konutlardakilere nazaran daha
hızlı şekilde bozulma sürecine girmektedir.

Yörede yapılan görüşmelerden öğrenildiğine göre,
cephelerdeki kararma ve grileşme konut sahipleri-
ni rahatsız etmekte ve bu yüzden cepheleri deterjanlı
sular ve fırçalarla temizleme yoluna gidilmektedir.
Sık aralıklarla tekrarlanan bu temizleme işlemi
sonunda cephelerdeki elemanlarda hem baz etkile-
şiminden ötürü direnç kaybı ve yumuşama hem de
nem artışı görülmektedir. Bu etkenler sonucunda
cephe elemanları mantar ve böcek hasarlarına daha
açık hale gelmektedir.

Balıkli, geçmişteki canlı ticari ortamını yitirmesi ve
tarım hayvancılık faaliyetlerine verilen devlet des-
teğinin azalması sonucu, şehirlere göç vermeye baş-
lamış ve bütün yıl yerleşimde kalan insan sayısı azal-
mıştır. Yerleşimdeki yapıların yaklaşık yarısı kışın
kullanılmamaktadır, ilkbahar ve sonbahar aylarında
ise genellikle tarımsal faaliyetler için köyde kalın-
maktadır. Yalnız yaz mevsiminde gelenlerse yöreye
tarımsal bir bağı bulunmayan ve konutlarını yaz-
lık olarak kullanmaya başlayanlardır.

1960'ların sonuna kadar inşa edilen konutlarda
geleneksel yapım sistemi ve malzeme kullanılır-
ken, sonraki yıllarda geleneksel sisteme yeni tek-
nik ve malzemeler eklenmiş, 1990'lı yıllardan sonra
ise tamamen betonarme sistem tercih edilmeye
başlanmıştır (Aydemir, 2010: 128). Kırsal yaşam
kültürünün etkisiyle yüzyıllar içinde biçimlenen
geleneksel konutlar, kullanıcıların yeni alışkan-
lıklarına yanıt vermediğinden, konutlarda malze-
me ve geleneksel dokuyla uyumsuz, hela, banyo ve
mutfak birimleri yapılmıştır. Konuta yeni ekle-
nen mekanların haricinde işlevsizleşen ve dönüş-
türülen mekanlar da bulunmaktadır. Hayvancılı-
ğın bitmesiyle ahırlar terk edilerek zaman içinde
bakımsız ve harap bir hale dönüşmüş, tarım faa-

liyetlerinin azalması ya da sonlandırılması sonucu ambar katları işlevsizleşmiştir.

SONUÇ

Doğu Karadeniz bölgesinde geleneksel kırsal yaşam kültürünün kısmen sürdürüldüğü bilinmektedir. Ancak son dönemlerde kırsal alanda önüne geçilemeyen niteliksiz yapılaşma alışkanlığının, yörenin özgün mimarisinin devamlılığını engellediği gözlemlenmiştir. Günümüzde, yöredeki ahşap konut geleneğini devam ettirebilmek, yeni inşaat ve bakım aşamasında malzeme ve nitelikli usta sıkıntısı yaşandığı için zorlaşmakta, bu zorluk yöre halkının özgün mimari gelenekleri terk etmesine neden olmaktadır. Bu tabloya mimari açıdan bakabilmek ve yöreyle ilgili literatüre bilimsel katkı sağlamak amacıyla alan çalışması olarak seçilen, Artvin Şavşat'a bağlı Meydancık Beldesi Balıklı Mahallesi'ndeki Zurabet Evi yöre mimar-

lığının en eski ve özgün örneklerinden biridir. Zurabet Evi'nin ayrıntılı belgelenmesini ve bu belgelemeyi zenginleştirmek amacıyla yöredeki diğer yapıların da incelenmesini içeren alan çalışması Temmuz 2008 ve Ağustos 2009 aylarında gerçekleştirilmiştir.

Yörede tarım ve hayvancılıkla uğraşan nüfusun azalması, eski köy konutlarındaki mekanların dönüştürülmesine, yeni yapılan konutlarda da geleneksel planlamanın ve yapım tekniklerinin terk edilmesine yol açmıştır. Eski konutlarda ambar katlarında yaşama mekanı oluşturulmuş, yeni yapılan konutlarda ahır mekanı konut programına dahil edilmemiştir. Yöredeki mimarinin korunması amacıyla geliştirilen önerilerde, bu yeni eğilim göz önünde bulundurulmalıdır. Bu doğrultuda geliştirilecek mimari koruma önerileri, yapının ömrünü uzatmak ve kullanıcı isteklerini karşılamak bakımından yararlı olacaktır.

NOTLAR

- ¹ Bu makale İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Restorasyon Programı'nda Doç.Dr. Deniz Mazlum'un danışmanlığında 2010 yılında hazırlanan yüksek lisans tez çalışmasından yararlanılarak hazırlanmıştır (Göçmen, 2010).
- ² Önemli Doğa Alanı (ÖDA) kavramı "doğadaki canlı türlerinin nesillerini sürdürebilmesi için özel önem taşıyan coğrafyaları" tanımlar ve "uluslararası ölçekte önemli alanları" işaret eder. Alanlar *Conservation International*, *BirdLife International* ve *Planlife* önderliğindeki uzmanlar tarafından geliştirilen kriterlere göre seçilmektedir. Türkiye'nin ÖDA'larının envanteri Doğa Derneği'nin öncülüğünde çeşitli kuruluş ve bilim insanlarının katkısıyla çıkarılmış ve yayımlanmıştır.
- ³ *Hoço* yörede evlerin bahçesinde yer alan, moloz taş duvarla çevrili üzeri kapalı birimlere denmektedir. Pekmez kaynatmak gibi büyük mekan gerektiren işlerde kullanılır.
- ⁴ Kişisel görüşmeler sırasında öğrenilmiştir.
- ⁵ Zurabet, Gürcü dilinde 'Zurab'ın evi/yurdu' anlamına gelmektedir (Balıklı Köyü sakini Nurtan Aydemir'den edinilen sözlü bilgi). Yöre sakinleri yapıyı "Zurabet'in ev" olarak anarlar.
- ⁶ Balıklı Köyü sakini Osman Yüksek'den alınan sözlü bilgi.

KAYNAKLAR

- Aydemir, E., 2010. *Yöresel Mimarinin ve Kırsal Dokunun Korunması: Artvin Şavşat Balıklı Mahallesi Örneği*. İstanbul Teknik Üniversitesi (Yüksek Lisans tezi), İstanbul.
- Erdin, N., 2009. *Ahşap Konservasyonu*. İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Göçmen, D., 2010. *Doğu Karadeniz Kırsal Mimarisi için Koruma Önerileri: Artvin İli - Balıklı Mahallesi - Zurabet Evi Örneği*. İstanbul Teknik Üniversitesi (Yüksek Lisans tezi), İstanbul.
- Özgüner, O., 1970. *Köyde Mimari: Doğu Karadeniz*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Kişisel Görüşmeler, 2009-10: Nurtan Aydemir, Vezir Koçak, Nihat Özdemir, Asim Gültekin, Osman Yüksek (Balıklı Köyü sakinleri)
- (<http://www.dogadernegi.org/index.php?sayfa=onemli-doga-alanlari>) Erişim Tarihi: Mayıs 2010
- (http://turkiye-haritasi.turkiyedestani.com/bolge/harita/artvin_haritasi_3.jpg) Erişim Tarihi: Mayıs 2010

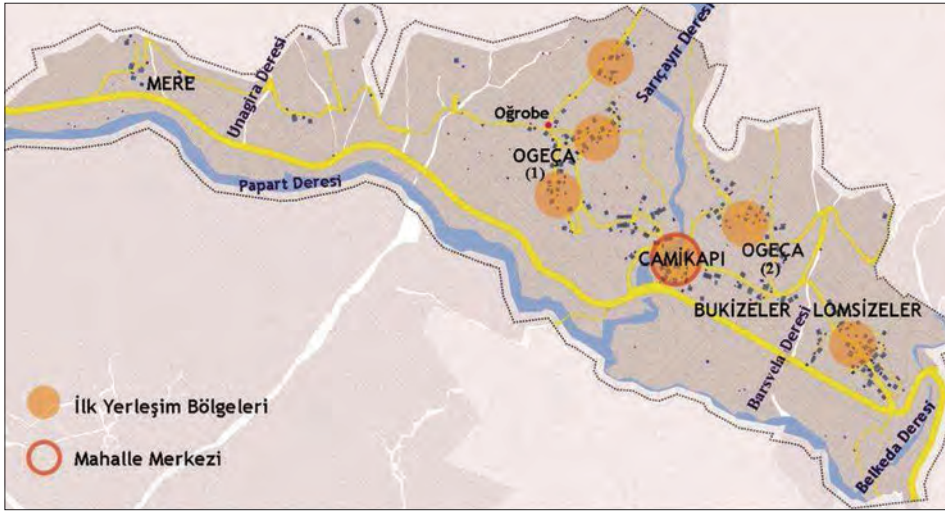
YEREL TERİMLER

Ahor	Ahır	Karaboğaz	Duvar elemanları arasında boşluk
Ahorun kapı	Taşlık		kalacak şekilde kabaca yontulmuş
Akpunluk	Konutların yer aldığı bahçelerde, ahır önlerinde ve hela altlarında yer alan gübrelik	Karapan	kütüklerle yapılan geçme sistemi
			Konutların bahçelerinde taşlarla oluşturulmuş ve geniş mekan gerektiren işlerde kullanılan ocak
Ara	Ambar katlarına tarla ya da bahçelerden bir rampa ile ulaşmaya imkan veren dar uzun mekan, koridor	Karhana taşı	Derelerden çıkarılan ve ateşe dayanıklı olduğu için <i>buhar</i> 'larda kullanılan taş
Baga	Tahtadan oyulmuş hayvan yemliği – yalak; ahırda öküzlerin bağlandığı yer	Kurtboğazı	Duvar elemanlarının arasında boşluk kalmayacak şekilde ince yontulmuş
Beç	Ahşap yarmada kullanılan bir alet, keser		tahtalarla yapılan geçme sistemi
Bedevra	Çatı kaplaması olarak kullanılan ağaç parçaları, hartama	Koşat	Ahırlardaki büyük kesitli giriş
Birlik ev	Bir sülalenin yerleşimde sahip olduğu/yaptığı ilk ev; aileler büyüyüp dağıldıkça birlik evler sökülmiş ve bölünmüş ya da ailenin bir bölümüne bırakılmıştır.	Köknar	Yörede ladin ağaçlarına verilen isim
		Maran	Konutların giriş katlarında <i>ev</i> 'in yanında yer alan; peynir, yoğurt, tereyağı gibi ürünlerin hazırlanıp saklandığı mekan
Buhar	Ocak	Merek	Samanlık
Cihur	Alınlık duvarı olarak yerleştirilmiş ahşap eleman	Mil	<i>Sekvi</i> 'lerde yer alan kapaklı banyo tekneleri
Çakatura	Bağdadi duvar tekniği	Parak	Ahır duvarının hatılına dayanan girişlerin arasındaki boşlukları kapatmak için kullanılan ağaç parçaları
Çığgar	Yörede ağaç kütüklerinin ya da ince kesitli tahtaların yan yana dizilmesiyle oluşturulmuş kapılara verilen isim, merceklerde ve ahırlarda örnekleri görülür.	Rampa	Ormanlarda, motorlu araçların yanaşabildiği, ağaç istif mevkileri
Çiçme	Hela	Sağpore	Danalık (yaylada), <i>sapohovre</i>
Dandraba	Yöre konutlarının giriş ve ambar katlarında yer alan yarı açık mekan, hayat, sofa, eyvan, balkon	Sakatme	Ahırda tavukların kapatıldığı yer, kümes
Direk	Ahşap dikme	Sakavre	Kuzuluk ve oğlaklık
Dogan	Kiriş	Sanatzgal	Ahırda gübrelerin akması için ayrılmış, ahır kapısına dik uzanan aralık, kanal
Ev	Aşhane, yöre konutlarında ocağın bulunduğu mekan, kış odası	Sanatur	Gübrenin atıldığı delik
Garabana	Pekmez kaynatılan mekan	Saskro	Danalık
Gel	Ahşap yığma sistemde ahşapların geçme noktalarından çıkan kısımları, yaka	Sapohovre	Buzağılık, danalık
Geriki oda	Giriş katında yer alan, koridora açılan mekan	Satapa / Satapav	Yörede kimi konutlarda örneği olan, ahır kokusunun yaşama katlarına çıkmasını engelleyen, saman ve toprak ile doldurulmuş bir aralık
Gibe	Merdiven	Sekvi	Seki, sedir, kurul, kerevet
Gogoda	Tahta parçası, yöre konutlarında oval biçimlendirilmiş kapı ve pencere kilidi olarak kullanılan tahtalar	Sırıg / Sırıgtı	Ambarda mısırların asılması için kullanılan ahşap sıırıklar
Guant	Ahır duvarlarının üstünde bulunan ve ahırdaki girişleri taşıyan ahşap hatıl	Sırık	Yöredeki çatılarda <i>zağla</i> 'ların üzerine ve onlara dik olacak şekilde yerleştirilen ince ağaç kütükleri
Gram	Geçme	Soc	Yörede köknar ağaçlarına verilen isim
Halambara	Yöredeki konutların ambar katlarında bulunan büyük boyutlu sandık	Sova	Söve
Haro	Ambar birimlerindeki bölmeler	Terek	Raf
Hızek/Hızeg	Öküz arabası	Virikuda	Yörede mahya aşığına verilen isim
Hoço	Konutların yer aldığı bahçelerde, konuta yanaşık inşa edilmiş mekan	Yaka	Ahşap yığma sistemde ahşapların geçme noktalarından çıkan kısımları, <i>gel</i>
İleriki oda	Giriş katında yer alan, <i>dandraba</i> 'ya açılan mekan	Zağla	Yörede çatı merteklerine verilen isim
		Zuğblı	Eşik
		Zvağa	Ahır döşemesi

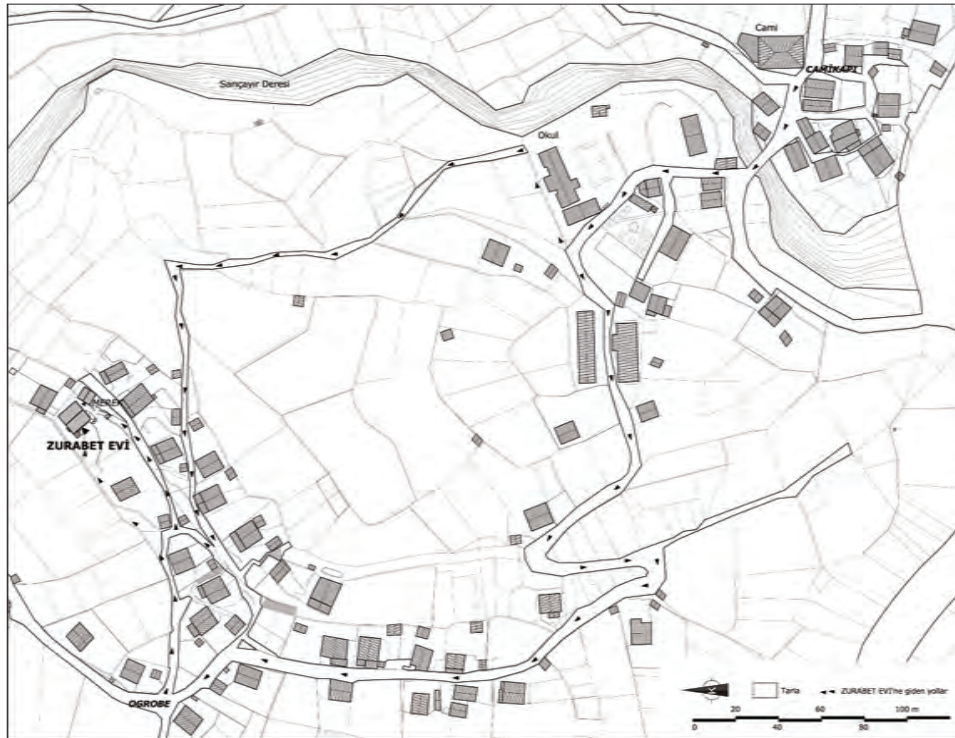
TÜBA-KED 9/2011

Res. 1.
Balıklı Köyü –
Meydancık Beldesi
ilişkisi (http://turkiye-haritasi.turkiyedeستانی.com/bolge/harita/artvin_haritasi_3.jpg)
Erişim Tarihi: Mayıs 2010

Res. 2.
Balıklı Köyü
durum planı
(Aydemir,
2010: 79)

Res. 3.
Balıklı Köyü
vaziyet planı
([Aydemir,
2010]'da yer
alan plandan
yararlanılarak
düzenlen-
miştir.)

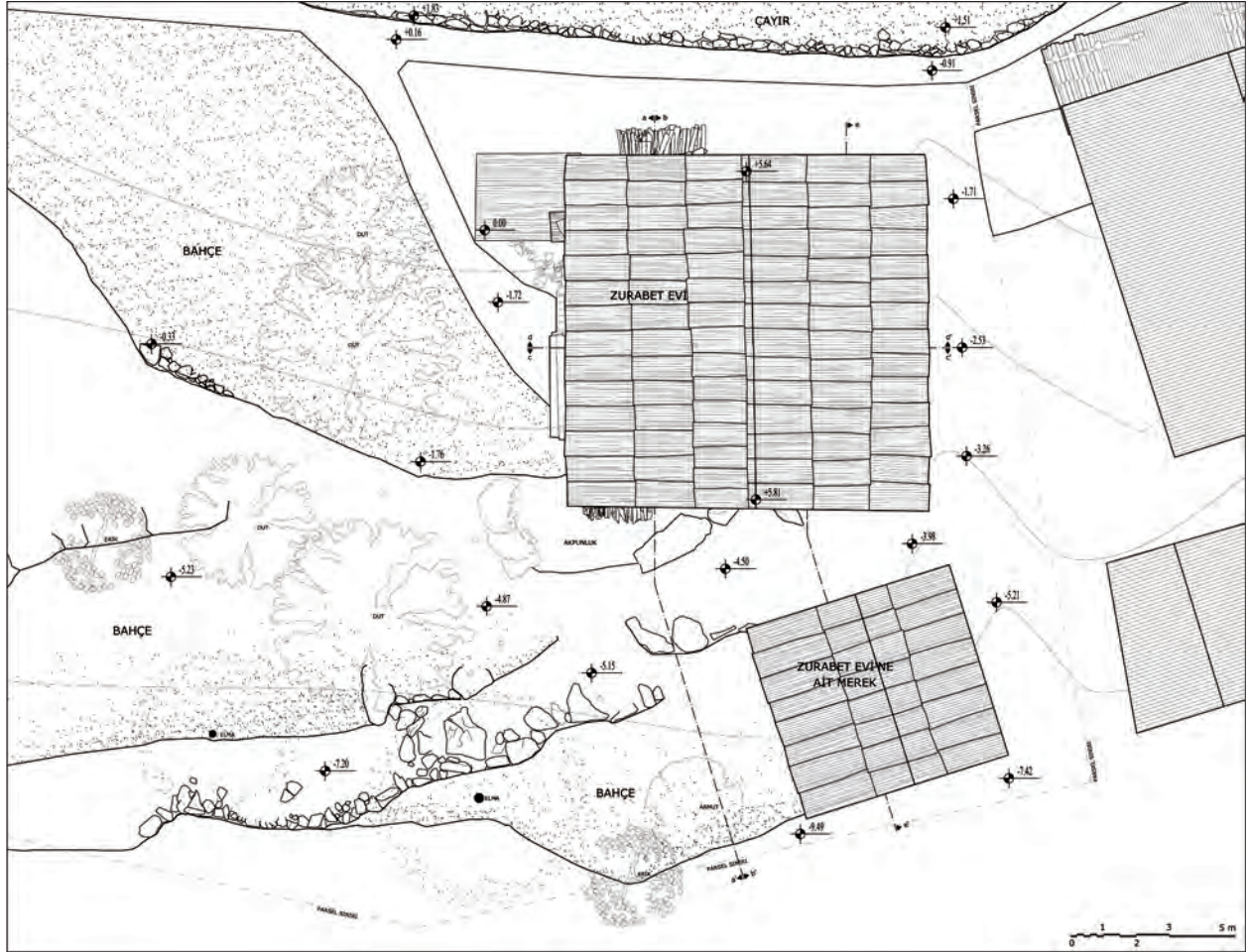
Res. 4a.
Balıklı Köyü
konut örneği

Res. 4b.
Balıklı Köyü
konut örneği

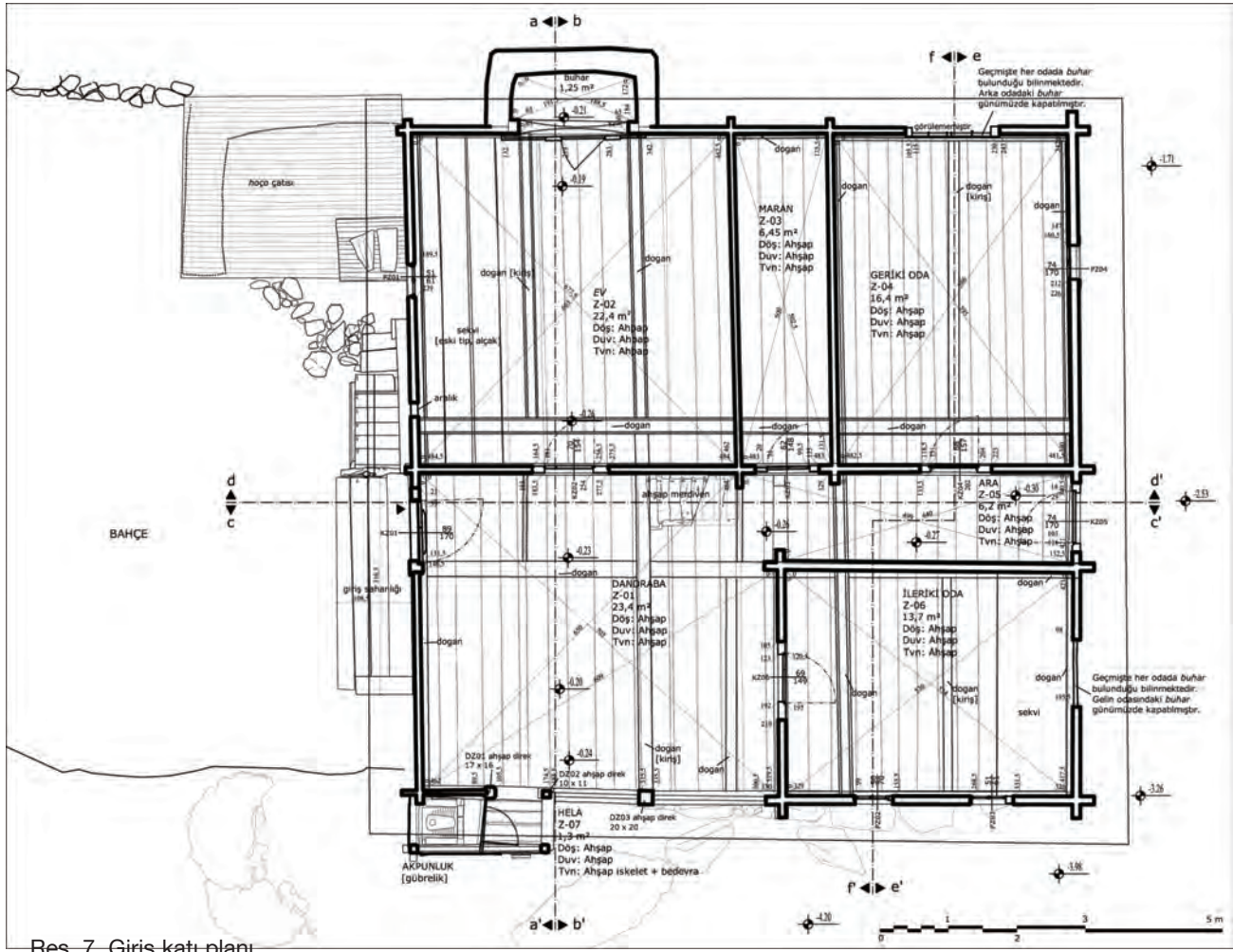
Res. 4c.
Balıklı Köyü
konut örneği

Res. 5. Zurabet Evi durum planı

Res. 6. Zurabet Evi cepheleri (a- güneydoğu, b- güneybatı, c- kuzeybatı, d-kuzeydoğu)

Res. 7. Giriş katı planı

Res. 8. Dandraba mekanından iki görünüş

Res. 9. Konutun giriş katında bulunan özgün ahşap kilit örnekleri

Res. 10a.
Ev mekanından
görünüş

Res. 10b.
Ev mekanından
görünüş

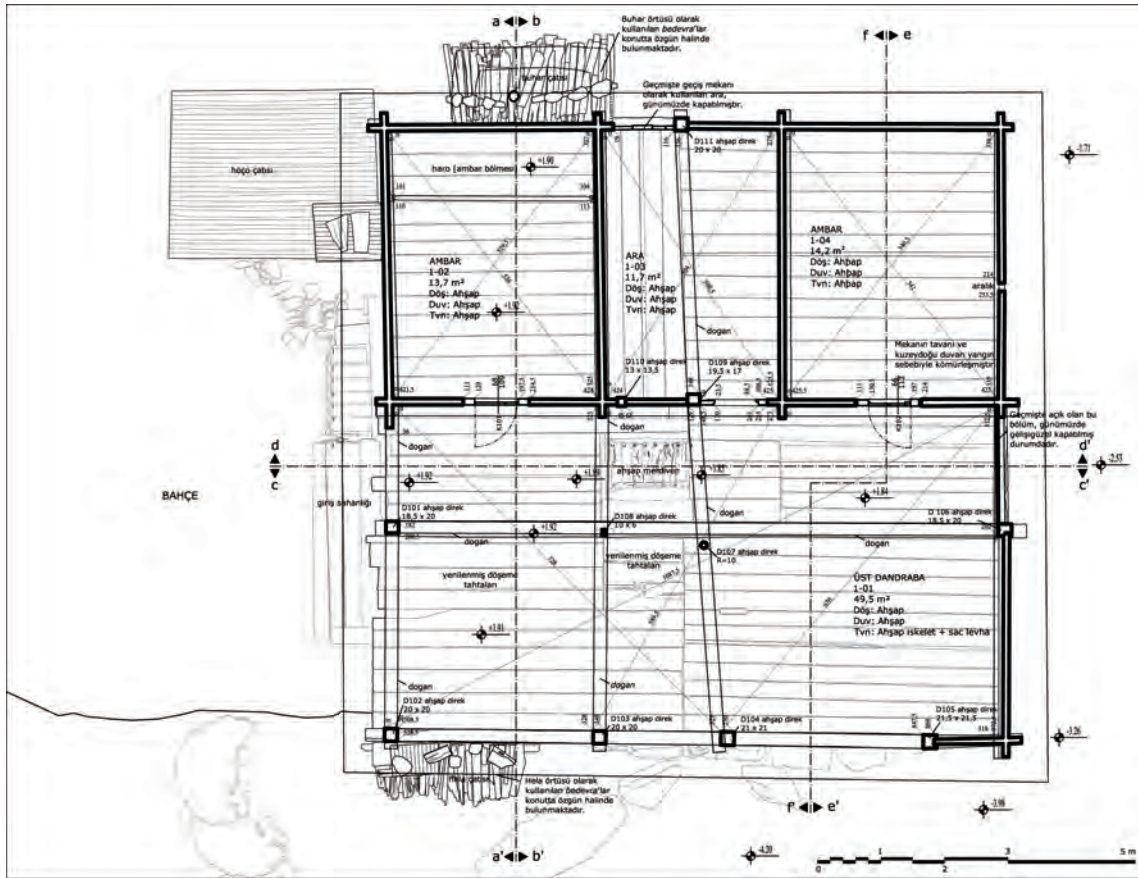
Res. 11.
Yenilenmiş
kilit

Res. 12.
İleriki
Oda

Res. 13. Hela birimi

Res. 14. Ambar katı planı

Res. 15. Yukarıki Dandraba mekanından dört görünüş

Res.16. Ambar birimi

Res. 17. Ambar mekanına giriş kapağı ve dövme demir menteşe

Res. 18. Ara mekanı

Res. 19a.
Ambar
birimi

Res. 19b.
Ambar
birimi

Res. 20. Ambar mekanına giriş kapağı ve dövme demir menteşeler

Res. 23. Küçük ahır ve sanatzgal

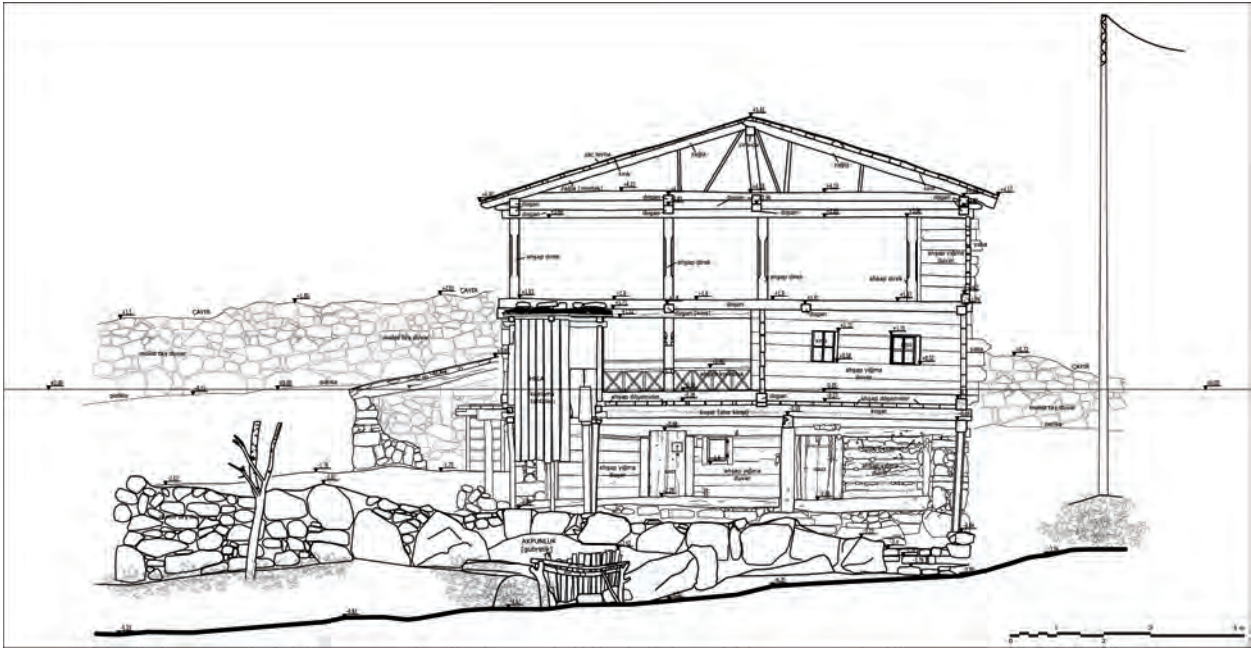
Res. 24. Büyük ahır

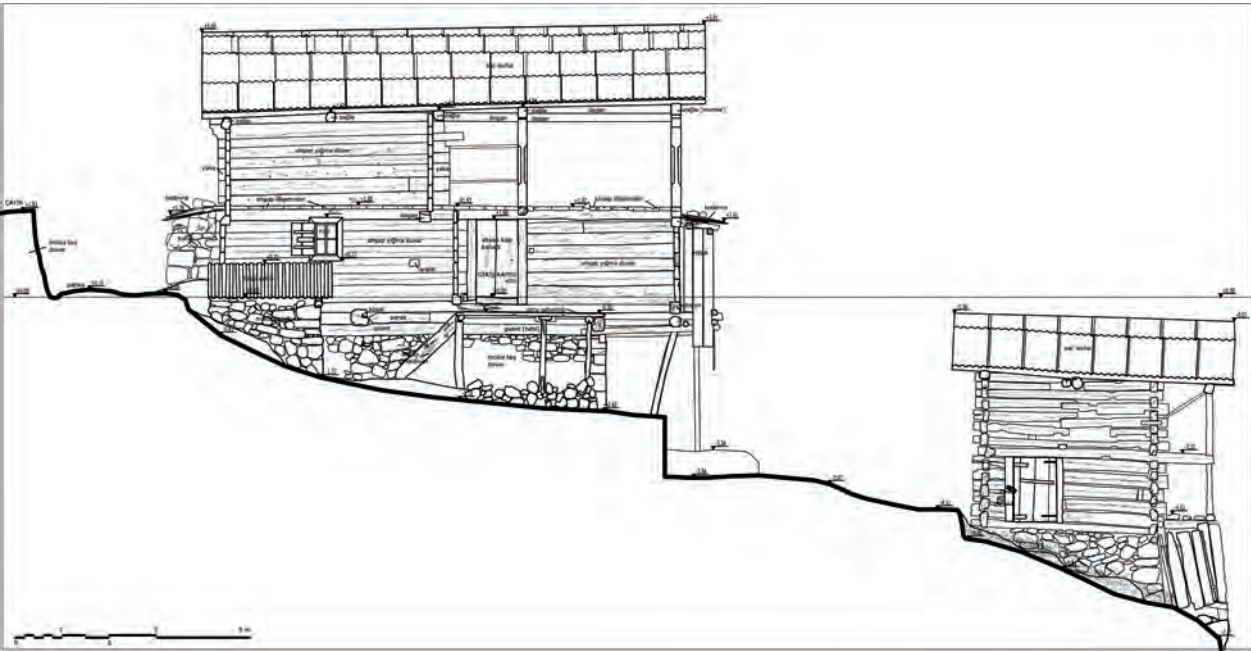
Res. 25. Hoço ve içerisinde yer alan ocak düzeneği

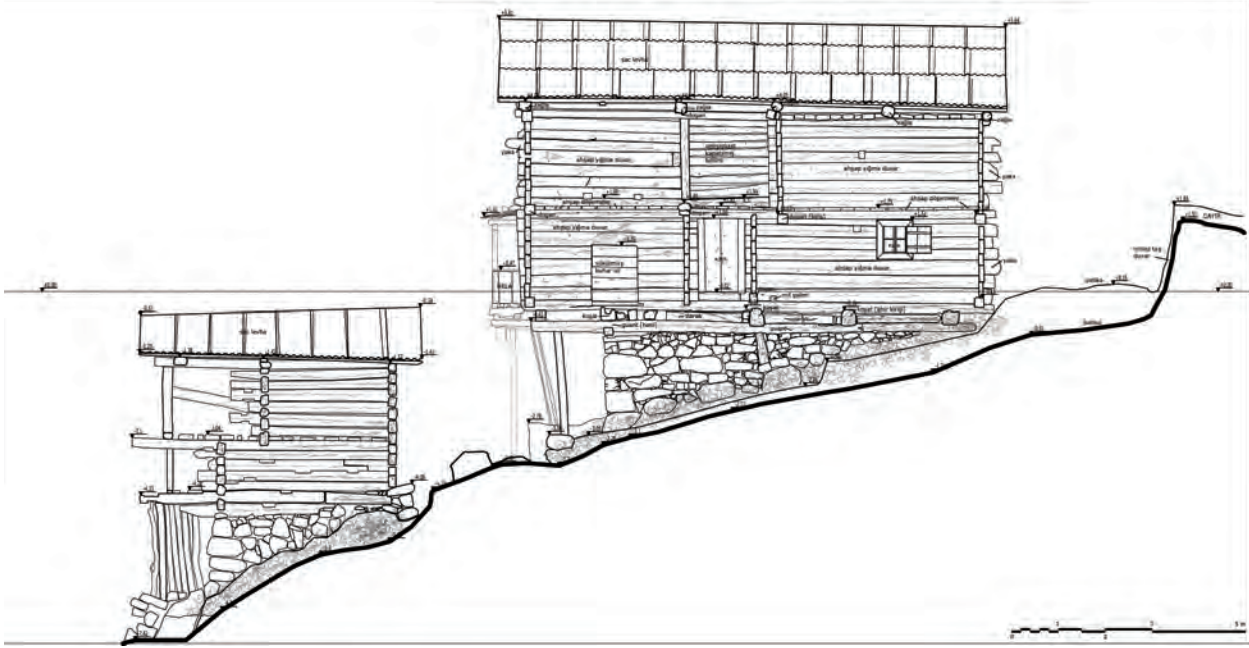
Res. 26. Merek

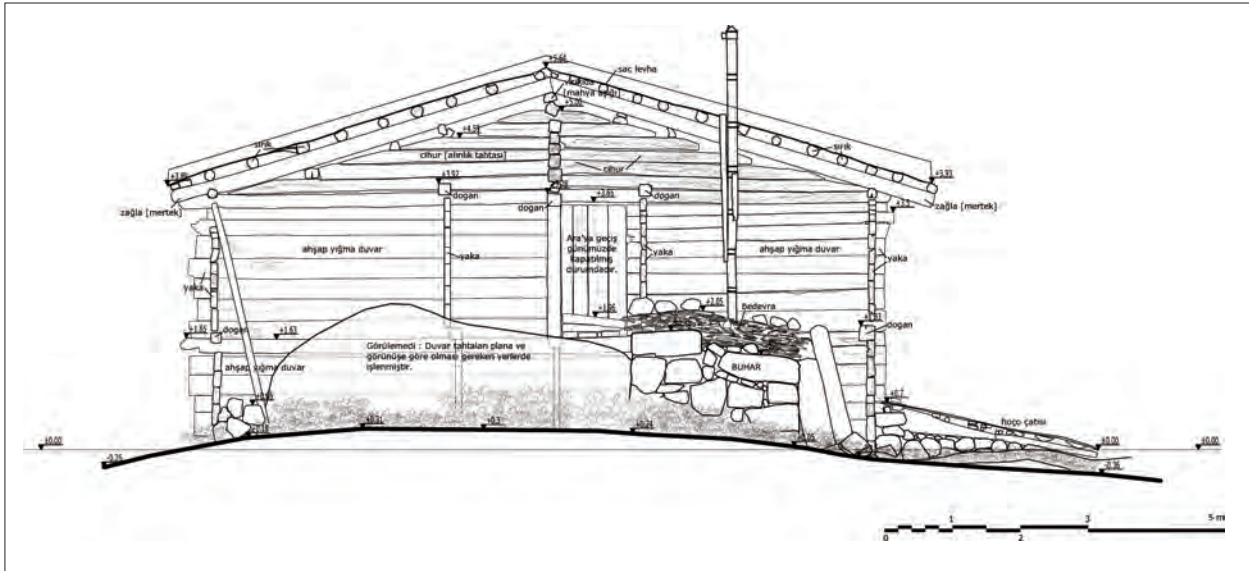
Res. 27a. Güneydoğu cephesi

Res. 27b. Güneybatı cephesi

Res. 27c. Kuzeydoğu cephesi

Res. 27d. Kuzeybatı cephesi

Res. 28. Giriş kat kapılarında söve - lento birleşimleri

Res. 29. Tavan tahtalarında özgün yapım izleri

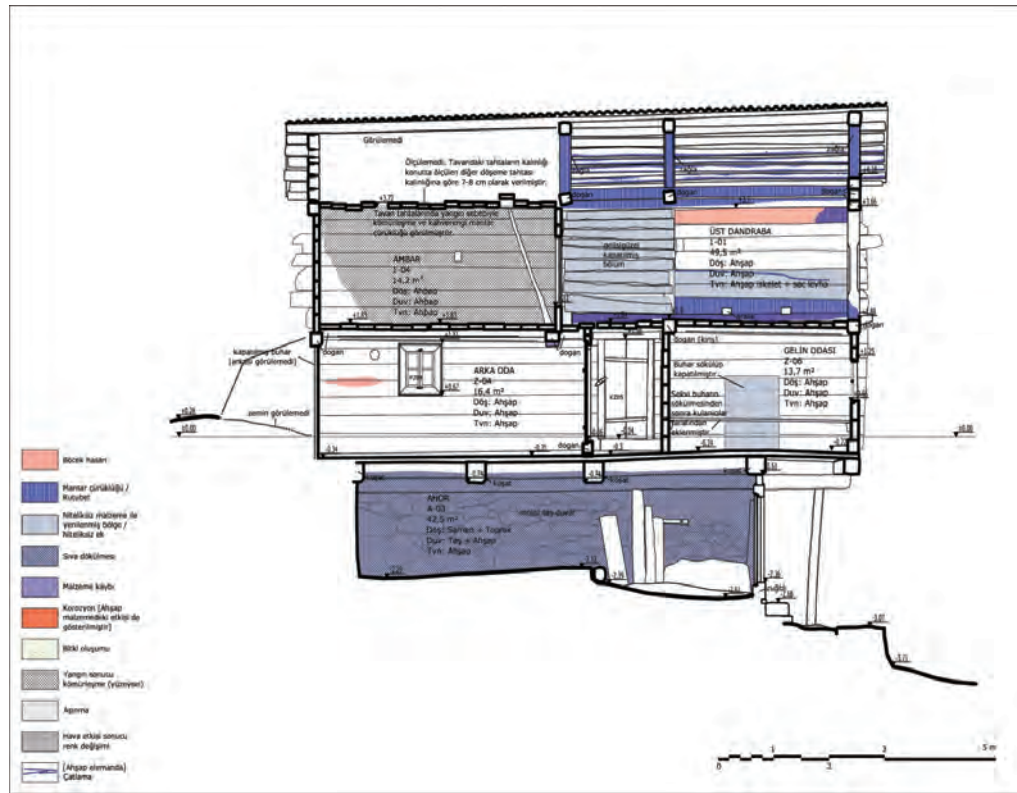

Res. 30. Çatı sistemi

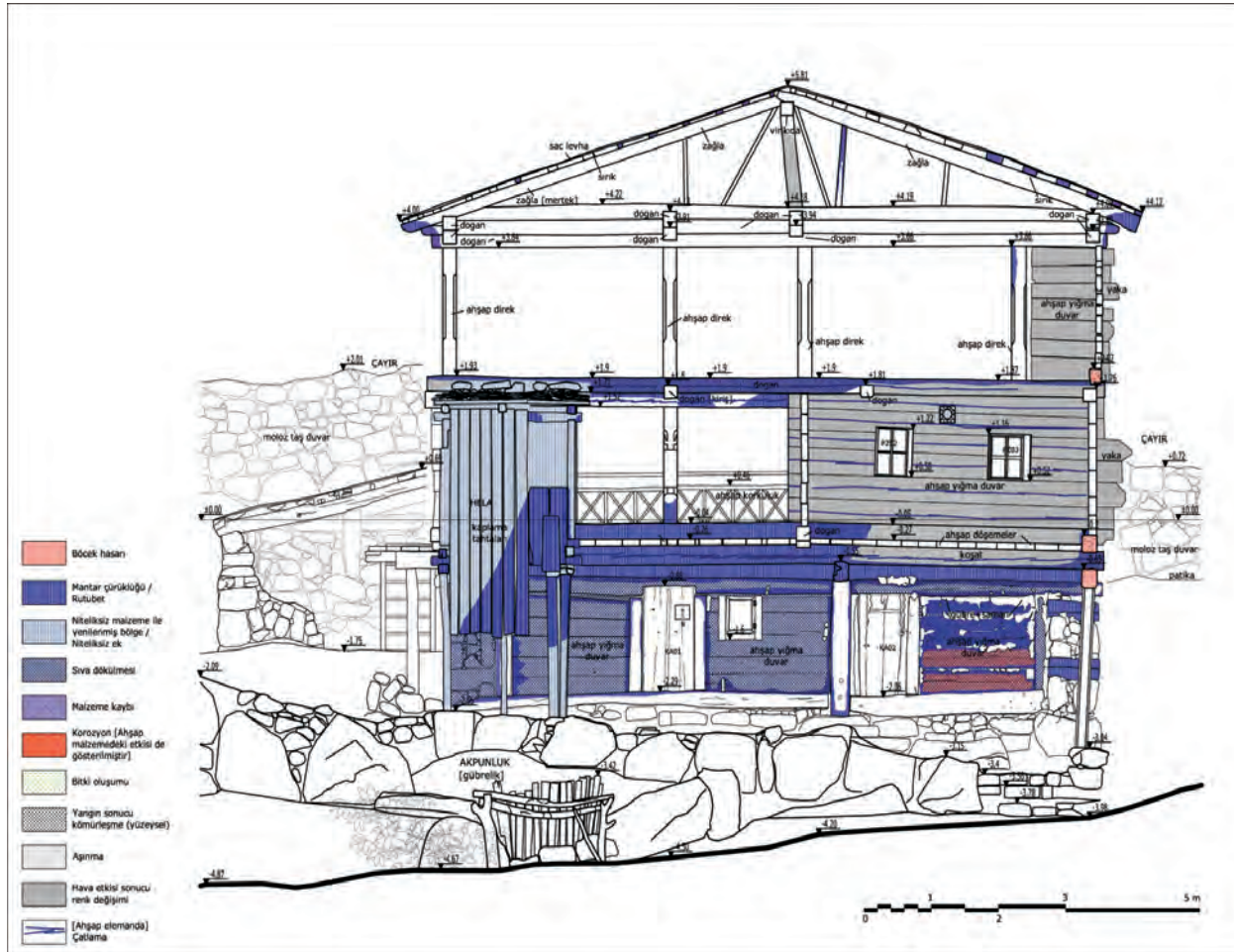

Res. 31. Çatı sistemi

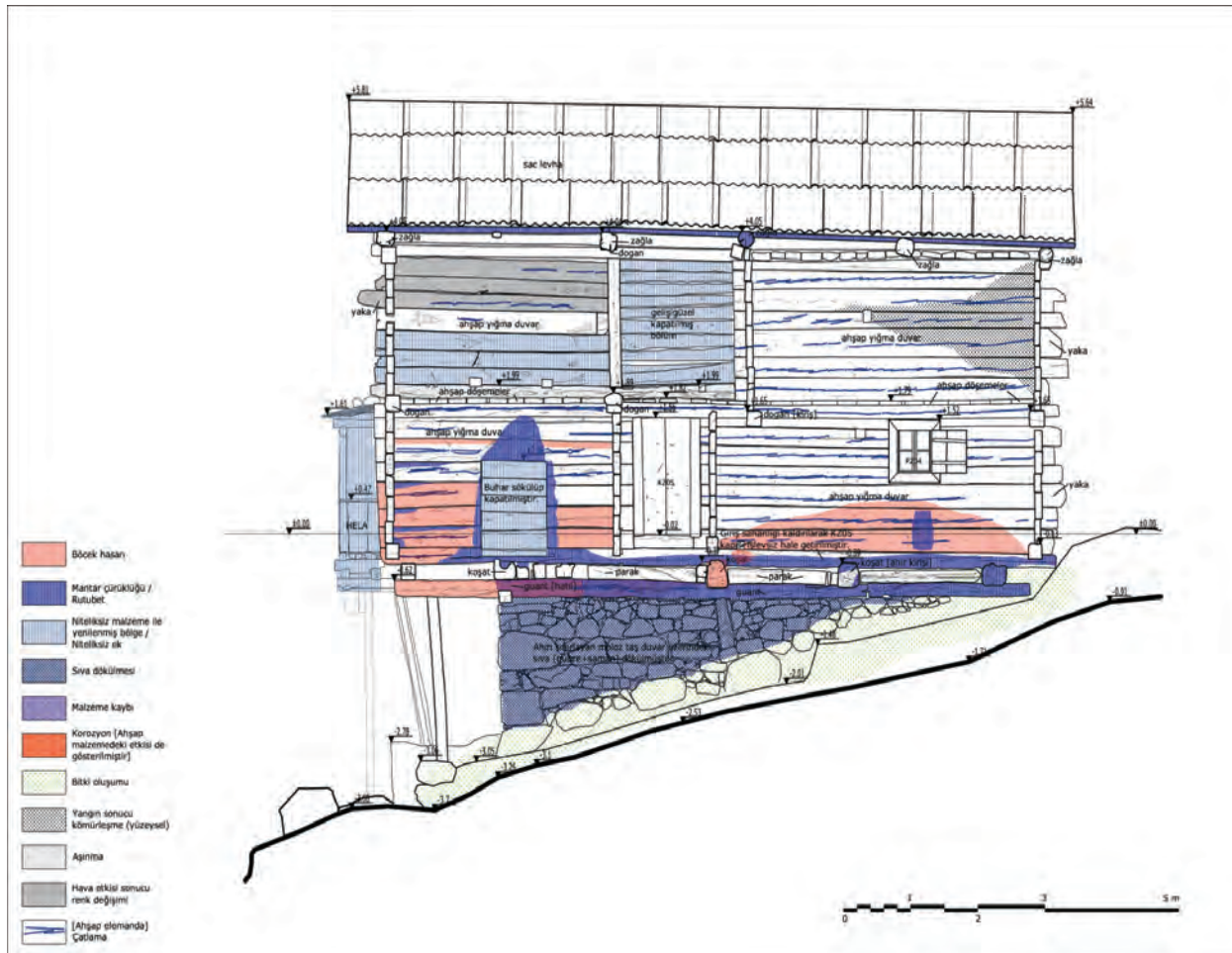
TÜBA-KED 9/2011

Res. 32a. 'e-e' Kesiti hasar analizi

Res. 32b. Güneybatı cephesi hasar analizi

Res. 32c. Kuzeydoğu cephesi hasar analizi

BERGAMA (İZMİR) MEZAR TAŞLARI ENVANTERİ 2010: HARPUTLU MESCİD HAZİRESİ

BERGAMA (İZMİR) TOMBSTONE INVENTORY 2010: THE GRAVEYARD OF HARPUTLU MESCİT

Hatice ÖZDEMİR DEMİR

Anahtar Sözcükler - Keywords:

Mezar taşı, Bergama, Harputlu Mescidi, envanter

Tombstone, Bergama, Harputlu Mescit, inventory

ÖZET

Yazılı kültür mirasımızın bir bölümünü teşkil eden mezar taşları, bulunduğu bölgede yaşayan kişilerin kimliklerini ortaya çıkardığı gibi meslek ve cinsiyet bilgilerini, sosyal sınıflarını ve ekonomik özelliklerini de öğrenmemizi sağlar. Ayrıca mezar taşları aracılığı ile o bölgede yaşanmış olan savaşlar, salgınlar, göçler gibi çok çeşitli konular hakkında da bilgi edinilmektedir. Bu nedenledir ki tarih, sanat tarihi, edebiyat ve folklor gibi pek çok bilim dalında araştırma yapacak araştırmacıların çalışma alanına girmektedir. Mezar taşlarından tek tek kişiler hakkında biyografik ve sanat tarihiyle ilgili bilgilerin yanı sıra, tarihsel topografya ve demografi, sosyal ve idari tarih, kıyafet ve aile yapısının geçmişi gibi alanlarda da bilgi edinebilir. Ayrıca dil ve edebiyat tarihi hakkında ki bazı bilgiler edinebilmek de mümkündür.

Bergama ve çevresinde cami ve mescit avlularının bir bölümünün hazire olarak kullanıldığı görülmüştür. Günümüzde ilçe merkezinde kendini büyük ölçüde koruyabilmiş tek hazire Harputlu Mescidi Haziresi'dir. Bergama ve yakın çevresinde yapılan bu çalışmanın amacı, tarihi mezarlıkların, hazirelerin ve mezar taşlarının saptanması, kayıt altına alınması ve envanterinin çıkarılmasıdır. Bu çalışma, Bergama kentinin tarihsel ve kültürel mirasının saptanmasını, belgelenmesini ve gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlayacaktır. Böylelikle kent tarihinin aydınlatılmasına da katkı sağlamış olacaktır. Bu kapsamda ilçe merkezi ve ilçeye bağlı köyler taranarak mevcut durum ortaya çıkarılmıştır.

Bu amaç doğrultusunda, çalışmaya Bergama ilçe merkezindeki cami ve mescit hazirelerinin saptanması, mezar taşlarının belirlenmesi ve envanterinin oluşturulması ile başlanmıştır. Bergama Zağnos ve Akçenger Köyü, Bergama Müzesi, Harputlu Mescidi Haziresi, Kulaksız Camisi, Emir Sultan Camisi, Aslanlı Camisi hazirelerinde yer alan mezar taşları incelenmiştir. İlk etapta, Harputlu Haziresi mezar taşlarının ayrıntılı incelemesi yapılmıştır. Harputlu Haziresi'ndeki mezar taşları belgelenmiş, mezar taşı kitabeleri birer yazılı kaynak olarak yerinde okunarak kaydedilmiştir. Bu belgelerden elde edilen bilgiler, Harputlu ailesi ve aileyi tanıyanlar ile yapılan

sözlü tarih çalışmasından edinilen bilgi ile birleştirilerek hazire hakkında detaylı bilgi edinilmiştir. Kitabelerin tek tek stampajları alınmış, transkripsiyonları yapılmış, fotoğrafları çekilmiştir. Harputlu Haziresi mezar taşı kitabeleri kentin tarihine ışık tutan önemli yazılı kaynaklardır.

ABSTRACT

Tombstones, along with constituting a significant part of our written cultural heritage, both reveal the identities of people living in the area and provide information to learn about various issues such as the people's social classes, economical features, gender and occupation; the data on the tombstone can be considered as the biography of the deceased. Moreover tombstones, besides providing information on a number of events such as wars, epidemics, migrations are also a dependable source on the historical topography and demography, social and administrative history, clothing and family structures of the region. Occasionally, tombstones can also bear information on the history of language and literature. Accordingly, tombstones are an indispensable source of information to those working on the history, art history, ethnography and folklore of a region.

Even though the courtyards and/or nearby areas of most of the mosques and mescit's (small mosques) at Bergama have been used as graveyards (hazire), that of the Harputlu Mescit is the only one that has been preserved to present in the city centre. The present study has been designed to record, document and to inventorize the historical cemeteries, hazire and tombstones in and around Bergama, so as to develop awareness in the region for cultural assets, anticipating that it will contribute to save them for the future. We also anticipate that the present study will contribute to the historical perspective of the city.

As an initial step, a survey of the hazire and tombstones in the mosques and mescit's in and around Bergama have been carried out; the tombstones at the Bergama Museum, Zagnos Village, Hazire of Harputlu Mescit, Kulaksız Mosque, Emir Sultan Mosque, Aslanlı Mosque have been considered. A more extensive documentation have been carried out at the hazire of the Harputlu Mescit, all tombstones were documented and inscriptions of tombstones were read and recorded. The work on the tombstones have been supplemented by the written documents and as well from Harputlu family and from the people who know the family, all providing detailed information was obtained. Casts of inscriptions was taken, their transcriptions were made and their photographs were taken. Tombstone inscriptions of Harputlu Haziresi are now one of the important documents which enlighten history of the city.

GİRİŞ

Cami, mescit, tekke, medrese, türbe ve sebül gibi yapıların avlularında yer alan etrafı çevrili küçük mezarlıklara hazire denir. Hazirelere öncelikle, yanındaki kutsal yapıyı yaptıranlar ile aileleri gömülmektedir (Laqueur 1997: 63). Ayrıca hazirelere o beldenin ileri gelen eşrafı veya sosyal ve ekonomik durumu iyi olan kişiler de defnedilmektedir. Bu kişilerin mezarlarına Türk taş oyma ve yazı sanatının küçük fakat özel örnekleri olan şahideler¹ konulmuştur (Ülker 1988: 19).

Bir insanın hatırasını ebedileştirmek, büyük iddialı mezar yapıları yani türbeler aracılığı ile gerçekleştirildiği gibi, çok daha ufak, daha mütevazı eser-

lerle de temsil edilmektedir. Eyice'nin ifade ettiği gibi, bu eserler, Türk sanatının en küçük anıtları olarak bir milletin belirli devirlerdeki sanat zevkini ve halkın duygularını en güzel, en iyi aksettiren, üstelik tarihleri de açıkça belirtilmiş olan hatıralardır. Diğer taraftan bu mezarlar ve onları bir araya getiren mezarlıklar ve hazireler eski Türk şehirlerinin bir bakıma "tapu senetleri" olmuşlardır (Eyice 1996: 124).

Köklü bir tarihsel geçmişi olan Bergama'da Türk hakimiyeti 14. yüzyılda başlamıştır (Özdemir 2009: 1-2). Osmanlı Dönemi'nden günümüze çok sayıda eser ulaşmasına rağmen, mezar taşlarının korun-

duğu hazire sayısı oldukça azdır. İlçe merkezinde Osmanlı Dönemi'ne ait 11 adet cami ve yedi adet mescit bulunmasına rağmen, haziyesini ve özgün mezar taşlarını günümüze kadar yalnızca Harputlu Mescidi ile Kulaksız Camisi koruyabilmiştir. Yapılan sözlü tarih araştırmalarında, Emir Sultan Camisi Haziresi ile Yeni Cami Haziresi'nin ilgisizlik nedeniyle yok olduğu bilgisine ulaşılmıştır². Aslanlı Camisi Haziresi yüksek duvarlarla çevrili korunaklı bir yapıya sahiptir. Ancak bu yapısına rağmen, sadece bir mezar taşı korunmuştur, bu da kırık olması nedeniyle okunamamıştır. Emir Sultan Camisi çevresinde büyük bir mezarlık olmasına karşın, özellikle alanda yapılan kazı ve inşaat hafriyatı sırasında bunların bir kısmı yok olmuş, bir kısmı da müzeye kaldırılmıştır. Kulaksız Camisi'ndeki hazire, caminin arkasında korunaklı bir yerde, akşamsefaları içindedir. Korunaklı yapısından dolayı mezar taşları çok iyi durumdadır. Hazirede biri kitabeli ve bitkisel süslemeli, ikisi kitabeli toplam üç mezar taşı bulunmaktadır.

Harputlu Mescidi Nisan 1809 yılında Murtaza oğlu Harputlu zade Mustafa Ağa tarafından inşa edilmiştir. Araştırmaya konu olan hazire, mescidi kuzey ve batı yönünden çevrelemektedir (Res. 1).

Hazire içinde yazıtlı-yazısız, sağlam, parçalanmış veya kırık durumda olan toplam 60 adet mezar taşı vardır. Bunların içerisinde 46 mezar taşı kitabeli ve sağlam olarak günümüze kadar gelebilmiştir ve tamamı yerinde okunmuştur (Res. 2-53), (Ek 1). Hazire alanında kırık kitabeli mezar taşı parçaları da bulunmaktadır. Ayrıca hazire içinde beş adet kitabeli baş taşı tespit edilmiştir.

ÇALIŞMA YÖNTEMİ

Harputlu Haziresi'ndeki mezar taşlarına yönelik inceleme, alan çalışmasını, büro çalışmasını ve kaynakça araştırmasını gerekli kılmıştır. Alan çalışmasında, mezar taşlarının yerinde okunması, alanın ve mezar taşlarının fotoğraflanması, mezar taşlarının stampajlarının alınması işlemleri gerçekleştirilmiştir. Böylelikle mezar taşları kayda geçirilmiştir. Mezar taşlarının bir kısmının toprağa gömülü olduğu, bir kısmının ise üzerinin kireç ve boya ile defalarca boyandığı görülmüştür. Bu sorunlar okuma güçlüğü doğurmakla birlikte gerekli çalışmalar yapıldıktan sonra mezar taşlarının tamamı yerinde okunabil-

miştir. Hazire alanında bulunan yoğun ağaç dokusu fotoğraflama işlemini güçleştirmiştir. Farklı gün ve mevsimlerde fotoğraf çekimi yapılmasına rağmen, bazı fotoğraflarda iyi sonuç alınamamıştır. Alan çalışmasında ayrıca Harputlu ailesi ve aileyi tanıyanlar ile bire bir görüşmeler yapılmıştır.

Büro çalışmasında, stampaj yolu ile alınan mezar taşı kağıt kopyaları arşivlenmiştir. Birkaç mezar taşındaki okunamayan, anlamlandırılmayan sözcük ve cümleler için sözlük araştırması yapılmıştır. Ayrıca, alan çalışması ile edinilen bilgilerin değerlendirilmesi için gerekli olan kaynakça araştırmaları yapılmıştır.

HARPUTLU MESCİDİ HAZİRESİ

Mescit ile hazire arasında yer alan gusülhane ve abdesthane, doğal bir sınır oluşturmuş (Res. 1), abdesthanenin köşesinden mescide ek olarak yapılmış son cemaat mahfilinin köşesine kadar hazireyi koruma amaçlı 55 cm yüksekliğinde bir duvar inşa edilmiş, duvarın üzerine de 95 cm yüksekliğinde parmaklık yapılmıştır. Hazire içinde etrafı taş sıralarıyla çevrilerek sınırlandırılmış üç adet küçük mezarlık bulunmaktadır (Res. 2-3). Mescit kapısının önündeki küçük kapıdan girildikten sonra, taş sıralarıyla sınırlandırılan birinci küçük kısımda altı adet mezar taşı bulunmaktadır. Buradaki mezar taşlarından dördü yazıtlı iken ikisi sadedir. Sade mezar taşlarının yazıtlı mezar taşlarının ön bölümünde yer almalarından dolayı, bunların yazıtlı baş taşlarının, ayak taşı olduğu düşünülmektedir.

Bu alanın hemen doğusunda baş ve ayak taşı olmak üzere toplam sekiz adet mezar taşının yer aldığı başka bir küçük mezarlık bulunur. Mezar taşlarının üzerindeki süslemelerden ve yazıtlardan ötürü bu bölüm hazire içerisinde özelleşmiştir. Bu alandaki ilk mezar taşı Harputlu Mustafa Ağa Zade Ahmed Ağa'ya aittir (Res. 4). Hemen yanında ise Ahmed Ağa kerimesi Huriye Hanım'a ait mezar taşı yer alır (Res. 5).

Abdesthanenin kuzeyinde kalan küçük mezarlık ise, Harputlu Hacı Mustafa Ağa'nın eşi ve çocuklarına aittir. Üzerinde yoğun süslemelerin yer aldığı mermer baş taşı Harputlu Hacı Mustafa Ağa zevcesi Vahide Kadın'a aittir (Res. 6). Vahide Kadın'a ait mezar taşının solunda Harputlu Hacı Mustafa Ağa oğlu Seyid-El Muhammed Ağa (Res. 7), sağında

ise Harputlu Hacı Mustafa Ağa kerimesi Fatma Zühre Kadın'a ait mezar taşı yer alır (Res. 8).

Abdesthanenin arkasında kuzey batıda, *trahit* taşı ile çevrilmiş, dikdörtgen biçimli Harputlu Hacı Mustafa Ağa kabri bulunmaktadır. Mermer baş taşında yoğun dua ve övgü satırları yer alır (Res. 9).

MEZAR TAŞI KİTABE METİNLERİ

Hazirede sağlam durumda ve kitabe metni olan 51 adet taş vardır. Bunlardan dört tanesinin tamamı toprağa gömülü olduğu için, topraktan çıkarmak mümkün olamamıştır. Bir tanesi ise yazıları silindiği için okunamamıştır. Geriye kalan 46 mezar taşının tamamı okunabilmiştir. Kitabeleri okunan 46 mezar taşından 25'inin Harputlu soyuna ait olduğu tespit edilmiştir. Harputlu ailesine ait mezar taşlarından 12'sinin erkek, 13'ünün de kadın mezar taşı olduğu tespit edilmiştir (Ek 1).

Harap vaziyetteki haziredeki mezar taşlarından bir kısmının gelişi güzel bir biçimde sıralandığı gözlemlenmiştir. Hazirede okunabilen kitabelerden en eski tarihli olanı “*Sarı Muhammed İbn-El Hacı İsmail Ağa ruh-i çun fatiha, sene H.11* [devamında herhangi bir rakam yoktur] / *M.11*[devamında herhangi bir rakam yoktur]” (Res. 10). Yan yana şekilde yazılmış iki adet 1 rakamından sonra herhangi bir rakam yoktur. Tarihin H.1100/M.1689 olması ihtimal dahilinde olmakla birlikte kesinliği bulunmamaktadır. Ancak tarih kısmı tam olarak okunan diğer bir kitabe H.1178/M.1764 yılını (Res. 17), en yeni kitabe ise H.1335 Ramazan/M.1917 (Res. 11) tarihini verir. Kitabenin üçüncü satırından sonrası kırık olduğu için kime ait olduğu anlaşılamamıştır. Ancak sağlam olan satırlarda “*Harputlu Hacı Mustafa Ağa*” yazmaktadır. Kitabenin üzerindeki süslemelerden mezar taşının Harputlu Hacı Mustafa Ağa soyundan genç bir kadına ait olduğu düşünülmektedir (Res. 11).

Mezar taşlarında dikkat çeken diğer bir husus ise H.1253/M.1837 yılını veren sekiz adet mezar taşının bulunmasıdır. H.1253/M.1837 tarihli mermer mezar taşında veba salgını nedeniyle genç yaşında vefat eden “*Harputlu Hacı Mustafa Ağa zevcesi Vahide Kadın*” yazmaktadır (Res. 6). Bu mezar taşının hemen solunda H.1253/M.1837 tarihli kitabede “*Ah mine-l mevt sene 1253/M.1837 Nev civa-*

nımız gitti cennet başına, Firakı kaldı valideynin canına, Harputlu Zade Hacı Mustafa Ağanın Mahdumu³ Seyid-El Muhammed Ağa ruhuna Fatiha” kitabesi yer alır (Res. 7).

Kitabe metinlerinde dikkat çeken diğer bir husus ise şanlı, meşhur ve şerefli olarak belirtilen Harputlu Hacı Mustafa Ağa'nın *mâderi*⁴ olan Banu Gılman'ın tam yüz sene yaşadığıdır. Harputlu soyuna dua ve övgü dolu satırlar bu kitabede de yer almaktadır (Res. 12).

Hazire alanında Harputlu soyuna ait çok sayıda mezar taşının bulunması, ailenin Bergama Hanedanı'na ilişkin soyağacını çıkarabilme ve akrabalık ilişkilerini kurabilme imkanını vermiştir. Aileye ait mezar taşlarında Hasan, Muhammed, Gılman, Vahide, Ayşe, Fatma isimlerinin nesilden nesile aktarıldığı görülür. Harputlu ailesinden Payende Bayatlı'nın annesi olan Vahide Hanım'ın (1872-1959) mezarı ilçe mezarlığının birinci kısmında Osman Bayatlı kabrinin yanında yer almaktadır⁵ (Res. 13).

Mezar Taşlarında Kullanılan Unvan ve Lakaplar

Mezar taşlarında “ağa” ağırlıklı olmak üzere dört farklı unvan kullanıldığı görülür. Bunlar: “ağa” (19 adet erkek mezar taşı), “hacı” (iki adet erkek mezar taşı), “hacı+ağa” (sadece Harputlu Mustafa, Harputlu Hasan ve yukarıda bahsi geçen H.1100/M.1689 tarihli Sarı Muhammed İbn El Hacı İsmail Ağa'ya ait mezar taşlarında), “hanım” (beş adet kadın mezar taşında) olarak gruplandırılabilir. Herhangi bir unvanın olmadığı sekiz adet mezar taşı vardır. Bunlardan üçü erkek, biri Harputlu soyundan olmak üzere beşi kadın mezar taşıdır.

Bazı mezar taşlarında “Harputlu” (12 erkek, 13 kadın mezar taşında), “Kınıklı” (bir adet kadın mezar taşı), “Zağnos Kazası Doğancı Kariyeli” (bir adet kadın mezar taşı) (Res. 14), “Poyracıklı” (bir adet kadın mezar taşı) yer isimleri geçmektedir. Mezar taşlarında geçen bu yer isimleri ölen kişinin memleketini ifade etmektedir.

“Sarı” lakabıyla iki adet mezar taşı tespit edilmiştir. Birincisinde H.1253/M.1837 tarihli “*Kınıklı Sarı Çoban oğlu Hacı Halil kerimesi Fatma ruhuna Fatiha*” yazmaktadır. Diğer, yukarıda bahsi geçen en eski tarihli “*Sarı Muhammed İbn-El Hacı İsmail Ağa ruh-i çun fatiha sene H.1100/M.1689*” yazan kitabedir.

Mezar Taşı Kitabelerinde Yer Alan Dua, Dua İste-me, Ağıt, Yakarış Söz ve Kalıpları

Mezar taşlarında tanrıya yakarış, dua, dua isteme, genç veya çocuk ölümleri karşısında yakılan ağıtlar ve ölüm karşısındaki çaresizliği belirten satırlar yer almaktadır. Hazire içinde okunabilen 46 mezar taşın-dan 11 tanesinin ilk satırında tarih ile birlikte “Hüve-l hayy-ul baki”, “hüve-l muin”, “hüve-l hallak-ul baki”, “hüve-l hi”, “hüve-l baki”, “hüve-l hallak” gibi tanrıya altı farklı yakarış sözü bulunur. Birinci satırda tarih, ikinci satırda sadece söz konusu tam-lamaların bulunduğu iki adet mezar taşı vardır.

“Ah mine-l mev”t, “ah mevt” diye başlayan ölüme serzeniş kalıpları ile başlayan yedi adet mezar taşı bulunmaktadır. İkinci satırlarında genellikle, “beni kıl mağfiret Rabb-i Yezdan”, “nev civanımız gitti cennet bağına”, “ahuzar kalarak gençliğime doya-madım”, “beni rahmetle yad ede”, cümleleri yer almaktadır. Bunlardan sadece iki mezar taşının ikin-ci satırında isim geçmektedir.

10 adet mezar taşında “nazenim gitti cennet bağına”, “nev civanımız gitti cennet bağına firakı (ayrılığı) kaldı valideynin canına” gibi genç veya çocuk yaşta ölüm kar-sısında duyulan acı ve ağıt ifade edilmektedir.

“Merhum” ve “mağfure” gibi öleni hayırla anma ile başlayan mezar taşları kimi örneklerde “beni kıl mağfiret”, “Rabb-i Yezdan”, “Bi hakkı arş-ı azam Nur-u Kuran” şeklindeki ifadelerle bağışlanma iste-ği görülmektedir.

Harputlu Hacı Mustafa Ağa zevcesi Vahide Kadın mezar taşında yer verilen “*Emr etti Hüda eyledi ferman, Erişti veba vermedi aman, Murada eremedim dünyada heman*” gibi cümleler ile ölüm karşısındaki çaresizlik ifade edilmiştir. H.1285/M.1868 tarihli Ali Ağa’nın zevcesi merhume Fatma Hanım’ın mezar taşında da “*Ahuzar kalarak gençliğime doyamadım, Derdime der-man aradım bir ilacın bulamadım, Haşre-ta fani cihan-da tül-i ömr süremedim*” cümleleriyle yine ölüm kar-sısındaki çaresizlik belirtilmiştir (Res. 15).

Mezar taşlarında genellikle, ziyaretçilerden “ede ruhuma bir fatiha ihsan”, “ruhuna Fatiha”, “ruh-i çun Fatiha” şeklinde dua isteği görülmektedir. Mezar taşları dua isteği ifade eden satırların deva-mında yer alan tarih satırı ile sonlanmaktadır.

MEZAR TAŞI FİZİKSEL ÖZELLİKLERİ

Haziredeki mezarların tamamı şahideli mezarlardır. Bunlardan 17 tanesinin hem baş hem de ayak taşı vardır. Mezar taşlarının tamamı şahideli olmakla birlikte kendi içinde gruplara ayrılmıştır.

Hazire içinde beş adet yekpare mermerden, gövde-si kare kesitli olup silindir şeklinde boyun ve onun üzerinde *serpuş* denilen başlıklar olan mezar taşları bulunmaktadır. Bu grupta sadece iki örnekte serpuş-boyun ve gövdesi yekpare olan mezar taşı vardır (Res.16).

Üzeri üçgen veya ters ‘V’ şeklinde olup aşağıya doğru gittikçe daralan gövdeye sahip olan mezar taşları da bulunmaktadır. Bunlar yazılı-yazısız örne-kler olabildikleri gibi yazılı ve süslemeli olan 18 adet mezar taşı kadınlara ait baş taşlarıdır.

Dar ve uzun tutulan dikdörtgen biçimli bir gövde bir - iki kademeli boyuna geçiş bölgesinden sonra üzeri *serpuş*’la sonlanan mezar taşları erkeklere ait mezar taşlarıdır. Bunlar 19 adettir ve tamamı baş taşıdır.

Gövdesi birbirini takip eden ‘S’ şeklindeki kıvrım-larla sınırlandırılan mezar taşlarından baş taşı olan üç örneğin tepe kısımları süsleme kompozisyonla-rına göre yelpaze şeklindedirler. Bu grupta ikisi ayak, üçü baş taşı olmak üzere toplam beş mezar taşı vardır ve tamamı kadınlara aittir.

Taş işçiliğinin özenle uygulandığı bu dört grubun yanında özentisiz, masif, sadece mevtanın yerinin belirlenmesi amacıyla öylece konulmuş doğal taş görünümünde mezar taşları da bulunmaktadır. Bun-lar ancak dört beş adettir.

Mezar taşlarından sadece dört adeti pembe ve siyaha çalan gri renkli taştan, diğerlerinin tamamı beyaz mermerden, yekpare olarak yapılmıştır.

Mezar taşlarının boyutları incelendiğinde, bunların gövde genişliklerinin birbirine yakın olduğu görülür. Sadece H.1285/M.1868 tarihli Ali Ağa’nın merhume zevcesi Fatma Hanım’a ait olan mezar taşı diğerle-rine oranla daha geniş bir gövdeye sahiptir (Res. 15).

Mezar taşlarından en yükseği Harputlu Hacı Mustafa Ağa’nın zevcesi olan Vahide Kadın’ın baş ve ayak taş-

larıdır. Diğer yüksek taşlar ise Banu Gılman Kadın'ın, Harputlu Hacı Mustafa Ağa'nın ve Harputlu Hacı Mustafa Ağa Zade Ahmed Ağa mezar taşlarıdır.

MEZARTAŞI SÜSLEME ÖZELLİKLERİ

Mezar taşlarında ölümün ve ölümlünün kutsallığını vurgulamak, ölen kişinin anısını yüceltmek için kitabesinin yanında süsleme kompozisyonlarına ayrı bir önem verilmiştir. Bu kompozisyonlarda genellikle bitki veya stilize edilmiş türbe ve cami figürleri kullanılmıştır. Harputlu Mescidi Haziresi mezar taşı süslemeleri, Bergama Müzesi'ndeki ve İzmir yöresi (Aliaga, Karaburun, Bergama İlçesi Zağnos ve Akçenger Köyü) ile Balıkesir Şeyh Lutfullah Camisi Haziresi'ndeki 18. - 20. yüzyıl arasına tarihlenen mezar taşlarıyla; kullanılan malzeme, yazı çeşidi ve karakteri, biçim ve süsleme özellikleri açısından yakın benzerlikler gösterir (Ustura ve Balata 2009: 264).

Mezar taşlarından baş taşları süsleme ve kitabe bakımından daha etkin tutulmuştur. 11 adet kadın baş taşından tepe (taç) kısımlarında ikisi stilize edilmiş, dördü güçlü plastik etki yaratan Barok karakterli, vazodan çıkan gül, lale veya çiçek buketinin yanında, bitki sembollerinin yer verildiği kompozisyonlar yer alır. H.1327/M.1909 tarihli Huriye Hanım baş taşının taç kısmı alev dilleri şeklindeki yapraklarla, aynı taşın son kısmı, kitabeden sonra dört yapraklı dal arasında çiçek motifi ile bezenmiştir (Res. 5). H.1178/M.1764 tarihli Fatma Kadın baş taşında dairesele kemer içinde yarım bir gülçe ile taç kısmında yukarı doğru kavis yapan 'C' harfi şeklinde sınırın üstü ters 'V' şeklinde sonlanmaktadır. Bu şekillenmenin tam ortasında servi ağacı motifi yer almaktadır (Res. 17). H.1335 Ramazan/M.1917 tarihini veren mermerden yapılan mezar taşı üzerinde taze açılmış gül ve iki yanında zeytin dallarından oluşan bir kompozisyon bulunmaktadır. Mezar taşlarında pek rastlanmayan zeytin dalı tasviri kentin kültür tarihi içinde özel bir yer edinmektedir (Emir ve Kiper 2006: 123).

Bazı mezar taşlarında H.1253/M.1837 tarihli Vahide Kadın baş taşında olduğu gibi süsleme tüm gövdeye yayılmıştır (Res. 6). Gerek Vahide Kadın gerek Harputlu Hacı Mustafa Ağa'nın *mâderi* olan Banu Gılman'ın mezar taşı gövdeleri 'S' şeklinde dilimlerle sonlandırılmıştır. Her iki mezar taşının diğer kadın

mezar taşlarına göre daha heybetli yapılması, aile içindeki konumları açısından önemli ipuçları vermektedir (Res. 12).

Süslemelerin yaşla da doğrudan ilgisi olduğu görülür. "Nev civanımız" diye başlayan erkek mezar taşlarının başlıkları üzerinde yeni açılmaya duran gül motifleri işlenmiştir. Kadın mezar taşlarında evli olanların açılmış gül veya çiçek buketleri ile tasvir edilmeleri belirli bir yaş sınırının da süslemelerde etkili olduğunu göstermektedir. Gılman kadın, Vahide kadın, Ali zevcesi Fatma ve Sıdika Hanım mezar taşlarında olduğu gibi vazodan çıkan açılmış gül, lale, çiçek buketleri ve akant yaprakları ile tasvir edilmiştir. H.1268/M.1852 tarihli Harputlu Hacı Mustafa Ağa kerimesi Fatma Zühre (Res. 8), H.1269/M.1853 tarihli Harputlu Hacı Mustafa Ağa kerimesi Gılman (Res. 18), ve H.1214/M.1799 tarihli Mustafa kızı Fatma Hanım'ın (Res. 19) baş taşlarında yer alan tek veya iki katlı cami, ikili türbe kurgusu ve şematik şehir tasvirleri henüz evlenmemiş, genç veya çocuk yaştaki kadın mevtalara aittir. Yalnızca Ege sahil bölgelerinde görülen, tepe bölümlerinde (Laqueur 1997: 133) mimari tasvirlerin yer aldığı baş taşlarında, genellikle kompozisyonu tamamlayan çiçek, servi, hilal veya yaprak betimlemeleri de kullanılmıştır.

Kadın ve erkek mezar taşları süsleme kompozisyonu olarak birbirinden oldukça farklı özellikler gösterir. Mimari tasvirlerden tek veya iki katlı cami, ikili türbe kurgusu ve bazı örneklerde görüldüğü gibi şematik şehir tasvirleri ile bu kompozisyonu tamamlayan hilal, çiçek, servi veya Barok ve Rokoko tarzında bitkisel betimlemelerin tamamı kadın mezar taşlarında görülmektedir. Erkek mezar taşları sarık, kovuk veya fes şeklinde olan başlık kısmından sonra boyun ve bir-iki kademe ile geçilen dikdörtgen prizma gövdelidir. Genellikle gittikçe daralan gövdelerden bazıları bir sapla sonlanmaktadır (Res. 28,29,37).

Mezar taşlarında sembolizm, figür olarak değil ama mezar sahibinin sosyal statüsü ve cinsiyetini belirleyen, başı, boynu, gövdesi olan insan silüetleri halinde ortaya çıkmıştır (Kayalı, 2009: 30) (Res. 4,6,7,9,10,12).

Baş taşları ilk bakışta, ayaklar veya eller çok belirgin olmasa da başı, boynu, gövdesi ile insan bedenini çağrıştırmaktadır. Özellikle boyun ve başın silüeti çok açık olarak görülmekte, Osmanlı Dönemi'nde, insa-

nın hem maddi hem de sosyal konumunu ifade etmekte önemli bir unsur olan başlık ön plana çıkmaktadır (Kayalı, 2009: 33).

Mezar taşlarının tamamı muntazam sülüs yazı ile yazılmış, kitabe satırları düz veya meyilli silmelerle bölünmüş kartuşlar içerisinde alçak kabartma olarak yer almaktadır.

Tepe kısmı üçgen şeklinde olan baş taşlarının alınlığı üzerinde süsleme kompozisyonu yer alır. Süsleme kompozisyonu ile metin kısmı arasında genellikle yuvarlak kemer veya düz bir hat bulunur (Res. 26,40). Tepe kısmı üçgen şeklinde olup, süslemesiz olanlarda ise bu kısımda tarih satırının yer aldığı örnekler bulunmaktadır (Res. 14,34). Bu örnekler de tıpkı diğer mezar taşları gibi aşağıya doğru gittikçe daralmaktadır. Hazire alanında yer alan basit şekilli, isimsiz, süslemesiz mezar taşlarından beşi baş taşıdır ve üzerlerinde *serpuş* bulunmaktadır (Res. 16).

Baş taşlarına oranla daha basit tutulan ayak taşları iki grup halinde incelenebilir. 1. gruptakiler sade ve süslemesiz olan ayak taşları; 2. grupta tek başına servi ağacı veya iki yanında lale ve gül dalları ile sarmaşık, son dönem Osmanlı süsleme sanatında hayat ağacı motifi olarak kullanılan servi ve iki yanında daireler içinde yer alan hurma motifi (biri kırık olmak üzere yalnız üç örnek vardır, Res. 20, 50, 51), vazodan çıkan sarmaşık ve çiçek bezemelerinin olduğu örnekler bulunmaktadır.

Harputlu Hacı Mustafa Ağa'nın mermer ayak taşı üzerinde alçak kabartma tekniğinde yapılmış, yay şeklinde bir kaide üzerinde yükselen ulu servi ağacı ve iki yanında 'S' kıvrımlı çiçek dalları yer alır (Res. 48). Masif etkili baş taşı 12 satırlık uzunca bir kitabe metnine sahiptir (Res. 9).

Taş işçiliğinin özenle uygulandığı örneklerin yanında özentisiz, masif, sadece mevtanın yerinin belirlenmesi amacıyla öylece konulmuş doğal taş görünümünde mezar taşları da bulunmaktadır. Bunlar sayıca beş adettir.

SONUÇ

Harputlu Mescidi Haziresi mezar taşları 17. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın ilk çeyreği arasında

tarihlendirilmektedir. Hazirede okunabilen kitabelerden en eski tarihli olanı "*Sarı Muhammed İbn-El Hacı İsmail Ağa ruh-i cün fatiha, sene H.11* [devamında herhangi bir rakam yoktur] / *M.11* [devamında herhangi bir rakam yoktur]" kitabesidir (Res. 10). En yeni kitabe ise H.1335 Ramazan/M.1917 tarihini vermektedir (Res. 11). Ancak mezar taşlarının büyük bir çoğunluğunun 19.yüzyıla ait olması, bölgenin bu yüzyıla ait tarihi hakkında detaylı bilgiler elde etmemizi sağlamıştır.

İncelenen mezar taşlarından özellikle 19. yüzyılda insanın yaşam süresi ortalaması, özellikle veba salgını nedeniyle aynı aileden, değişik yaş gruplarından fazlaca ölümün gerçekleştiği, aile bireylerinin sosyal statüleri ile statülerinin ifade biçimleri hakkında bilgiler edinilmektedir.

Hazire alanında Harputlu soyuna ait çok sayıda mezar taşının bulunması, ailenin Bergama Hanedanı'na ilişkin soyağacını çıkarabilme ve akrabalık ilişkilerini kurabilme imkanını vermiştir.

Bergama'da yaşayanların kimliklerinin belirlenmesi, Bergama tarihine dair bilgi vermenin yanı sıra, yöredeki yerleşmeler arasındaki ilişkileri de açığa çıkarmakta önemlidir. Örneğin H.1272/M.1855 tarihli bir mezar taşında, "*El merhume Zağnos Kazası, Doğancı Kariyeli (köylü) Hemşi Ağanın kerimesi*", şeklinde kaza ve kazaya bağlı köyün ismi verilmektedir (Res. 14).

Mezar taşlarından sadece 3-4 tanesi pembe ve siyah çalan gri renkli taştan, diğerlerinin tamamı beyaz mermer malzemeden, yekpare olarak yapılmıştır.

Harputlu Mescidi Haziresi'nde yer alan mezar taşları biçim özellikleri ve süsleme programındaki çeşitlilik açısından gelişmiş işleme tekniklerine sahiptirler.

Bitkisel bezeme kadın mevtalara ait baş taşlarında genellikle Barok karakterli vazodan çıkan açılmış gül, lale, çiçek buketleri ve akant yapraklarından oluşur. Ayak taşlarında tek başına servi ağacı veya iki yanında lale ve gül dalları ile sarmaşık, son dönem Osmanlı süsleme sanatında hayat ağacı motifi olarak kullanılan servi ve iki yanında daireler içinde yer alan hurma motifi vazodan çıkan sarmaşık ve çiçek motifleri bezeme ögesi olarak kullanılmıştır.

Batı Anadolu'ya özgü mimari tasvirlerden tek veya iki katlı cami, ikili türbe kurgusu ve bazı örneklerde görüldüğü gibi şematik şehir tasvirli Harputlu Mescidi Haziresi mezar taşları, Bergama'nın da dahil olduğu bölgesel geleneğin izlerini de yansıtmaktadır.

Mezar taşlarının tamamı muntazam sülüs yazı ile yazılmış, kitabe satırları düz veya meyilli silmelerle bölünmüş kartuşlar içerisinde alçak kabartma olarak yer almıştır.

Sözü edilen yerleşmelerdeki mezar taşları, genel olarak Osmanlı mezar taşı özelliklerini yansıtmaktadırlar. Dikdörtgen prizma şeklindeki gövde, başlıklı alınlıklar ya da 18. yüzyıl - 19. yüzyıl örneklerinde olduğu gibi Batı etkisi ile bitkisel bezemenin yer verildiği alınlık uygulamaları, bütün yüzeyde uygulanan bezemeler Osmanlı mezar taşı geleneğini yansıtan özelliklerdir (Ustura ve Balata 2009: 14).

Bu çalışma, tarihi mezar taşlarının sanat tarihinin

yanı sıra belgesel açıdan incelenerek, Osmanlı Dönemi'nin sonlarında Bergama'da yaşamış kişi ve aileler ile ilgili biyografik bilgilerin derlenmesine bir yöntem oluşturması açısından büyük katkı sağlamıştır. Bu araştırma yöntemi ile Türk Sanat Tarihi içerisinde estetik değeri ve kitabe özelliği olan mezar taşlarının yer aldığı Harputlu Mescidi Haziresi'ni değerlendirmiş bulunmaktayız.

KATKI BİLDİRME

Bu çalışmamda yoğun çalışmaları arasında yardımını esirgemeyen ve gerekli düzeltmeleri yapan Dr. Ülkü İnceköse'ye, imla kontrolleri için Türkçe Öğretmeni arkadaşım Nazan Kırmaz'a, sözlü tarih araştırmalarıma yardımcı olan Hacer Bayatlı ve Metin Bayatlı'ya, mezar taşlarının stampajlarının alınmasında yardımcı olan stajyerim Esra Kuplak'a, sabır ve desteği için mescit bakıcısı Mehmet Ayvaz'a, İngilizce özet için Nesrin Ermiş'e teşekkür ederim.

NOTLAR

¹ Şahide: Tarihsel ve sanatsal nitelik taşıyan, ölünün gömülü olduğu yeri belirlemek için baş ve ayakucuna yerleştirilen küçük dikili taş. Baş şahideleri mevtanın doğum - ölüm tarihi ve kimlik bilgileri gibi bilgilerin yazılı olduğu işlemeli taşlardır.

² Bölgede yaşayan yaşlı kişiler, eskiden bu yerlerde eski yazılı "Osmanlıca" mezarlar olduğunu söylemiştir.

³ Mahdum: Oğul. Evlat

⁴ Mâder: Farsça Ana, çocuğu doğuran.

⁵ Hacer Bayatlı ve Metin Bayatlı'dan edinilen sözlü bilgi.

KAYNAKLAR

Emir, S. ve N. Kiper 2006.

"Karaburun Yarımadası (İzmir) Mezar Taşları Envanteri 2005 Çalışmaları: Hisarcık, Ambarseki ve Saip Köyleri", *TÜBA TÜKSEK* 5: 117-133.

Eyice, S., 1996.

"Mezarlılar ve Hazineleler", *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri* I: 123-134. Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Kayalı, M., 2009.

Mezar Taşları Bibliyografyası. Gazi Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

Laqueur, H.P., 1997.

Hüve'l- Baki: İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları. Tarih Vakfı Yurt Yayınları 46, İstanbul.

Özdemir, H., 2009.

Bergama'da Türk-İslam Mimarisi. İzmir İl Özel İdaresi, İzmir.

Ustura, N. ve R.Y. Balata, 2009.

Bergama Müzesi Osmanlı Dönemi Mezar Taşları. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara.

Ülker, N., 1988.

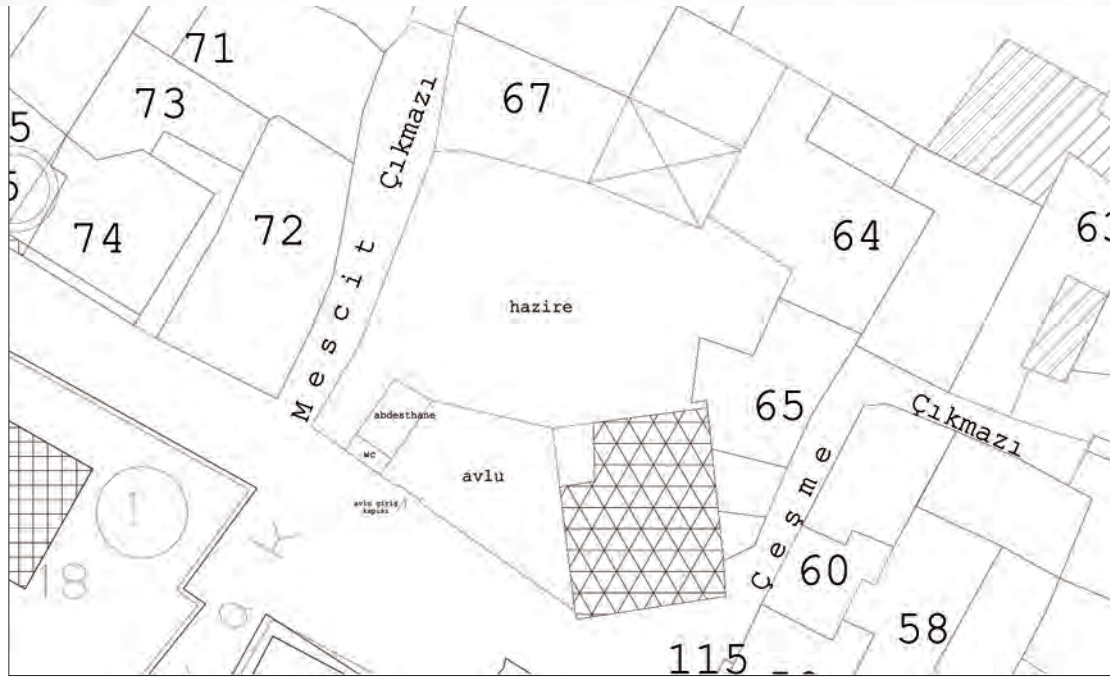
"İzmir-Aliaga Camii Haziresi Mezar Kitabeleri (XVIII. Ve XX.Yüzyıl)", *T.C.Kültür Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, VI.Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 19-33. Ankara

Ek 1. Harputlu Mescidi Haziresi Mezar Taşı Kitabeleri Transkripsiyonları

Sıra	Tarih (Hicri)	Kitabe Transkripsiyonu ve kimlik
1	1100	[1]Ed dünya faniyetün ve-l hak [2]Bakiyetün merhûm ve mağfur [3]Sarı Muhammed İbn El Hacı [4]İsmail Ağa ruhu için [5]fatiha sene 11
2	1178	[1] Hüve-l Hallak [2] El merhûme ve mağfure [3] Musa Zade kızı [4] Fatma kadın [5] ruhuna fatiha [6] sene 1178
3	1184	[1] Merhûm ve mağfur [2] Eyüp Ağa İbn [3] İsmail Ağa ruhuna [4] fatiha sene 1184
4	1214	[1] Sene 1214 [2] Hüve-l Hayyul ellezi lâyemut [3] merhûme ve mağfure Fatma [4] Bint-i Mustafa ruhu için fatiha
5	1215	[1] Sene 1215 [2] Hüve-l Hallak-ul baki [3] merhûme ve mağfur [4] Hacı Musa ruhu için [5] fatiha
6	1223	[1] Sene 1223 [2] Hüve-l Hallak-ul baki [3] merhûme ve mağfurleh [4] İbrahim İbn Abdurrahim [5] ruhu için fatiha
7	1225	[1] Sene 1225 [2] Nazenim gitti cennet bağına [3] firakı kaldı valideynin canına [4] Harputlu zade kızı Âişe [5] ruhu için fatiha
8	1228	[1] Sene 1228 C 15 [2] Nazenim gitti cennet bağına [3] firakı kaldı valideynin canına [4] Harputlu zade Hacı Mustafa Ağa kerimesi [5] Leman kadının ruhuna [6] fatiha
9	1232	[1] Sene 1232 [2] Merhûme ve mağfure [3]Vahide bint-i [4] El hac Harputlu zade [5] Es Seyid Hasan Ağa [6] ruhuna fatiha
10	1233	[1] 1233 [2] el merhûme ve mağfur [3] Fatma bint-i Ali Ağa [4] ruhu için [5] fatiha
11	1238	[1] Hüve-l Hallak-ul baki 1238 [2] Nazenim gitti cennet bağına [3] firakı kaldı valideynin canına [4] merhûme Zahide bint-i Ali
12	1253	[1] Ah min-el mevt sene 1253 [2] Nev civanımız gitti cennet bağına [3] firakı kaldı valideynin canına [4] Harputlu zade Hacı Mustafa Ağanın [5] mahdum-u Seyid- El Muhammed Ağa ruhuna [6] fatiha
13	1253	[1] Hüve-l mu'în sene 1253 fi 3 sefer [2] emr etti Hüda eyledi ferman [3] erişti veba vermedi aman [4] murada eremedim dünyada heman [5] cennette vere muradım Rahman [6] Poyracıklı Es Seyid Ahmed Ağa [7] kerimesi Harputlu zade El hac [8] Mustafa Ağa zevcesi Vahide [9] kadın ruhuna fatiha
14	1253	[1] Hüve-l baki sene 1253 [2] İlahi ente rahmanî [3]recaî ... (okunamadı) şüfrani [4] velâ ... (okunamadı) bi isyanî [5] ve kemmil külle noksanî [6] Harputlu zade merhûm [7] ve mağfur el hac [8] Hüseyin Ağa ruhuna [9] fatiha
15	1253	[1] Ah min-el mevt sene 1253 [2] beni kıl mağfure Rabb-i Yezdan [3] bi hakk-ı arş-ı azam nur-u kur'an [4] gelüb kabrimi ziyaret eden ihvan [5] ede ruhuma bir fatiha ihsan [6] el hac Hüseyin Ağa kerimesi [7] merhûme ve mağfure Zahide [8] ruhuna fatiha
16	1253	[1] Ah mevt Sene 1253 [2] Es Seyid Osman Ağa kerimesi [3] merhûme Zeliha [4] ruhuna fatiha
17	1253	[1] Ah mevt Sene 1253 [2] damat Mustafa Ağa [3] mahdumu Abdurrahim [4] ruhuna fatiha
18	1253	[1] Sene 1253 hüve-l mu'în [2] beni kıl mağfure Rabb-i Yezdan [3] bi hakk-ı arş-ı azam nur-u kur'an [4] gelüb kabrimi ziyaret eden ihvan [5] ede ruhuma bir fatiha ihsan [6] Hacı Hüseyin Ağa zevcesi merhûme [7] mağfure Server kadın [8] ruhuna fatiha
19	1253	[1] Ah min-el mevt sene 1253 [2] kim ki beni rahmetle yad ede [3] Du cihanda onu Hüda şad ede [4] Kınıklı Sarı Çoban oğlu [5] Hacı Halil kerimesi Fatma [6] ruhuna fatiha
20	1257	[1] Hüve-l baki sene 1257 zilkade 12 [2] Nev civanımız gitti cennet bağına [3] firakı kaldı valideynin canına [2] Hacı Mustafa Ağa mahdumu [2] Es Seyyid Muhammed Ağa ruhuna fatiha
21	1258	[1] Ah min-el mevt sene 1258 B 21 [2] ahuzar kalarak gençliğime doyamadım [3] çün ecel pmanesi dolmuş murad almadım [4] ta haşr fani cihanda tul-i ömr süremedim [5] firakta takdir bu imiş ta ezelden bilmedim [6] Harputlu el hac Hasan Ağa mahdumu [7] merhûm ve mağfurleh Muhammed Ağa [8] ruhuna fatiha

22	1261	[1] Hüve-l Hallak-ul baki [2] Karışub huri ve gılmana bağı halden [3] bi validei mevasını rahmet eyle Banu Gilman [4] kim odur valide-i Harputlu zade ma'ruf [5] hanedan içre Hacı Mustafa Ağa Zışan [6] hem ğufrana talip mâderi mağfur olsun [7] nice na'me-i bahşta yavru olsun Rıdvan [8] hatifi emr hatifi yed ânın fevtine tarih-i varid [9] yesir lehü havili cennet ve yedi ümmet ... (okunamadı) Gilman 14...(okunamadı) 1161,1261 [10] el fatiha [11] sene 1261 camî 23
23	1264	[1] Sene 1264 [2] şefaât andelibi uçdu dehrin şahsarından [3] ser tubaya konu tepeme... (okunamadı) pencere me ... (okunamadı) [4] Hoşa mahdumu el hac Mustafa Ağa Harbuti [5] şefaât behresiyle valideyn eyle ihsan [6] ...okunamadı
24	1266	[1] Sene 1266 M 27 [2] Nazenim gitti cennet bağına [3] firakı kaldı valideynin canına [4] Harputlu El Hacı Mustafa Ağa [5] mahdumu Ahmed Ağanın [6] ruhuna fatiha
25	1268	[1] Sene 1268 C 5 [2] Nazenim gitti cennet bağına [3] firakı kaldı valideynin canına [4] Harputlu zade El Hacı Mustafa Ağa [5] kerimesi Fatma Zehra kadının [6] ruhuna fatiha
26	1268	[1] Sene 1268 CM 17 [2] Nazenim gitti cennet bağına [3] firakı kaldı valideynin canına [4] Harputlu zade El Hacı Mustafa Ağa [5] kerimesi Vahide kadının [6] ruhuna fatiha
27	1268	[1] Sene 1268 C 15 [2] Nazenim gitti cennet bağına [3] firakı kaldı valideynin canına [4] Harputlu zade Hacı Mustafa Ağa kerimesi [5] Leman kadının ruhuna [6] fatiha
28	1269	[1] Sene 1269 M 11 [2] Nazenim gitti cennet bağına [3] firakı kaldı valideynin canına [4] Harputlu zade El Hacı Mustafa Ağa [5] kerimesi Gilman kadının [6] ruhuna fatiha
29	1272	[1] Sene 1272 [2] Hüve-l Hallak-ul baki [3] beni mağfiret ey Rabb-i Yezdan [4]] bi hakk-ı arş-ı azam nur-u kur'an [5] gelüb kabrimi ziyaret eden ihvan [6] ede ruhuma bir fatiha ihsan [7] el merhûme Zağnos Kazası [8] Doğancı Kariyeli Hemşi Ağanın kerimesi [9] Gümüş gelini Hüseyin Kavas ehli İsmihan
30	1275	[1] Sene 1275 M 17 [2] Ya ilahi gelmişim divanın rahmeti bana [3] meskenim kıl lütfun ile cenneti ya Rabbena [4] çün ecel geldi tarumar etti beni [5] daim el hakim Allah böyle imiş emr-i Hüda [6] merhûm ve mağfur Harputlu Osman Ağa [7] İbn Mustafa Ağa ruhu çün fatiha
31	1279	[1] Sene 1279 [2] beni kıl mağfiret Rabb-i Yezdan [3] çün arş-ı azam nur-u kur'an [4] el merh m Harputlu Mustafa Ağa damadı [5] Ali Ağa kerimesi Adile hanım ruhuna fatiha
32	1283	[1] Sene 1283 [2] Ecel camın noş edüb Mahmud Ağa [3] terk edib can ve ... (okunamadı) [4] ... (okunamadı) Harputlu zade ... (okunamadı) ağa [5] damadı Mustafa Ağanın]... (okunamadı) [6] rahmeti gaffur ... (okunamadı) [7] şefaâtçi olur Mahmud Mustafa [8] çün kabrimi... (okunamadı) münevver [9] vasıl oldu dar-ı adnın kasrına
33	1285	[1] Hüve-l baki sene 1285 [2] Ah ile zar kılarım gençliğime doyamadım [3] derdime derman aradım bir ilacın bulamadım [4] haşre ta fani cihanda tul-i ömr süremedim [5] firakta takdir bu imiş ta ezelden bilmedim [6] Ali Ağanın zevcesi merhume [7] Fatma hanım ruhuna fatiha
34	1285	[1] Hüve-l hi sene 1285 RA 3 [2] Ya ilahi gelmişim divanına rahmet et bana [3] meskenim kıl cenneti lütfunla ya Rabbena [4] Çün ecel geldi erişti tarumar etti beni [5] daim el hakim Allah bu imiş emr-i Hüda [6] Harbuti zade El Hac Mustafa [7] ağanın kerimesi merhume Âişe [8] Sıddıka hanım ruhuna [9] el fatiha
35	1287	[1] Sene 1287 [2] Bağı mekandan uçub gelmiş idim [3] bu cihan bağında bilirim noksan [4] yüz verdim cennetin velilerine [5] davet edub derler gel Mustafa [6] hoş icabetler şefaât-i yasin
36	1287	[1] Sene 1287 [2] Hanedan-ı Harbuti zade zadesi [3] derd-i dünyadan Hüda âzadesi [4] uçtu bu merğ-i sabavet lânedan [5] valideynin hecr-i nar üftadesi [6] ahiri takvimde namı Hasan [7] oldu cennette safa nazendesı [8] huld içinde bu aldı heb kardaşların [9] her birisi lütf-u hak neşâdesi [10] çaluşub daim şefaât dersine [11] mekteb-i rahmet heman havanendesı
37	1291	[1] Sene 1291 Zilkade [2] Ya ilahi gelmişim divanına rahmet et bana [3] meskenim kıl lütfunla cenneti yaren bana [4] Çün ecel geldi tarumar etti beni [5] razıyım el hakim Allah böyle imiş emr-i Hüda [6] el merhume ve mağfur leh Harputlu [7] Hacı Hasan Ağa kerimesi Münteha [8] hanım ruhu çün fatiha
38	1292	[1] Hüve-l Hayyul baki sene 1291 Zi 11 [2] hanedan Bergama Harputi El hac Mustafa [3] maliki tab-ı Selim sahibi cevd ve sehan [4] ehli fakrın hatrın eylerdi hoş red etmeyub [5] müstahaka bezl eder müfid [6] best ederdi nimetin ihvan-ı halilullah gibi [7] âdeti miskin itham eylemekti daima [8] nagihan vasıl olunca emr-i ercaı [9] etti canın hakka teslim oldu azimbeka [10] kevs iden fevtin dedi böyle mücevher tarihin [11] meskenin etsun hoş Allah daim Mustafa [12] ruhuna fatiha
39	1318	[1] Sene 1318 [2] Hüve-l hallak ul baki [3] el merhum ve mağfur [4] Rabia ruhu çün fatiha

40	1321	[1] Hüve-l hallak ul baki sene 1321 [2]beni kıl mağfired Rabbi Yezdan [3]çün arş-ı azam nur-u kur'an [4] gelüb kabrimi ziyaret eden ihvan [5] ede ruhuma bir fatiha ihsan [6] Harputi Hacı Mustafa [7] ağa zade Ahmed Ağa [8] ruhu için fatiha [9] sene 1319
41	1327	[1] Sene 1327 [2]erca'i emr i celilin gûş eyler nagihan [3] imtisal eyler heman şahı, geda, pirü, civan [4] Harbuti zade Ahmed Ağa kerimesi Huriye hanım [5] merği ruhu girse masivaya kurdu aşıyan [6] hakikatten bir ceza an gelür ruhuma kim [7] bir fatiha ile iltifat ederse zairan
42	1335	[1] Hüve-l baki Ramazan 1335 [2] Harputlu Hacı [3] Mustafa Ağa [4] devamı kırık olduğu için okunamadı
43	Tarih satırı eksik	[1] Ed-dünya faniyetü vel' ahiretu bakiyetun [2] mine-l merhum-el mağfurleh [3]El Hac İsmail Ağa bint-i Ümmühan [4] ruhiçün fatiha
44	Tarih satırı eksik	... (ilk satırları kırık ve eksik olduğu için okunamamıştır) [1] gelüb kabrimi ziyaret eden ihvan [2] ede ruhuma bir fatiha ihsan [3] Harputlu El Hac Hasan Ağa damadı [4] Mustafa Ağa ruhuna fatiha
45	Tarih satırı eksik	[1] Ah mine-l mevt ... (tarih kısmı kırık olduğu için okunamadı) [2] nev civanımız gitti cennet bağına [3] damad Mustafa Ağa [4] mahdumu merhûm Muhammed [5] ruhuna fatiha
46	Tarih satırı eksik	... (ilk satırları kırık ve eksik olduğu için okunamamıştır) [1] mağfure Âişe [2] ruhiçün fatiha

Res 1. Harputlu Mescidi ve Haziresi yerleşim krokisi

Res. 2a. Harputlu Haziresi'nden genel görünüm

Res. 2b. Harputlu Haziresi'nden genel görünüm

Res. 3. Harputlu Haziresi'nden genel görünüm

Res. 4. Harputlu Hacı Mustafa Ağa
Zade Ahmed Ağa
H.1319/M.1901 tarihli mezar taşı

Res. 5. Ahmed Ağa kerimesi
Huriye Hanım
H.1327/1909 tarihli mezar taşı

Res. 6. Harputlu Hacı Mustafa Ağa
Zevcesi Vahide Kadın
H.1253/M.1837 tarihli mezar taşı

Res. 7.
Harputlu
Hacı
Mustafa
Ağa oğlu
Seyid-El
Muhammed
Ağa
H.1253/M.1
837 tarihli
mezar taşı

Res. 8.
Harputlu
Hacı
Mustafa
Ağa
kerimesi
Fatma
Zühre
Kadın
H.1268/M.
1852 tarihli
mezar taşı

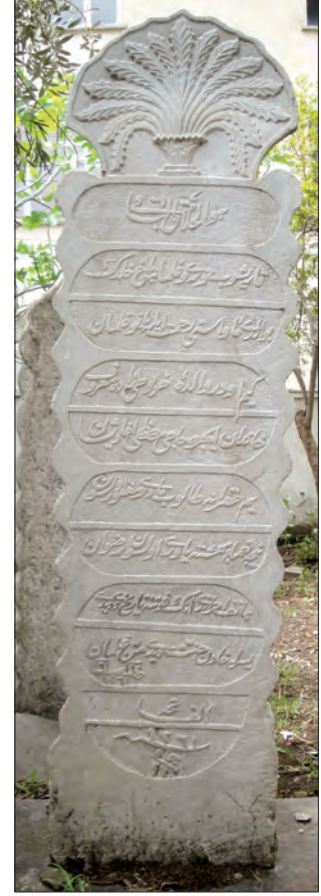
Res. 9.
Harputlu
Hacı
Mustafa
Ağa
H.1292/1
875 tarihli
mezar
taşı

Res. 10. Sarı Muhammed
İbn-El Hacı İsmail
Ağa H.1100/1689
tarihli mezar taşı

Res. 11. H.1335 Ramazan/M.1917 tarihli mezar taşı
parçası

Res. 12. Harputlu Hacı
Mustafa Ağa'nın
mâderi Banu
Gılman H.1161-
1261/M.1748-1845
tarihli mezar taşı

Res. 13. Osman-Payende Bayatlı ve Vahide Harputlu kabirleri

Res. 14. Doğancı Kariyeli Hemşi Ağa'nın Gümüş Gelin H.1272/M.1855 tarihli mezar taşı

Res. 15. Ali Ağa'nın zevcesi Fatma Kerimesi Hanım'ın H. 285/M.1868 tarihli mezar taşı

Res. 16. Kitabesiz mezar taşı

Res. 17. H.1178/M.1764 tarihli Fatma Kadın mezar taşı

Res. 18. Harputlu Hacı Mustafa Ağa kerimesi Gılman H.1269/M.1853 tarihli mezar taşı

Res. 19. H.1214/M.1799 tarihli Mustafa kızı Fatma Hanım'ın mezar taşı

Res. 20. Ayak

Res. 21. Hacı Mustafa mahdumu Es-Seyid Muhammed Ağa H.1257 Zilkade 12/M.1841 tarihli mezar taşı

Res. 22. Harputi Zade El Hac Mustafa Ağa kerimesi Aşe Sıdika Hanım H.1285 Ra 3/M.1868 tarihli mezar taşı

Res. 23. Harputlu El Hac Mustafa Ağa Ahmed Ağa H.1266 M.27/M.1850 tarihli mezar taşı

Res. 24. H.1287/M.1870 tarihli mezar taşı

Res. 25.
Harputlu
El-Hac
Mustafa
kerimesi
Vahide
Kadın H.
1268 Ca
17/M.185
2 tarihli
mezar
taşı

Res. 26.
Es-Seyid
Osman
Ağa ker-
imesi Zeliha
H.1253/M.
1837 tarihli
mezar taşı

Res. 27.
Harputlu
Osman
Ağa bin
Mustafa
Ağa
H.1275
Muharrem
17/M.1858
tarihli
mezar taşı

Res. 28.
H.1283/
M.1866
tarihli
Mahmud
Ağa
mezar
taşı

Res. 29.
Harputlu
El Hac
Hasan
Ağa mah-
dumu
Muham-
med Ağa
H.1275 B
21/
M.1858
tarihli
mezar taşı

Res. 30.
H.1318/M.
1900 tarihli
Rabia'nın
mezar taşı

Res. 31.
Harputlu
Hacı
Hasan
Ağa ker-
imesi
Münteha
Hanım H.
1291 Zil-
kade
/M.1874
tarihli
mezar
taşı

Res. 32.
Harputlu
zade
zadesi
Hasan
H.1287/M.
1869 tarihli
mezar taşı

Res. 33.
Harputlu
zade Hacı
Mustafa Ağa
kerimesi
Leman
Kadın
H.1268C.15
/M.1852
tarihli mezar
taşı

Res. 34.
El Hac
Harputlu
zade Es-
Seyid
Hasan
Ağa binti
Vahide
H.1232/
M.1817
tarihli
mezar
taşı

Res. 35.
Harputlu
El Hac
Hasan
Ağa
damadı
Mustafa
Ağa

Res. 36.
Osman
Ağa ibn
Harputlu
Hasan Ağa
H.1228/M.
1813 tarihli
mezar taşı

Res. 37.
Damat
Mustafa
Ağa
mahdumu
Abdürrahim
H.1253/
1837 tarihli
mezar taşı

Res. 38.
Hacı Musa
H.1215/
M.1800
tarihli
mezar taşı

Res. 39.
İbrahim ibn
Abdürra-
him H.
1223/
M.1808
tarihli
mezar taşı

Res. 40.
Fatma
bint-i Ali
Ağa
H.1233/
M.1818
tarihli
mezar
taşı

Res. 41.
Hacı
Hasan
Ağa zev-
cesi Ser-
ver Kadın
H.1253/
M.1837
tarihli
mezar taşı

Res. 42.
Harputlu El
Hac Mus-
tafa Ağa
mahdumu
Musa H.
1264/
M.1848
tarihli
mezar taşı

Res. 43.
Harputlu
Hacı Mus-
tafa Ağa
oğlu
Seyid- El
Muham-
med Ağa
ayak taşı

Res. 44.
Harputlu
zade Hacı
Hüseyin
Ağa H.
1253/M.18
37 tarihli
mezar taşı

Res. 45.
Hacı
Hüseyin
Ağa ker-
mesi
Zahide
H.1253/
M.1837
tarihli
mezar taşı

Res. 46.
Harputlu
Hacı Mus-
tafa Ağa
kerimesi
Fatma
Zühre
Kadın
ayak taşı

Res. 47.
Kime ait
olduğu bi-
linmeyen
ayak taşı

Res. 48.
Harputlu
Hacı
Mustafa
Ağa'nın
ayak taşı.
İbrahim
ibn
Abdürrahim
H. 1223/
M.1808
tarihli
mezar taşı

Res. 49.
Harputlu
Hacı
Mustafa
Ağa Zade
Ahmed
Ağa'nın
ayak taşı

Res. 50.
Kime ait
olduğu bi-
linmeye-
yen ayak
taşı

Res. 51.
Kime ait
olduğu bi-
linmeye-
yen ayak
taşı

Res. 52.
Kime ait
olduğu
bilinemeyen
ayak taşı

Res. 53.
Kime ait olduğu
bilinemeyen
ayak taşı

EL YAZMALARI VE ARAP EL YAZMA GELENEĞİ

MANUSCRIPTS AND THE ARAB MANUSCRIPT TRADITION

Naile AĞABABA

Anahtar Sözcükler - Keywords:

El yazması, kaynak, yazar, müstensih, bilim tarihi

Manuscript, source, author, copyist, history of science

ÖZET

Arapça yazılmış el yazma kitaplarının Ortaçağ'dan başlayarak dünya bilim ve kültür tarihinde önemli rolü olmuştur. Bu zengin irsin oluşumunda sadece Araplar değil, Hilafete dahil olan tüm halkların, dolayısıyla Türk bilim adamlarının da önemli katkıları olmuştur. Ülkemizdeki kütüphanelerde ve şahsi koleksiyonlarda bu el yazmaların büyük bir kısmı korunarak okurların hizmetine sunulmaktadır. Ne yazık ki, bilimin tüm dalları için kaynak oluşturan bu eserlerin çoğu yeterince araştırılmamış, kataloglaştırılmamış, hazırlanan kataloglar da yeterli bilgi ile donatılmamıştır. Bu makalede Ortaçağ'da dünya bilim adamları tarafından yazılan bu el yazmaların tüm özellikleri ve bilimsel değeri açıklanmaya çalışılmıştır.

ABSTRACT

Arabic manuscripts played an important role in the history of science and culture since Middle Ages. This is not only Arabs but all other nations of Caliphate that gave significant contributions to formation of hereditary wealth and Turkish scientists were among them. Most of these manuscripts are preserved in libraries and in personal collections, being available for readers. Unfortunately these works that might be scientific source for all kind of academic fields have not been extensively studied and catalogs don't provide enough information on them. This article tries to explain the value and all features of these manuscripts that were written by scientists in Middle Ages.

YAZILI EDEBİYAT

“Arap edebiyatı sadece bir ulus tarafından değil, tam bir uygarlık tarafından yaratılmış tüm zamanlarda var olacak bir abidedir.”

Hemilton A. R. Gibb

Bu çalışmanın amacı, olduğu günden 20. yüzyıla kadarki zaman diliminde Arap el yazma geleneği hakkında tam bir bilgi sunmak, en önemli özelliklerini açıklamak, Arap el yazma kitabını her yönüyle irdelemek, onun kalite ve rakamsal özelliklerini ortaya koymaktır. Herhangi bir araştırmanın amacı ve onu hayata geçirme olanakları, araştırmanın konusu olduğu bilim dalının durumu, toplanmış verilerin hacmi ve teorik problemlerin incelenme seviyesiyle ilintilidir. Bu anlamda bu makalede sözü edilen problemler belli imkanlar dahilinde çözülmeye çalışılmıştır.

Kuran Müslüman dünyasında sık sık okunan ve istinsah edilen kitaptır. Sonraki yüzyılda yazarlar ve onların eserlerinin sayısı yüzlerle ifade edilir, kitap sayısı hızlı bir şekilde çoğalır, dünyevi ve dini konularda birçok eser yazılır. 7.-8. yüzyıllardan başlayarak el yazma sanatı yavaş, lakin duraksamadan gelişir ve yaygınlaşır. Buna rağmen, bilim, ilk el yazma kitaplarının yok olması olgusuyla karşı karşıyadır.

Arapça yazılmış kitapların kaynağı ve oluşum yolları genel hatlarıyla bellidir. Öncelikle bu kitaplar, İslam'dan önce ortaya çıkmış ve halkın hafızasında yer almış sözlü edebiyatın yazıya dökülmesi, ikincisi, başka dillerden yapılan çeviriler, üçüncüsü ise toplumsal düşüncenin bir ürünü ve Erken İslam Dönemi edebi yaratıcılığı şeklinde oluşmuştur. Arapça yazılmış eserlerin tarihi, siyasi, sosyal ve kültürel gerçeklerin toplamıyla belirlenmektedir.

Büyük hacimli Arap yazılı edebiyatı, muhakkak çok sayıda yazar tarafından ortaya çıkarılmıştır. Bu yazarların sayısı o kadar çoktur ki, günümüzde bu sayı tam olarak belirlenmemektedir. Bu konuda birçok katalog ve soru kitabı yazılmasına karşın, Arapça yazan bilim adamları, şair ve yazarların adları ve yazdıkları eserlerin listesi tam olarak belirlenmemiştir. Bunun nedeni, el yazmaların tamamının kataloglaştırılmamış olması ve el yazmasının içerdiği, eserin veya eserlerin başlığının ve yazarlarının adlarının kolay kolay belirlenememesidir. Başka bir zorluk

ise kataloglarda ve el yazmalarında adı geçen bilim adamlarının eserlerinin günümüze kadar ulaşmamasıdır. Birçok bilim adamı ve yazarın adı bile kaybolup gitmiş, bilim tarihinde önemli rol oynamalarına rağmen haklarında hiçbir bilgi kalmamıştır. Bazı eserler yanlışlıkla başka bir yazarın eseri gibi kayda geçmiş veya halk edebiyatı örnekleri yazılı eserlerle karıştırılmıştır. Çünkü halk edebiyatı örneklerini ortaya çıkaranların, yani bu eserlerin gerçek yazarlarının ve şairlerin o dönemde yazıp - okuması yok idi. Bu şair ve yazarların eserleri sonradan başkaları tarafından yazıya alınmış, böyle olduğu halde adlar karıştırılmış, bazen efsanevi kişiler halk şiiri, rivayetleri, fıkraları, deyimleri ve ninnilerinin yazarı gibi gösterilmiştir. Bu şair ve yazarların sayısı küçümsenmeyecek kadar çoktur.

Birçok ünlü bilim adamı ve şair kendi eserleriyle beraber halk edebiyatı örneklerini de toplayıp yazıya almışlardır. 9. yüzyıl şairleri Ebu Temmam ve el-Buhturi Arap mesnevisi “el- Hamase”yi (Kahramanlık) yazıya alan şairlerdir.

Çeviri edebiyatı da Arap yazılı edebiyatına birçok yabancı yazarın adını dahil etmiştir. Bu yabancı yazarların adları Arapça kitaplara, muhtemelen, sözlü çeviriler aracıyla alınmıştır. Çünkü değişik halkların halk edebiyatı eserleri ve diğer edebi eserler Arapça anlatılır, müstensihler ise onları yazıya dökerlerdi. Hristiyan ve Yahudilerin kutsal kitaplarının da Arapça çevirisi yapılmıştır. Bu yazılı veya sözlü çevirilerde bazı anlam değişiklikleri; yazarın adının özellikle orijinalden farklı şekilde vurgulanması, adların tahrif edilmesi, bir adda birkaç yazarın adının birleştirilmesi ve benzeri yanlışlıklar yapılmıştır. Bu durumda çevirmenlerin adları ya tamamen unutulmuş, ya da yazarın adı gibi telaffuz edilmiştir.

İstinsah edilen metinlere veya çeviri metinlerine anonim metinler gözüyle bakılmış, onların içerdiği bilgilerden sorumsuzca faydalanılmış, gereken bilgiler alınmıştır. Arapça birçok eser, yazılı metinlerin yerinin değiştirilmesi, yeniden düzenlenmesi yoluyla yazılmıştır. Başka bir yazarın eserinin bir kısmının veya tümünün kendi kitabına dahil edilmesi normal karşılanmış, hatta takdir ve tasdik edilmiştir. Dürüst yazarlar kaynağı açıklamış, diğerleri ise ört bas etmeye çalışmışlardır. Derleme ve özetlerin

düzenlenmesi, yazarların derme toplama usulüyle çalışma metotlarının gelişmesinin sonucuydu.

Var olan kitapların şerhi yoluyla yeni eserlerin yazılması, çok erken ortaya çıkmış ve yaygınlaşmıştı. Çeviri edebiyatının bir kısmının orijinali bile şerh şeklinde yazılıyordu. Bu tip eserlerin ilki Kuran tefsirleriydi. Şiirler, hadisler, mantık, gramer, belagat, tıp, matematik kitapları da şerh edilirdi. Aynı şerh defalarca şerh edilirdi. Orijinalin yazarı da kendi eserini şerh edebiliyordu. Şerhler kendileri de şerh ediliyordu. Böylece bu sayı beşe, altıya kadar çıkabiliyordu. Bir eserin tüm bu şerh, hulasa, derleme ve kısaltmalarını bir araya getirirsek dal budak atmış bir secere ağacı ortaya çıkar ki, bu kitapların nüshaları bir kitaplığı kapsar.

Şerhlerin çoğu derin anlamlı, sanat değeri yüksek eserlerdir. Bu bilgilere ek olarak şerhlerin, eski eserlerin orijinal metnini içerdiği ve muhafaza ettiği de Ortaçağ bilim adamları tarafından bilinmekte ve takdir edilmekteydi.

BİLGİNİN AKTARILMASI VE METİNLERİN SENETLEŞTİRİLMESİ

Ortaçağ'da Arapça yazılmış eserlerin önemli özelliği, bu eserlerde belli kişilere çok sayıda atıf yapılmasıdır. Herhangi bir olay veya olgu, beyan veya fikir konusunda verilen bilgi sık sık, bu olayın tanığı olan herhangi bir kişinin söyledikleri kaynak gösterilerek sağlama alınırdı. Genelde bu kişinin adı yazılır, nadiren ad belli olmadığı zaman muğlak ifadeler kullanılırdı. Açıkça söylemek gerekirse, bu tür bir kaynak gösterme usulü, gerçek veya uydurma yazarın kitabının kaynak olarak gösterilmesinden farklıdır. Bu durum Arap yazılı edebiyatının yukarıda belirttiğimiz ortaya çıkma ve olgunlaşma süreciyle açıklanabilir. Bu edebiyatın önemli bir kısmını sözlü edebiyatın yazıya alınması oluşturur.

Yazılı metnin sözlü kaynak gösterilerek senetleştirilmesinin bu usulü, geleneksel kabul edilmemelidir. Yalnız, Arap edebiyatı metin içi kaynak göstermenin zenginliğiyle ayrıcalıklıdır. Yazının ortaya çıkması ve gelişmesiyle anlatanın öyküsüne dayanan bilginin senetleştirilmesine ve terminolojinin kullanılmasına devam edildi, eğitim ise değişip şekillendi. Bilgine ve onun öğrencisine yazıyı kullanma imkanı verildi. Hafızası iyi olana değer verilmekte ve güvenilmek-

teydi. Hafızaya yazıdan daha çok önem veriliyordu. Uzun metinleri bir veya iki defa dinledikten sonra çok iyi ezberleyen ve bu metinleri uzun süre hafızasında koruyabilen kişiler konusunda ilginç hikayeler anlatılırdı. Hafızanın geliştirilmesi ve metnin iyi ezberlenmesi yeteneği eskiden ve sonraki dönemlerde de teşvik edilirdi. Metinlerin yazıya alınması bu güvensizliği aşmağa yardımcı olmalıydı. Metinlerin ezberlenmesi veya yazılmasının olumlu ve olumsuz yönleri konusunda birçok öykü ve şiir yazılmıştı.

Sonuçta bilim adamının öğrencisine metni yazdırması, gelecekte tamamen yazıya geçilmesi ve hafızanın sadece kontrol amaçlı kullanılması dönemini başlattı. Bu usulün yeniden şekillenmesiyle kitap geleneğinde karşılaşılır. Artık el yazma kitapları, tüm eğitim programlarında yukarıda anlatılan sözlü ve yazılı aktarımla beraber işleniyordu. Bu eğitim programlarına, Arapçaya çevirileri yapılan veya bu zeminde gelişen mantık, matematik ve bilimin diğer dallarında yazılan eserlerin metinleri dahildi. Bu metinlerde isnada ihtiyaç yoktu.

Derste öğrenci öğrenilen eserin metninin yeni nüshasını hazırlar, nüshayı bitirdikten sonra metnin kendisi tarafından yeniden anlatılması için öğretmeninden izin (icazet) ister ve alırdı. Böylece o, yasal olarak bu eseri yazılı ve sözlü olmak üzere aktarmak ve başkalarına bu eserin içeriğini öğretmek hakkını kazanırdı. Onun öğretmeninden yaptığı alıntıda bildik sözcükler kullanılırdı: “okuma”, “dinleme”, “icazet” veya sadece “da”, “den”. Önemli olan onun öğretmeninden aldığı “aktarma hakkı” (haku'r-rivaye) idi.

Bilime talip olan kişi öğretmenin yardımıyla eserler üzerinde çalışmalar yapar ve her bir eser için “icazet” alırdı. Sonra başka bir öğretmen veya öğretmenlerle çalışır, bazen de eğitim amaçlı seyahat yapar, bir kentte eğitimini tamamladıktan sonra başka bir kente gider, eğitimini başka öğretmenlerle yeni eserler üzerine devam ettirirdi. Bazen aynı eseri değişik öğretmenlerden öğrenir ve öğrendiklerini kıyaslama olanağı buluyordu. Eğitimde birbirinden öğrenme usulü de denenebiliyordu. Öğretmen ile öğrenci yer değiştiriyor, her ikisi sırasıyla değişik eserleri, biri diğeri için okuyordu. Bilim adamının eğitim seviyesi ve saygınlığı çalıştığı kitapların sayısı ve öğretmenlerinin itibarıyla ölçülüyordu. Eğitimin ve bilgin olmanın sınırı hukuk çerçevesinde

düzenlenmiyor, diploma ile belgelenmiyordu. Ama 12. yüzyılda İspanya üzerinden bir miktar Arap etkisi altında kalan Avrupa üniversitelerinde verilen “bakalavr” ilmi derecesi “aktarma yetkisi”nin Arapça formülü olan “bi- hakki’r- rivaye”dendir (Ebied ve Young, 1974). Müslüman coğrafyasında medrese ve Avrupa’da kolej tipli yüksekokulların gelişmesinde bir dizi paralellik ve benzerlikler bulunmaktadır. Eğitimde hukuk çoğu zaman anlatılan tek bir ders idi. Konferans, tartışma vesaire şeklinde işlenen skolastik eğitim ilk defa ortaya çıkmıştı (Makdisi, 1981).

MÜSTENSİHLER VE KİTAP TİCARETİ

Yakın ve Ortadoğu’da, kitapların teknoloji kullanılarak çoğaltılması yolları belli değildi. Kitap yazma geleneğini ayakta tutmanın tek yolu kitapların istinsah (kopya) edilmesi idi. Müstensihler bu mesleğin sayı itibarıyla en büyük kitlesi idi. Müstensihleri iki gruba ayırmak gerekir: profesyonel müstensihler ve meraklı veya ihtiyaçtan el yazmaları istinsah edenler. İkinci gruba çoğunlukla öğrenciler dahildi. Çünkü eğitimin olmazsa olmazı, öğrenilen kitapların öğrenciler tarafından istinsah edilmesi idi. Bu, Müslüman dünyasında el yazma kitaplarının hızlı şekilde artmasının nedenlerinden biriydi. Çünkü şehir nüfusunun önemli bir kısmı; gelecekte memur olmak isteyen kesim, din adamları, tüccar ve zanaatçıların çoğu, özellikle toplumun zengin tabakası ve gelecekte yazar ve bilim adamı olmak isteyen insanlar eğitim almak istiyordu. Kişisel kullanım için el yazma istinsah etmek gerçek bilim adamları ve edebiyatı sevenlerin uğraş alanı idi. Bu tip el yazmaların sonundaki istinsah yazısında “kendim için yazdım” (ketebahu li- nefsihi) geleneksel cümlesi yer alır.

Bilim adamlarının özgeçmişini içeren eserlerden, onların kitapları istinsah etme yoluyla bilgiye ulaştıkları ve bu yolda büyük emek verdikleri bilinmektedir. Mesela, ünlü Ebu Bekr Muhammed bin Zekeriya er- Razi (ölm. 925) sayısız eser istinsah etmişti.

İlk müstensihler hakkında bilgi, Emeviler dönemine kadar uzamaktadır. Sonraları Halife Memun döneminde ünlü yazar ve çevirmenlerin özel müstensihleri vardı. Tarihçi el- Vakidi’nin iki kölesi geceli gündüzlü el yazma istinsah etmekle meşgul idi.

Ünlü filozof el- Kindi zengin olduğu için grup halinde müstensih çalıştırma imkanına sahip idi. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Yazarların ve bilim adamlarının önemli bir kısmı, el yazması istinsah edip satmakla yaşamlarını sürdürürlerdi.

8. yüzyıldan başlayarak el yazma ticareti gelişti ve tüm Müslüman ülkelerde yaygınlaştı. El yazma ticaretini yapan kişiye “varrak” denilirdi. O bazen sipariş üzerine kitap istinsah ederdi. Birçok bilim adamı ve şair kitaplarını varraka yazdırmışlardı.

ESER VE EL YAZMASI

Ortaçağ Arap yazılı edebiyatında sonuçlanmış bir eser geleneksel kısımlardan oluşur: başlık, önsöz, esas metin, sonuç.

Esas metnin kuruluşu, eserin konusuna, bilimin bu dalında yerleşik geleneğe, eserde kullanılan malzeme ve yazarın kişisel yaklaşımına bağlı olarak şekillenirdi.

Dil ve edebiyat verilerinin düzenli şekilde yazılması için harflerin, yani alfabenin sunduğu potansiyel imkanlar Arap yazılı metinlerinin başlangıç aşamasında ve dile ait sözlüklerin oluşturulmasında kullanıldı, sonraları diğer sözlük türü eserlerde de istinsah edildi. Dil, terim, coğrafi, biyografik sözlüklerde ve alfabeye göre düzenlenmiş diğer eserlerde alfabenin kullanılmasının birçok varyasyonlarına rastlanır.

Eserlerin düzenlenmesinin diğer önemli usulü, konuyu esas almaktır. Bu usul, fıkıh, antoloji ve edebiyat mecmualarında, betimleme içeren bilimsel eserlerde ve bazı hadis kitaplarında öncelikle uygulanmakta idi. Tıp, botanik, zooloji, mineraloji eserlerinde konunun esas alınması Antik ve Yunan geleneğinden alındığı halde, leksikografi, gramer, hukuk ve edebiyat eserlerinde düzenleme usulünün Arap materyaline istinaden özgürce işlendiği görülmektedir.

Tarih konusundaki eserlerde kişiler ve olaylar hakkında monografiler, şecereler, özgeçmişler için kronolojik düzenin sunulmasının doğal olduğu düşünülebilir.

Coğrafi ve topografik eserlerin özelliği, alan (iklim, il, mahalle) ve güzergahların düzenli şekilde belirlenmesidir.

Felsefe, mantık, geometri ve aritmetik eserlerinin çevrilmesiyle, mantığa dayalı anlatım ve kanıt gösterilmesi Arap edebiyatına giriş yaptı ve sonraları bilimin genel sisteminde, ilahiyatta, fıkıhın teorik bölümlerinde, gramer, uzay bilimi, etik ve tarih biliminde geniş şekilde uygulandı.

Değişik ifade üsluplarının ve kuruluş prensiplerinin birleşmesi bilimin değişik dalları ve edebiyat eserlerinde gözlemlenmekteydi. Bunun sonucunda, birçok eser içerik itibarıyla gevşek olmaktaydı. Bu, eser türlerinin çoğalmasına, metinlerin uzamasına veya kısalmasına, bölümlerin yerinin değiştirilmesine veya yeni bölümler eklenmesine olanak sağlıyordu. Ama birçok şey yazarın yeteneğine, çalışma metoduna, kitabın yazılış amacına (öğretim, soru, popüler, özel) bağlıydı. Şerhler, haşiyeler, hulasalar ve eklerin yazılım özellikleri orijinal eserlerin yazılım sisteminden farksızdı ve Ortaçağ Arap edebiyatında kullanılan ifade vasıtalarına yeni bir şey getirmemişti. Ama şerhler yazıldığında malum içeriğe yeni varyasyonlar eklenir, metinlerde bulunan boşluklar doldurulur, metin genişler veya kısalırdı.

Eser veya el yazması dediklerinde terim olarak kullanıldıkları sözcük kitaptır. Kullanım ve anlam itibarıyla bu terim evrenseldir. Kitap sözcüğüyle sadece herhangi bir formatta, hacimde ve içerikte kitap değil, herhangi bir yazılı metin, senet, evrak veya mektup da göz önünde bulundurulur. Bu sözcük Arapça yazılan eserlerin çoğunun başlığında ilk başta kullanılır. Sık sık hadis, fıkıh eserlerinde ve sözlüklerde herhangi bir bölümün başlığı gibi de kullanılır. Aslında “kitap” sözcüğü Arapçaya Aramiceden geçmiş, Arapçayla özleşmiş ve “ketebe” (yazmak) sözcüğünden alındığı düşünülmüştür. Bu kök harfleriyle birçok yeni sözcük oluşmuştur (katip, mektup ve diğerleri).

Risale terimi öncelikli anlamını koruyarak yazılı metin veya mektup manasını taşımaktadır. Bilimsel ve dini eserlerin başlıklarında geniş şekilde kullanılmaktadır.

Edebi türlerin belirlenmesi, o türe ait eserlerin tümüne veya belli bir eser türüne uygulanmaktadır. Mesela: “tefsir”- Kuran şerhi; “kaside”- şiir; “hikaye”, “kıssa”, “sıra”- hikaye, halk romanı, destan, yaşam hikayesi; “zic”- astronomik çizelge; “şerh”, “haşiye”, “talik”- şerh, açıklama; “muhtasar”, “hüla-

se”, “multakat”, “telhis”, “mülahhas”, “muhtar”, “muctebe”, “muntaka”, “nubza”, “müntahab”, “muktadab”- kısaltma, seçkin eser, derleme; “zey’e”, “tekmile”, “tetimme”, “ziyade” – ek, devam. Bu terimler bazen çoğul şekliyle kullanılır: “kısas”, “hikayat”, “siyar”, “makamat”, “tavarıh”, “havaşi”, “talikat”, “multakatat”.

Eserin içindeki bölümler: “kitap”, “sıfır”- kitap; “cuz”, “kısım”, “bab”- bölüm; “fasl”- fasıl; “makale”- makale; “cild”, “mucelled”- cilt diye adlandırılır. Bir eser için özel olarak düşünülmüş nadir başlıklara da rastlanır. Mesela: “fen”- tür, bilim dalı (felsefe ve bibliyografya eserlerinde), “hikaye”, “makame”, “zıkr”, “menzile” ve diğerleri. Eserin her bir bölümü, sıra numarası, özel bir başlık veya her ikisini bir arada alıyor. Bölümler için özel bir sıralama yok idi. Her yazar kendi üslubuna göre bölümleri seçer ve düzenlerdi; “kitap” ve “cilt” büyük bölümler, diğerleri ise daha kısa bölümler için kullanılırdı.

Her bir bilim dalında yazılan eserin bölüm ve fasıllarını belirlemek için terminoloji mevcut idi. Mesela, Kuran, sure ve ayetlere, hadis ve fıkıh eserleri, kitaplara bölünürdü. Vakayinamelerde yılın sıra numarası, anlatılan metni bölümlere ayırmak için kullanılırdı. Sözlüklerde her bir harf için ayrılan bölüm, “kitap” terimiyle belirlenir, kök, terim, özel ad, coğrafi ad ve diğerleri ise herhangi bir bölüm veya fasılın başlığı olabiliyordu. Şerhlerde ve polemik içerikli eserlerde metnin belli kısımları “kale” (o dedi), “agulu” (ben diyorum) sözcükleriyle teorik metne bağlanıyordu.

Edebiyat antolojileri ve mecmualar, bölüm başlıklarının çeşitliliğiyle ilgi çeken eserlerdir. Mesela İbn Abdarrabbihi’nin (9. yüzyıl Endülü’s) “*el- Igdu-l’ Ferid*” (Yegane Gerdanlık) başlıklı antolojisi 25 bölümden oluşuyor. Bu bölümler 13. bölüm merkeze alınmak şartıyla çiftler olmak üzere değerli taşların adıyla adlandırılmışlar.

Eserler geleneksel olarak besmele ile başlar. Sonra Allah’a ve Peygamber’e dualar edilir, buna hamdele denir. Yazar hamdeleye İslam’a, Müslüman toplumuna, Arap diline, eserin ait olduğu bilim dalına övgü dolu cümleleri ekleyebilir. Sonra “ve ba’du” formülü yazılıyor ki, eserin mukaddimesi bu formülden sonra başlıyor. Bazen hamdele çok kısa şekilde yazılır veya tamamen düşürülür.

Mukaddime “mukaddime”, “mukaddame”, “dibaçe”, “hutbe”, “terceme”, “fatihe”, “mudhel”, “medhel” terimleriyle ifade edilir. Yazarın mukaddime-de bu eseri yazarken ortaya koyduğu amaç; faydalı bilgilerin yaygınlaşması isteği, mevcut eserlerin yetersizliği, bu eserleri devam ettirmek, genişletmek, teczip etmek arzusu, arkadaş tavsiyesi veya öğrencilerin isteği konusunda bilgi vermektir. Geleneksel olarak mukaddimededen sonra yazar eserin başlığını yazar. Başlık “va semmeytuhu” (ben onu adlandırdım) ifadesinden sonra yazılır. Eserin bölümleri ve yazarın adı başlığı takip eder. Önceden araştırılmış bir konu üzerinde çalışıyorsa, yazılmış eserler hakkında bilgi verir, eleştirilerini yazar, onların olumlu ve olumsuz taraflarını belirler, kendi eserinin üstünlüğünü gösterir. Yazar şerh yazıyorsa, orijinal eseri metih eder, şerh etme nedenlerini açıklar.

Başlık eserin önemli bir kısmıdır ve eser başlıkla tanınır. Arapça el yazma eserlerinin çoğu yukarıda belirlediğimiz terimlerle adlanır. Sık sık kullandıklarından onları detaylı şekilde açıklamak gerekir. Bu amaçla bir sözcük eklemek bile yeterli oluyor. Mesela: Kitab el- Mubatta, Kitab el- Ağani, Kitab el- Maarif, Risalet el- Ğufran. Yazarın adı da eklenebilir: Divan Cerir, Musned İbn Hanbal. Eserin ithaf edildiği kişinin adı: el- Kanun el- Mesudi, Kitab el- Fehri, el- Favaid ed- Diyaiyye. Ülkenin veya kentin adı: Tarih Dimeşk. Ana bilim dalı belirlenebilir: Kitab et- Tefsir, Kitab et-Tarih, Kitab el- Adab, Kitab en- Nevadir, Kitab el- Fadail. Başlıklar bazen daha uzun ve açıklayıcı olabilir.

Başlıkların çeşitliliğinde bir kural aramak doğru değildir. Başlıkların seçiminde, egemen düşünce ve değerler, gelenekler, yazarın tarzı ve zevki belirleyici olur. Şerh ve taliklerin başlıkları orijinal eserin başlığını da kapsadığından daha uzun olur. Ancak uzun başlıklar kullanımda kısaltılır, bazen tek bir sözcükle eser anılabilir. Tüm bu belirtiler eser başlıklarının ve metinlerin teşhis edilmesinde, özdeşlenmesinde problem çıkarır. Bu problemi ortadan kaldırmak için 17. yüzyılda Katip Çelebi Hacı Halife “Kitap ve bilimler konusunda kuşkuların ortadan kaldırılması” başlıklı bibliyografik bir eser yazmıştır.

Yazar adlarıyla da aynı problem yaşanmaktadır. Yazı öncesi dönemin yazarlarının, sözlü aktarma yapanların, değişik dönemlerde bilgiyi paylaşanların, çevrilmiş eserlerin yazarlarının, çevirmenlerin, keza

el yazmalarda adına rastlanan müstensihlerin, el yazma sahiplerinin adları, yazarın isminin belirlenmesini zorlaştırmaktadır.

Eser ve el yazması arasındaki bağ üç şekilde özetlenebilir: eser ve el yazması birbirine tam olarak uygun gelmektedir; el yazması eserin bir kısmını veya bir veya birkaç cildini içermektedir; el yazması başka eserler de ihtiva etmektedir.

Ortaçağ Arap yazılı metinleri büyük hacimli eserlerle doludur. Bu eserler yüzlerce, hatta binlerce sayfadan oluşmaktadır. Bunları bir cilde sığdırmak mümkün değildir. Eseri ciltlere bölmek yazarın görevidir. Genelde tarih, biyografi ve filoloji eserleri, ansiklopediler ve mecmualar çok ciltlidir. Birçok şairin divanları, tefsirler ve hadisler de büyük hacimli eserlerdir.

Bazen bir el yazması birkaç eseri içerebilir. Bu el yazmasındaki eserler bir yazarın veya birkaç yazarın eseri olabilir. Eserler birbirine yakın veya çok uzak konularda sadece Arapça veya başka dillerde yazılabilir. Yabancı dilde yazılan metinler Arapça yazılmış eserin şerhi veya çevirisi, orijinal bir eser veya değişik notlar şeklinde yazılır. Çoğu zaman bu el yazmaları hekimlerin, hukukçuların, ilahiyatçıların, öğretmenlerin ve öğrencilerin her gün kullandıkları ve bilgisinden faydalandıkları kitaplardır. Bazen el yazması müsveddeye benzer: değişik eserlerden alınmış boş bırakılmış sayfaları izler.

Değişik yazarlar tarafından değişik dönemlerde yazılmış eserlerin bilinçsizce bir el yazmasında toplanması, Ortaçağ Arap el yazma geleneğinde nadir rastlanan bir olgudur. Özellikle basılmış metinlerle veya onlardan kopyalanmış nüshalarla el yazma metinlerinin bir arada bulunması mümkün değildir, nadiren 19. ve 20. yüzyıllarda düzenlenmiş el yazma kitaplarında görülmektedir.

El yazmaların kalitesi de çok önemlidir. Bunu anlamak için yazarın ve müstensihlerin çalışma koşullarını, metinlerin aktarılma şartlarını, yazma geleneğinin tarihi ve karakteristik özelliklerini, Arap dilinin ve alfabesinin özelliklerini bilmek çok önemlidir. Ünsüzlerden oluşan Arap alfabesi, aynı şekilde yazılan değişik harflerin okunabilmesi için noktalara, ünlüleri ve bazı imla şartlarını gösteren hareketlere gereksinim duyar. Harekeler ve başka işaretler harflerin üstünde, nadiren altında yazılır. Her harekeyi ve

işareti ayrı ayrı yazmak zorunluluğu yanlışlara neden oluyor, bu da sözcüklerin okunmasını zorlaştırıyordu. Genelde harekelerin ve diğer işaretlerin önemli bir kısmı yazılmazdı. Bazen, özellikle 14. yüzyıla kadarki dönemde noktalar bile düşürülürdü. Bu kayıplar arttıkça metni okumak zorlaşıyor, buna mukabil istinsah edilen metinlerde yanlışlar artıyordu. Bu duruma müstensih'in eğitimsizliği veya dikkatsizliği eklenince, yazılan metni düzgün okumak ve anlamak özel eğitim gerektiriyordu. Söylediklerimiz el yazma geleneğinde müstensih'in önemini vurgulamakta, el yazmasının ortaya çıkmasında onun rolünü belirtmektedir. Ortaçağ'da yazılmış metnin defalarca istinsah edilişi eserin kaderini değiştirebiliyordu. Yalnız son nüsha günümüze kadar ulaştıysa onun gerçek metnini yazına hazırlamak hayli zordur.

Müstensih'in uzmanlık kabiliyeti, eğitim seviyesi ve genel kültürü, çalışma şartları ve işine karşı sorumluluğu birçok şeyi belirliyordu: orijinal eserin seçilmesini ve onun doğru değerlendirilmesini, karşılaştırmak amacıyla birkaç metinden yararlanmasını, istinsah zamanı titizliğini ve hızını, metne nüfuz etmesini, metni tekrar kontrol amaçlı okumasını (bazen başka kişilerin yardımıyla). Müstensih metni bozup okunmaz ve anlaşılabilir hale getirebiliyor veya onu doğru anlayıp temize çekiyordu. Bazen müstensih'in metne müdahalede bulunmaması daha doğru oluyordu.

Müstensih el yazmasını istinsah edip düzenlemek dışında metnin sonuna bir yazı ekliyordu. Bu yazı aşağıdaki bilgileri içeriyor: istinsah edilen el yazmasının başlığı, yazarın adı, orijinalin başlığı, istinsah tarihi, yeri, müstensih'in adı, el yazmasını sipariş eden kişinin adı. Allah'a ve onun peygamberi Muhammed'e dua, tüm Müslümanlara dua. Bu bilgilerin tamamını içermeyen müstensih yazıları da az değildir. Bazen müstensih sadece "temme" (bitti) sözcüğüyle el yazmasını bitirebilir.

EL YAZMALARIN TEKNİK ÖZELLİKLERİ

Ortaçağ el yazmaları bir sanat abidesidir ve zanaatkar emeğinin ürünüdür. Böyle bir yaklaşım küçümsenmeyecek bir bilimsel merak uyandırmaktadır. Çünkü el yazmaları, konusunda nesnel gerçeklik anlamında bilgi sunmakta, detay zenginliği ve mahallî tarihi çeşitliliğini ortaya koymaktadır. Bu, tamamen özgün ve çok planlı bir

meseledir. Bunu sanat uzmanları ve maddi kültür tarihçileri çözebilir.

Yazı geleneğini sürdürmek için sadece siyasi-ekonomik şartlar, manevi değer üretimi için sosyal istek ve onun gelişmesinin belli seviyeye ulaşması değil, özellikle büyük hacimli yazılı eserler ve onların uzun süre ayakta tutulması söz konusuysa, uygun maddi olanaklar da çok gereklidir. Maddi olanaklar denildiğinde doğal kaynaklardan oluşturulan kağıt, mürekkep, cilt, kalem ve onların üretilmesi tekniği göz önünde bulundurulur. Arapçada metinleri yazıya almak için döneminden ve yerinden aslı olarak değişik materyaller kullanılırdı. Uzun metinler için genelde papirüs, parşömen ve kağıt kullanılırdı. Bu yazı materyalleri Doğu halkları arasında uzun zamandan beri, İslam'dan önceki dönemde ve İslam tarihinin ilk yıllarından biliniyordu. Papirüs üzerinde özellikle senetler ve mektuplar yazılıyordu. Papirüs üzerinde yazılan edebi eserler günümüze çok az sayıda ulaşmıştır. Bildiğimiz tek kitap Abdullah bin Vah be bin Müslim'in (743- 813) yüz sayfalık "Cami fi'l- Hadis" (hadis mecmuası) eseridir. Papirüs üzerinde yazılan el yazma eserlerinin az sayıda olmasına bakmaksızın araştırılması ve öğrenilmesi büyük önem arz etmektedir. Çünkü onlar yazı tarihinin çok erken dönemlerini görmek ve araştırmak imkanı sağlamaktadır.

Abbasi Hilafetinde kağıt üretimi konusunda es-Salibi şunları yazmaktadır: "Semer kant, kağıdı ile ünlüdür. Bu kağıt eskiden beri kullanılan Mısır papirüsünü ve deriyi ortadan kaldırmıştır. Çünkü Semer kant kağıdı güzel, yumuşak, kullanışlıdır. Bu kağıt sadece Semer kant'ta ve Çin'de üretilmekteydi."

Semerkant kağıdının üretiminin sırrı, Araplarla savaşta esir düşen Çinliler ve Semerkant'a yerleşmiş olan Doğu Türkistanlılar tarafından açıklanmıştır. Bu olayın Yakın Doğu ve Avrupa kültür tarihinde önemi büyüktür. Böylece yazı için malzeme değişti ve Akdeniz havzasının tamamını kapsadı. Artık kağıt dönemi başladı ve günümüze kadar süregeldi. Kağıdın Batıya ulaşması uzun sürdü. Yaklaşık iki yüzyıl kağıt üretimi ve satışı Semerkant'ın tekelinde kaldı. 10. yüzyılın ikinci yarısında kağıt değirmenleri Şam'da, Trablus'ta, Hama'da, Taberiye'de kurulmuştu. 11-13. yüzyıllarda Fava'da, Hative'de (veya Şatibe'de), Tebriz'de, Kahire'de kağıt atölyeleri mevcut idi.

Kağıt üretimi teknolojisinin gelişmesiyle Arap dilli edebiyat ve biliminin yükselişi aynı döneme denk gelir. Bu ikisi arasında ciddi bir bağ ve bağlılık vardır. Yüksek kaliteli ucuz yazı malzemesinin seri imalatı ile el yazmalarının geniş ölçüde çoğalması, buna paralel olarak bilimin gelişmesi birbirine orantılıdır. Teknolojik yenilik bilim ve edebiyatın gelişmesindeki başarıları tetiklemiştir. Kalem ve mürekkep de el yazmalarının hızlı çoğalmasında büyük rol oynamıştır. Bunların üretiminde kaliteye büyük önem verilirdi.

Arap el yazmalarında satır başı, paragraf, büyük harf kullanılmaz. Eserlerin başlıkları ve yazarların adları ayrıca ilk sayfada veya metne başlamadan önce yazılır. Bölüm başlıkları büyük harflerle, çoğunlukla renkli mürekkep kullanılarak ayrı bir satırda yazılır. Nokta ve virgül işaretleri çoğu zaman küçük daire, üçken, yıldız, kalp şeklinde yazılır.

El yazmanın sayfa sayısını belirlemenin en eski usulü el yazmasını defterlere (kurrase, cuz', defter, mücelled) bölmektir. Her defter 10 veya 8 - 12 yapraktan oluşuyor. Sırasıyla kurrase numarası sayfanın üst sol köşesinde yazılır. Yaprak sayılarının gösterilmesi sonraki dönemlere aittir. Sayfaların numaralanması çok daha yeni bir olgudur.

Arap el yazmasının güzelliği onun yazısındadır. Değişik hat türleri vardır. Bu hat türleri bölgelere göre değişir. 6. yüzyıl Arap kitabelerinde iki tip yazı türü görülür: anıtsal ve italik. Anıtsal yazı düz çizgileri ve kare köşeleriyle, italik yazı ise yuvarlak çizgileri ve uyumlu bükümleriyle seçkindir. Anıtsal yazıya örnek Kufi yazısıdır. İbn Nedim'in "*Fihrist*" eserinden öğrendiğimiz gibi Emeviler döneminde (661-750) hattat Kutbe (ölm. 771) dört esas italik yazı türünü "keşif" etmiştir: "el- Celil", "et- Tümer el- Kebir", "en- Nısf es- Sakil", "es- Süls el- Kebir". Bu hat türlerinden 20 kadar hat türü türemiştir.

Ebu Ali Muhammed bin Ali bin el- Hasan İbn Mukla (886- 940) çok ünlü bir hattat idi. O Arap kaligrafisinde bir reforma imza atmıştır ve "orantılı hat"ı icat etmiştir. İbn Mukla'yı taklit eden birçok hattat olmuştur. Onun etkisi kendi döneminden günümüze kadar birçok hattatlık okullarında hissedilmektedir.

Arap el yazmalarında çizelgelere, haritalara, tablolara, krokilere, şemalara sık sık rastlanır. Arap haritacılığı, gezginlerin ve coğrafyacıların betimlediği

haritalarda dünya yüzeyini, ticaret yollarını, kentleri ve köyleri, dağ, ırmak, vadi, göl, deniz ve sahraları oluşturmakta zorlanıyordu. El- Battani'nin ve Abdurrahman es- Sufi'nin yıldız haritaları çok doğru ve ayrıntılı şekilde çizilmiştir. Burçların krokileri ise çok ilkel ve basittir. Geometri krokileri çok başarılı şekilde çiziliyordu, ama tüm matematik eserlerinin bu krokilerle donatılmasına pek rastlanmıyordu. Mimari ve mühendislik harikalarının krokileri de kitap sayfalarında yer almıyordu.

El yazmaların cildi deriden veya deriyle kaplanmış kartondandır. Deri imalatıyla Doğu halkları çok erken tanışmışlar. Cildi yapan ustaların adları kaynaklarda veya ciltlerin üstünde yazılmaz. Ama soyadı Sahhaf (ciltçi) olan birçok usta tanınmakta idi. "*Fihrist*"ın yazarı, 9.-10. yüzyıllarda yaşamını sürdürmüş bazı cilt ustalarının adlarını yazmıştır: Şefat el- Mikrat el- Uceyfi, Ebu İsa Şiran, Dimya'a al- A'sar bin el- Heccam, el- Memun'un sarayında çalışan İbn Ebu'l- Hariş,. Günümüze ulaşan en eski ciltler 9.-10. yüzyıllara aittir.

Arap - Müslüman coğrafyasında iki cilt sanatı geleneği, Mısır ve İran geleneği ün kazanmıştır. Cilt sanatı geleneği sonraları Osmanlı devletinde yer almış ve gelişmiştir. El yazmaların tüm teknik ve sanatsal özelliklerinde olduğu gibi cilt sanatında da, eski uygarlıkların ve komşu halkların başarıları benimsenmiş, değişik gelenekler birleştirilmiş, geliştirilmiş, çok uzun süre yüksek seviyede tutulmuştur.

KÜTÜPHANELER VE EL YAZMA KOLEKSİYONLARI

Arapça el yazmaları koleksiyonlarının ortaya çıkması ve çoğalması kitapların ve eser nüshalarının sayısının çoğalmasıyla orantılıdır. Arap kütüphanelerinin oluşum tarihinin önemli dönemi Bağdat'ta Abbasi halifelerinin 200 yıl boyunca süregelen kütüphanesiyle ilintilidir. İkinci Abbasi halifesi Mensur (754-775) sarayında ilk kitap koleksiyonunu oluşturmuş, bu koleksiyondaki kitapların sayısı artarak halife Memun (813- 833) döneminde " Bilgelik Evi"nin temelini oluşturulmuştur.

İktidarın himayesi altında olan ve devlet hazinesinin finanse ettiği Abbasi halifeleri kütüphanesi, diğer kütüphanelerin oluşturulmasını ve kitapçılığın gelişmesini teşvik etti, hükümdarların, zengin feodellerin ve bilim adamlarının oluşturdukları

saray kütüphaneleri halka açık kütüphaneler için örnek oldu.

8. özellikle 9. yüzyıllarda kitaplar Hilafetin merkezi vilayetleri Irak, Suriye, Mısır, Arabistan'dan daha uzak ülkelere dağılmağa başladı. Sonuçta İran, Orta Asya, Kafkas, Kuzey Afrika ve İspanya'nın şehirlerinde el yazma koleksiyonları, kütüphaneler oluşturulmağa başlandı.

9. yüzyılın sonunda "Bilgelik Evleri" azaldı, vakıf kütüphanelerinin binyıllık dönemi başladı. Kütüphanelerin statüsü değişti. Kütüphaneler artık bir sultanın veya feodalın malı olmaktan çıktı, Müslüman toplumunun kullanımına açıldı. Ama halife, sultan, emirlerin şahsi kütüphaneleri korundu ve sayısı artmaya başladı. Hilafetten ayrılan tüm devletlerin başkentlerinde büyük kütüphanelere rastlanır.

10.-11. yüzyıllarda "Bilim Evi" (Deru'l- Ulum) adı altında birçok kütüphane oluştu. Bu kütüphaneler vakıf kütüphanelerinde farklı idi. "Bilim Evleri" ayrıca bir kurum halinde onlara tahsis edilmiş binada yer alıyordu. Burada bilim adamları çalışıyor, eğitim veriliyordu. Bu kütüphanelerde çalışmalarını devam ettiren pek zengin olmayan araştırmacılara kağıt, kalem dağıtılıyor, yiyecek ve yatak temin ediliyordu.

11. yüzyılın ikinci yarısında "Bilim Evleri" ortadan kalkıyor, onların yerini vakıfların cami, medrese, hastane ve türbelerinin nezdinde yer alan kütüphaneler alıyor. Birçok büyük medrese zengin kütüphaneye sahip idi. 1064-1066 yıllarında kurulan Nizamiye Medresesi'nde büyük kütüphane (Deru'l-Kutub) mevcut idi.

Hristiyanların Arapça yazdığı kitaplar iyi korunan manastırlarda biriktiriliyordu. Arap - Hristiyan el yazmaları koleksiyonları kiliselerde, patrikhanelerde, din adamlarının evlerinde de korunabiliyordu. Arap - Yahudi ve Arap - Samariti el yazmaları sinagoglarda, bilim adamlarının şahsi koleksiyonlarında yer alıyordu.

Ülkeler bazında kütüphanelere göz atarsak Irak'tan başlamak daha doğru olur. Çünkü Irak'ın başkenti Bağdat, Arap dilli medeniyetinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Başkent olduktan sonra Dimaşk, Basra, Küfe ve diğer kentlerden bilim

adamları, edebiyatçılar Bağdat'a taşınmaya başladılar ve kitaplıklarını da beraberlerinde getirdiler.

Bağdat'ta bilim adamlarının, şairlerin, din adamlarının yaptırdıkları, sayısız kitap barındıran kütüphaneler vardı. Bu kütüphaneler ve koleksiyonlar hakkında tüm bilgiler Moğol istilasından önceye aittir. İbn Haldun Moğol istilası konusunda şunları yazar: "Tatarlar halife saraylarına el koydular ve saraylardaki sayısız kültür varlıklarını ve hazineleri talan ettiler. Kütüphanelerde bulunan tüm bilimsel eserler Dicle ırmağına atıldı. Bu eserlerin değeri hiçbir şeyle karşılaştırılmaz." (İbn Haldun, 1284: 537).

Ama Bağdat kütüphanelerinin ve kitaplarının bir kısmı kurtarıldı. Birçok kültür varlığı yağmalandı ve yurt dışına çıkarıldı. Irak'ın 14. - 19. yüzyıl kütüphaneleri (İlhaniler, Türkmen sülaleleri, Safeviler, Türk iktidarları dönemlerinde) konusunda bilgimiz çok azdır. Kaynaklara dayanan araştırmaların yetersizliği buna neden olabilir. Ülke zenginliğinin önemli kaynağı olan sulama sistemi çöktü, Bağdat şehri ise birkaç defa yıkıma uğradı. (1401 yılında Timur, 1621 yılında Şah Abbas, 1638 yılında Sultan IV. Murat ve diğerleri tarafından). Bu olaylar ve doğal felaketler sonucunda Bağdat'ın nüfusu 50 bine düştü, birçok büyük aile ve soy yok oldu. Kültürel geleneği geliştirecek kimse kalmadı. Günümüz Irak'ında Ortaçağ kaynaklarında bilgisine rastladığımız zengin kütüphanelerden iz bile kalmamıştır. Ama dünyanın neredeyse tüm kütüphanelerinde Irak kökenli el yazmalara rast gelmek mümkündür. 19. yüzyılın sonunda Irak topraklarında Bağdat, Kerkük, Musul ve Süleymaniye'nin 47 kütüphanesinde 9133 adet el yazması vardı. Günümüzde Bağdat, Musul, Basra ve Necef'te el yazma koleksiyonları mevcuttur. Ülkede el yazmaların sayısının 40 bin civarında olduğunu söylemek mümkündür.

SURİYE, LÜBNAN, ÜRDÜN, FİLİSTİN

Suriye ve Filistin topraklarında Arap dilli el yazma sanatı ortaya çıktı ve günümüze kadar gelişti. Dimaşk, Kudüs, Halep, Hama, Beyrut, Trablus, Nablus, Hayfa ve diğer kentler el yazma geleneğinin önemli merkezleriydiler. Bu kentlerde birçok kütüphane ve kitapsever vardı. Buradan kitaplar dünyanın her yerine gönderilirdi. Günümüzde tüm büyük kütüphanelerde ve kitap koleksiyonlarında Suriye - Filistin kaynaklı el yazmaları bulunmak-

tadır. 7. yüzyılın sonu 8. yüzyılın başlarında ünlü Emevi kütüphanesinin yok oluşundan sonra Dim aşk'ta Emevi Camisi, kitapların toplanılıp korunma yeri oldu. 1068 yılında büyük yangında bu kitapların ve senetlerin yandığı tahmin ediliyor. Sonraları cami yeniden inşa edildi ve vakıf adına oraya kitaplar getirilmeye başladı. 11. yüzyılda Halep şehri camisinde bir kütüphane kuruldu. Kütüphaneyi şair, bilim adamı Muhammed b. Nasr İbn el- Kaysarani yönetiyordu. Fıkıh dalında bilim adamı Ebu'l- Feth Nasr b. İbrahim el- Makdisi (ölm. 1096) Kudüs'teki kütüphaneye kitap koleksiyonunu bağışlamıştır. Dimaşk'ın zengin kütüphanelerinden biri Diyaiyye Medresesi'nde Diyaeddin Muhammed b. Abdulvahid el- Makdisi (ölm. 1245) tarafından kuruldu. Tabiplerin şeyhi Muhazab Abdurrahman b. Ali Davhar (ölm.1230) 1224 yılında evini tıp okulu haline getirdi. Tıp konusunda yüzden fazla kitabı okulun vakfına hediye etti. Ham şehrinin hükümdarı ve tarihçi Ebu'l-Fida (1273- 1331) bir cami inşa etti ve bu camiye tüm bilim dallarını kapsayan eşsiz bir kitap koleksiyonu yerleştirdi. Tüm ülkelerden toplanıp getirilen bu koleksiyonda 7 bin kitap vardı. Lübnan Cumhuriyeti'nin el yazma koleksiyonların çoğu Beyrut'tadır. Lübnan kütüphanesi (1000 yakın el yazması ve senet), Aziz İosif Üniversitesi kütüphanesi (yayınlanmış katalogda 1382 el yazması konusunda bilgi verilmiştir) ve Amerikan Üniversitesi kütüphanesinde 1955 yılı verilerine göre 982 el yazması vardır (Halidov, 1985).

TÜRKİYE

Türkiye'nin güneydoğu illerinde eski kitap koleksiyonları ve vakıf kütüphaneleri 11. yüzyıldan bilinmektedir. Mervaniler döneminde (983-1085) Amit, Mayafarikin ve Hisn Hayfa kentleri bu dönemde kültür alanında sıkı çalışmalarıyla ünlüydüler. Bu yıllarda şair ve yazar olan vezir Ahmet bin Yusuf el- Manazi (ölm. 1045) çok sayıda kitap biriktirdi ve Mayafarikin ve Amitin cami vakıflarına bağışladı. 1274 yılında İbn Hallikan bu konuda yazar: "o kitaplar şimdi de oradadırlar ve el- Manazi kitapları adıyla ünlüdürler." 1183 yılında Salahedin'in yakınlarından biri Amit kentinden 70 hayvan yükü kitap alıp götürmüştür. 13. yüzyıl kaynağında Amit kenti kütüphanesinde 1.040.000 kitap olduğu belirtilir. Filozof Hüsameddin bin Artuk'un (ölm. 1197) Mardin'de yaptırdığı türbede kitap koleksiyonu vakfa verilmiştir.

11.-14. yüzyıllar Anadolu Türk sülalelerinin Arapça kitap bilgisi konusunda kaynak bulunmamaktadır. 15. özellikle 16. yüzyıllarda ilk kütüphaneler gelişmeye başladı. Çağdaş Türk kütüphanelerinin zengin kitap birikimi sadece çok sayıda yerli bilim adamları ve müstensihlerin emeğine değil, çok daha kadim merkezler olan Suriye, Mısır, Irak ve Arabistan'dan gelen el yazmalara borçludur. Özellikle 10.-15. yüzyıl el yazmaları için bu söylediklerimiz geçerlidir. Aslında İstanbul kütüphaneleri 18.-20. yüzyıllarda oluşturulmuşlar. Sadece birkaçı 17. yüzyıl ve öncesi mevcut idi.

Günümüzde Ankara'nın kütüphanelerinde 13 binden fazla el yazması vardır. Bunun 12 bini Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi kütüphanesindedir. İstanbul'da 16 kütüphane bünyesinde 100'den fazla koleksiyon vardır. Bu koleksiyonlar eski sahiplerinin veya getirildikleri ülkenin adıyla bilinmektedir. En büyük kütüphanelerden, Süleymaniye 30.390 el yazması (1957 yılında), Topkapı Sarayı 10.832, Beyazıt kütüphanesi 9145, Milli Kütüphane 7585, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi 6901, Ayasofya 6677, Nuru Osmaniye 3500, Köprülü 2485, Atıf Efendi 2381, Üsküdar Kütüphanesi 2239, Murat Molla 1773, Ragıp Paşa 1751 el yazması barındırmaktadır.

İstanbul'da toplam 86 bin el yazması vardır. Buna ek olarak 67 kentte, toplam 76 kütüphane ve özel koleksiyonda 40 binden fazla Arapça el yazması vardır. 20 bin el yazmasının daha dillere göre çeşitlendirilmediğini dikkate alsak, Türkiye'de 150 binden fazla Arap el yazması vardır. (Halidov, 1985: 238- 239) Türkiye kütüphaneleri Arapça el yazmaların sadece sayına göre değil, kalitesine göre de ilk sırada yer almaktadır. Burada şahsen yazar tarafından yazılmış, kaligrafik yazıyla ve minyatür içeren birçok el yazması bulunmaktadır. Bu zengin milli servetimiz yeterince araştırılmamış ve kataloglaştırılmamıştır. Bu konuda uzmanlaşmış kadro bile çok azdır. Var olan kataloglar el yazması hakkında tam bilgi vermemektedir. Arzumuz genç araştırmacıların bu konuya odaklanması ve Türk bilim tarihine katkı sağlamaları yönündedir.

El yazmalarının bilim dünyasına tanıtılmasının en iyi yolu onların kataloglaştırılmasıdır. Bunun için öncelikle el yazmasının içerdiği eser veya eserlerin yazarının adı, eserin başlığı (tam şekilde), müsten-

sihin adı, istinsah edildiği yer ve istinsah tarihi belirlenmelidir. El yazmasında eserin yazarının adı veya eserin başlığı yazılmayabilir. Bu bilgileri mevcut kataloglardan ve Ortaçağ bilim adamlarının özgeçmişlerini içeren kitaplardan bulmak mümkündür. Ünlü kataloglar olarak Brokkelman, Fuat Sezgin, Hacı Halife – Katip Çelebi ve birçok kütüphanenin el yazma hazinesinin artık basılmış olan katalogları sayılabilir.

El yazması içerdiği eserin yazarının özgeçmişi ve eserleri konusunda kapsamlı bilgi verilmeli, eser incelenmeli, içeriği (hangi amaçla yazıldığı, kaç bölümden oluştuğu) açıklanmalı, müstensih, onun bu eseri istinsah etme amacı konusunda el yazmada verilen bilgiler ortaya konmalıdır. El yazmanın istinsah tarihi çok önemlidir. Çünkü yazarın yaşadığı döneme yakın tarihte istinsah edilen el yazması oldukça değerlidir. Yazarın yaşam yıllarında istinsah edilmiş el yazması ise paha biçilmezdir.

El yazmada sayfa kenarlarında veya son boş sayfalarda yazılan notlar da çok önemlidir. Bu notlar el yazmayı inceleyen bilim adamları ve kitapseverler tarafından yazılır ve çok faydalı bilgiler içerir. Bazen el yazmada istinsah edildiği dönemde veya daha önce yaşamını sürdürmüş bilim ve devlet adamları, şairler, yazarların özgeçmişi ve eserleri konusunda bilim dünyasına daha önce açıklanmayan olay, tarih, şiir, hatta tıbbi reçeteler, eserlerden parçalar ve onların şerhleri mutlaka katalogda yer almalıdır. El yazmanın cildi, kağıdı, mürekkebi, kullanılan yazı türü incelenmeli ve tespit edilen bilgiler katalog makalesinde yazılmalıdır.

Ülkemizde basılan kataloglar ne yazık ki bazen bu bilgilerden yoksun yayınlanmaktadır. Bu durumun düzeltilmesi için yoğun çaba gösterilmelidir. Aksi takdirde yurt içinde ve yurt dışında katalogları kaynak olarak kullanan bilim adamları yeterli bilgi alamayacak ve el yazmaları tanımakta zorlanacaklar.

KAYNAKLAR

Ebied, R.Y. ve Z.L. Young, 1974.

“New light on the origin of the term “baccalaureate”, *The Islamic Quarterly A Review on the origin of Islamic Culture* XVIII/1-2: 3-7.

Halidov, A.B., 1985.

Arabskiye rukopisi i arabskaya rukopisnaya traditsiya. Moskova.

İbn Haldun, 1284.

Kitab al-İbar. c: 3, Bulak.

Makdisi, G., 1981.

The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West. Edinburgh University Press.

BAŞARAKAVAK (KONYA) KASABASI ETNOBOTANİK ENVANTER ÇALIŞMASI

ETNOBOTANY INVENTORY OF THE BAŞARAKAVAK (KONYA) TOWN

Osman TUGAY - Kuddisi ERTUĞRUL - Evren YILDIZTUGAY

Anahtar Sözcükler - Keywords:

Etnobotanik, Başarakavak, gıda, yem, tıbbi bitkiler, el sanatları, Konya

Etnobotany, Başarakavak, food, fodder, medicinal plants, handicrafts, Konya

ÖZET

Başarakavak'ta (Konya) halkın değişik alanlardaki bitki bilgisini saptamaya yönelik etnobotanik çalışmaları 2004 ila 2006 yılları arasında Türkiye Bilimler Akademisi'nin (TÜBA) desteğiyle sürdürülmüştür. Başarakavak Kasabasında halkın gıda, ilaç, yem, yakacak ve diğer amaçlarla yararlandığı ve geçmişte kullandığı bitkilere ilişkin geleneksel bilgiler ortaya konmuştur. 2004 ve 2006 yılları arasında toplam yirmi bir kez Başarakavak'a giderek altı kişilik bir ekiple dönüşümlü olarak toplam 36 gün alanda çalışılmıştır. Bu süre içinde Başarakavak'ta 30 kişiyle görüşülmüş, 240 bitki örneği ve bunlara ait yerel bilgiler toplanmıştır. Bazı örtüşen kullanımlar da olmakla birlikte 106 gıda, 75 yem, 17 ilaç, 13 el sanatları ve 8 yakacak kullanımının yanı sıra 78 bitki türünün farklı alanlarda yararlı oldukları saptanmıştır. Özellikle gıda ve yem bitkileri kullanımları arasında belirli bir örtüşme olduğu gözlenmiştir. Farklı bitki kullanımlarına ilişkin 297 kullanım reçetesi derlenmiş; doğal/yabani bitkilere ve yerel tarım bitkilerine ait örnekler alınmış; bitki kullanımları fotoğraf ile de belgelenmiştir.

ABSTRACT

Ethnobotanical studies which aim to shed light on local human-plant interactions in the Başarakavak (Konya), continued with the support of the Turkish Academy of Sciences (TÜBA) between 2004-2006 years. Plants used for food, medicine, animal food, heating, and similar purposes by the residents in the Başarakavak (Konya) along with the accumulated knowledge of the residents, are documented. Twenty one field trips were carried out between 2004-2006 years, and a total of thirty six-days in the field were devoted to the study by a team of six researchers alternately. During this time period interviews were made with about 30 informants within Başarakavak surrounding, and 240 plant samples with related information were collected. Among the sampled plants 106 food, 75 fodder, 17 medicinal, 13 handicraft, 8 fuel plants, and about 78 plants with various uses were recorded. Several plants have more than one use, and especially food and fodder plant uses are overlapping. 297 recipes related to various wild and cultivated plant uses were recorded, and some activities related to plants were also recorded with photographs.

GİRİŞ

Bu proje kapsamında Başarakavak'ta (Konya) 2004 yılında başlatılan etnobotanik çalışmaları 2006 yılında sonuçlandırılmıştır. Bu süreçte yöre halkının gıda, ilaç, yem, yakacak, el sanatları ve diğer amaçlarla yararlandığı yabani ve yerel tarım bitkilerine ilişkin geleneksel bilgiler kaynak kişilerden faydalanılarak ortaya çıkarılmıştır. Yaklaşık 700 yıllık bir geçmişi olan Başarakavak'ta halkın hayatlarını sürdürmek için geçmişten bugüne dek bitkilerden çeşitli şekillerde yararlanmış oldukları tespit edilmiştir. Fakat son yıllarda özellikle teknolojinin gelişmesiyle birlikte bitki kullanımlarının gün geçtikçe azaldığı ve yavaş yavaş unutulmaya başladığı da görülmüştür. Bundan dolayı bitki kullanımlarıyla ilgili bu birikimlerin tarafımızdan derlenmesi ve gelecek kuşaklara aktarılacak olması oldukça önemlidir. Başarakavak'ta bitki kullanımı bilgilerinin derlenmesi çalışmaları 2004 yılında başlamış ve 2006 yılı sonlarına kadar Türkiye Bilimler Akademisi'nin (TÜBA) katkılarıyla sürdürülmüştür.

Başarakavak Kasabası'nda Haziran 2004'te başlanan alan çalışmaları 2005 yılında da sürdürülmüş ve 2006 yılının Aralık ayında sonuçlandırılmıştır. Bu süreçte farklı vejetasyon dönemlerinde Başarakavak'a gidilerek alan çalışmaları gerçekleştirilmiş, kaynak kişilerle görüşülmüş, bitki örnekleri toplanarak preslenmiş ve bilgiler derlenmiştir. Türkiye Florası temel kaynak olarak kullanılmış ve bitkilerin bilimsel adları tespit edilmiştir. Bitkilerle ilgili elde edilen bilgiler Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA-TÜKSEK) Türkiye Kültür Envanteri'nin hazırladığı Kültürkitap sürüm 1.0'da oluşturulan etnobotanik programında bulunan veri tabanına kaydedilmiştir. Bu proje kapsamında, 2005 yılında Etnobotanik alan çalışmaları, Konya Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü Öğretim Üyesi Doç.Dr. Osman Tugay'ın proje yürütücülüğünde, yine aynı bölüm Öğretim Üyesi Prof.Dr. Kuddisi Ertuğrul, Araştırma Görevlisi Evren YıldızTugay, Yüksek Lisans öğrencisi Volkan Bağçe, Lisans öğrencilerinden Orhan Arı ve Fatma Şahin'in katılımı ile gerçekleştirilmiştir.

Alan çalışmaları sırasında toplanan bitkiler yaygın herbaryum tekniklerine göre preslenmiş ve numaralandırılmıştır. Preslenerek kurutulan numuneler

Türkiye Florası'ndan faydalanılarak bilimsel Latince isimleri teşhis edilmiştir.

Başarakavak Kasabası ile ilgili genel bilgiler, kasabanın tarihi, coğrafik konumu, nüfusu ve iklimi, toprak ve jeolojik yapısı, su kaynakları, geleneksel yemekleri, kasabada tarım, hayvancılık ve turizm gibi genel bilgiler TÜBA Kültür Envanteri Dergisi 4. sayıda yayınlanmıştır (Tugay vd. 2005).

Çalışma alanına yakın bölgelerde oldukça fazla flora çalışması olmasına rağmen etnobotanik çalışma bulunmamaktadır. En yakın etnobotanik çalışmalar "Akseki (Antalya) İlçesindeki Bazı Bitkilerin Yerel Adları ve Etnobotanik Özellikleri (Duran 1998)", "Afyon (Türkiye) İlindeki Bazı Türlerin Etnobotanik Özellikleri (Işık vd. 1995)" ve "Ankara, Gölbaşı'nda Yabani Bitkilerin Kullanış Amaçları ve Şekilleri Üzerine Bir Araştırma (Şimşek vd. 2001)" dir.

ÇALIŞMA ALANI

Başarakavak tarihi Bizans ve Roma dönemlerine kadar uzanır. Kasabada Bizans, Roma, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait kalıntılar bulunmaktadır. Fakat o dönemlere ait bir ismi bilinmemektedir. Başarakavak'ın bulunduğu arazi, yaklaşık 700 yıl önce Selçuklular'ın Konya ve dolaylarını fethetmesiyle Türk topraklarına dahil olmuştur. Bizans devrinde küçük bir yerleşim yeri, Selçuklular zamanında bir yayla olan bu bölgeyi en iyi şekilde değerlendiren Emir-Ahur Zeyneddin Beşare olmuştur. Bundan dolayı çiftlik ve otlakların bulunduğu bu yayla, kurucusu olan Beşare Bey'in adını alarak "Başara" olmuştur. 19. yüzyılda, Başara'ya çok miktarda kavak ağacının olmasından dolayı "kavak" ibaresi eklenmiş ve yerleşim merkezi Başarakavak" adını almıştır (Özönder 2001).

Başarakavak Konya'nın Selçuklu ilçesine bağlıdır ve şehre uzaklığı 35 km'dir. Yakın komşu ilçeleri olan Beyşehir'e 55 km, Derbent'e 22 km ve Ilgın'a ise 75 km uzaklıktadır. Kasabanın güneyinde 6 km uzaklıkta Küçükmuhsine ve Ulumuhsine, batısında 9 km uzaklıkta Akpınar, kuzeyinde 12 km uzaklıkta Tepeköy ve doğusunda 12 km uzaklıkta Yükselen kasabası (Bilecik) bulunmaktadır. Kasaba yayla ve tarlaların bulunduğu dağlık ve sulak bir arazi üzerine

kurulmuştur. Yerleşim merkezinin ortasından geçen tarım ve hayvancılık için kullanılan suyu sağlayan Uluçay, Altınapa Barajı'na kadar uzanır. Yerli halkın geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Kasabanın Killik, Çat, Çeltek, Elbizli, Kayaüstü, Kürtahmet, Gisliyer, Embeles, Cırık Pınarı, Tosungil, Başpınar ve Ketenlik yaylaları ünlüdür. Bu yaylalar küçükbaş hayvan yetiştiriciliği için son derece elverişlidir (Özönder 2001).

Başarakavak'ın nüfusu 1967 olup 348 ev bulunmakta ve bu evlerde yaşayan insanların 816'sı kadın, 746'sı erkektir. Kasabada yaşayan ailelerin çoğu tarım ve hayvancılıkla geçimlerini sağlamaktadır. Başarakavak'ta kışlar soğuk ve yağışlıdır. Bahar ile yazın ilk ayları ve sonbaharda bereketli yağışların devam ettiği görülür. Yaz mevsimler ise oldukça sıcaktır. Çevrede bulunan tepelerin geçitlerinden gelen hava akımları kasabaya yer yer tatlı bir serinlik vermektedir. Kasabada daha çok küçükbaş hayvan yetiştirilmektedir. Koyun, keçi, tavuk yayla ve ağıllarda sürüler halindedir. 2001 yılında 325 adet büyükbaş, 8990 adet koyun, 55 adet kıl keçisi ve 210 adet tiftik keçisi bulunmaktadır. Kasabada her yıl geleneksel kuru fasulye şenlikleri yapılmaktadır. Diğer yerel yemekleri ise; Keşkek, Kabak tiridi, Eksili kabak, Acılı aş, Yağlı gevrek, Su böreği ve Bulgur pilavıdır (Özönder 2001; Tugay vd. 2005).

ÇALIŞMA YÖNTEMİ VE BULGULAR

YÖNTEM

Herhangi bir yerleşim biriminde etnobotanik çalışmalar yapılırken öncelikle o yörede yaşayan yerlilerin her bir bitkiye verdiği yöresel isimler ile her bitkinin nasıl kullanıldığına dair bilgiler öğrenilir. Bu bilgiler not alındıktan sonra her bitkinin bilimsel adının belirlenmesi için preslenerek kurutulur ve herbaryumlarda saklanır. Bu çalışmalar yapılırken farklı vejetasyon dönemlerinde araziye çıkılarak mümkün olduğunca fazla arazide kalarak bilgi toplamak gerekir. Ayrıca fazla kişiyle görüşülerek bu kaynak kişilerin bilgi birikimine göre daha önce hazırlanmış olan etnobotanik çerçeve sorularını (Ertuğ 2003) sorarak kullanım reçetelerini hazırlamak temel yöntemlerdendir. Yapılan arazi çalışmaları sırasında kaynak kişilerin gösterdiği, kullanımı belirlenen her bitkiden birkaç örnek toplanarak numarası verilmiş, toplama tarihi, bulunduğu mev-

kiin adı ya da kimden alındığı, toplanan yerin denizden yüksekliği, çevredeki bitki toplulukları ve benzeri ayrıntılar not edilmiş, çoğu örnek fotoğrafla da belgelenmiştir. Çalışmamız sırasında yararlı bitki kullanımları, gıda, ilaç, yakacak, yem, el sanatları ve diğer kullanımlar olmak üzere sınıflandırılarak doğal ve tarımı yapılanlar ayrıca belirtilmiştir. Bitki kullanımlarına ait kullanım kodları daha önce Buldan'da uygulanan sisteme göre verilmiştir (Ertuğ vd. 2003; 2004). Yine bitkilerin hangi kısımlarının kullanıldığı, nasıl ve ne amaçla kullanıldıkları not edilmiştir. Toplanan bitkilerin bilimsel isimleri teşhis edilirken Türkiye Florası ciltleri ve bölgeye yakın flora çalışmalarından faydalanılmıştır (Davis 1965-1985; Davis vd. 1988; Güner vd. 2000; Tugay vd. 2002). Ayrıca taksonların otör kısaltmaları Bitki Adlarının Otörleri adlı kaynaktan güncellenmiştir (Brummitt ve Powell 1992).

Etnobotanik veriler için yapılan arazi çalışmaları Başarakavak ve yakın çevresinde tarlalar, tepeler, dere kenarları, yaylalar ve yol kenarları boyunca olup belli başlı lokaliteler şöyledir: 1500-1550 m yükseklikteki Aspiray Tepesi, 1260 m yükseklikteki Han mevkii, 1300 m yükseklikteki Başarakavak-Beyşehir yol arımı, 1600 m yükseklikteki Hamza Tepesi, 1490 m yükseklikteki Yumru Tepesi, 1360 m yükseklikteki Sınırdere mevkii, 1350 m yükseklikteki Karataş Tepesi, 1420 m yükseklikteki Küngönü mevkii, 1330 m yükseklikteki Killik Yaylası, 1400 m yükseklikteki Suderesi mevkii, 1500 m yükseklikteki Fındıklı Tepesi. Bu belirtilen lokalitelerden rehber kişilerle beraber ister doğal ister tarımı yapılan bitkiler toplanarak kullanımları ile ilgili bilgiler not edildi ve yaygın herbaryum tekniklerine göre preslenerek kurutuldu.

Genel Bulgular

Alan çalışmaları sırasında toplanan farklı bitki örneklerinin teşhisleri yapılmış ve 58 familyaya ait 171 cins ve 240 takson belirlenmiştir (Ek 1: Familyalara göre etnobotanik bitki listesi). Belirlenen 240 taksondan 98'i (% 40.8) kültürü yapılan bitkilere aittir, geriye kalan 142'si (% 59.2) ise doğal bitkilerdir. Kullanılan bitkiler arasında, Asteraceae (Compositae) 45 takson, Lamiaceae (Labiatae) 24, Fabaceae (Leguminosae) 23 takson, Rosaceae 16 takson ve Poaceae (Gramineae) ise 11 takson ile en yoğun olarak kullanılan familyalar olarak sıralanmıştır.

Toplanan bitki örneklerinde bazı örtüşen kullanımlar da olmakla birlikte 106 gıda, 75 yem, 17 ilaç, 13 el sanatları ve 8 yakacak kullanımın yanı sıra 78 bitki türünün farklı alanlarda yararlı oldukları belirlenmiştir. Özellikle gıda ve yem bitkileri kullanımları arasında belirli bir örtüşme olduğu gözlenmiştir. Farklı bitki kullanımlarına ilişkin 297 kullanım reçetesi derlenmiş; doğal/yabani bitkilere ve yerel tarım bitkilerine ait örnekler alınmış ve fotoğrafları çekilmiştir.

Alandaki Endemik Bitkiler

Çalışma alanında dünyada sadece Türkiye’de yetişen endemik bitkiler bulunmaktadır. Örnek alınan bitkilerden 24’ünün ülkemize özgü endemik bitkiler olduğu görülmektedir. Bu bitkilerden hepsinin yerel adı olmasına rağmen 5’inin herhangi bir kullanımı yoktur. Bitkilerin kullanım bilgileri ise; 5’i ilaç, 5’i arı bitkisi, 4’ü hayvan yemi, 3’ü baharı müjdeleyen ve 2’side gıda bitkisi olarak bilinir. Bu endemik bitkiler alfabetik olarak familya sırasına göre ve kullanımları ile ilgili bilgileri şöyledir:

Acanthaceae: *Acanthus hirsutus* Boiss. yörede “vandibi” adıyla bilinir ve eskiden diş ağrıları için kullanılmış. **Asteraceae:** *Centaurea cariensis* Boiss. subsp. *longipapposa* Wagenitz ve *Centaurea inexpectata* Wagenitz bitkileri kasabada “gökbaş” ya da “topbaş” adlarıyla bilinir ve herhangi bir kullanımları yoktur. **Convolvulaceae:** *Convolvulus galaticus* Rotsan. ex Choisy yörede “mor sarmaşık” adıyla bilinir ve tarla yabancı otudur. **Fabaceae:** *Astragalus brachypterus* Fisch., *Astragalus mesogitanus* Boiss., *Astragalus prusianus* Boiss. ve *Astragalus strictispinis* Boiss. bitkileri genel olarak “geven” adıyla bilinir ve hayvan yemi olarak kullanılır. **Iridaceae:** *Crocus danfordiae* Maw yerli halk tarafından “çiğdem” adıyla bilinen bu bitkinin kök kısımları gıda olarak yenilir; *Iris schachtii* Markgr. “sarı susam” adıyla bilinen sarı renkli güzel bir bahar bitkisidir; *Iris stenophylla* Hausskn. & Siehe ex Baker subsp. *stenophylla* “navruz” ya da “susam” adıyla bilinir ve yerli halk tarafından baharın gelişini müjdeleyen bir bitkidir. **Lamiaceae:** *Ballota nigra* L. subsp. *anatolica* P.H.Davis “boz çalba” olarak bilinir ve yerliler tarafından eskiden solunum yolu hastalıkları için kaynatılarak içilirmiş; *Origanum sipyleum* L. yörede “mor çay” adıyla bilinmekte ve bitkinin çiçeklerinin ren-

ginden dolayı bu ad verilmiş olup günümüzde solunum yolu hastalıkları için kaynatılarak çay gibi içilmektedir; *Phlomis armeniaca* Willd., *Salvia cryptantha* Montbret & Aucher ex Benth. ve *Salvia hypargeia* Fisch. & Mey. Bitkileri “çalba” adıyla arıların çok sevdiği bitkiler olarak bilinir; *Sideritis brevibracteata* P.H.Davis “sarı çay”, *Stachys cretica* L. subsp. *anatolica* Rech.fil. “boz çalba” adlarıyla bilinmekte ve günümüzde solunum yolu hastalıkları için kaynatılarak çay gibi içilmektedir; *Thymus sipyleus* Boiss. subsp. *sipyleus* var. *sipyleus* “kekik” adıyla bilinir, yörede çayı yapıp içildiği gibi baharat olarak yemeklerin üzerine atılarak kullanılır; *Wiedemannia orientalis* Fisch. & Mey. “tarla çalbası” olarak adlandırılmış olup arı bitkisi diye bilinir. **Liliaceae:** *Colchicum baytopiorum* C.D.Brickell “öksüz oğlan” adıyla bilinir ve güzel bir bahar bitkisidir. **Plumbaginaceae:** *Acantholimon halophilum* Bokhari yörede “kedi geveni” adıyla bilinir herhangi bir kullanımı yoktur. **Scrophulariaceae:** *Linaria genistifolia* (L.) Mill. subsp. *confertiflora* (Boiss.) P.H.Davis “sarı yonca” adıyla bilinir herhangi bir kullanımı yoktur; *Verbascum cheiranthifolium* Boiss. var. *obtusiusculum* Hub.-Mor. yörede “sığır kuyruğu” adıyla bilinir ve bir arı bitkisidir.

Gıda Olarak Yararlanılan Bitkiler

Bu proje kapsamında diğer bitki kullanımlarının yanı sıra Başarakavak halkının beslenmesinde rol oynayan doğal ve tarımı yapılan bitkiler de araştırıldı. 2004-2006 yılları arasında yapılan çalışmalarda 192’i doğal 105’i ise kültürü yapılan toplam 297 kayıtn gıda olarak kullanıldığı tespit edildi. Doğal bitkiler arasında yaprakları yenen 18, gövde yumru ve kökleri yenen 4, meyvesi ve tohumu yenen 11 bitki belirlenmiştir. Yaprakları yenilen bitkiler özellikle bahar aylarında bitkilerin taze dönemlerinde tüketilmektedir. Bunlardan “semizotu” hem çiğ hemde pişirilerek; “kuzu kulağı” pişirilerek, “ekşi kuzu kulağı” ve “ilibade” ise sarma yapılarak pişirilerek tüketilirken geri kalanlar çiğ olarak yenilmektedir. Bunlara ilaveten 13 çay ve 5 diğer kullanımlar olmak üzere bu grupta değerlendirilmiştir.

Yapılan çalışmalar sonucunda doğal olarak yetişen ve yaprakları yenilen bitkiler alfabetik familya ve tür sırasına göre yörede kullanılan adlarıyla birlikte şöyledir: **Asteraceae:** *Cichorium intybus* L. “güne-

yikotu, kök güneyiği”; *Cichorium pumilum* Jacq. “Güneyikotu, Kök güneyiği”; *Crepis sancta* (L.) Babç. “alagavuk”; *Sonchus asper* (L.) Hill subsp. *glaucescens* (Jordan) Ball “acımarul”; *Taraxacum serotinum* (Waldst. & Kit.) Poir. “dana kulağı”; *Tragopogon bupththalmoides* (DC.) Boiss. var. *bupththalmoides* “tekenec”; *Tragopogon longirostris* Bisch. ex Schultz var. *longirostris* “tekenec”; **Berberidaceae**: *Berberis vulgaris* L. “karamuk”; **Chenopodiaceae**: *Chenopodium album* L. subsp. *album* var. *album* “sirken”; *Chenopodium polyspermum* L. “sirken”; **Papaveraceae**: *Papaver rhoeas* L. “yem haşhaşı”; **Polygonaceae**: *Polygonum setosum* Jacq. “kuzu kulağı”; *Rumex acetosella* L. “ekşi kuzukulağı”; *Rumex scutatus* L. “ilibade”; **Portulacaceae**: *Portulaca oleracea* L. “semizotu”; **Resedaceae**: *Reseda lutea* L. var. *lutea* “ezentere”.

Kültüre alınarak yetiştirilen bitkilerden ve yaprakları yenilen bitkiler alfabetik familya ve tür sırasına göre yörede kullanılan adlarıyla birlikte şöyledir: **Apiaceae**: *Petroselinum crispum* (Mill.) A.W.Hill “maydanoz”; **Asteraceae**: *Lactuca sativa* L. “marul”; **Brassicaceae**: *Brassica oleracea* L. “ilahana, lahana”; *Lepidium sativum* L. subsp. *sativum* “tere”; **Chenopodiaceae**: *Beta vulgaris* L. “şekerpancarı”; **Liliaceae**: *Allium cepa* L. “soğan”; *Allium porrum* L. “pirasa”; *Allium sativum* L. “sarımsak”; **Vitaceae**: *Vitis vinifera* L. “asma”.

Doğal olarak yetişen meyve ve tohumu yenilen bitkiler şunlardır: **Malvaceae**: *Malva sylvestris* L. “ebegümeci”; **Ranunculaceae**: *Nigella arvensis* L. var. *glauc* Boiss. “çörekotu”; **Rosaceae**: *Amygdalus orientalis* Mill. “badem”; *Crataegus monogyna* Jacq. subsp. *monogyna* “kızılçık”; *Crataegus orientalis* Pall. ex Bieb. var. *orientalis* “alıç”; **Rosaceae**: *Pyrus elaeagnifolia* Pall. subsp. *elaegnifolia* “dağ armudu, ahlat”; *Rubus discolor* Weihe & Nees “karatut, böğürtlen”; **Zygophyllaceae**: *Peganum harmala* L. “üzerlik”.

Kültüre alınarak yetiştirilen bitkilerden meyvesi yenilen bitkiler şunlardır: **Asteraceae**: *Helianthus annuus* L. “günaşık, çekirdek”; **Cornaceae**: *Cornus mas* L. “kızılçık”; **Coryllaceae**: *Coryllus avellana* L. var. *avellana* “fındık”; **Cucurbitaceae**: *Cucumis sativus* L. “hıyar, salatalık”; *Cucurbita pepo* L. “kabak”; **Elaeagnaceae**: *Elaeagnus angustifolia* L. “iğde”; **Fabaceae**: *Phaseolus vulgaris* L. “fasülye”; *Pisum*

sativum L. “bezelye”; **Moraceae**: *Morus alba* L. “akdut”; *Morus nigra* L. “karadut”; **Poaceae**: *Hordeum vulgare* L. “arpa”; *Triticum aestivum* L. “buğday”; *Zea mays* L. “mısır”; **Rosaceae**: *Armeniaca vulgaris* Lam. “kayısı”; *Cerasus vulgaris* Mill. “vişne”; *Cydonia oblonga* Mill. “ayva”; *Malus sylvestris* Mill. “elma”; *Mespilus germanica* L. “döngel, muşmula”; *Persica vulgaris* Mill. “şeftali”; *Prunus x domestica* L. “erik”; *Pyrus communis* L. subsp. *communis* “armut”; **Solanaceae**: *Capsicum annuum* L. “biber”; *Lycopersicon esculentum* Mill. “domatis, domates”; **Vitaceae**: *Vitis vinifera* L. “asma”.

Doğal olarak yetişen çiçekleri kullanılarak çayı yapılarak tüketilen bitkiler şunlardır: **Asteraceae**: *Anthemis cotula* L. “Papatya”; **Lamiaceae**: *Ballota nigra* L. subsp. *anatolica* P.H.Davis “Boz çalba” ve *Origanum sipyleum* L. “Mor çay”; *Stachys cretica* L. subsp. *anatolica* Rech.fil. “boz çalba”; *Teucrium polium* L. “tatarca otu”; *Thymus sipyleus* Boiss. subsp. *sipyleus* var. *sipyleus* “kekik”; **Rosaceae**: *Rosa canina* L. “kuşburnu, itburnu”; **Urticaceae**: *Urtica dioica* L. “iskirgi”.

Kültüre alınarak yetiştirilen bitkilerden yumrusu ve kökü yenilen bitkiler şunlardır: **Asteraceae**: *Helianthus tuberosus* L. “Yer elması”; **Chenopodiaceae**: *Beta vulgaris* L. “Şeker pancarı”; **Liliaceae**: *Allium cepa* L. “soğan”; **Solanaceae**: *Solanum tuberosum* L. “Guppil, kumpir, patates”.

Yukarıda bahsedilenlerin dışında **Asteraceae** familyasından *Onopordum bracteatum* Boiss. & Heldr. “kangaldikeni” bitkisinin eskiden gövde kabukları soyulduktan sonra yenirmiş. **Iridaceae** familyasından *Crocus danfordiae* Maw “çiğdem” bitkisinin kök kısımları yerliler tarafından topraktan çıkarılarak kabukları soyulup yenilir. **Berberidaceae** familyasından *Berberis vulgaris* L. “karamuk” bitkisinin sadece yaprakları değil aynı zamanda çiçek kısımlarında yenilmektedir. Genellikle baharat olarak kullanılan bitkiler ise şunlardır; **Lamiaceae**: *Mentha piperita* L. “nane”; *Mentha aquatica* L. “su nanesi”; *Capsicum annuum* L. “biber”; *Thymus sipyleus* Boiss. subsp. *sipyleus* var. *sipyleus* “kekik”.

Tıbbi Amaçla Yararlanılan Bitkiler

Çalışma alanından 16’sı doğal ve 1’i tarımı yapılan 17 bitkinin tıbbi kullanımları belirlenmiştir. Kasa-

banın şehir merkezine çok yakın olması ve hergün belli saatlerde Konya'ya seferlerin yapılmasından dolayı, tıbbi bitki kullanımlarının azalmış olduğu kanısındayız. Bu bitkiler alfabetik familya sırasıyla şöyledir: **Acanthaceae:** *Acanthus hirsutus* Boiss. "vandibi"; **Asteraceae:** *Anthemis cotula* L. "papatya"; *Anthemis tinctoria* L. var. *tinctoria* "sarı papatya"; *Onopordum bracteatum* Boiss. & Heldr. "kangaldiken"; *Xanthium strumarium* L. subsp. *cavanillesii* (Schouw) D.Löve & Danser "deve bitirağı"; **Equisetaceae:** *Equisetum ramosissimum* Desf. "ulama"; **Euphorbiaceae:** *Euphorbia seguieriana* Neck. subsp. *seguieriana* "sütlege"; **Lamiaceae:** *Ballota nigra* L. subsp. *anatolica* P.H.Davis "Boz çalba"; *Mentha aquatica* L. "su nanesi"; *Mentha piperita* L. "nane"; *Origanum sipyleum* L. "Mor çay"; *Teucrium polium* L. "tatarca otu"; **Plantaginaceae:** *Plantago major* L. subsp. *major* "yara otu"; **Polygonaceae:** *Rumex acetosella* L. "ekşi kuzukulağı"; **Ranunculaceae:** *Adonis flammea* Jacq. "çörek otu"; **Urticaceae:** *Urtica dioica* L. "ıskırgı"; **Zygophyllaceae:** *Peganum harmala* L. "üzerlik".

Doğal bitkilerin çoğunlukla çay olarak kaynatılıp içilerek (infusyon) kullanıldığı görülmüştür. Bu bitkilerin soğuk algınlığı ve solunum yolları hastalıklarına iyi geldiği düşünülmektedir. Kaynatılıp çay olarak içilen bitkiler şunlardır: *Anthemis cotula* "papatya", *Ballota nigra* subsp. *anatolica* "boz çalba" ve *Origanum sipyleum* "mor çay", *Urtica dioica* "ıskırgı, ısırgan otu". *Onopordum bracteatum* "kangal diken" bitkisinin gövde kabuğu soyularak yenilirse mide ağrılarına iyi geldiği söylenir. *Plantago major* subsp. *major* "yara otu" bitkisinin yaprakları yıkanarak temizlenir ve bir bezle yara üzerine sarılırsa yaranın daha çabuk iyileşmesini sağlar. *Rumex acetosella* "ekşi kuzukulağı" bitkisinin yaprakları taze iken tuzlanarak hamile kadınlara yedirilirse iyi geldiği söylenmektedir. *Peganum harmala* "üzerlik" bitkisinin tohumları kaynatıldıktan sonra şekerle tatlandırılır ve 1 çay kaşığı içildiğinde karın ağrısına iyi geldiği söylenmektedir. Ayrıca *Centaurea depressa* "acı topbaş, ketenlik" bitkisi kurutulularak ezilir, tuzlanır ve yedirilirse hayvan hastalıklarına iyi geldiği söylenmektedir.

Yakacak Olarak Yararlanılan Bitkiler

Başarakavak'ta 7 bitkinin yakacak olarak kullanımı belirlenmiştir. Kasaba çevresindeki ormanların

büyük kısmını meşe ve ardıç ağaçları oluşturmakta nadiren karaçam ve ahlat ağaçları da yer almaktadır. Eskiden yerli halk katır ve eşeklerle kestikleri meşe ve ardıç odunlarını Konya pazarlarında satarak geçimlerine katkıda bulunurlarmış.

Çalışma alanında yakacak olarak kullanılan bitkiler şunlardır: **Cupressaceae:** *Juniperus foetidissima* Willd. "kara ardıç"; *Juniperus oxycedrus* L. subsp. *oxycedrus* "diken ardıç"; **Fagaceae:** *Quercus robur* L. subsp. *pedunculiflora* (C.Koch) Menitsky "meşe"; **Globulariaceae:** *Globularia orientalis* L. "yağlıca"; **Pinaceae:** *Pinus nigra* J.F.Arnold. subsp. *nigra* var. *caramanica* (Laudon) Rehder "kara çam"; **Rosaceae:** *Pyrus elaeagnifolia* Pall. subsp. *elaeagnifolia* "dağ armudu, ahlat"; **Rosaceae:** *Sorbus umbellata* (Desf.) Fritsch var. *umbellata* "öküz götü"; **Salicaceae:** *Populus nigra* L. subsp. *nigra* "kavak".

Ardıç ağaçlarından kara ardıç ormanda daha fazla bulunurken diken ardıç daha az bulunur, genellikle yakacak tutuşturmak için kullanılır. Yağlıca denilen bitkinin özellikle odunlaşmış kök kısımları yerli halk tarafından topraktan çıkarılarak yakacak olarak kullanılmaktadır. Kara çam kozalakları özellikle kömür tutuşturmak için kullanılmaktadır.

Yem Olarak Yararlanılan Bitkiler

Başarakavak'ta hayvanların beslenmesi için kullanılan 58'i doğal, 17'si tarımı yapılan toplam 75 adet bitki tespit edilmiştir. Hayvan yemi olarak kullanılan bitkiler ister doğal ister kültür olsun ya taze olarak doğrudan ya da biçilerek kurutulduktan sonra saman haline getirilerek hayvanlara verilmektedir. Tarımı yapılan özellikle patates, mısır, fasulye gibi bitkilerin insanlar tarafından yenilmeyen kısımlarının hayvanlara yem olarak verildiği gözlenmiştir. Doğal yetişen bitkiler ise genellikle otlatma sırasında hayvanların çok sevdiği ya da yediği bitkiler şeklinde not edilmiştir.

Çalışma alanında yem olarak kullanılan bitkiler **Apiaceae:** *Pastinaca sativa* L. subsp. *urens* (Req. ex Godron) Celak. "mengen"; **Aristolochiaceae:** *Aristolochia maurorum* L. "karga kozağı"; **Asteraceae:** *Artemisia santonicum* L. "yavşan"; *Centaurea depressa* Bieb. "çakır diken"; *Centaurea iberica* Trev. ex Spreng. "çakır diken"; *Centaurea urvillei* DC. subsp. *stepposa* Wagenitz "çoban çökerten"; *Cen-*

taurea solstitialis L. subsp. *solstitialis* “kuşkondu-
maz, çakır diken”; *Cichorium intybus* L. “güne-
yikotu, kök güneyiği”; *Cichorium pumilum* Jacq.
“güneyikotu, kök güneyiği”; *Cirsium arvense* (L.)
Scop. subsp. *vestitum* (Wimmer & Grab.) Petr. “su
diken”; *Cirsium cephalotes* Boiss. “kangal dike-
ni”; *Crepis foetida* L. subsp. *rhoeadifolia* (Bieb.)
Celak. “acımık otu”; *Crepis sancta* (L.) Babç. “ala-
gavuk”; *Lactuca serriola* L. “acı marul”; *Onopordum
bracteatum* Boiss. & Heldr. “kangal diken”; *Sonch-
us asper* (L.) Hill subsp. *glaucescens* (Jordan) Ball
“acı marul”; *Traxacum serotinum* (Waldst. & Kit.)
Poir. “dana kulağı”; *Tragopogon bupthalmoides*
(DC.) Boiss. var. *bupthalmoides* “tekenec”; *Trag-
opogon longirostris* Bisch. ex Schultz var. *longiro-
stris* “tekenec”; *Xanthium spinosum* L. “deve bitıra-
ğı”; **Brassicaceae:** *Conringia orientalis* (L.) Andr.
“gıcırgıcır”; **Chenopodiaceae:** *Beta lomotogona*
Fisch. & Mey. “yaban pancarı”; *Chenopodium
album* L. subsp. *album* var. *album* “sirken”; **Con-
volvulaceae:** *Convolvulus arvensis* L. “beyaz sar-
maşık”; *Convolvulus compactus* Boiss. “çoban döşe-
ği”; *Convolvulus galaticus* Rotsan. ex Choisy “mor
sarmaşık”; **Cyperaceae:** *Scirpoides holoschoenus*
(L.) Sojak “kır kovası”; **Fabaceae:** *Astragalus
brachypterus* Fisch. “geven”; *Astragalus campylo-
sema* Boiss. subsp. *campylosema* “korunga, kır
korungası”; *Astragalus mesogitanus* Boiss. “geven”;
Astragalus odoratus Lam. “yonca”; *Astragalus pru-
sianus* Boiss. “geven”; *Astragalus strictispinis* Boiss.
“geven”; *Coronilla varia* L. subsp. *varia* “pembe
yonca”; *Hedysarum varium* Willd. “sarı yonca”;
Lathyrus aphaca L. var. *biflorus* Post “fasıl”; *Medi-
icago sativa* L. subsp. *sativa* “kara yonca”; *Melilotus
officinalis* (L.) Desr. “sarı yonca”; *Onobrychis
hypergyrea* Boiss. “yabani korunga”; *Ononis spino-
sa* L. subsp. *leiosperma* (Boiss.) Sirj. “siyek”;
Onobrychis viciifolia Scop. “korunga”; *Trifolium
pratense* L. var. *pratense* “mor yonca”; *Vicia cracca*
L. subsp. *stenophylla* Vel. “efek”; *Vicia narbonen-
sis* L. var. *narbonensis* “yabani bakla”; **Geraniace-
ae:** *Erodium cicutarium* (L.) L’Herit. subsp. *cicu-
tarium* “deve tabanı”; **Juncaceae:** *Juncus inflexus* L.
“kova”; **Lamiaceae:** *Lycopus eupareus* L. “çalba”;
Salvia verticillata L. subsp. *amasiaca* (Freyn &
Bornm.) Bornm. “kara çalba”; **Papaveraceae:** *Glauc-
ium leiocarpum* Boiss. “patlak, yem haşhaşı”; **Poa-
ceae:** *Bromus tectorum* L. “yepelek”; *Hordeum
murinum* L. subsp. *murinum* “kilotu”; *Hordeum
murinum* L. subsp. *glaucum* (Steud.) Tzvelev “yepe-

lek”; *Taeniatherum caput-medusae* (L.) Nevski
subsp. *crinitum* (Schreb.) Melderis “yepelek”; **Poly-
gonaceae:** *Polygonum setosum* Jacq. “kuzu kula-
ğı”; *Rumex crispus* L. “ilibade”; **Ranunculaceae:**
Consolida orientalis (Gay) Schröd. “?”; **Resedace-
ae:** *Reseda lutea* L. var. *lutea* “ezentere”; **Salicace-
ae:** *Populus nigra* L. subsp. *nigra* “kavak”.

El Sanatlarında Yararlanılan Bitkiler

Alan çalışmalarında elde edilen veriler sonucunda el sanatlarında kullanılan bitki sayısı 13’tür. Genellikle el sanatları arasında doğal boyama, süpürge yapma, sepet örme, çeşitli ağaç işleri sayılabilir. Özellikle boyar madde olarak kullanılan bitkiler günümüzde pek kullanılmamaktadır.

Yerli halk *Achillea wilhelmsii* C.Koch. “kargakınası, kedikınası” ve *Junglans regia* L. “ceviz” bitkilerini kına olarak kullanmaktadırlar. Bunun için “karga-
kınası, kedikınası” bitkisi iyice ezilir ve ellere sürülür, belli bir süre beklettikten sonra kına yakılmış olur. Yine “ceviz” bitkisinin meyve kabukları çıkarılır ve ezildikten sonra ellere sürülüp bekletilirse kına yakılmış olur. *Berberis vulgaris* L. “karamuk”, *Arnebia densiflora* (Nordm.) Ledeb. “kök boyası” ve *Rubia tenuifolia* d’Urv. subsp. *donietii* (Griseb.) Ehrend. & Schönb.-Tem. “kökboyası” bitkileri eskiden dokumacılıkta kullanılmak için boyar madde elde edilmiş. Fakat günümüzde pek kullanılmamaktadır. Kasabada sepet örme çok yaygın olmakla birlikte nadiren *Salix alba* L. “söğüt” ve *Phragmites australis* (Cav.) Trin ex Steud “kamuş” bitkileri kullanılmaktadır. Ayrıca “söğüt” bitkisinin dalları kovan yapımında kullanılmaktadır. Özellikle bu yöreye ait kovanlar yapılırken önce uzunlamasına sepet gibi örülmekte, sonra içerisi ve dışarısı çamurla sıvanmaktadır. Halk tarafından süpürge için yaygın olarak *Centaurea virgata* Lam. “bitirak otu”, *Xeranthemum annuum* L. “güvercin gözü”, *Cotoneaster nummularia* Fisch. & Mey. “süpürge, kurt çalısı” ve *Conyza canadensis* (L.) Cronq. “bostan süpürgesi, süpürge otu” bitkileri kullanılmaktadır. Bunlardan “güvercin gözü” bitkisi güvercin gözüne benzediği için bu isim verilmiş olup bu bitkinin gövdeleri bir araya getirilerek bağlanır ve ev içerisinde halı ve kilim süpürmekte kullanılmaktadır. “bostan süpürgesi, süpürge otu” ve “bitirak otu” bitkileri ev avlusu ve bahçe kenarlarını süpürmek için yapılır. Ayrıca “süpürge, kurt çalısı” bitkisi ise ahırlarda ve

kenarlarında hayvan gübrelerini süpürmek için kullanılmaktadır. Eskiden *Dipsacus laciniatus* L. “süzek, çoban süzeği” bitkisinin çiçek kısımları bir araya getirilerek süt süzmek için kullanılmıştır.

Diğer Bitki Kullanımları

Yukarıda bahsedilen bitki kullanımlarının dışında 78 bitkide farklı amaçlarla kullanılmaktadır. Bazı bitkiler süs bitkisi olarak kullanılmaktadır. **Asteraceae** familyasından *Helichrysum plicatum* DC. subsp. *plicatum* “kır papatyası, altın otu”, **Poaceae** familyasından *Stipa arabica* Trin. & Rupr. “kılamaç” ve *Stipa barbata* Desf. “kılamaç”, **Typhaceae** familyasından *Thypha angustifolia* L. “gındıra, kamyş” bitkileri kurutularak vazolar içerisinde evde süs bitkisi olarak kullanılmaktadır. **Polygonaceae** familyasından *Polygonum balschuanicum* Regel. “çoban değneği” ve **Vitaceae** familyasından *Vitis vinifera* L. “asma” bitkileri ev kenarlarındaki duvarların üzerinde hem gölgelik hem de süs bitkisi olarak yetiştirilmektedir. Ayrıca **Asteraceae** familyasından *Calendula officinalis* L. “nergiz”, **Iridaceae** familyasından *Iris albicans* Lange “mor susam” ve **Primulaceae** familyasından *Primula vulgaris* Huds. subsp. *vulgaris* “sarı menekşe” gibi bazı bitkiler saksılarda bazıları da bahçe kenarlarında süs bitkisi olarak yetiştirilmektedir.

Bazı bitkiler arıların bal yapımında kullanılmaktadır ki bunların çoğuna “çalba” adı verilmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır: **Asteraceae**: *Centaurea virgata* Lam. “bitirak otu”; **Boraginaceae**: *Echium italicum* L. “it kuyruğu”, *Anchusa leptophylla* Roem. & Schult. subsp. *leptophylla*; **Lamiaceae**: *Mentha spicata* L. subsp. *tomentosa* (Briq.) Harley “su nanesi”, *Phlomis armeniaca* Willd. “çalba”, *Phlomis pungens* Willd. var. *hirta* Velen. “çalba”, *Salvia candidissima* Vahl subsp. *occidentalis* Hedge “çalba”, *Salvia cryptantha* Montbret & Aucher ex Benth. “çalba”, *Salvia sclarea* L. “çalba” ve *Salvia virgata* Jacq. “tarla çalbası”, *Sideritis brevibracteata* P.H.Davis “sarı çay”, *Stachys annua* (L.) L. subsp. *annua* var. *annua* “çalba”, *Teucrium polium* L. “tatarca otu” **Scrophulariaceae**: *Verbascum cheiranthifolium* Boiss. var. *obtusiusculum* Hub.-Mor. “sığır kuyruğu”

Bazı bitkiler çocuk oyunları için kullanılmaktadır. **Asteraceae** familyasından *Xanthium spinosum* L. “deve bıtırağı” bitkisinin çiçek kısımları yapışkan olduğu için çocuklar arasında oyun olarak kulla-

nılmaktadır. Yine “meşe”, “ardıç”, “kavak”, “söğüt” bazı ağaçlardan çeşitli sapan çatalı, pırlak (topaç), düdük, bilye gibi farklı oyuncaklar yapılmaktadır.

Salicaceae familyasından *Populus nigra* L. subsp. *nigra* “kavak” ağacı özellikle çatı yapımında kullanılmaktadır. Kavak ağacının budanmasıyla kesilen yan dallar ev kenarlarını çevirmek için çit olarak kullanılmaktadır. Bu dallar ayrıca fasulye çalısı olarak ta kullanılmaktadır. Kavak ağacının gövde kabukları özellikle eşek ve katırlar tarafından yenilmektedir.

Zygophyllaceae familyasından *Peganum harmala* L. (Üzerlik) bitkisi kapalı bir ortamda bir saç üzerinde yakılarak tütsüsü yapılırsa sinirli çocukları yatıştırdığına ve nazara karşı iyi geldiği söylenmektedir.

Apiaceae familyasından *Echinophora tenuifolia* L. subsp. *sibthorpiana* (Guss.) Tutin “turşu otu” bitkisi özellikle turşu yapımı sırasında bidonun en üst kısmına konulmakta ve güzel kokusu sayesinde turşuya ayrı bir koku verdiği için yerliler tarafından kullanılmaktadır.

Ranunculaceae familyasından *Ceratocephalus falcatus* (L.) Pers. “niyet çiçeği” özellikle baharın erken zamanlarında çıkan bir bitkidir. Yerli halk dilek tutarken bu bitki ile tutulursa dileğinin gerçekleşeceğine inanmaktadır.

Ayrıca baharın gelişini müjdeleyen güzel görümlü bazı bahar çiçekleri şunlardır: **Iridaceae** familyasından *Crocus danfordiae* Maw “çiğdem”, *Iris albicans* Lange “mor susam”, *Iris schachtii* Markgr. “sarı susam”, *Iris stenophylla* Hausskn. & Siehe ex Baker subsp. *stenophylla* “navruz, mor susam”; **Liliaceae** familyasından *Muscari neglectum* Guss. “sümbül”, *Fritillaria pinardii* Boiss. “ters lale”.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Başarakavak Kasabasında (Konya) 2004 yılında başlatılan etnobotanik çalışmaları 2006 yılında tamamlanmıştır. 2004 yılı rapor sonuçları ile bir karşılaştıma yaparsak özellikle gıda kullanımlarında 37’den 106’ya büyük artış olmuş, el sanatları 4’den 13’e çıkmış, ilaç kullanımı 10’da 17’ye çıkmış, yakacak 3’ten 8’e artmış, diğer kullanımlar çok fazla değişmemiştir (Tugay vd. 2005). Yaklaşık

700 yıllık geçmişi bulunan halkın son yıllara kadar yok olmayan bilgileri doğrultusunda veriler toplanmıştır. Toplanan farklı bitki örneklerinin teşhisleri yapılmış ve 58 familyaya ait 171 cins ve 240 bitki tespit edilmiştir. Bu sayının 98'i kültürü yapılan bitkilere aitken, geriye kalan 142'si ise doğal bitkilerdir. Toplanan bitki örneklerinde bazı örtüşen kullanımlar da olmakla birlikte 106 gıda, 75 yem, 17 ilaç, 13 el sanatları ve 8 yakacak kullanımının yanı sıra 78 bitkinde farklı alanlarda yararlı oldukları belirlenmiştir. Özellikle gıda ve yem bitkileri kullanımları arasında belirli bir örtüşme olduğu gözlenmiştir. Farklı bitki kullanımlarına ilişkin 297 kullanım tespit edilmiştir. Bitki kullanımları ile ilgili bilgiler özellikle ileri yaştaki kaynak kişilerden alınmış olup genç kuşakların bitki kullanımı ile ilgili bilgilerinin oldukça az olduğu gözlemlenmiştir. Buda birkaç nesil sonra bitkilerle ilgili bilgilerin yok olma tehlikesi altında olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan etnobotanik çalışmalara önem verilmeli, bir an önce ülkemizin etnobotanik özellikleri çıkarılarak envanterlenmelidir.

Çalışma alanımıza yakın bölgelerden Gölbaşı (Ankara)'nda yapılan çalışmada 23 bitki tespit edilmiş olup, bu bitkilerin % 87'sinin gıda ve tedavi amacıyla olduğu tespit edilmiştir. *Chenopodium album* L. subsp. album var. album her iki alanda da "sirken" adıyla bilinmekte ve gıda olarak tüketilmektedir. *Eryngium campestre* L. var. *virens* Link alanımızda "yelkovan diken" diye dış görünüşüne göre adlandırılmışken Gölbaşı'nda "diken" olarak bilinmekte ve gıda olarak tüketilmektedir. *Glaucium corniculatum* (L.) Rud. subsp. *corniculatum* alanımızda "it patlağı" diye bilinir ve kullanımı yokken Gölbaşı'nda "gelincik" diye bilinir ve gıda olarak kullanılmaktadır. *Rumex crispus* L. alanımızda "ilibade", Gölbaşı'nda "efekek" diye bilinir ve gıda olarak kullanılmaktadır. *Tragopogon longirostris* Bisch. ex Schultz var. *longirostris* alanımızda "tekeneç", Gölbaşı'nda "dedesakalı" diye bilinir ve gıda olarak kullanılmaktadır (Işıl et al. 2001).

Çalışma alanımıza yakın diğer bir bölge olan Afyon'da yapılan çalışmada doğal olarak 37 bitkinin farklı amaçlarla tüketildiği tespit edilmiştir. Çalışma alanımızla karşılaştırılırsa; *Malva sylvestris* L. her iki alanda da "ebegömeçi" diye bilinir ve gıda olarak tüketilmektedir. *Anthemis tinctoria* L. var. *tinctoria*

her iki alanda da "sarı papatya" diye bilinir, alanımızda çayı içilir, Afyon'da kumaşların sarı renge boyanmasında kullanılır. *Peganum harmala* L. her iki alanda da "üzerlik" diye bilinir, yatıştırıcı etkilere sahiptir. *Tragopogon longirostris* Bisch. ex Schultz var. *longirostris* alanımızda "tekeneç", Afyon'da "yemlik" diye bilinir ve gıda olarak kullanılmaktadır. *Rumex crispus* L. alanımızda "ilibade", Afyon'da "labada" diye bilinir ve gıda olarak kullanılmaktadır. *Rumex acetosella* L. alanımızda "ekşi kuzukulağı" diye bilinir ve sarma yapılırken, Afyon'da "ekşikulak, kuzukulağı" diye bilinir ve hem gıda hem de çibaneları olgunlaştırmak için lapa yapılarak sarılmaktadır. *Origanum sipyleum* L. alanımızda "morçay" diye bilinir, Afyon'da "tahtacı otu" diye bilinir ve çayı yapılarak içilir. *Urtica dioica* L. alanımızda "ıskırgı" diye bilinirken diğer alanlarda "ısrırgan" olarak bilinmektedir. (Işık et al. 1995).

Çalışma alanımıza yakın diğer bölgelerden Akseki (Antalya)'de 195 bitkinin yöresel isimleri verilmiş, bu bitkilerin 29'u gıda, 27'si tıbbi, 7'si baharat, 15'i endüstriyel ekonomik amaçlı kullanılmıştır (Duran 1998). Daha çok Akdenizli bitkilerin bulunduğu Akseki ile çalışma alanımız karşılaştırıldığında kültür bitkileri hariç ortak bitki sayısı az olmakla birlikte bazı benzer isim ve kullanımlar görülmektedir. Birkaç örnek verirse; *Rumex crispus* bizim alanımızda "ilibade", Akseki'de "alabada" olarak isimlendirilmekte; kullanımları ise ikisinden de yapraklarından sarma yapılarak gıda olarak kullanılmaktadır. *Papaver rhoeas* bizim alanımızda "yem haşhaşı", Akseki'de "gelincik" olarak isimlendirilmekte; kullanımları ise alanımızda yaprakları yenilirken Akseki'de bir kullanımı yoktur.

Yukarıdaki karşılaştırmalara göre alanımızla en fazla benzerlik gösteren Afyon, en az benzerlik gösteren ise Akseki çalışmaları olmuştur. Gölbaşı çalışmasında çok az bitki üzerine çalışıldığı için yorum yapmak zorlaşmaktadır. Akseki bölgesinde daha çok Akdeniz elementi bitkiler olduğu için benzerlik oranının az olması normaldir. Afyon ise İran-Turan elementi bitkiler ile alanımıza benzerlik göstermekte ve ortak bitkiler fazla görülmektedir.

Bu proje kapsamında alan çalışmaları bize etnobotanik çalışmalarının ne kadar önemli olduğunu göstermiştir. Çünkü özellikle teknolojinin ilerlemesi ile birlikte yöresel bitki kullanımlarının gün

geçtikçe azaldığı görülmüştür. Bu bağlamda bitki kullanımları ile ilgili bilgileri genellikle orta yaşın üstündeki kişilerden edindiğimizi gençlerin ise bu konuda pek fazla bilgilerinin olmadığı gerçeği ortaya çıkmıştır. Eğerki elde ettiğimiz bu bilgi ve bulgular derlenmemiş olsaydı birkaç nesil sonra çok daha az bilgiye ulaşılabilecekti. Bir başka deyişle belki de yıllar önce bu bilgiler derlenmiş olsaydı çok daha fazla bilgiye ulaşılacaktı. Özellikle doğal yetişen endemik bitkiler kullanımlarında endemik olacağını düşünürsek ülkemizin çok önemli bir potansiyele sahip olduğunu görebiliriz. Bu potansiyelin yok olmasını istemiyorsak etnobotanik çalışmaları hızlandırmalı ve bilgi birikimini envanterlenmesi sağlamalıyız.

TEŞEKKÜR

Bu projenin gerçekleşmesi sırasında maddi destek sağlayan Türkiye Bilimler Akademisi'ne (TÜBA) teşekkürlerimizi sunarız. Etnobotanik çalışmaları için her yıl atölye çalışmaları yaparak bilgi birikimlerini ve tecrübelerini bizlere aktaran Dr. Fusun Ertuğ'a, sürekli desteklerini ve yardımlarını gördüğümüz İstanbul TÜBA Ofisten Fusun Arman, Sultan Aktaş ve Neslihan Aslan'a teşekkürü bir borç biliriz. Başarakavak Kasabası ile ilgili araştırmalar yapıp bir kitap çıkaran ve bilgilerini bizimle paylaşan Sayın Hasan Özönder'e teşekkür ederiz. Çalışmalarımız sırasında yardımların esirgemeyen Başarakavak Belediye Başkanı Ali İhsan Özcan ve Başaralılar Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği (BAŞDER) üyelerine de teşekkür ediyoruz.

KAYNAKLAR

- Brummitt, R.K. ve C.E. Powell (yay.), 1992. *Authors of Plant Names*. Royal Botanic Gardens, Kew.
- Davis, P.H. (yay.) 1965-1985. *Flora of Turkey and The East Aegean Islands*. Edinburg University Press cilt:1-9.
- Davis, P.H., R.R., Mill ve K. TAN, 1988. *Flora of Turkey and The East Aegean Islands*. Supplement Edinburg University Press cilt 10.
- Duran, A. 1998. "Akseki (Antalya) İlçesindeki Bazı Bitkilerin Yerel Adları ve Etnobotanik Özellikleri", *OT Sistematiik Botanik Dergisi* 5/1: 77-92.
- Ertuğ, F., G. Tümen, A. Çelik ve T. Dirmenci, 2004. "TÜBA-TÜKSEK Buldan (Denizli) Etnobotanik Alan Araştırma Raporu 2003 Yılı Çalışması", *Türkiye Bilimler Akademisi TÜBA Kültür Envanteri Dergisi* 2: 187-218.
- Ertuğ, F., G. Tümen ve A. Çelik, 2003. "TÜBA-TÜKSEK Buldan (Denizli) Etnobotanik Alan Araştırma Raporu 2002 Yılı Çalışması", *Buldan Türkiye Bilimler Akademisi TÜBA-TÜKSEK Pilot Bölge Çalışmaları* 2/2: 76-91.
- Ertuğ, F., 2003. "Etnobotanik Fiş Örneği ve Çerçeve Soruları", *Türkiye Kültür Envanteri Kılavuzu*: 101-110. Türkiye Bilimler Akademisi TÜKSEK Yayınları, İstanbul.
- Güner, A. N. Özhatay, T. Ekim ve K.H.C. Başer, 2000. *Flora of Turkey and The East Aegean Islands. (supplement) Edinburg Üniv. Pres.* 11 v.
- Işık, S., A. Gönüz, Ü. Arslan ve M. Öztürk 1995. "Afyon (Türkiye) İlindeki Bazı Türlerin Etnobotanik Özellikleri", *OT Sistematiik Botanik Dergisi* 2/1: 161-166.
- Şimşek, I., F. Aytekin, E. Yeşilada ve Ş. Yıldırım, 2001. "Ankara, Gölbaşı'nda Yabani Bitkilerin Kullanılış Amaçları ve Şekilleri Üzerine Bir Araştırma", *OT Sistematiik Botanik Dergisi* 8/2: 105-120.
- Özönder, H., 2001. *Selçuklu Emiri Beşare Bey ve Başarakavak*. Damla Ofset, Konya.
- Tugay, O., H. Dural ve Y. Bağcı, 2002. "Dipsiz Göl-Sarıot Yaylası-Sorkun (Bozkır-Konya) Arasında Kalan Bölgenin Florası", *OT Sistematiik Botanik Dergisi* 9/1: 33-55.
- Tugay, O., K. Ertuğrul, E. Yıldıztugay, 2005. "Başarakavak (Konya) Kasabası Etnobotanik Alan Araştırması 2004 Yılı Çalışması", *TÜBA Kültür Envanteri Dergisi* 4: 247-259.

EK: 1
TÜBA BAŞARAKAVAK KASABASI (KONYA)
FAMİLYALARA GÖRE ETNOBOTANİK BİTKİ LİSTESİ

Sıra No	Familiyası	Cins / Tür adı	Yerel adı	Kullanım kodu	Pres no
1	ACANTHACEAE	<i>*Acanthus hirsutus</i> Boiss.	Ayı pençesi, vandibi	IIA1	OT-3679
2	APIACEAE	<i>Conium maculatum</i> L.	Saçlık, saçkesen	VIA16	OT-3505
3	APIACEAE	<i>Daucus carota</i> L.	Havuç	IB2, IVB	OT-3668
4	APIACEAE	<i>Echinophora tenuifolia</i> L. subsp. <i>sibthorpiana</i> (Guss.) Tutin	Turşu otu	VIIA5	EY-344
5	APIACEAE	<i>Eryngium campestre</i> L. var. <i>virens</i> Link	Yelkovan diken	VIIA7	OT-3680
6	APIACEAE	<i>Pastinaca sativa</i> L. subsp. <i>urens</i> (Req. ex Godron) Celak.	Mengen	IVA	OT-3485
7	APIACEAE	<i>Petroselinum crispum</i> (Mill.) A.W.Hill	Maydanoz	IB1	OT-3579
8	APIACEAE	<i>Turgenia latifolia</i> (L.) Hoffm.	Pıtırak	?	EY-834
9	ARACEAE	<i>Arum elongatum</i> Steven subsp. <i>detruncatum</i> (C.A.Mey. ex Schott) Riedl	Yılan mısûrû, Yılan mısırı, mayasıl	VIIA4	EY-902
10	ARACEAE	<i>Arum orientale</i> Bieb.	Yılan mısûrû	VIIA4	OT-3589
11	ARISTOLOCHIACEAE	<i>Aristolochia maurorum</i> L.	Karga kozağı	IVA	EY-909
12	ASTERACEAE	<i>Achillea wilhelmsii</i> C.Koch.	Kargakınası, kedikınası	VA1	OT-3490
13	ASTERACEAE	<i>Anthemis cotula</i> L.	Papatya	IA7, IIA1	OT-3493
14	ASTERACEAE	<i>Anthemis tinctoria</i> L. var. <i>tinctoria</i>	Sarı papatya	IA7, IIA1	OT-3587
15	ASTERACEAE	<i>Artemisia santonicum</i> L.	Yavşan	IVA	OT-3688
16	ASTERACEAE	<i>Calendula officinalis</i> L.	Nergiz	VIB8	OT-3580
17	ASTERACEAE	<i>Callistephus chinensis</i> Nees	Saraypatı, papatya	VIB8	OT-3655
18	ASTERACEAE	<i>Carlina olicecephala</i> Boiss. & Kotschy subsp. <i>oligocephala</i>	Sarı tiken	?	OT-3693
19	ASTERACEAE	<i>Carthamus persicus</i> Willd.	Sarı tiken	?	EY-221
20	ASTERACEAE	<i>*Centaurea cariensis</i> Boiss. subsp. <i>longipapposa</i> Wagenitz	Gökbaş, topbaş	?	EY-165
21	ASTERACEAE	<i>Centaurea depressa</i> Bieb.	Çakırdiken	IVA	OT-3483
22	ASTERACEAE	<i>Centaurea iberica</i> Trev. ex Spreng.	Çakır diken	IVA	EY-203
23	ASTERACEAE	<i>*Centaurea inexpectata</i> Wagenitz	Gökbaş, topbaş	?	EY-260
24	ASTERACEAE	<i>Centaurea virgata</i> Lam.	Bitirak otu	VA4, VIA13	OT-3678
25	ASTERACEAE	<i>Centaurea urvillei</i> DC. subsp. <i>stepposa</i> Wagenitz	Çoban çökerten	IVA	OT-3556
26	ASTERACEAE	<i>Centaurea depressa</i> Bieb.	Acı topbaş, gökbaş	IIA2	OT-3506

27	ASTERACEAE	<i>Centaurea solstitialis</i> L. subsp. <i>solstitialis</i>	Kuşkondurmaz, Çakırdikenî	IVA	OT-3624
28	ASTERACEAE	<i>Cichorium intybus</i> L.	Güneyikotu, kök güneyiği	IA1, IVA	OT-3673
29	ASTERACEAE	<i>Cichorium pumilum</i> Jacq.	Güneyikotu, kök güneyiği	IA1, IVA	OT-3498
30	ASTERACEAE	<i>Cirsium arvense</i> (L.) Scop. subsp. <i>vestitum</i> (Wimmer & Grab.) Petr.	Sudikenî	IVA	OT-3500
31	ASTERACEAE	<i>Cirsium cephalotes</i> Boiss.	Kangal dikenî	IVA	EY-253
32	ASTERACEAE	<i>Conyza canadensis</i> (L.) Cronq.	Süpürgeotu, bostan süpürgesi	VA4	OT-3515
33	ASTERACEAE	<i>Cosmos bipinnatus</i> Cav.	Kozmoz	VIB8	OT-3649
34	ASTERACEAE	<i>Crepis foetida</i> L. subsp. <i>rhoeadifolia</i> (Bieb.) Celak.	Acımikotu	IVA	OT-3560
35	ASTERACEAE	<i>Crepis sancta</i> (L.) Babç.	Alagavuk	IA1, IVA	OT-3683
36	ASTERACEAE	<i>Dahlia variabilis</i> Desf.	Hüsnu yusuf	VIB8	OT-3646
37	ASTERACEAE	<i>Echinops pungens</i> Trautv.	Topbaş dikenî	?	OT-3687
38	ASTERACEAE	<i>Echinops ritro</i> L.	Kangal dikenî	IA6	EY-283
39	ASTERACEAE	<i>Gaillardia pulchella</i> Foug.	Sarı çiçek	VIB8	OT-3645
40	ASTERACEAE	<i>Helianthus annuus</i> L.	Günaşık, çekirdek	IB4, IVB	OT-3535
41	ASTERACEAE	<i>Helianthus tuberosus</i> L.	Yerelması	IB2, IVB	OT-3536
42	ASTERACEAE	<i>Helichrysum plicatum</i> DC. subsp. <i>plicatum</i>	Kır papatyası, altınotu	VIA8	EY-289
43	ASTERACEAE	<i>Jurinea consanguinea</i> DC.	Gökbaş	?	EY-56
44	ASTERACEAE	<i>Lactuca sativa</i> L.	Marul	IB1, IVB	OT-3694
45	ASTERACEAE	<i>Lactuca serriola</i> L.	Acı marul	IVA	OT-3681
46	ASTERACEAE	<i>Onopordum bracteatum</i> Boiss. & Heldr.	Kangaldikenî	IA2, IIA1, IVA	OT-3508
47	ASTERACEAE	<i>Sonchus asper</i> (L.) Hill subsp. <i>glaucescens</i> (Jordan) Ball	Acımarul	IA1, IVA	OT-3524
48	ASTERACEAE	<i>Tagetes erecta</i> L.	Sarı katmer	VIB8	OT-3650
49	ASTERACEAE	<i>Tagetes patula</i> L.	Katmer	VIB8	OT-3642
50	ASTERACEAE	<i>Traxacum serotinum</i> (Waldst. & Kit.) Poir.	Dana kulağı	IA1, IVA	OT-3667
51	ASTERACEAE	<i>Tragopogon bupthalmoides</i> (DC.) Boiss. var. <i>bupthalmoides</i>	Tekeneç	IA1, IVA	EY-799
52	ASTERACEAE	<i>Tragopogon longirostris</i> Bisch. ex Schultz var. <i>longirostris</i>	Tekeneç	IA1, IVA	OT-3503
53	ASTERACEAE	<i>Xanthium spinosum</i> L.	Devebitrağı	IVA, VIA16	OT-3484
54	ASTERACEAE	<i>Xanthium strumarium</i> L. subsp. <i>cavanillesii</i> (Schouw) D.Löve & Danser	Deve Bitrağı	IIA1	EY-556

55	ASTERACEAE	<i>Xeranthemum annuum</i> L.	Güvercin gözü	VA4	OT-3514
56	ASTERACEAE	<i>Zinnia elegans</i> Sesse & Moc.	Beybeğendi	VIB8	OT-3638
57	BEGONIACEAE	<i>Begonia tuberhybrida</i> Voss.	Gelin güveyi	VIB8	OT-3630
58	BERBERIDACEAE	<i>Berberis vulgaris</i> L.	Karamuk	VA1, IA1, IA4, IA6	OT-3564
59	BORAGINACEAE	<i>Anchusa leptophylla</i> Roem. & Schult. subsp. <i>leptophylla</i>	Ballık	IA9, IVA	OT-3482
60	BORAGINACEAE	<i>Amebia densiflora</i> (Nordm.) Ledeb.	Kök boyası	VA1	EY-853
61	BORAGINACEAE	<i>Echium italicum</i> L.	İtkuyruğu	VIA13	OT-3489
62	BRASSICACEAE	<i>Brassica oleracea</i> L.	İlahana, lahana	IB1	OT-3532
63	BRASSICACEAE	<i>Conringia orientalis</i> (L.) Andr.	Gıcırıcır	IVA	OT-3549
64	BRASSICACEAE	<i>Lepidium sativum</i> L. subsp. <i>sativum</i>	Tere	IB1	OT-3522
65	BRASSICACEAE	<i>Raphanus raphanistrum</i> L.	Turp	IB2, IVB	OT-3653
66	CAMPANULACEAE	<i>Campanula medium</i> L.	Sarıhoş kadehi	VIB8	OT-3637
67	CARYOPHYLLACEAE	<i>Dianthus caryophyllus</i> L.	Karanfil	VIB8	OT-3633
68	CARYOPHYLLACEAE	<i>Gypsophila venusta</i> Fenzl.	Çöğenotu	IA2	OT-3686
69	CHENOPODIACEAE	<i>Beta lomatogona</i> Fisch. & Mey.	Yaban pancarı	IVA	EY-879
70	CHENOPODIACEAE	<i>Beta vulgaris</i> L.	Şekerpancarı	IB1, IB2, IVB	OT-3531
71	CHENOPODIACEAE	<i>Chenopodium album</i> L. subsp. <i>album</i> var. <i>album</i>	Sirke	IA1, IVA	OT-3672
72	CHENOPODIACEAE	<i>Chenopodium polyspermum</i> L.	Sirke	IA1	OT-3504
73	CHENOPODIACEAE	<i>Noaea mucronata</i> (Forssk.) Aschers. & Schweinf. subsp. <i>mucronata</i>	Siyek	IA9	OT-3557
74	CONVOLVULACEAE	<i>Convolvulus arvensis</i> L.	Beyaz sarmaşık	IVA	OT-3497
75	CONVOLVULACEAE	<i>Convolvulus compactus</i> Boiss.	Çoban döneği	IVA	OT-3570
76	CONVOLVULACEAE	* <i>Convolvulus galaticus</i> Rotsan. ex Choisy	Mor sarmaşık	IVA	OT-3496
77	CONVOLVULACEAE	<i>Ipomea purpurea</i> (L.) Roth	Mor sarmaşık	VIB8	OT-3654
78	CORNACEAE	<i>Cornus mas</i> L.	Kızılcık	IB4	OT-3575
79	CORYLLACEAE	<i>Coryllus avellana</i> L. var. <i>avellana</i>	Fındık	IB4	OT-3578
80	CRASSULACEAE	<i>Crassula coccinea</i> L.	Şellaki	VIB8	OT-3651
81	CUCURBITACEAE	<i>Cucumis sativus</i> L.	Hıyar, salatalık	IB4, IVB	OT-3527
82	CUCURBITACEAE	<i>Cucurbita pepo</i> L.	Kabak	IB4, IVB	OT-3526
83	CUPRESSACEAE	<i>Juniperus foetidissima</i> Willd.	Kara ardıç	IIIA	EY-547

84	CUPRESSACEAE	<i>Juniperus oxycedrus</i> L. subsp. <i>oxycedrus</i>	Diken ardıç	IIIA, IIA	EY-627
85	CUSCUTACEAE	<i>Cuscuta approximata</i> Bab. var. <i>approximata</i>	Gilamaş, gilamaç	VIIA1	OT-3682
86	CUSCUTACEAE	<i>Cuscuta campestris</i> Yunck.	Gilabaç	VIIA1	EY-325
87	CUSCUTACEAE	<i>Cuscuta palaestina</i> Boiss. subsp. <i>balansae</i> (Yunck.) Plitm.	Sarmaşık	VIIA1	EY-325
88	CYPERACEAE	<i>Scirpoides holoschoenus</i> (L.) Sojak	Kır kovası	IVA	OT-3676
89	DIPSACACEAE	<i>Dipsacus laciniatus</i> L.	Süzek, çoban süzeği	VA8	OT-3658
90	ELAEAGNACEAE	<i>Elaeagnus argustifolia</i> L.	İğde	IB4	OT-3572
91	EQUISETACEAE	<i>Equisetum ramosissimum</i> Desf.	Ulama	IIA1	OT-3548
92	EUPHORBACEAE	<i>Euphorbia seguieriana</i> Neck. subsp. <i>seguieriana</i>	Sütlağan	IIA1, VIIA4	OT-3566
93	FABACEAE	* <i>Astragalus brachypterus</i> Fisch.	Geven	IVA	EY-157
94	FABACEAE	<i>Astragalus campylosema</i> Boiss. subsp. <i>campylosema</i>	Korunga, kır korungası	IVA	EY-826
95	FABACEAE	* <i>Astragalus mesogitanus</i> Boiss.	Geven	IVA, IA9	OT-3553
96	FABACEAE	<i>Astragalus odoratus</i> Lam.	Yonca	IVA	EY-925
97	FABACEAE	* <i>Astragalus prusianus</i> Boiss.	Geven	IVA	EY-538
98	FABACEAE	* <i>Astragalus strictispinis</i> Boiss.	Geven	IVA	EY-286
99	FABACEAE	<i>Cicer arietinum</i> L.	Nohut	IB4, IVB	OT-3635
100	FABACEAE	<i>Coronilla varia</i> L. subsp. <i>varia</i>	Pembe yonca	IVA	OT-3567
101	FABACEAE	<i>Hedysarum varium</i> Willd.	Sarı yonca	IVA	OT-3559
102	FABACEAE	<i>Lathyrus aphaca</i> L. var. <i>biflorus</i> Post	Fasıl	IA4, IVA	EY-806
103	FABACEAE	<i>Medicago sativa</i> L. subsp. <i>sativa</i>	Kara yonca	IVA	OT-3507
104	FABACEAE	<i>Melilotus officinalis</i> (L.) Desr.	Sarı yonca	IVA	OT-3502
105	FABACEAE	<i>Onobrychis comuta</i> (L.) Desv.	Siyek	?	EY-775
106	FABACEAE	<i>Onobrychis hypergyrea</i> Boiss.	Yabani korunga	IVA	OT-3657
107	FABACEAE	<i>Ononis spinosa</i> L. subsp. <i>leiosperma</i> (Boiss.) Sitj.	Siyek	IVA	OT-3671
108	FABACEAE	<i>Onobrychis viciifolia</i> Scop.	Korunga	IVA	EY-815
109	FABACEAE	<i>Phaseolus vulgaris</i> L.	Fasulye	IB4, IVB	OT-3525
110	FABACEAE	<i>Pisum sativum</i> L.	Bezelye	IB4	OT-3530
111	FABACEAE	<i>Robinia pseudoacacia</i> L.	Akasya	IVB, VIIIB5	OT-3664
112	FABACEAE	<i>Trifolium pratense</i> L. var. <i>pratense</i>	Mor yonca	IVA	OT-3544

113	FABACEAE	<i>Vicia cracca</i> L. subsp. <i>stenophylla</i> Vel.	Efek	IVA	EY-120
114	FABACEAE	<i>Vicia faba</i> L.	Bakla	IB4, IVB	OT-3632
115	FABACEAE	<i>Vicia narbonensis</i> L. var. <i>narbonensis</i>	Yabani bakla	IVA	EY-840
116	FAGACEAE	<i>Quercus robur</i> L. subsp. <i>pedunculiflora</i> (C.Koch) Menitsky	Meşe	IA4, IIIA	OT-3582
117	GERANIACEAE	<i>Erodium cicutarium</i> (L.) L'Herit. subsp. <i>cuticularium</i>	Deve tabanı	IVA	EY-240
118	GERANIACEAE	<i>Geranium tuberosum</i> L. subsp. <i>tuberosum</i>	Deve tabanı	IA3	EY-764
119	GERANIACEAE	<i>Pelargonium peltatum</i> (L.) L'Her.	Sakız sardunya	VIB8	OT-3628
120	GERANIACEAE	<i>Pelargonium zonale</i> L.	Hanım cama dayandı	VIB8	OT-3629
121	GLOBULARIACEAE	<i>Globularia orientalis</i> L.	Yağlıca	IIIA	OT-3565
122	GLOBULARIACEAE	<i>Globularia trichosantha</i> Fisch. & Mey.	Yağlıca	?	EY-827
123	IRIDACEAE	* <i>Crocus danfordiae</i> Maw	Çiğdem	IA3, VIIA9	EY-1121
124	IRIDACEAE	<i>Iris albicans</i> Lange	Mor susam	VIB8, VIIB9	EY-838
125	IRIDACEAE	* <i>Iris schachtii</i> Markgr.	Sarı susam	VIA8, VIIA9	EY-771
126	IRIDACEAE	* <i>Iris stenophylla</i> Hausskn. & Siehe ex Baker subsp. <i>stenophylla</i>	Navruz	VIA8, VIIA9	EY-664
127	JUGLANDACEAE	<i>Juglans regia</i> L.	Ceviz	VB1	OT-3509
128	JUNCACEAE	<i>Juncus inflexus</i> L.	Kova	IVA	OT-3674
129	LAMIACEAE	* <i>Ballota nigra</i> L. subsp. <i>anatolica</i> P.H.Davis	Bozçalba	IA7	OT-3486
130	LAMIACEAE	<i>Lycopus eupareus</i> L.	Çalba	IVA	OT-3665
131	LAMIACEAE	<i>Mentha aquatica</i> L.	Sunanesi	IA7, IA8, IIA1	OT-3487
132	LAMIACEAE	<i>Mentha piperita</i> L.	Nane	IB8, IB7, IIB1	OT-3491
133	LAMIACEAE	<i>Mentha spicata</i> L. subsp. <i>tomentosa</i> (Briq.) Harley	Su Nanesi	VIA13	EY-218
134	LAMIACEAE	<i>Ocimum basilicum</i> L.	Reyhan, fesleğen	VIB8	OT-3641
135	LAMIACEAE	* <i>Origanum sipyleum</i> L.	Morçay	IA7	OT-3661
136	LAMIACEAE	* <i>Phlomis armeniaca</i> Willd.	Çalba	VIA13	EY-49
137	LAMIACEAE	<i>Phlomis pungens</i> Willd. var. <i>hirta</i> Velen.	Çalba	VIA13	EY-24
138	LAMIACEAE	<i>Salvia candidissima</i> Vahl subsp. <i>occidentalis</i> Hedge	Çalba	VIA13	EY-58
139	LAMIACEAE	* <i>Salvia cryptantha</i> Montbret & Aucher ex Benth.	Çalba	VIA13	EY-735
140	LAMIACEAE	* <i>Salvia hypargeia</i> Fisch. & Mey.	Çalba	VIA13	EY-858
141	LAMIACEAE	<i>Salvia sclarea</i> L.	Çalba	VIIA5, VIA13	OT-3571

142	LAMIACEAE	<i>Salvia verticillata</i> L. subsp. <i>amasiaca</i> (Freyn & Bornm.) Bornm.	Kara çalba	IVA	OT-3546
143	LAMIACEAE	<i>Salvia virgata</i> Jacq.	Tarla çalbası	VIA13	EY-219
144	LAMIACEAE	* <i>Sideritis brevibracteata</i> P.H.Davis	Sarı çay	IA7, VIA13	EY-79
145	LAMIACEAE	<i>Sideritis montana</i> L. subsp. <i>remota</i> (d'Urv.) P.W.Ball ex Heywood	Çalba	IA7, VIA13	EY-79
146	LAMIACEAE	<i>Stachys annua</i> (L.) L. subsp. <i>annua</i> var. <i>annua</i>	Çalba	VIA13	EY-112
147	LAMIACEAE	* <i>Stachys cretica</i> L. subsp. <i>anatolica</i> Rech.fil.	Boz çalba	IA7	OT-3555
148	LAMIACEAE	<i>Stachys lavandulifolia</i> Vahl. var. <i>lavandulifolia</i>	Çalba	VIA13	EY-976
149	LAMIACEAE	<i>Teucrium chamaedrys</i> L. subsp. <i>chamaedrys</i>	Tarla çalbası	VIA13	EY-281
150	LAMIACEAE	<i>Teucrium polium</i> L.	Tatarca otu	IA7, IIA1	OT-3574
151	LAMIACEAE	* <i>Thymus sipyleus</i> Boiss. subsp. <i>sipyleus</i> var. <i>sipyleus</i>	Kekik	IA7	OT-3561
152	LAMIACEAE	* <i>Wiedemannia orientalis</i> Fisch. & Mey.	Tarla çalbası	VIA13	EY-816
153	LILIACEAE	<i>Allium cepa</i> L.	Soğan	IB1, IB2	OT-3609
154	LILIACEAE	<i>Allium porrum</i> L.	Pırasa	IB1	OT-3529
155	LILIACEAE	<i>Allium sativum</i> L.	Sarımsak	IB1, IB2	OT-3618
156	LILIACEAE	* <i>Colchicum baytopiorum</i> C.D.Brickell	Öksüz oğlan	VIIA9	EY-614
157	LILIACEAE	<i>Colchicum szowitsii</i> Fisch. & Mey.	Öksüz oğlan	VIIA9	EY-1114
158	LILIACEAE	<i>Colchicum triphyllum</i> Kunze	Öksüz oğlan	VIIA9	EY-655
159	LILIACEAE	<i>Fritillaria pinardii</i> Boiss.	Ters lale	VIIA7, VIIA9	EY-680
160	LILIACEAE	<i>Muscari neglectum</i> Guss.	Sümbül, Arap taşığı	VIIA7, VIIA9	EY-718
161	LORANTHACEAE	<i>Viscum album</i> L. subsp. <i>album</i>	Göğelek, böğelek	VIIA1	EY-636
162	MALVACEAE	<i>Alcea pallida</i> Bess.	Gül fatma, hatmî	VIB8	OT-3648
163	MALVACEAE	<i>Malva sylvestris</i> L.	Ebegümeci	IA4	OT-3501
164	MORACEAE	<i>Morus alba</i> L.	Akdut	IB4	OT-3519
165	MORACEAE	<i>Morus nigra</i> L.	Karadut	IB4	OT-3520
166	NYCTAGINACEAE	<i>Mirabilis jalapa</i> L.	Akşam sefası	VIB8	OT-3643
167	ONAGRACEAE	<i>Fuchsia magellanica</i> Lam.	Küpeli	VIB8	OT-3631
168	ONAGRACEAE	<i>Oenothera biennis</i> Walter	Ezan çiçeği	VIB8	OT-3647
169	OXALIDACEAE	<i>Oxalis floribunda</i> Pohl ex Progel	Uyuyan kız	VIB8	OT-3636
170	PAPAVERACEAE	<i>Glaucium comiculatum</i> (L.) Rud. subsp. <i>comiculatum</i>	İt patlağı	?	EY-484

171	PAPAVERACEAE	<i>Glaucium leiocarpum</i> Boiss.	Patlak, yem haşhaşı	IVA	OT-3662
172	PAPAVERACEAE	<i>Papaver rhoeas</i> L.	Yem haşhaşı	IA1	OT-3495
173	PINACEAE	<i>Pinus nigra</i> J.F.Arnold. subsp. <i>nigra</i> var. <i>caramanica</i> (Laudon) Rehder	Çam kozalağı	IIIA	EY-562
174	PLANTAGINACEAE	<i>Plantago major</i> L. subsp. <i>major</i>	Yaraotu	IIA1	OT-3523
175	PLUMBAGINACEAE	* <i>Acantholimon halophilum</i> Bokhari	Kedi geveni	?	EY-97
176	PLUMBAGINACEAE	<i>Acantholimon ulicinum</i> (Willd. ex Schult.) Boiss. subsp. <i>ulicinum</i> var. <i>ulicinum</i>	Geven	?	EY-308
177	POACEAE	<i>Bromus tectorum</i> L.	Yepelek	IVA	EY-805
178	POACEAE	<i>Cynodon dactyylon</i> (L.) Pers. var. <i>dactyylon</i>	Ayrıkotu	VIIA1	OT-3554
179	POACEAE	<i>Hordeum murinum</i> L. subsp. <i>murinum</i>	Kilotu	IVA	OT-3534
180	POACEAE	<i>Hordeum murinum</i> L. subsp. <i>glaucum</i> (Steud.) Tzvelev	Yepelek	IVA	OT-3499
181	POACEAE	<i>Hordeum vulgare</i> L.	Arpa	IB4, IVB	OT-3586
182	POACEAE	<i>Phragmites australis</i> (Cav.) Trin ex Steud	Kamış	VA3	OT-3675
183	POACEAE	<i>Stipa arabica</i> Trin. & Rupr.	Kılamaç	VIA8	EY-32
184	POACEAE	<i>Stipa barbata</i> Desf.	Kılaç	VIA8	OT-3562
185	POACEAE	<i>Taeniatherum caput-medusae</i> (L.) Nevski subsp. <i>crinitum</i> (Schreb.) Melderis	Yepelek	IVA	OT-3677
186	POACEAE	<i>Triticum aestivum</i> L.	Buğday	IB4, IVB	OT-3583
187	POACEAE	<i>Zea mays</i> L.	Mısır	IB4, IVB	OT-3516
188	POLYGONACEAE	<i>Atraphaxis billardieri</i> Jaub. & Spach var. <i>billardieri</i>	Kurt çalısı	VA4	OT-3513
189	POLYGONACEAE	<i>Polygonum baldschuanicum</i> Regel.	Çoban değneği	VIA8	OT-3581
190	POLYGONACEAE	<i>Polygonum setosum</i> Jacq.	Kuzu kulağı	IA1, IVA	OT-3558
191	POLYGONACEAE	<i>Rumex acetosella</i> L.	Ekşi kuzukulağı	IA1, IIA1	OT-3492
192	POLYGONACEAE	<i>Rumex crispus</i> L.	İlibade	IVA	OT-3488
193	POLYGONACEAE	<i>Rumex scutatus</i> L.	İlibade	IA1	EY-99
194	PORTULACACEAE	<i>Portulaca oleracea</i> L.	Semizotu	IA1	OT-3600
195	PRIMULACEAE	<i>Cyclamen persicum</i> Sibth. & Sm.	Sıklamen	VIB8	OT-3639
196	PRIMULACEAE	<i>Primula obconica</i> Hance	Onbiray çiçeği	VIB8	OT-3627
197	PRIMULACEAE	<i>Primula vulgaris</i> Huds. subsp. <i>vulgaris</i>	Sarı menekşe	VIA8	EY-681
198	RANUNCULACEAE	<i>Adonis flammea</i> Jacq.	Çörekotu	IIA1	OT-3545
199	RANUNCULACEAE	<i>Ceratocephalus falcatus</i> (L.) Pers.	Niyet çiçeği	VIA18	EY-667

200	RANUNCULACEAE	<i>Consolida orientalis</i> (Gay) Schröd.	?	IVA	OT-3517
201	RANUNCULACEAE	<i>Nigella arvensis</i> L. var. <i>glauca</i> Boiss.	Çörekotu	IA4	OT-3590
202	RANUNCULACEAE	<i>Ranunculus arvensis</i> L.	Su pıtırığı	?	EY-812
203	RESEDACEAE	<i>Reseda lutea</i> L. var. <i>lutea</i>	Ezentere	IA1, IVA	OT-3481
204	ROSACEAE	<i>Amygdalus orientalis</i> Mill.	Badem	IA4	EY-550
205	ROSACEAE	<i>Armeniaca vulgaris</i> Lam.	Kayısı	IB4, IB9	OT-3541
206	ROSACEAE	<i>Cerasus vulgaris</i> Mill.	Vişne	IB4, IB9	OT-3543
207	ROSACEAE	<i>Cotoneaster nummularia</i> Fisch. & Mey.	Süpürge, kurt çalısı	VA4	EY-559
208	ROSACEAE	<i>Crataegus monogyna</i> Jacq. subsp. <i>monogyna</i>	Kızılıçık	IA4	EY-544
209	ROSACEAE	<i>Crataegus orientalis</i> Pall. ex Bieb. var. <i>orientalis</i>	Alıç	IA4	OT-3685
210	ROSACEAE	<i>Cydonia oblonga</i> Mill.	Ayva	IB4, IB9	OT-3540
211	ROSACEAE	<i>Malus sylvestris</i> Mill.	Elma	IB4, IB9	OT-3537
212	ROSACEAE	<i>Mespilus germanica</i> L.	Döngel, muşmula	IB4	OT-3577
213	ROSACEAE	<i>Persica vulgaris</i> Mill.	Şeftali	IB4	OT-3542
214	ROSACEAE	<i>Prunus x domestica</i> L.	Erik	IB4, IB9	OT-3538
215	ROSACEAE	<i>Pyrus communis</i> L. subsp. <i>communis</i>	Armut	IB4, IB9	OT-3539
216	ROSACEAE	<i>Pyrus elaeagnifolia</i> Pall. subsp. <i>elaegnifolia</i>	Dağ armudu, ahlat	IA4, IIIA	OT-3576
217	ROSACEAE	<i>Rosa canina</i> L.	Kuşburnu, itburnu	IA7	OT-3684
218	ROSACEAE	<i>Rubus discolor</i> Weihe & Nees	Karatut, böğürtlen	IA4	OT-3551
219	ROSACEAE	<i>Sorbus umbellata</i> (Desf.) Fritsch var. <i>umbellata</i>	Öküz götü	IIIA	EY-590
220	RUBIACEAE	<i>Galium verum</i> L. subsp. <i>verum</i>	Dil kanatan	?	EY-808
221	RUBIACEAE	<i>Rubia tenuifolia</i> d'Urv. subsp. <i>donietii</i> (Griseb.) Ehrend. & Schönbr.-Tem.	Kökboyası	VA1	OT-3521
222	SALICACEAE	<i>Populus nigra</i> L. subsp. <i>nigra</i>	Kavak	VIB1, IIIB, IVB	OT-3510
223	SALICACEAE	<i>Salix alba</i> L.	Söğüt	VB3, VB5	OT-3512
224	SCROPHULARIACEAE	<i>Antirrhinum majus</i> L.	Kuş ağızı	VIB8	OT-3652
225	SCROPHULARIACEAE	* <i>Linaria genistifolia</i> (L.) Mill. subsp. <i>confertiflora</i> (Boiss.) P.H.Davis	Sarı yonca	?	EY-54
226	SCROPHULARIACEAE	<i>Scrophularia xanthoglossa</i> Boiss. var. <i>decipiens</i> (Boiss. & Kotschy) Boiss.	Ezentere	?	EY-248
227	SCROPHULARIACEAE	* <i>Verbascum cheiranthifolium</i> Boiss. var. <i>obtusiusculum</i> Hub.-Mor.	Siğir kuyruğu	VIA13	OT-3563
228	SCROPHULARIACEAE	<i>Verbascum glomeratum</i> Boiss.	Siğir kuyruğu	VIA13	EY-113

229	SOLANACEAE	<i>Capsicum annuum</i> L.	Biber	IB4, IB8	OT-3614
230	SOLANACEAE	<i>Hyoscyamus niger</i> L.	Vandibi	VIIA4	EY-839
231	SOLANACEAE	<i>Lycopersicon esculentum</i> Mill.	Domatis, domates	IB4, IB9	OT-3533
232	SOLANACEAE	<i>Solanum tuberosum</i> L.	Guppil, kumpir, patates	IB2, IVB	OT-3528
233	TYPHACEAE	<i>Thypha angustifolia</i> L.	Gindıra, karnış	VIA8	OT-3663
234	URTICACEAE	<i>Urtica dioica</i> L.	Iskırgı	IA7, IIA1	OT-3494
235	VIOLACEAE	<i>Viola occulta</i> Lehm	Menekşe	VIA8	EY-709
236	VIOLACEAE	<i>Viola odorata</i> L.	Mor menekşe	VIA8	EY-671
237	VIOLACEAE	<i>Viola wittrockiana</i> Gams.	Hercai	VIB8	OT-3644
238	VITACEAE	<i>Parthenocissus quinquefolia</i> (L.) Planch.	Amerikan sarmaşığı	VIB8	OT-3626
239	VITACEAE	<i>Vitis vinifera</i> L.	Asma	IB1, IB4	OT-3518
240	ZYGOPHYLLACEAE	<i>Peganum harmala</i> L.	Üzerlik	IA4, IIA1	OT-3511

Not: Cins/Tür adı kolonunda * işaretiyle belirtilen bitkiler endemiktir.

ÖZEL KONU:
AKDENİZ VE ÇEVRESİNDE TARİHİ BAHÇE
VE PARKLAR

SPECIAL SECTION:
HISTORIC GARDENS AND PARKS IN AND AROUND THE
MEDITERRANEAN

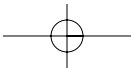
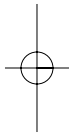
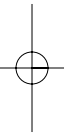
Özel Konu Editörü / *Special Section Editor*

Aygül AĞIR

Editör Yardımcıları / *Assistant Editors*

Birge YILDIRIM
M. Çağhan KESKİN
M. Kaan SAĞ

AKDENİZ VE ÇEVRESİNDE TARİHİ BAHÇE VE PARKLAR SEMPOZYUMU

SYMPOSIUM OF THE HISTORIC GARDENS AND PARKS IN AND AROUND THE MEDITERRANEAN

Aygül AĞIR

SUNU

ICOMOS-IFLA Bilimsel Komitesi her yıl farklı bir ülkede toplanmaktadır. Kültür başkenti olması dolayısıyla 2010 yılı toplantısının İstanbul'da gerçekleştirilmesi önerisi uygun bulunmuş ve Bilimsel Komite 4-7 Ekim 2010 tarihlerinde İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi'nde geniş katılımlı yıllık genel toplantısını gerçekleştirmiştir. Toplantı kapsamında, 4 Ekim 2010 tarihinde "Akdeniz ve Çevresinde Tarihi Bahçe ve Parklar" (*Historic Gardens and Parks in and around the Mediterranean*) başlıklı bir sempozyum düzenlenmiştir. Sempozyuma farklı ülkelerden çoğu ICOMOS-IFLA üyesi 13 uzman bildirileri ile katkıda bulunmuşlardır. 2010 yılı ICOMOS Türkiye Başkanı Nur Akın açılış konuşması ile, Nurhan Atasoy, Deniz Mazlum, Hermann van den Bossche ise oturumları yöneterek sempozyumun verimli geçmesini sağlamışlardır. Sunulan bildirilerin bilim dünyasında kalıcılığını sağlamak üzere TÜBA-KED dergisinin 9. Sayısının özel dosyası, söz konusu sempozyumun bildirilerine ayrılmıştır.

Dört oturum olarak programlanan sempozyumun ilk oturumu, "Akdeniz Özelliği" (*Mediterranean Character*) başlığı ile üç konuşmacının katkısı ile gerçekleştirilmiştir. Oturumun ilk konuşmacısı Mónica Luengo, Akdeniz ve çevresinde tarihi bahçe ve parklar üzerine kapsamlı bir "Giriş" konuşması gerçekleştirmiştir. Luengo'nun konuşmasını Cristina Castel-Branco'nun Portekiz bahçelerinde su tedarik sisteminin tarihi ile ilgili konuşması izlemiştir. Aynı oturumun üçüncü konuşmacısı Bahar Başer, İstanbul'un florası hakkında bilgi vermiştir.

İkinci oturum, "Türkiye'den Bahçeler ve Kültürel Etkileşim" (*Gardens from Turkey and Cultural Interactions*) başlığı ile gerçekleştirilmiştir. Bu oturumun ilk konuşmacısı Scott Redford, Alanya'daki Selçuklu bahçelerini araştırmacıların bilgisine sunmuştur. İkinci konuşmacı İlknur Kolay, Süleymaniye Külliyesi'nde açık alan tasarımı ile ilgili araştırmasını aktarmıştır. Eeva Ruoff ve Olga Bašeová, sunumlarında Avrupa bahçelerindeki Türk etkisini işlemişlerdir.

Üçüncü oturum, "İtalya'dan Bahçeler" (*Gardens from Italy*) konusuna ayrılmıştır. Oturumun ilk sunumunun konusu olan Venedik'te özel mülkiyet bahçeleri, Margherita Azzi Visentini tarafından sunulmuştur. Renata Lodari, İtalya'nın kuzeyinde Maggiore Gölü'nün villa ve bahçelerinin kültürel peyzaj etki-

sini ve koruma sorunlarını araştırmacılara aktarmıştır. İtalyan bahçelerine ayrılan oturum, Alberta Campitelli'nin Vatikan bahçelerini işlediği sunumuyla sona ermiştir.

Sempozyumun son oturumu “Fransız Bahçe Kültürü’nün Etkisi” (*The Impact of French Garden Culture*) üzerine gerçekleştirilmiştir. Bu oturumda Evşen Özgen, 18. Yüzyıl Osmanlı bahçe kültüründe, özellikle Sa’dâbâd tasarımında Fransız bahçelerinin etkisini tartışmıştır. Özgen’in ardından Benoit Fondu, 1900’lerin sonunda Mısır’da çalışan Fransız ve Belçikalı peyzaj mimarlarını tanıtmıştır. Oturumun son konuşmacısı Sugio Shintaro, Andre Le Nôtre’un Fransız bahçesi kavramının oluşmasındaki etkisi üzerinde durmuştur.

Sempozyum bildirilerine ek olarak, Akdeniz bahçelerinin tasarımında etki alanlarından biri olan İran bahçeleri ile ilgili bir makale de dosyaya dahil edilmiştir. Homa Irani Behbahani ve Fakhri Khosravi’nin birlikte hazırladıkları makale konunun irdelenmesine katkı sağlamıştır.

Farklı ülkelerden uzmanların ortak emeği ile gerçekleştirilen Akdeniz ve Çevresinde Tarihi Bahçe ve Parklar Sempozyumu, TÜBA-KED Özel Dosyası, uluslararası ortamda bahçe ve park tarihi konusunda “bir başvuru eseri” niteliğindedir. Katkıda bulunan tüm uzmanlara teşekkür ederim.

Teşekkür

ICOMOS-IFLA İstanbul 2010 toplantısının gerçekleştirilmesinde katkı sağlayan T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, İTÜ Rektörlüğü, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İTÜ Geliştirme Vakfı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi ile 2010 İstanbul Kültür Başkenti Ajansı’na teşekkür ederim.

Deniz Mazlum, Senem Deviren, Bahar Başer, Ebru Erbaş, M. Çağhan Keskin, M. Kaan Sağ ve Birge Yıldırım toplantının sorunsuz olarak planlanması ve gerçekleştirilmesine katkıda bulunmuşlardır. Kendilerine çok teşekkür ederim.

Ayrıca, toplantının gerçekleştirilmesi ile ilgili desteklerinden ötürü ICOMOS-IFLA Başkanı Mónica Luengo ve Sekreter üye Marie-Jeanne Geerts’e de teşekkür borçluyum.

HISTORIC GARDENS AND PARKS IN AND AROUND THE MEDITERRANEAN. AN INTRODUCTION

AKDENİZ VE ÇEVRESİNDE TARİHİ BAHÇE VE PARKLAR. GİRİŞ

Mónica LUENGO

Keywords - Anahtar Sözcükler:

Parks, gardens, landscapes, Mediterranean, history

Parklar, bahçeler, peyzaj, Akdeniz, tarih

ABSTRACT

As introduction to the Symposium, the text explores the character of the Mediterranean landscape, its parks and gardens, their common historical roots, and some of the main influential factors such as the climate, the botanic elements and the hydraulic techniques that have had as a result the prototypical Mediterranean pleasure parks and gardens.

ÖZET

Sempozyuma bir giriş olarak yazı, Akdeniz peyzajı, parkları ve bahçelerinin karakterini, ortak tarihi köklerini, sonuç olarak prototipik Akdeniz keyif park ve bahçelerini ortaya çıkaran iklim, botanik unsurlar ve hidrolik teknikler gibi bazı ana etkileyici faktörleri araştırmaktadır.

On behalf of the International Scientific Committee on Cultural Landscapes ICOMOS-IFLA, and as its president, I would like to thank all the institutions engaged in the organization of the Seminar on Historic Gardens and Parks in and around the Mediterranean: the Ministry of Culture and Tourism of Turkey, the Istanbul Technical University Rectorate, the Faculty of Architecture (especially Dean Prof. Dr. Orhan Hacıhasanoğlu), the Istanbul Technical University Development Foundation, the

Chamber of Architects of Turkey, Istanbul Branch, the Istanbul Metropolitan Municipality, Icomos Turkey, Istanbul 2010 European Capital of Culture Agency and very especially our colleague Aygül Ağır and all her team who have worked so hard to prepare this interesting conference and the International Scientific Committee on Cultural Landscapes ICOMOS-IFLA annual meeting. We deeply appreciate the TÜBA-KED Turkish Academy of Science, Journal of Cultural Inventory for the pub-

lication of the Symposium papers and hope that this publication will contribute to continue the research of a cultural heritage as important as our historic parks, gardens and all types of cultural landscapes.

My colleagues will present scholarly research and detailed studies on different parks and gardens, but I was asked to introduce the question: what do we mean by **Mediterranean**?

Are there common features for these landscapes, parks and gardens? Do they have a common denominator, factors that make explicit their Mediterranean character? Are these factors the plants, the hydraulic techniques or the design? or is it intangible values that they share? It is indeed a fascinating subject that has been studied by scholars, historians, scientists, etc. who have wondered since early times about it (Fig. 1).

“The Mediterranean landscape is a compelling theme in Western culture, and might be considered more than a reality, an abstraction [...]: a privileged landscape, natural and spontaneously beautiful. This is the heritage of a romantic vision, especially from Northern Europe who admires it less for what it is than for what it represents: a place for poetry, for dreams, a melting pot of civilizations and previously, the land of a mythical golden age, a place untouched that the gods have given to men who would partly “tame” it by spreading their brilliant civilization.” (Benzi and Berliocchi 1999: 7). Other authors, such as Luginbühl, agree on the Mediterranean landscape as paradise: “The peoples inhabiting the Mediterranean basin were able to invent an idealized place, a landscape of delight and harmony, inspired by the landscape they cultivated and from where they obtained their aliments, it was the *paradeisos* of ancient Greece, “a mythical dream of a fertile nature in which man lives in harmony with other natural, where everything is perfume, softness and sensuality ... The idealized part of the Mediterranean landscape illustrates the urgent need for dreams, one of its inventions, the garden, is undoubtedly the most representative of its materialization.” (Luginbühl 1992: 25). The Mediterranean landscape is a quintessential scenery, beautiful and powerful, an ancestral landscape inhabited by gods and men, a wonderful combination of nature and culture.

Indeed the classics already wondered about this mysterious sea and have an essential role in the way that the Mediterranean has been conceived. Socrates said: “We inhabit a small portion of the earth... living round the sea like ants and frogs round a pond”. Both Greek and Romans claimed the sea as its own and “from the time of Plato and Aristotle, the Greeks referred to the Mediterranean as the “Sea over by Us”; the Romans more simply came to regard it as *Mare Nostrum*, “Our Sea”. The claim of the Romans to “their” sea was part of a political and cultural process by which they progressively defined the place of Rome at the heart of an Inhabited World with the Mediterranean at its centre.” (Horden and Purcell 2000: 11-12).

Saint Isidore of Sevilla, who may be considered as the last of the classical scholars, living in that glamorous 6th century Sevilla, used in his *Etymologies* the term referred to the Mediterranean and thus it continued in many historical, cultural or geographical texts becoming more and more synonymous to a distinct and refined character, a continuity linked to the classic civilisations and to an environment that was a result of the interaction of nature and human factors. The Arab geographers also considered it as a unity, and deep into the Early Middle Ages there was still the idea of a distinct character of its own, an understanding of the whole, that became a common concept in different and well-known literary works.

An increasing concept of “the Mediterranean” as a whole region with a particular character arose as time passed and historical and geographical, social, economic and cultural factors were studied and taken into account. Art played also an important role in the mystification of the Mediterranean landscape, reflection of a lost Arcadia as depicted in the paintings of Salvator Rosa or Claude Le Lorrain (just to name some of the best known examples) that were to become the source of inspiration for the “natural” English landscape garden that swept throughout Europe in the 18th century (Fig.2).

Even relating to science, in the late 18th century, Edward Forbes said: “Who that has ever visited the borders of this classic sea, has not felt at the first sight of its waters a glow of reverent rapture akin to devotion, and an instinctive sensation of thanksgiving

ing at being permitted to stand before these hallowed waves? All that concerns the Mediterranean is of the deepest interest to civilized man, for the history of its progress is the history of the development of the world; the memory of the great men who have lived and died around its banks; the recollection of the undying works that have come thence to delight us for ever; the story of patient research and brilliant discoveries connected with every physical phenomenon presented by its waves and currents, and with every order of creatures dwelling in and around its waters. The science of the Mediterranean is the epitome of the science of the world." (Wilson and Geikei 1861: 279).

But as refers to modern historians, the notion and deeper studies had to wait until Jakob Burckhardt who said in 1959: "The continuum is magnificent. The peoples around the Mediterranean and over to the gulf of Persia are really one animate being" (Burckhardt 1959: 23). However it was Fernand Braudel, the great historian of the Mediterranean, who in his first and influential work *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, explained: "Two major truths have remain unchallenged. The first is the unity and coherence of the Mediterranean region. I retain the firm conviction that the Turkish Mediterranean lived and breathed with the same rhythms as the Christian, that the whole sea shares a common destiny... And the second is the greatness of the Mediterranean..." (Braudel 1972:14). He insists on the distinct character and the continuity in later works, and says: "But what is the Mediterranean? A thousand things at once. Not a landscape but innumerable landscapes. Not a sea, but a succession of seas. Not one civilization, but civilizations piled on one another Everything, because the Mediterranean is an ancient crossroads. For thousands of years everything has merged on him, tangling, adding to its history: humans, animals, vehicles, goods, craft, ideas, religions, lifestyles. Even plants." (Braudel 1989: 8).

Other major studies like the more recent work of Horden and Purcell, *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History*, have emphasized the history of the relationship between people and their environment in the Mediterranean region over some 3,000 years, considering in the regional study a long time scale and many diverse components some as

obvious as its history or geography but others less frequent such as the environmental and technological changes, the religious characteristics, social anthropology, scientific reports, etc. that explain the distinctiveness of the Mediterranean region.

There is a whole series of physical features common to the lands around the Mediterranean basin: the climate, characterized by abundant sunshine and warm to hot, dry summers and mild rainy winters, on which the sea has a climatic effect; its physical geographical features, that divide into two main basins, with shores chiefly mountainous, with little variation in tides. Strong local winds, such as the hot and dry sirocco from the south and the cold, dry mistral from the north; it is a region that supports characteristic Mediterranean forests, woodlands, and scrub vegetation. It has been well known as the area for the natural distribution of the olive groves and covers portions of three continents, Europe, to the North, Asia to the East and Africa to the south. Currently the Mediterranean-rim countries hold around 400 million people, and 135 million of them live on the Mediterranean coast.

But there is something more than these physical peculiarities and that is more difficult to define, that is the relationship of man to environment, and again Braudel seems to have the answer: "Both in its landscape physical and human landscape, the Mediterranean is a crossroads, the extravagant Mediterranean appears, however, in our memories as a coherent image, as a system where everything is mixed and reorganized in an original unit. How to explain this apparent unity, this deep being of the Mediterranean? We will have to try and try again. Explanation is not only that nature has worked well in this regard, it is not only the man who has united everything stubbornly; it is simultaneously both the gifts, or curses, of nature [...] and yesterday, as today, the many efforts of men. That is, an endless amount of chances, accidents, and continuous successes." (Braudel 1989: 10).

It has been the focus of prolonged attention from many different angles such as the mentioned characteristics of the Mediterranean landscape and environment, or its political, cultural, economic and historical past. The first ones, since early times, have been signalled in the descriptive tradition and since

Homeric epics the agriculture of olive and vine is very present; in addition to its unique climate, the Mediterranean has the characteristic of presenting a space fragmented into plains, plateaus and hill and mountain reliefs separated by rivers with irregular flow, in many islands with a harsh relief. In the Mediterranean, the fragmentation of space and terrain cause a variety of unique landscape situations related to botanic types and plant associations, conditioned by the microclimate of the site, the topography and soil, thus geology... an astonishing richness and originality as a result of the diversity of landforms, soils and microclimates. But the Mediterranean has not always been a paradise; man has struggled and constructed the landscape in a never-ending story. This difficult conquest began long ago and there are testimonies in clever hydraulic systems that have left their footprint and can still be seen in all regions around the lands that surround this mythic sea (Fig.3).

But above all, the hegemony of Rome, and its imposition of the values and ideology of a Graeco-Roman elite, has given rise to perhaps the most resonant of Mediterranean images –that of the region as the homeland of classical culture. Polybius, the Greek historian, describes the beginnings of that process of unification, and says: “as a result of Rome’s conquests, it is as if history has come to acquire an organic unity and the doings of Italy and Libya are woven together with those of Asia and Greece, and the outcome of them all tends towards one end.” And from then on there is a common conviction that the Mediterranean region exhibit a certain Mediterranean character, set apart from that of northern Europe, that, “results from the paradoxical coexistence of a milieu of relatively easy seaborne communications with a quite unusually fragmented topography of microregions in the sea’s coastlands and islands” (Horden and Purcell 2000:xix).

The Mediterranean can be considered as huge complex of sea paths and sea lines that provided communication, a whole circulation system that becomes, as defined by Braudel a “space-movement” (Braudel 1989), that enables different regions to grow and develop thanks to the exchange of products throughout all the different civilisations that grew around its shores, from Mesopotamia to Venice or from the Cairo to Seville in more than its ten millennia history.

Many clichés have arisen around this sea that has seen for centuries the same occupation of the land. Ruskin was very eloquent: “for the most part a great peacefulness of light, Syria and Greece, Italy and Spain, laid like pieces of gold pavement into the sea-blue” or Goethe, “Do you know the land where the lemon trees blossom.. a soft wind blows from the blue sky...”.

This particular atmosphere may be seen in the Mediterranean rural landscapes that can be distinguished and divided thanks to the terrain, type of management, irrigation and terracing earthwork in four main groups (Albertini 2009:17-18):

- landscape of open plains, fields of small extent, as in Provence
- the landscape of enclosures designed to prevent unauthorized livestock on the plains, such as annual crops, and orchards in Anatolia
- the landscape of terraces that are most typical of the Mediterranean, as in Cinque Terre
- the huertas, irrigated plains frequently divided into small farms run on highly intensive models, as in Valencia.

Bratina explains that “the Mediterranean landscape heritage is typologically diverse and the influence of different cultures can be seen through history...” (Bratina 2010: 21) and points out as its characteristics the sea, the climate, the flora and fauna -considering the Mediterranean basin as a biodiversity hotspot- the activities that were carried out -especially the maritime navigation and agriculture- and the Mediterranean cultural elements such as the vernacular architecture, and the practices and customs. All these factors converged in the formation of its landscapes.

These landscapes were the source for most of the parks and gardens that were imagined and built around this inspirational sea, together with the clever use of water. The Mediterranean farmer was an engineer and an architect who learnt through the ages how to use the scarce resource of water. In the Mediterranean climate, the single most vital resource for man, the producer, as well as the most

capricious, is water. And water has been managed in a bewildering variety of ways throughout the different periods. The most important way of responding to the constraints of the Mediterranean environment is not to attempt to overcome them, but to adjust to their full intricacy, suiting the means of production to the subtlest complexities of the ecology. From ancient farming techniques, enriched with the contribution of people passed through this crossroads of the world, the Mediterranean gardens reflect both the conditions of nature, and the social, artistic, scientific and technical history, as well as the particular genius of some creators.

“One may wonder why the Mediterranean basin is one of the rare regions where the art of gardening has been part of all civilizations which have succeeded for millennia? For two main reasons: because the maintenance of vegetation, nurturing, protective or decorative, is an art [...] and because here converge, plants from the North and those of Africa and the East conveyed by the great migrations millennia. But also thanks to the miracle of water, that is both a miracle of nature and of human wisdom”(Georges 1981: 5).

The Mediterranean basin has generated its own landscaped archetype, a model exported abroad, immortalized by artists, writers or photographers, as we can read in the poetry of Fray Luis de León, in his poem *The Life Removed*, where he follows the *beatus ille* theme introduced by Horace:

“Upon the bare hillside
An orchard I have made with my own hand,
That in the sweet Springtide
All in fair flower doth stand
And promise sure of fruit shows through the land.

And, as though swift it strove
To see and to increase that loveliness,
From the clear ridge above
A stream pure, weariless
Hurrying to reach that ground doth onward press;

And straightway in repose
Its course it winds there tree and tree between,
And ever as it goes
The earth decks with new green
And with gay wealth of flowers spreads the scene.”

The first projects to capture water took place along the shores of the great rivers of the Middle East: the Tigris, the Euphrates and the Nile. In this desert environment, both the dramatic swelling of the rivers and extended droughts made the liquid element a defining factor of daily life for the inhabitants of these regions. There is evidence that some 7,000 years ago the water stored in the wells of Jericho was distributed by simple canals dug in the sand and rock. Canals would later be replaced by hollow tubes made of ceramic, wood, metal, or even plants.

The popular myths revolved around water. The Garden of Eden was described in several different religions. Mystical texts such as the Bible and the Koran present the idea of a paradise garden, the Eden planted by God, as can be read in the Genesis:

“Thus the heavens and the earth were completed in all their vast array.... By the seventh day God had finished the work he had been doing; now no shrub had yet appeared on the earth and no plant had yet sprung up, for the Lord God had not sent rain on the earth and there was no one to work the ground, but streams came up from the earth and watered the whole surface of the ground. Then the Lord God formed a man... Now the Lord God had planted a garden in the east, in Eden; and there he put the man he had formed. The Lord God made all kinds of trees grow out of the ground—trees that were pleasing to the eye and good for food... A river watering the garden flowed from Eden; from there it was separated into four headwaters... The name of the first is the Pison... The name of the second river is the Gihon;... The name of the third river is the Tigris; it runs along the east side of Ashur. And the fourth river is the Euphrates.”

The Greeks and the Hebrews also showed a love of gardens in their mythology, as we can see in the description of the Garden of Hesperides where golden flowers are glowing, or the lesbian garden of the Nymphs described by Sappho, with a clear cool fountain. Many descriptions of gardens can be read in all ancient literature and poetry, and found in a multiple variety of authors such as Hermogenes, Libanios, Homer, Athenaeus of Naucratis, Xenophon, Quintus Curtius, Apollonius of Rodas, Aristotle, etc. (Martínez 2008).

The great hydraulic enterprise of antiquity took place in Egypt, along the banks of the Nile. The entire valley around the Great River was defined by the flood calendar. Water was retained in large artificial lakes and then distributed by an extensive network of canals that were carefully guarded and meticulously maintained. The *shaduf*, a hydraulic ingenuity brought from Mesopotamia, extracted water from the canals and pools allowed easy irrigation of gardens (Fig.4).

The Romans revolutionized hydraulics with the construction of aqueducts, the paradigmatic monument of imperial Roman power. Hellenic cities had already supplied themselves with water by means of constructions that were precursors to the aqueducts. Multiple texts and abundant archaeological remains give us precise knowledge of the elements that composed the hydraulic engineering network that fed the cities and gardens of the Roman Empire. The predominance of water illustrated Roman dominance over a known world. Political power and territorial organization were strengthened and ensured by power over water, the source of life, and by ensuring its supply to cities even in times of drought. This was possible thanks to the aqueducts that carried water in from far off sources and springs.

“Water for pleasure” was as important as its utilitarian aspect. Aqueducts provided water to kitchens and baths, as well as to pools, fountains, *nymphaeas* and gardens. Water became superfluous and refined, a sign of progress. It was used for adorning palaces and villas and inspired the creation of gardens and *viridarium*, which were irrigated by pipe works that can be seen in archaeological excavations today. One such example is the small *viridarium* of the Vetti house in Pompeii.

Gardens extended from the heart of the *domus* to the country villas and were equipped with hydraulic devices including spouts, automata and water clocks. All this technical perfection enriched the world of gardens, giving wings to fantasy that overflowed in a display of sophistication and delicacy, as in the Tuscan villa of Pliny. But the villa among villas, the “queen of imperial villas”, was Hadrian’s imperial palace at Tivoli, with its Maritime Theatre. It had a circular pavilion located on a small island in the pool.

Overlaid with precious marble, water ran down over its dome forming a fine curtain that isolated the Emperor and provided refreshment on warm summer days (Fig. 5).

In his magnificent work, *Les maîtres de l’eau. Histoire de l’hydraulique arabe*, Mohammed El Faïz explains the Mesopotamian origins of the hydraulic techniques that gave the Arab world mastery and dominion over water systems. Their ingenuity transformed the most arid land into paradisiacal oases throughout the Mediterranean Basin. These water supply systems were decisive in the establishment and organization of cities such as Marrakesh, Elche, Bam, or the *aflaj* in Oman. Their specialized technique overcame climatic conditions and took civilization to a golden age in the use of water as the quintessential element of pleasure and ornamentation.

One of the examples cited by El Faïz was the water supply to the city of Toledo in Spain. The hydraulic experts of al-Andalus conceived a water wheel capable of elevating water more than forty meters above the Tagus River. Thanks to this hydraulic engineering, Toledo also boasted the King’s Garden, located along the River, with a pond and in the middle of it was a pavilion with a glass dome from which the water flowed as a liquid veil. Both Hadrian and Al-Ma’mun, thousands of miles and millennia apart, enjoyed a very similar feature in their garden, both protected from the scorching sun and surrounded by water...

The extremely complex world of Islamic gardens has produced some of the most beautiful examples of aesthetic, artistic or sensorial water use, which brought the Arab back to the oasis, to paradise. The Koran says: “those who believe and do good works, we shall make to enter into gardens, below which rivers will flow, eternally for them”. Arab engineers created hydraulic marvels for gardens, such as that described by Maqrizi in the palace of the city of al-Qatai. There, “the trunks of the palm trees [were covered] with a beautiful golden copper, while between the layers of copper and the palm tree trunks were lead tubes through which water flowed from the tops of the palm trees to a basin that would overflow to irrigate the rest of the garden...”

The Muslims have always prided themselves in the science of irrigation. The Muslim garden is in fact determined by the irrigation system. "Since planted areas must be methodically flooded in rotation, they are laid out in squares of identical size, with the trees lined up in a regular fashion. Between the cultivated plants elevated paths have been laid in straight lines in order to allow dry passage on foot and at the same time limit and guide the flooding. The water distribution mechanism always performs in them an important role" (Galleotti 1926) (Fig. 6).

The water was handled in countless ways, conducted, emerging in jets, collected in fishponds, flowing in grottoes or leaping into a basin, thanks to clever hydraulic techniques. Like the Persian prototype, the Mediterranean gardens were for the most part formal and architectural in style, no place for winding paths or pools with sinuous outlines or natural shores. The Egyptian garden never lost the marks of its origin in conformity to the requirements of irrigation and there is an ample evidence of a highly developed garden technique in Greece, which beautified the temple groves with flower beds and fountains and converted prosaic orchard into recreation parks.

Man in the Mediterranean produced settlements of every type and size. *Rus in urbe* – the countryside within the city – was, possibly to a greater degree than in adjacent regions, prominent within major settlements right across the ancient and medieval Mediterranean, even during times of relatively high population density. The coastland began to humanise thanks to the communication systems and all kinds of villages, towns and cities sprung in the lands surrounding the sea. In the cities there were large open spaces uncultivated, agricultural land, or orchards, – in even the largest and apparently most crowded of Mediterranean cities: Pompeii, Rome, Barcelona, Milan, Cairo, etc. This description of the sanctuary of the Holy Apostles in Constantinople, includes this agricultural and productive character: "The land which lies about the Church is not only fitted for the growing of plants, and for the sowing of seed, but you may see it in trees growing to a great height and laden with fruit and with the vines which climb up on them, and crops growing under the trees,; for all the land around this Church is full of strength and rich in wheat". And the description of an oasis in Tunisia contains the same feature: "There is a city of Africa in the middle of the sand ... advan-

tagged in its soil beyond all wonder. A spring provides abundant water for a space of some three miles in each direction; it is generous,... Beneath a great palm tree here there grows an olive, beneath that a fig, under that a pomegranate, then a vine; below the vine wheat is sown, with legumes in between and here and there leaf vegetables, all in the same season, all reared beneath the shadow of another cultivated plant..." Quite extensive belts of horticultural properties surrounded ancient cities such as Rome or Alexandria, or Islamic ones such as Córdoba or Granada. These were the precedents of our historic parks.

The Mediterranean production relied on diversification between wild and cultivated animal and plant resources, intensive and extensive production; on quality of care in production, multiples varieties of animals or plants, and even weeds may be cultivated. The Mediterranean garden collects all this production in pleasure but always productive gardens, and we know that in Babylon cardamom, barley, dates and sesame grew in the gardens. Another of the characteristics of our Mediterranean landscape is that man has profoundly shaped and transformed it, especially in relation to plants. As Braudel says, "We think they are Mediterranean. But with the exception of olive trees, vines and wheat – the three of them native that appeared early in the place- all of them were born far away from the sea". (Braudel 1989: 8) And quoting Lucien Febvre he remembers that orange and lemon trees came from the Far East; tomatoes, cacti, agaves and aloes from America, eucalyptus from Australia and cypress from Persia (Fig.7)!

All these plants have adapted incredibly well to the Mediterranean landscape to the point of becoming one of the hallmarks of its parks and gardens. Even Jean Claude Nicolas Forestier speaks about the "gardens under the orange tree climate". The introduction of these new species was fundamental to the history of gardens and especially to the western gardens. The first ones in the Mediterranean basin evolved as new plants were introduced because "the very stuff of the history of gardening, from ancient Egypt to the present day, consists largely of plants that have been displaced and transplanted to new situations, that have succeeded in acclimatizing –sometimes with the help of a considerable degree of horticultural skill and care- and that have made their

way into gardens through a variety of channels – often being “improved” in some respect along the way” (Hobhouse 1994: 6).

The conquests of Alexander the Great, the splendour of the Egyptian and Roman Empire, the grandeur of the Arab world, the curiosity of the Renaissance, the discovery of the fascinating American plants, the scientific expeditions of the Age of Enlightenment, ... all contributed decisively to the transformation of parks and gardens in the Mediterranean basin.

Gardens were born in the desert in the valley of the Euphrates. Secluded and enclosed gardens where man could be protected from the outer world: a paradise, that garden which “the Lord planted eastward in Eden” was modelled upon the gardens found in all irrigated lands from Persia to Palestine and it became a prototype of the retreats of Mediterranean from Damascus, Jerusalem, and Antioch in the East to Granada in the West. Churchill points the main traditional features: “the confining wall or hedge, their seclusion and shade, their flower beds and ornamental fruit trees, their fountains and central pool, their sunken path and marble seats and colonnades, their statuary and shrubbery and the vine-grown pergola for the outdoor repast” (Churchill 1929:437).

The mild climate encouraged the maintenance of pleasure parks and gardens, keeping a succession of trees and plants in blossom all year round, but also other factors contributed, like: early concentration of population in cities, expansion of trade and the accumulation of wealth, stimulation of civilization by commerce, growth of a cultured leisure class with its concern for the amenities and luxuries of life. Gardening began at the eastern end of the basin at an early period and advanced westward in the wake of trade and colonization and thanks to the peristyles of Greek and Roman houses, the patio, one of the prototypical typologies of the Mediterranean, extended through all the regions, even transported to far away lands, as we can see all through Latin America.

Romans attained an incredible degree of brilliance in their gardens as we know from the numerous descriptions of their villas such as that described by

Collumela in his *Carmen hortorum* or Pliny the Younger on his Laurentum suburban villa and his country villa in Tuscany.

The art of gardening flourished in the Arab world and since the Islamic conquest in Spain, Cordova became a city surrounded by incredible lavish gardens until it reached the splendour of Moorish Granada (Fig.8). After the conquest, Pedro de Soto, living in Christian Granada describes his garden in a long and beautiful poem, with seven patios, with plants, statues, ponds and topiary that reproduced mythological and religious scenes for which the underlying theme was to form an allegory of Christian paradise and of the construction of the world in Genesis.

During the Renaissance, Italy built fabulous gardens and parks that benefited from trade with the Ottoman Empire with the introduction of exotic species that had been experimented in Constantinople and with the use of hydraulic techniques that had achieved a high degree of sophistication.

Through history, the Mediterranean garden is a space where nature was rearranged to display a higher artifice and fertility, as reflected in all classical texts. The Alcinous garden in the *Odyssey* ((7.112–32), is the image of this mythological and Mediterranean garden we have been looking for: “Beyond the courtyard, but near the door, stands an enormous orchard, four land measures, with a hedge on either side. Huge and richly laden trees grow there—pomegranates, pears, and apple trees with shining fruit, sweet figs, and fecund olive trees. And in this orchard no fruit gets destroyed or dies in winter time or during summer. It lasts all year long. West Wind, as he blows in, always brings some fruits to life and ripens others—pear growing above pear, apple upon apple, grapes in cluster after cluster, and fig after fig. And inside that orchard, Alcinous has a fertile vineyard planted, too. In part of it, a sunny patch of level ground, grapes are drying in the sun. In another place men are gathering up and treading other grapes. In front the unripe grapes are shedding blossoms, while others change into a purple colour. Beside the final row of vines there are trim beds with every kind of plant growing all year round. There are two springs inside—one sends its water through all the garden, and on the opposite side the other runs below the threshold of the yard,

where people of the town collect their water, towards the high-roofed palace. These glorious things were gifts from the gods to the home of Alcinous.”

Colour, light, shade, in and out, privacy, intimacy, sound, reflections, the murmur of water, the blue of the sky, ... those are some of the characteristics of

the Mediterranean garden, but there is something more, something that cannot be explained, that ensures that all of us who have been born around the Mediterranean, who have shared its light, its landscape, its sun, the sky and the waves and tides of this sea, feel at home in any of these gardens, our small private paradises.

REFERENCES

- Albertini, L., 2009.
Agricultures Méditerranéennes. Agronomie et paysages des origines à nos jours. Actes Sud.
- Benzi, F. and L. Berliocchi, 1999.
L'histoire des plantes en Méditerranée. Art et botanique. Actes Sud/Motta.
- Braudel, F., 1972.
The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Phillip II. Harper & Row.
- Braudel, F., 1989.
El Mediterráneo. El espacio y la historia. Fondo de Cultura Económica.
- Burkhardt, J., 1959.
Judgement on History and Historians, Liberty Fund.
- Churchill, E., 1929.
“Ancient Mediterranean Pleasure Gardens”, *Geographical Review* 19: 3.
- El Faiz, M., 2005.
Les maîtres de l'eau. Histoire de l'hydraulique arabe. Actes Sud.
- Gallotti, J., 1926.
Le Jardin et la maison arabes au Maroc. A. Levy.
- Georges, P., 1981.
“Jardins méditerranéens”, *Jardins de Méditerranée*. Radio Monte Carlo.
- Hobhouse, P., 1994.
Plants in Garden History. Pavilion Books.
- Horden, P., and N. Purcell, 2000.
The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History. Blackwell Publishing.
- Bratina Jurkovic, N., 2010.
Outstanding Landscapes in the Mediterranean. Thematic studies. Split, Priority Actions Programme.
- Luginbühl, Y., 1992.
“Apolíneo y dionisiaco”, *Paisaje mediterráneo*. Electa.
- Martínez, M., 2008.
“Descripciones de jardines y paisajes en la literatura griega Antigua”, *CFG(G): Estudios griegos e indoeuropeos* 18.
- Wilson, G., and A. Geikie, 1861.
Memoir of Edward Forbes F.R.S. Macmillan and Co.

Fig. 1. La Valletta, Malta (photo of the author)

Fig. 3. Ruins of Jerash, Jordania (photo of the author)

Fig. 2. Claude Le Lorrain, *Aeneas at Delos*, 1672. (National Gallery, London)

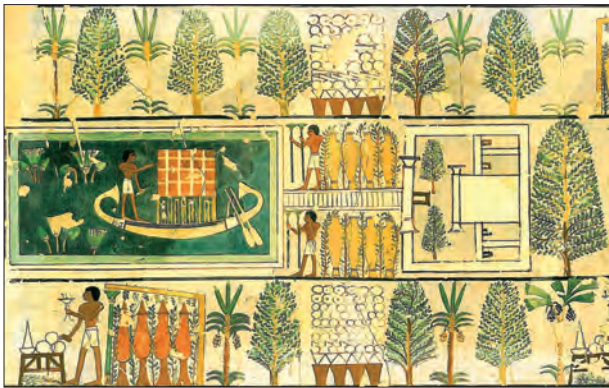

Fig. 4. Wall painting from Tomb of Minnakhte (Metropolitan Museum of Art, New York)

Fig.5. Peristyle roman garden with jets, Conímbriga, Portugal (photo of the author)

Fig. 6. Generalife, Granada, Spain (photo of the author)

Fig. 7. Orange tree in Marrakesh., Morocco (photo of the author)

Fig. 8. The Alhambra, Granada, Spain (photo of the author)

THE PORTUGUESE GARDEN AND THE HISTORY OF WATER IN GARDENS

PORTEKİZ BAHÇELERİ VE BAHÇELERDE SU TARİHİ

Cristina CASTEL-BRANCO

Keywords - Anahtar Sözcükler :

Mediterranean countries, Portugal, historic gardens, water system

Akdeniz ülkeleri, Portekiz, tarihi bahçeler, su sistemi

ABSTRACT

Portugal is both an Atlantic and a Mediterranean country. In the South the climate and the landscapes are similar to those of North Africa and the irrigation during the 5 dry months is indispensable in gardens. Strategies such as subterranean dripping canals, and lifting the water from underground, collecting it in large reservoirs have been developed from early ages. During the last 3 years the restoration of water system in 11 portuguese historic gardens confirms the influence of many hydraulic systems henerited from islamic mediterranean culture. This influence fused with others will be presented.

ÖZET

Portekiz, hem bir Atlantik hem de bir Akdeniz ülkesidir. Ülkenin güneyinde iklim ve çevre Kuzey Afrika'ya benzemekle beraber bahçeler için beş ay boyunca sulama gerekmektedir. Erken çağlardan itibaren su, yeraltı suları kanalları ve damlama yöntemiyle büyük rezervuarlarda biriktirilmiştir. Son üç yıldan beri Portekiz kentinin 11 tarihi sulama sistemi üzerinde yapılan restorasyon çalışmaları, su sağlama sisteminin birçoğunun Akdeniz İslam kültürünün etkisi altında olduğunu göstermektedir. Bu çalışma kapsamında bu etki tartışılacaktır.

FOUR FEATURES OF THE PORTUGUESE GARDEN

The Portuguese garden has characteristic features that enable it to be distinguished from the gardens of other cultures (Cabral 1993: 115-128): the diversity in flowering trees and shrubs, the views, the presence of tiles and large water tanks. Four features endowing «character» and a consequence of the location of Portugal between the Mediterranean and the Atlantic and the country's socio-political and economic history. These features emerge in each Portuguese garden, whether in isolation or in combination and when all are found present they serve well to define its difference and essence.

The first feature — the diversity of flowering trees and shrubs — is determined by history and by the climate which proves propitious not only to plants from temperate regions but also subtropical zones, which both find here a perfect habitat for their growth and reproduction and renders possible this extraordinary multiplicity of flowers and foliage along the year. The history of a curious people who opened up maritime routes to other continents is reflected in their gardens through the sheer variety of trees and shrubs that Portuguese travellers and explorers have long since been bringing back and acclimatising. And when once naturalised, they become plants common to the backyards, gardens and estates of Portugal. Such cases include the camellia and loquat from Japan, the orange tree and wisteria from China, the *Lagerstroemia*, cane and *Melia azedarach* from India, the jacaranda, chilli and the *Aloysia citrodora* from Brasil and so many others able to live under the open skies in Portugal. This diversity in trees and flowering shrubs is one living legacy both of this history of maritime trading between the continents and the benign climate welcoming them.

The second facet — the views — results from the accidents of topography and, consequently, a system of urban settlement that favoured hilltops and filling them downwards thereby favouring views and great openings whether onto the sea or over valleys. Gardens have followed in this tradition and distant views are practically a given for any Portuguese garden. In around 1550, D. João de Castro was rewarded by King D. João III for his toils and sacrifices in

India with «(...)two slices of land that adjoin your Sintra estate and that peak to straddle a hilltop (...)» with extraordinary views over the castle of Moors, over to the sea and the open valley. The Quinta da Penha Verde estate, where he wished to plant «pilgrim» trees, makes full recourse of the waters of the Serra de Sintra hills and thus sublimely combining the four features of the Portuguese garden.

The history of this country and its geographic location determine the two other distinctive facets of the Portuguese garden: the presence of tiles and large water tanks. Islamic culture, with a five century duration in the lands now making up Portugal, impacted on its agriculture throughout centuries and made its mark on decorative forms, especially clear in the utilisation of tiles. Highly durable ceramic pieces, strong colours and repeated geometrical patterns, the tiles in Portuguese gardens may serve to finish all the pieces installed for ornamental impact: fountains, niches, banks, stairways, garden houses, walls, turrets and flowerbeds, even appearing in discreet rows along walls so as to reflect the waters of lakes. There have been periods when they were very much in fashion, only to fall into forgetfulness only to burst back onto the scene with even greater vibrancy. Tiles are an integral facet of Portuguese gardens, innovating originally on the Islamic tradition to put forward new forms of artistic expression and distinguishing such environments from their counterparts around the world.

Arab wisdom, particularly in the utilisation of water in agriculture was absorbed into Portuguese culture. Crucial to the survival of plants, whether in vegetable or ornamental gardens, through the four arid months of summer, water stored in cisterns and tanks, gathered from mines and extracted through complex lifting systems, is distributed around gardens in an equally varied fashion. As from the 15th century, water, even prior to fulfilling its purpose of irrigation, was placed in the service of art and deployed to create refined spaces of comfort and beauty in the Portuguese garden through its reflections of the sky and the light captured in droplets issuing forth from fountain spouts.

Joining these water based learnings was another culture and also of Islamic origins. The discovery of the maritime route to India in 1498 and the subsequent four hundred years of commercial life in India fostered contact between the Portuguese ruling classes and Mughal culture, whose taste for gardens is both well known and documented (Fig. 1). The need for large expanses of water, sacred areas and places of worship where everything is reflected and the pavilions resting over channels of water, points of repose and where water provides the centrepiece for the entire garden were all aspects impressing the Portuguese and enabling them to understand the garden as a space of constant enjoyment, whether by day or night.

The presence of water in Portuguese gardens represents the pinnacle of the different cultural heritages of the country: the need to store water for irrigation ensures the appearance of great tanks alongside the pavilions «to enjoy the cool» and walls decorated with tiles reflecting in the water, together create a feature differentiating the Portuguese garden. Examples of this intermingling of cultures appeared immediately after the point when the first Viceroys of India, on return from their great feats, set about building gardens as refuges whose overriding purpose was to establish places of calm, charm and wellbeing where these heroes of the Indias could partake of their well earned rest and leisure. Ostentatiousness and gaudy displays of power played no part in these construction programs, with examples being the estates of Bacalhoa, Penha Verde Torres, Ribafria, and Jardim do Nuncio at Penha Longa (Fig. 2).

«(...) Water in western gardens is a constant manifestation of the human soul, which in more arid climates gains in symbolic density as a sign of life and the dream of making the desert flower (...)»¹. Should we not take this rectilinear chronology into account but rather consider the evolution of the art of water in the gardens by contact, we may state that the forms taken by water in gardens as well as evolution in its usage, through culture, is due to geographic expansion with the original found in the Persian gardens that went onto influence Mediterranean cultures. The nature of the work carried out by the APJSH with the support of the EEA Grant incorporated the study and restoration of the water systems of Portuguese gardens so as to better be able

to grasp the evolution in the usage of water down through history within the scope of an international matrix stretching back to the Nile Valley.

The Origins of Water in Gardens: from Egypt to Persia

In Egypt, the water features were sited symmetrically within the layout of gardens. We know of them mostly from funereal paintings. The most complete example is the tomb of a senior official in the service of Amenhotep III, in Thebes, 1400 BC. Such constructions then appear down throughout the course of history in a range of variations revealing an emerging concept associating the quiet surface of water with the idea of repose, spiritual wellbeing and comfort. The aforementioned painting portrays a pavilion alongside water and drawing our gaze towards the water through its shadow with the humidity in the air pacifying our feelings and predisposing us towards contemplation. The Egyptian civilisation have made widespread usage of water, essentially in still and contained surface areas, to establish sacred lakes that would be supplied by channels in turn drawing upon aqueducts and small dams alongside the Nile.

When the Persians invaded Egypt in 525 BC, the walled and geometrical gardens that they found there must certainly have inspired their foundation of an art of gardening, an exuberant heritage that remains alive and has fed into other countries over the course of many centuries: the Persian garden in which water plays a primordial role. Persian culture, and within its scope, Islamic gardens expanded along the northern and southern reaches of the Mediterranean and into the Iberian Peninsula — particularly Andalusia, the Alentejo and the Algarve —, while eastwards extending as far as India — Udaipur, Agra and in Kashmir, along the banks of lake Dal. This aspect referred to by various authors divides the Persian influence in gardens into the West and the East and enables an understanding of the way in which the Iberian garden has a shared origin – in a far distant collective memory of the Portuguese – with the Mughal garden, enabled an easier absorption of the building styles found in India after 1500. «(...) It is even possible to state that the characteristics of the Portuguese garden (...) derive from the

formal models and decorative art of landscaping that was one of the bequests of these cultures (...)» (Marques 2003: 146).

The Islamic Influence in Andalusia: Water Engineering in Gardens

Gardens reminiscent of Arabian culture in Europe, in Córdoba, Granada and Seville, only provide us with a very pallid idea of the constructions embarked upon in the wake of the consolidation of Muslim positions on the Iberian Peninsula after 750 AD: *Medinat Al-Zahra*, the Alhambra and Alcazar do still provide some insight into the type of ambience existing in Muslim gardens and where water stood out as the ornamental feature attributed greatest impact. Beyond its aesthetic qualities, there is also the important evaporation effect, lowering the air temperature, raising the overall comfort level and creating pleasant and welcoming environments.

«(...) the utilisation of water never seems excessive. We find it on entering and leaving buildings, running down balustrades, reappearing in basins set into pavements, organised across successions of geometrical spaces that would never achieve completion without its presence. Stored in tanks and supplied by means able to ensure it later feeds grand fountains, its structures command the entire arrangement of the outdoor environment (...)».

In 936, Abdal-Rahman III founded Medina al-Zahara (Zangheri et al.: 381), in Córdoba, which was irrigated by a series of channels that ran alongside the pathways into flowerbeds home to aromatic plants (orange and lemon trees, pomegranates, myrtle, rosemary, etcetera) planted a metre or more below the pathways. The irrigation function was blended into the aesthetics of the myrtle patio in Alhambra, Granada, «(...) the central lake creates a mirror reflecting the building. Geometrical formality is respected to the extent that the central axis of the tank extends out of the palace through two windows that cut through the darkness of the pavilion and reflect in the water. Such a well organised result obviously does not come about by chance. It is rather the result of mastery, itself the fruit of much experimentation and experience and that well demonstrates the technical knowledge and aesthetic effects of implementation in the Muslim gardens of the

Middle East. The expansion of the Islamic world westwards brought with it a great deal of accumulated gardening knowledge, repeating the recurring motives of Paradise in these new environments (...). Henceforth, a previously overlooked trend emerged transforming usage of water into a fundamental resource for a whole range of artistic purposes. (...) The point of departure in this artistic pursuit lies in the engineering skills of Arab masters who approached water as their favoured feature and set it in motion, making it appear, jump, fall, sparkle, be collected and reappear all over again in surprising patterns. The artifice would stage its triumphal arrival and it had come to stay (...)».

In Portugal, surviving testimony is scarce but the wisdom and attraction for its aesthetic effects remained and resurged again in the 16th century following contact with Mughal India.

The Tanks and Canals in Persia that Spread to India

Persia represented the source of the experience of gardens as favourite places whether for working meetings or for contemplation, culture, leisure and courtship. Water, within this scope, represents an essential factor. «(...) The usage of water as an ornamental feature in Persian gardens started out without any form of moving water whatsoever, neither in streams nor in falls, and throughout several centuries water was deployed only in large storage tanks supplied by small distribution channels. Their designs and sizes, while evolving over time and mushrooming into multiple varieties, remained restricted to geometrical motifs, predominantly rectangular and circular, without engaging in any experimentation in hydraulic effects and pressurised waterspouts (...)».

The great driver of the expansion of Islamic culture towards India was Tamerlane, a powerful 14th century conqueror, great appreciator of architecture and in his sacking of the city of Damascus sparing only architects and glassmakers. The sublime gardens that he ordered built, which were endowed with artistic expressions of his power, exuberance and glory, influenced a number of emperors across the Middle East: «(...) The gardens of Samarkand, ordered built by Tamerlane between 1336 and 1405, became renowned due to their descriptions by Clavijo, the ambassador sent by the king of Castile and

Leon in 1404. On moving his capital here, Tamerlane ordered the building of eleven gardens within and beyond his palace, laid out in a garland pattern. Still others were then built and named after the great cities of the era, such as Cairo and Damascus. The shock and bewilderment of Clavijo must have been immense. This was the end of the Middle Ages. Nowhere in Europe did they consider gardens as integral entities to planning and building new cities and far less so those with all the exuberance of those found among the Persians (...).

The arrival of the Portuguese in southern India, in 1498 and their establishment throughout the following century, coincided with a feverish wave of garden building under the influence of Muslim architecture that had spread out of the North, due to Babur, a descendent of Tamerlane. Babur would finally conquer Delhi in 1526 and his memoirs complain of the poverty of the gardens that could be found there and across India.

«(...) Throughout the 16th century, three major empires divided up the central regions of Islam as far westwards as the Balkans through to Bengal in the East: the Ottomans, based in the Mediterranean, the Safavids in Iran and the Mughal dynasty in India. Although the three groups tended to throw up distinctive cultural domains, with clearly differentiated forms of artistic expression, all derived from the same fulcral point: Tamerlane's rule and conquests of the 14th century (...).

The Mughal Empire was founded with a succession of emperors who, over the course of four generations, would perpetuate the symbiosis between power and palaces with water gardens. «(...) For the construction of each new city, built from scratch for the glory of their founders, came artists from every corner of the empire's vast extent, Ethiopia, China, Greece. Their efforts were concentrated around projects without budgetary limits and displaying highly detailed planning (...).

Babur physically expressed the glory of his conquests through «architectonic euphoria» and, as his empire expanded eastwards, he sought out ideal places with an abundance of water for building his gardens and found in Agra, by the banks of the river Jumna, his single most favourite location. A

large walled garden, Rambagh, which is today in a state of total dilapidation, is attributed to him.

In his memories, Babur revealed an unquestionable passion for his gardens and «(...) would visit them whenever a military campaign brought him into the vicinity, appreciating the various seasons of flowering and issuing clear and precise orders as to the handling and maintenance of the vegetation (...). And as he himself affirmed: «(...) I plant gardens in each place that seems suitable to me, in each garden I plant roses and daffodils in symmetrical and exactly equal flowerbeds. Three things torment me in India: the heat, the dust and the strong winds. The construction of tanks would be one way of overcoming these three inconveniences (...)

The distinctive lines of Mughal gardens derive from Persian concepts brought in alongside Muslim culture and adapted to the climate and topography of each region. «(...) In launching this process, Babur very clearly introduced Iranian features: quadripartite spacing, the usage of running water, the formal and symmetrical layout, every aspect was first transplanted and only subsequently adapted. By the date of his death, in 1530, a school had become firmly rooted and would remain active and able to influence all cultures that came into contact with the heritage bequeathed by the great Mughals (...).

When Akbar conquered the Kashmir region (c. 1556), the fashion for building summer residences was founded and the garden played a fundamental role as «(...) within would be distributed the pavilions for sleeping, living and bathing, positioned in such a way as to represent no more than another form of adorning the garden as a whole (...)

«(...) The euphoria induced by an abundance of water enabled new variations. In Udaipur, there appeared a groundbreaking composition in which the square tank had an unreachable pavilion at its centre and as if emerging from the lake. The still water functioned as a mirror and created a place of tranquillity and meditation in perfect isolation (...).

This ornamental feature may well have guided the construction of lakes in the gardens of Portugal. The lake-pavilion solution would re-emerge in Quinta das Torres in Azeitão (c.1598), where the central lake pavilion was an absolute novelty to Europe and a distinctive badge of Portugal's ties with India.

The Portuguese and Reencountering the Muslim Art of Gardening in India

In the Hindu culture that the Portuguese would encounter in the regions of Goa, Daman and Diu, there was much that was different. Nevertheless, the architecture of the great Mughal Empire was easier to grasp and they would not have been immune to the extent of the power expressed through this apparatus of palaces and gardens, recognising and easily assimilating these originally Islamic forms of art.

Before arrival in India, and despite Arabic culture forming an intrinsic component of the pedigree of Portuguese gardens, water was not treated with any sense of grandeur with the tanks small, the channels irregular and the pavilions non-existent. Only after contact with India and Mughal architecture did the Portuguese garden gain in dimension and the recognition that it represented a fundamental piece of any architectonic innovation to establish the ornamental palace-garden-tank trilogy, while also serving to meet whatever the prevailing irrigation requirements.

It is easy to accept, whether due to the 16th century descriptions of outer spaces left by the Mughal emperors or due to the still existing remains that bear testimony to the splendour of these gardens, that experiencing and exploring these, the effects of the water and the open air sense of comfort were both admired and assimilated. This was further fostered by just how easily recognisable they were to the Portuguese given their proximity to Islamic culture and the influence it played in construction practices in Portugal. The ease with which the Portuguese adapted to the practice of building gardens and absorbing their respective vocabulary reveals a meeting with latent cultural forms.

These water features in large tanks, with pavilions in arcades directly connected with the water and with

pavilions in the geometric centre of the lake thus begin to appear naturally and innovatively in Portuguese gardens of the 16th century. First, there was Bacalhoa in around 1530, then in Ribafria in 1550 before the Quinta das Torres gardens was similarly adorned in around 1590. The appreciation of water in the Portuguese garden and its art form is interlaced with the country's Arabian heritage, Italian influences and in celebration of India. The *giochi*, a fashion imported from southern Italy and itself a product of Arab learning and the art of recreating in Naples (Castel-Branco 2008: 22-25), had already found its Portuguese expression in the gardens of Cardinal D. Henrique (Núncio Garden) in Quinta da Penha Longa, Sintra where the Cardinal would host the young ambassadors from Japan escorted by the Jesuit priest Diogo de Mesquita, in August 1584 and of which Father Luis de Froes provides a detailed description:

«(...) Those Gentlemen shall be in admiration of those paintings, those antiquities, especially when taking them to their water house packed with waterspouts that spurt out all over, and where, if you close the gates, whoever is inside inevitably gets soaked and not least to see the Penha Longa Monastery, both for its construction and the site with the freshness of the vegetable garden and the water artifice that is there (...)» (Pinto et al. 1942: 35). These *giochi* were very well integrated into Portugal and reappeared in the Summer House and SS's Lake in Fronteira Palace (Fig. 3) as well as the Marquês de Pombal Palace *grottoe* in Oeiras. In these Portuguese gardens, built on the orders of an aristocratic class in constant contact with India, we find how the Islamic component and its re-interpretation in Mughal India is legitimately incorporated into the body of artistic expression contained within.

Within the political conjuncture of the beginning of the Spanish Filipe dynasty, Portugal saw its artistic production tail away and similarly went the adaptation and evolution of new models such as the large garden tanks and pavilions. However, the restoration of independence and the corresponding recovery of Portuguese culture launched a revival in pieces demonstrating these influences with the Fronteira Palace gardens (Fig. 4) completed in around 1668.

Roman Gardens and their Renewed Popularity in the Renaissance. Water Held in Tanks, Geometry and Utilitarian Gardens

In the evolution of water within the framework of Portuguese gardens, the Roman heritage can never be overlooked with its hydraulic knowledge and capabilities in manipulating its courses. Roman treatises on aqueducts and the means of supplying cities are well documented and enable us to perceive the extent of knowledge of Rome's engineers. In Pompey, water was highly scarce until the construction of the Augusto aqueduct that transformed the city's supply and impacting on its public spaces and private gardens that were able to expand their areas and use more water for ornamental purpose. In the Alentejan towns of Estremoz and Elvas, there are four known Roman aqueducts (Quintela et al. 1990) that, according to their own respective scales, repeated the solutions put into practice in other Roman cities, distributing water via underground pipes and filling public lakes. Other important Roman constructions enabled water to be collected and pooled in places where there were greater concentrations of populations or where there were irrigation needs: the dams in the Alentejo and the Algarve (Quintela et al.: 48) with systematic surveying revealing both their construction techniques and the importance for the development of each region under Roman rule.

One of the best examples of the usage of water in private Roman gardens is to be found in Conímbriga (Fig. 5). The effects of lakeside borders finished in stone mosaics, the tanks fitted with waterspouts, the boilers, baths and the entire subterranean system collectively set out the accumulated knowledge that the Romans handed down to Portuguese gardens.

Water took on a central role in any Roman villa and appeared throughout all the lands conquered and in accordance with a pattern that displayed only some variations and regional adaptations. Analysis of a Roman type house in the suburbs of Rome, built on the orders of Horace, finds a rectangle and a house facing southwards and the garden laid out so as to ensure a transition between the house and the garden marked by pergolas sharply exposed to the south. Gardens were still walled with water covering a significant area, contained and still in a swimming pool in the centre of a rectangle and establishing the

axis point of the prevailing symmetry. Beyond this perimeter, water also made an appearance in small fountains over secondary axes. The space is approached as a compositional whole and the way water is deployed reveals the intention of generating a harmonious environment, designed to nurture wellbeing both individually and for groups of guests. The pavements enhance the ease of moving between the pergolas and encourage strolling and the garden was clearly made to be admired in a healthy relationship between man and his microcosms. There are neither surprises nor dramas in the handling of this space contained within walls rather what is most striking is the refinement and simplicity that may also be found in the design and architecture of the Conímbriga gardens.

Other large scale Roman houses and gardens were laid out with greater imagination, introducing innovation and sublime water effects. The villas at Plínio-o-Novo, perching over the sea, near Ostia, of which we have a good description given by Pliny in a letter written to his friend Apollonius, are attributed highly refined and imaginative water effects. The Laurentium *villa*, described in a letter from Pliny to Gallus, represents still another case. Some passages duly highlight the importance of water to the Roman garden: «(...) in the grounds around the villa there suddenly appears before us as if a feature of the countryside, an area surrounded by plane trees, behind acanthus and followed by painted figures and names. At the end, a stone table in white marble in the shade of a trellis held up by four small Caryste marble columns. From the bed, as if the weight of one who has sat down there has caused to issue forth, tubes spill water that falls into a deep slab before passing into a finely worked marble bowl that thanks to some invisible technique fills but does not overflow. The entrance table and the main dishes are set on borders of the bowl, the lighter dishes float to the back and to the fore are saucers depicting boats and birds. In front, there is a foundation that emits water and then collects it as once thrown into the air, the water falls back in upon itself with a system of openings absorbing it and making it disappear (...)». The spouts, the drainage tanks, these invisible techniques were developed in imperial Rome and became known in its subject regions and, while on a lesser scale, in great variety.

Hadrian's villa, whose ruins still today provide an insight into the immensity of its scale, was built close by the Tivoli. The emperor ordered the construction of a villa that would remind him of his campaigns in the East, eternalising them in this residence that concentrates in its features the accumulated knowledge of artists, architects, engineers and gardeners, repeating a situation similar to that found in Persian capitals: a city planned from scratch and with a vast budget.

The architecture of the outer space received as much attention as the buildings themselves and each construction, square, garden or tank bore some meaning that would add on yet another new factor to the set: each piece made sense to the memory in terms of recalling situations and landscapes that Hadrian nominate as the most impressive moments on his travels. Thus appears the Canopus, described in *História Augusta* as the navigable valley that unites Alexandria to the ancient city and transformed in Hadrian's villa into a grand lake 120 x 19 metres in size, finishing in a circular construction to form a shell. The Canopus was built in a valley and surrounded by a row of columns interspersed with statues. The water is contained and still at floor level with the statues reflected upon its surface. The scale and the fact that it is located at ground level generate a magisterial open air water mirror effect and fully capitalising on the grandeur of large water tanks.

The abundance of water, or its simulation, depended upon its storage with the construction of cisterns a common practice in Lusitania and which survives the fall of the Roman Empire and the period of occupation by the Moors. Identified Roman cisterns dot the Algarve and the Alentejo and, due to their level of utility, remained in usage practically right through to the 20th century.

Forgetting any linear historical sequencing, we would here take a detour and link Rome directly to the Renaissance, a period when pretty much all of the features of the Roman imperial gardens once again emerged. The garden again became a signal of the prestige of the major bourgeois and noble families with water approached in a similar fashion but with one important modification following the addition of a new feature: terraced gardens, first arising in Tuscany and soon to spread across Europe and becoming common in France, Spain, Portugal, Aus-

tria, Germany and also later in the Netherlands and England. Only with sloping land formed into terraces does it become possible to have water falling over steps, in cascades and sloping channels as in Villa Lante and in Villa D'Este and inventing spouts with the most extraordinary effects. The 16th century might be termed the «century of gardens», given the period was marked by the emergence of gardens with unity, coherence and meaning. Despite dating from the 17th century, the Fronteira Palace garden and the Convent of Bom Sucesso lake are precious examples of this approach to enlivening gardens through water and tiles.

The allegorical relevance of gardens is based upon classical themes. «(...) With the passing of the centuries, sourced from and inspired by the ancient texts and poetic themes, growing vectors of erudition and symbolism were introduced into paradisiacal microcosms. This recreation of rereading begins through exploring the water theme, worked through the representation of river-gods, the birth of Venus, the four rivers of Paradise. Subsequently, this moved onto illustrating images contained in the classical poems, such as *Metamorphoses*, by Ovid, before rapidly moving onto celebrating the victory of Man over Nature (...). In Vila D'Este, «(...) the blending of the association between the poem and the water becomes ever more perfect the closer one is able to approach the decorative set within the described ambience. An allegorically ever more entwined meaning in which water played a fundamental role (...)» in portraying Ovid's *Metamorphoses*.

The Middle Ages and its Romantic Interpretation in the 19th Century

From the Middle Ages and the Arabic occupation between the 8th and 9th centuries, already mentioned above, the legacy left by Arabian culture with the mosque and madras of Córdoba served as the connecting bond between classical knowledge and medieval Europe.

All the treatises on the construction of Islamic gardens repeat the fundamental elements: rectangular flowerbeds dividing up the garden and with perennial plants symbolising eternity, colour and the fragrances of their flowers, the shadow of trees and the privileged and highly varied presence of water.

The palaces, made up of rooms connected by patios and corridors in a varied play on the concepts of indoors and outdoors, remained on a human scale and the area of partial shading under the arcades is comfortable and highly adorned with tiled wainscots and plastered ceilings.

In Portugal, the Arabian civilisation left the hydraulic structures in Santarém, where there are around 260 cisterns on private patios and in Sintra, in Palácio da Vila, and despite multiple adaptations, there remains an intricate web of patios with water features, with plays on the outer and the inner and shadow effects.

From the Medieval Christian communities, there remain the cloisters and, based upon a document with the plan of the Canterbury Abbey, dated 1165, we can clearly recognise the structure of water systems with raised tanks and fountains and channels regularly laid out. The most highly worked fountains are located under a construction in one side of the cloister, symbolising the source of life with all the significant meanings associated with paradise.

So as to run vegetable and medicinal plant gardens, monastic orders and especially orders such as the Benedictines (Quintela et al. 1990: 27), who commit themselves to becoming self-sustaining units, were careful to choose locations with sufficient quantities of water for the respective religious communities.

Of castle and medieval palace gardens, we have information deriving from two different fields, the literary and the illustrative: the *Roman de la Rose*, the *Decameron*, *Les Très Riches Heures de Jean, Duc de Berry*, the document by Piero de Crescenzi, *Liber Ruralium Commodorum* — with the latter representing the first ever *Manual on Landscape Architecture*, written between 1304 and 1309. The layout of the medieval garden was irregular, does not obey any complete symmetry even though its centre is always given over to a fountain with or without a bowl and water falling out of it into a basin. The expressiveness of the water is minimal when compared with the aforementioned eras as much of the hydraulic knowledge had been lost and only recovered with the onset of the Renaissance period. The Paço do Senhor da Serra, in Belas, and the medieval garden of the Quinta das Lágrimas estate in Coimbra still contain some channels and

fountains from these far distant eras (Fig. 6).

The Naturalist Garden and the Romantic Interpretation of the Middle Ages

The naturalist garden returned to the irregular lines of the Medieval garden but the scale moved on to become the landscape and extending beyond the confinement of walls. Water occupied enormous areas with lakes constructed to signpost the appreciation of natural lines and boundless gardens that incorporate all of the surrounding rural landscape. This emerged out of a society with access to illustrations and thorough readings of classical authors leading to landscape innovations in gardens. Landscape architects, in Britain, were attributed a status equal to philosophers, poets, painters and scientists within a period that represented a change in attitude towards the position of man in the world.

It was not the reflection of nature sought after in a landscaped garden but rather an image of a nature understood, assimilated and celebrated in the paintings of artists. The *picturesque* was one means of appreciating the landscape, not in its pure state but literally as a picture after having been filtered by the sensibility of the painter in which the human presence is sporadic and distant.

In 1794, William Beckford sublet the Quinta de Monserrate estate in his much loved Sintra from Gerard de Vismes before proceeding to build his self-invented landscape involving the bringing in of hundreds of gardeners. This became the first landscaped garden in Portugal. Water crossed the entire property, falling over an enormous 10 metre waterfall before descending down between stones and rushing down as far as a large lake flanked by aquatic plants. «(...) In Painshill, built in 1765, the stone imitates natural caverns and is related directly to the more mysterious and wild paintings of Salvatore Rosa (...). The garden-scenarios that were built in this period were a re-transmission of the primordial landscape but subject to that same artistic filtering process. Within the scope of this sudden new trend, the *grotto* is the only feature that survived the transition from the French garden to the English garden. The symbolical meaning associated and the unquestionable importance of water in the garden enabled it to make the bridge between styles and cultures

(...)» (p. 89). The *grotto* connected to large surfaces of water, no longer twisting, was its source and issuing a stream of water. This effect would be imitated in the 18th and 19th century gardens and we find a *grotto* in the Marquês de Pombal palace, in Oeiras, and in Vila Morais, in Ponte de Lima. Of these streams, waterfalls and irregularly shaped lakes, we also come across examples in the romantic garden of Quinta das Lágrimas (Fig. 7), in the José do Canto Garden in Ponta Delgada, and in the Quinta de Santo António estate in Lisbon, all 19th century constructions.

Having avoided the usual chronology, we have now reached the landscaped garden of the 19th century and having skipped the Baroque period that preceded it and that we now turn to. The invention of the Baroque garden is attributed to Le Nôtre (1613-1700) and his championing by Luís XIV (1661-1715), who reigned for fifty years and established the then dominant power in Europe. The civilisation expressed by the monarchy was superficially based upon material pleasures and the garden would prove an excellent scenario for this form of social life. «(...) From the average scale that the Italians had stamped upon gardens through to the 17th century, the French suddenly leaped out with a substantially expanded area: the axis of Vaux measures some eight hundred metres with Versailles standing at five kilometres (...), the most insistent effect generated by these processes is undoubtedly that of magnificence (...). The French garden is a scenario prepared for grandiose effects in which the ostentatiousness of power is the great philosophical rule (...)».

In Vaux-le-Vicomte, the first Baroque garden designed by Le Nôtre, was dedicated to a «(...) grand encounter between literary erudition, scientific knowledge (...)» (p. 76) and the art of making gardens. The discoveries of Torricelli were put into practice in service of the art of gardens with the La Gerbe waterspout, 1 x 5 metres across, in Vaux-le-Vicomte is the very first fountain with an elaborate hydraulic system that was to open the gates to thousands of imitations and greatly diversifying the utilisation of water in gardens. Buried hydraulic networks were at the very core of the garden's success and its grandiose effects. The results of the experiments of Harvey (1576-1657) on the circulation of

blood in the human body had become available to the scientific community and their proximity with the incorporation of hydraulic means into gardens coincide in both dates and concepts: «(...) Before Harvey, nobody had been able to explain the circulation of blood and the theories existing were based upon analogies between the problems of water circulating on sea and on land (...)» (Andresen 1992).

Other effects resulted from the law of optics and making recourse to water as a mirror leading to the installation of enormous surfaces of motionless water. «(...) The experimentation and scientific postulation, then fully flourishing, instigated and enabled each of these feats of engineering in an association between technology and art in the strictest possible fashion given that the image of the palace reflected in the tank of water in front represents a precise demonstration of the law of optics announced by Descartes — the angle of incidence equals the angle of reflection (...)».

The scientific advances gave a new push to liberty which was also put into practice in the abolition of compartments and the subordination of the entire space to a total organisation in accordance with principles of clear composition: the garden is no longer a continuation of the house but rather reaches out to connect with the landscape, a three dimensional geometry based on axis highlighting the relief of hills and new optical knowledge served to firmly direct gazes through illusionary tricks in perspectives. In Vaux-le-Vicomte, the palace is surrounded by a moat, with the palace/garden axis stretching from inside to outside and into the infinite, pointing to a focal point defined by its statue of Hercules. Prior to building the garden, and underlying its entire layout, it was necessary to invent a system of channelling and taming the natural water flow that ran through it and create a channel contained between stone walls that enabled all of its magisterial effects and boosted the profile of water as a fundamental factor in gardens.

However, contrary to what took place in Vaux-le-Vicomte, «(...) the environmental condition in Versailles were not totally favourable to this type of landscape sculpting (...) where even now, the adaptation to natural facets of the ecosystem limits the channelling and shaping of river courses, the construction of terraces and ledges and the optimisation of expo-

sure. Immediately noticeable in Versailles is the leap from adaptation to pure importation. The water comes from beyond as does the actual energy needed to raise the Marly wheels and also sourced externally. We once again encounter another turning point and the beginning of a previously unknown process but soon to take root throughout the West: the characteristics of a self-sustaining garden ecosystem are swept away through the intervention of imported motorised forces and the restrictions imposed by natural conditions no longer represent dominant factors in planning its architecture (...).

Queluz is the landmark Portuguese Baroque garden but across the country the style led to the installation of large lakes of water, terraces and whenever such investment was not possible, involving smaller tanks in granite and fitting into an axial geometry that obeys all the granite adornments, with water serving as the element able to unify the entire layout. The majority of the gardens restored under the auspices of the EEA Grants Project are derivatives of

Baroque gardens (Fig. 8). They are the gardens in Lima valley, of which we would highlight Paço Vitorino, Quinta da Boa Viagem (Fig. 9), and also Casa de Juste in Lousada, as well as the large Baroque tank in the Quinta das Machadas (Fig. 10) in Setúbal, the geometric levelling of the Coimbra Botanical Gardens and the regular outlines of Quinta da Francelha, in Loures.

The history of water in gardens worldwide has followed a course reflected in Portugal with specific aspects and adaptation to our scale. Furthermore, the influences all had their own respective timings and the beauty of the water features in our gardens is a constant that led the Portuguese Association of Historical Garden Sites to try and recover and restore abandoned systems for collecting water locally and provide gardens with the quality and the comfort that the tanks, the channels, the fountains and waterspouts endow them with just as they have always done down through the long history of civilisations.

NOTE

¹ Many of the texts in these chapters are integral or adapted quotations from the book *Os Quatro Rios do Paraíso* (Edições D. Quixote, 1994), rewritten in co-authorship between Prof. Clara Pinto Correia and I based upon research carried out for my doctoral degree

thesis in Landscape Architecture, *Os Jardins dos Vice-reis: o Lugar e o Significado* (Universidade Técnica de Lisboa, 1992), and hence sources are only provided when an exception to the aforementioned book.

REFERENCES

- Andresen, M. T. L., 1992.
Para a Crítica da Paisagem. Doctoral degree thesis, Universidade de Aveiro.
- Babur, 1996.
The Baburnama : memoirs of Babur, prince and emperor. translated, edited, and annotated by Wheeler M. Thackston, Freer Gallery of Art, Arthur M. Sackler Gallery, Smithsonian Institution.
- Cabral, F. C., 1993.
Fundamentos da Arquitectura Paisagista, «Jardins de Portugal». Instituto de Conservação da Natureza.
- Castel-Branco, C., 2008.
Os Jardins dos Vice-Reis: Fronteira. Leyal.
- Correia, C. P., C. Castel-Branco, 1994.
Os quatro rios do paraíso. Publicações Dom Quixote.
- Gothein, M., 2008.
with notes by Tom Turner. (first edition, 1926) edited in English by Tom Turner, www.gardenvisit.com
- Marques, T. P., 2003.
Jardins du Maroc, d'Espagne et du Portugal, «Jardins du Portugal», In AA.VV, Actes Sud.
- Pinto, J. A., A.Y. Okamoto and H. Bernard (ed.), 1942.
La Première ambassade du Japon en Europe, 1582-1592. vol. 1 (Le Taité de Pére Frois), Sophia University.

Quintela, A., J., L. C. Cardoso and J. M. Mascarenhas, 1990.

Aproveitamentos Hidraulicos Romanos a Sul do Tejo, Direcção-Geral de Recursos e Aproveitamentos Hidráulicos, MPAT.

Zangheri, L., B. Lorenzi and N. M. Rahmati, 2006.

Il Giardino Islamico, Leo S. Olschki.

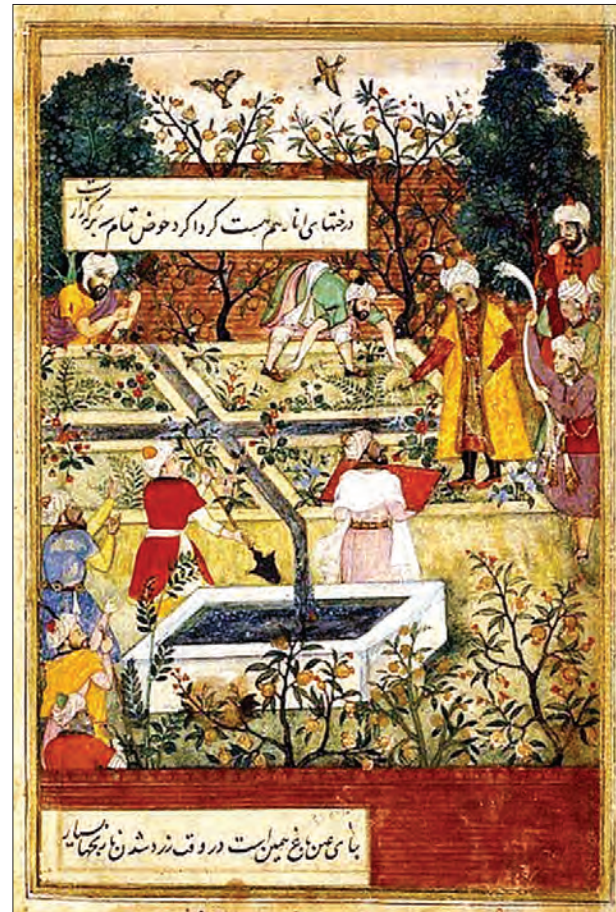

Fig. 1.
Illustration from a Mughal book of manuscripts, water-colour and gold on paper, India or Pakistan, about 1590 (Vectors of influence of the Persian garden and the trajectory of the Portuguese in India subsequently carrying the Mughal influence back to Portugal)

Fig. 2. Portugal, Quinta da Penha Longa, the 16th century Nuncio Garden (Cristina Castel-Branco)

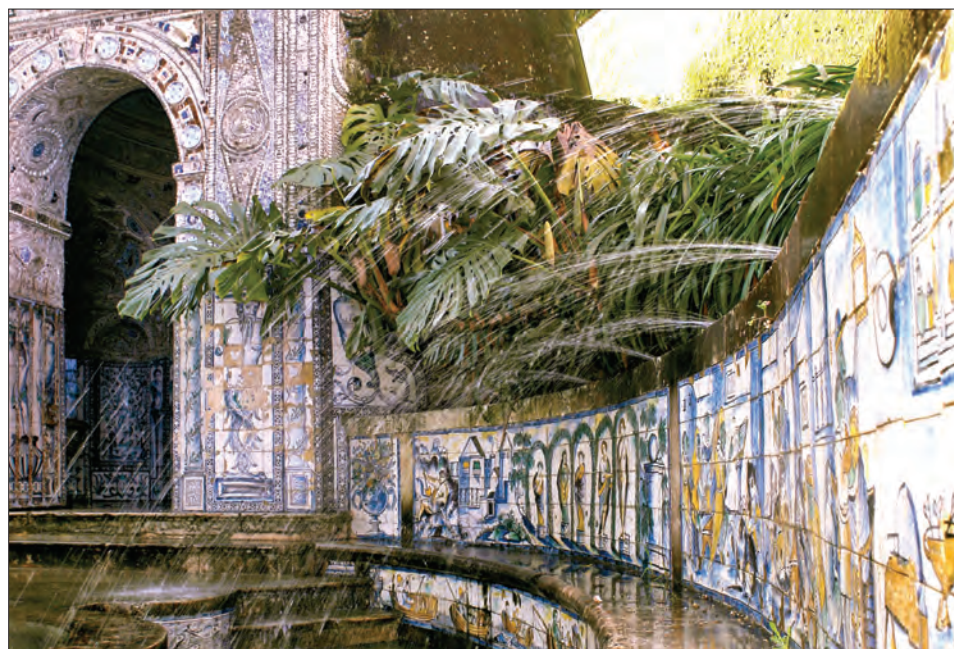

Fig. 3. Lisbon, Marqueses de Fronteira palace garden, spouts hid den (*giochi*) in the tiled bench supports, 2010 (Antonio Sacchetti)

Fig. 4. Portugal, Palácio Fronteira Gardens large decorated and tiled tank, 2008 (Antonio Sacchetti)

Fig. 5. Portugal, Conímbriga, private Roman garden tank, 2006 (Cristina Castel-Branco)

Fig. 6. Portugal, Quinta das Lágrimas, the simplicity of the Fountain of Lovers profile, built in 1326, 2011 (Antonio Sacchetti)

Fig. 9. Portugal, Quinta da Boa Viagem, granite guttering with the original water distribution system, 2010 (Antonio Sacchetti)

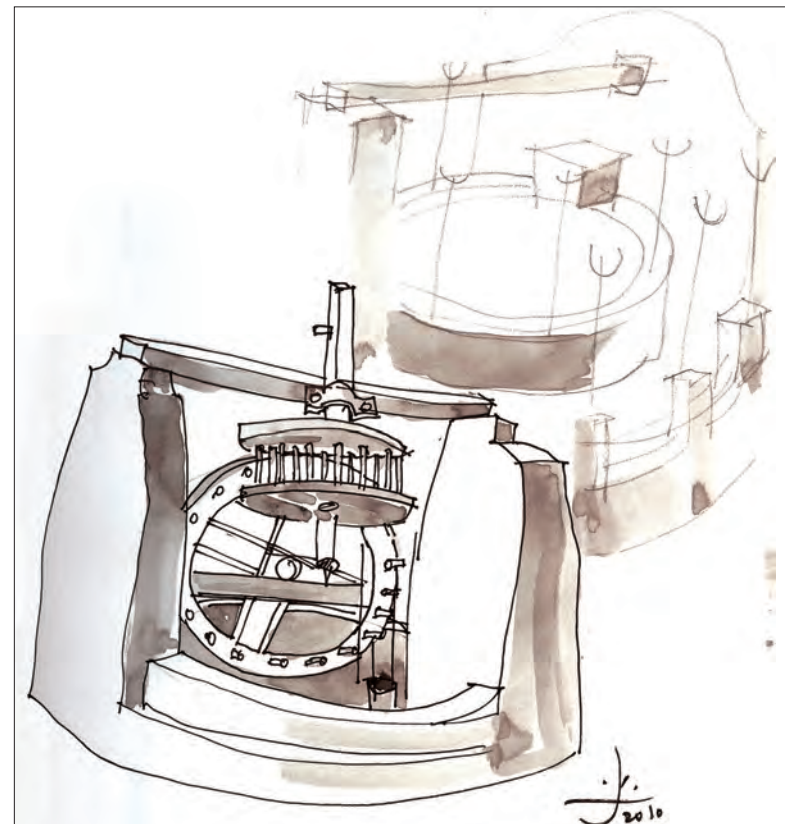
Fig. 10. Portugal, Quinta das Machadas, Moorish noria (estate typology), sketch by Cristina Castel-Branco, 2010 (Cristina Castel-Branco)

Fig. 7. Portugal, Quinta das Lágrimas, 17th century tank storing water both for irrigation and powering the olive mill water wheel, 2006 (Antonio Sacchetti)

Fig. 8. Baroque garden in Portugal, general view, 2010 (Antonio Sacchetti)

NATURAL AND CULTURAL TRACES OF THE FLORA OF ISTANBUL

İSTANBUL FLORASININ DOĞAL VE KÜLTÜREL İZLERİ

Bahar BAŞER

Keywords - Anahtar Sözcükler:

Urban vegetation, urban ecology, landscape history, Istanbul

Kentin bitki örtüsü, kent ekolojisi, peyzaj tarihi, İstanbul

ABSTRACT

Istanbul is the largest metropolis of Turkey, as well as its main economic capital, and core of industrial and financial development center. Beyond the great historical and cultural values it possess, especially because of its unique location as a transition zone between the Mediterranean and Euro-Siberian, the diverse landscape characteristics of Istanbul also effect the diversity of its plant species and richness. The city has shown high potentials for biological diversity and native habitats, due to its location on the transition point of different climatic regimes between Middle Europe and Mediterranean regions.

This study investigates natural and cultural processes effecting the floral composition of Istanbul's city-scape and nature-scape by overlapping the different dimensions of this complex metropolis. These include historical and social dimensions as well as ecologic, functional, aesthetic and horticultural factors affecting the plant species composition in and around urban environment. The study consists of three parts: (1) explanation of the general ecological characteristics affecting natural and cultural vegetation, (2) human influences on the flora of Istanbul: thresholds in the historical process, and (3) different green landscape characteristics in urban landscape.

ÖZET

Türkiye'nin en büyük metropolü olan İstanbul kenti, aynı zamanda bütün ülkenin sanayi ve finansal gelişim merkezi olma özelliğine sahiptir. Kenti sembolize eden tarihi ve kültürel değerlerin önemi yanında, Akdeniz ile Avrupa-Sibiryâ fitocoğrafya bölgeleri arasındaki geçiş zonunda konumlanması ve farklı peyzaj özelliklerine sahip olması nedeniyle, kentin floral zenginliği ve biyolojik çeşitliliği de dikkate değer niteliktedir. İstanbul Orta Avrupa ile Akdeniz iklim rejimleri arasındaki geçiş noktasında bulunması nedeniyle biyolojik çeşitlilik ve doğal habitatların yaşam alanlarının çeşitliliği bakımından önemli bir potansiyele sahiptir. Bunun yanında tarih boyunca üzerinde yaşayan çeşitli medeniyetler İstanbul'a kültürel açıdan ölçülemeyecek derecede zenginlik katmıştır. Bu kültürel etkileşim, çeşitli zamanlarda kente getirilen ve dikilen bitki türlerinin çeşitliliğini de etkilemiştir.

Bu çalışma, gerek tarihsel ve sosyal, gerekse ekolojik, işlevsel, estetik ve hortikültürel faktörler gibi bitki türü çeşitliliğini etkileyen farklı boyutları bir arada ele alarak, İstanbul'da yaşayan bitki türlerinin çeşitliliğini ve farklı tür kompozisyonlarının oluşmasını etkileyen doğal ve kültürel süreçleri incelemektedir. Bu kapsamda araştırma üç bölümde ele alınacaktır; (1) İstanbul'un florası üzerine etkili olan ekolojik özellikler (2) İstanbul florası üzerindeki insan etkileri: tarihsel süreçte kentin bitki örtüsünü etkileyen eşikler (3) kentin bitki örtüsünün şekillendirdiği farklı peyzaj tipolojileri.

INTRODUCTION

In our age, with increasing demand of living in the cities the quality of urban green spaces has gained importance. Trees in woodlands, parks and gardens, and aligning streets and squares are the most important elements of such green areas (Konijnendijk et al. 2005).

The green elements of the cities are witness of the changing process of urban landscapes because they can live longer than us. The social, economic and cultural alterations affect the vegetation cover on urban green spaces as well as the environmental factors. With the growth of cities, natural and rural landscapes are replaced by the urban land-uses and designed green spaces which are planted with native or exotic plant species. Especially in the last few decades, urbanization process has created irreversible and rapid changes in the vegetation cover in and around cities. As a result of environmental degradation and loss of natural forests, afforestation in urban spaces and protection of urban trees are very important actions held by the local authorities.

Since city environment has been shaped by anthropogenic influences, the structure of urban flora displays different characteristics from the natural landscapes. In comparison with natural habitats, urban environment has reflected rich potentials in terms of diversity of plant species (Sukopp 2008), because urban green spaces are meeting place of natural and cultural flora. The historical background of green spaces and culturally significant plant species should be considered when planning and managing the urban flora. In order to provide culturally coherent and ecologically sustainable urban vegetation, potentials of existing plant species in urban environment and change in species diversity, should be analyzed and monitored consistently.

This study investigates that natural and cultural process effecting the floral composition of Istanbul's city-scape and nature-scape through overlapping the ecological and historical dimensions of this complex metropolis.

The aim of the study are to show how ecological conditions as well as cultural influences and urbanization process affect plant diversity and thus how these factors change the green structure and landscape image of a metropolis in terms of species richness and amount of green spaces in the urban pattern.

The study consists of three parts:

- (1) explanation of the general ecological characteristics effecting natural and cultural vegetation,
- (2) human influences on the flora of Istanbul: thresholds in the historical process,
- (3) typology of green landscape characteristics in urban landscape.

Supported by an extensive literature research, the advantages of the opportunities in plant biodiversity will be emphasized. Furthermore, the changes in vegetation layer through time and potentials of the native species in urban landscape will be evaluated. According to the landscape ecological and cultural factors which have affected the urban green structure and floral characteristics of Istanbul, different landscape typologies determined in the urban pattern of the city. The differences among these typologies have been delineated using characteristic sections, pictographic plans and site images in the last section of the paper.

NATURAL AND CULTURAL CHARACTERISTICS OF ISTANBUL'S VEGETATION COVER

Istanbul is the main economic capital, and core of industrial and financial development center of Turkey. Furthermore, throughout history the city has always been the capital of every civilization that settled there, embracing both "Western" and "Eastern" cultures.

Beyond the great historical and cultural values, which have symbolized the city, because of its unique location as a transition zone between the Mediterranean and Euro-Siberian, the diverse landscape characteristics of the city also affects its biodiversity and species richness. In this part of the study, firstly ecologic, functional and horticultural factors and secondly historical, social and cultural dimensions affecting the plant species composition in and around urban environment will be investigated.

URBAN CHARACTERISTICS OF THE STUDY AREA

Forming a transition between the Balkan Peninsula and Anatolia, the Province of Istanbul is a connection point between European and Asian continents (Fig.1). The province is bordered by high summits of Kocaeli Mountain Ranges in the East, by Marmara Sea in the South and waterline of Ergene Basin in the West (Istanbul Metropolitan Planning Report 2005).

Istanbul covers an area of 480,577 ha. (5712 km²) which has the characteristics of a sloping topography formed by hills, valleys and river basins. The city has been divided into two parts by the Bosphorus strait lying between the Black Sea and the Marmara Sea. The green structure of the city is mainly defined by the north forests which cover 2.164 km² area representing 40% of the whole city, and built areas expand along the south coasts on both sides of the Bosphorus (Istanbul Metropolitan Planning Report 2005).

As a result of growing urban population with migration from rural Anatolia, the city expanded through an uncontrolled process since 1970s (Fig. 2). Because of the influx of migration, built areas have overwhelmed the north forests and the ecological

resources of the city. Today, 15 percent of the Turkey's population lives in Istanbul (13 million), which is equal to the population of 37 cities in the country. If the current population growth continues, the number of inhabitants in Istanbul would increase to 19 million in 2020 (Istanbul Metropolitan Planning Report 2005). As being the socio-economic center of Turkey, Istanbul acts as a black hole in terms of migration from other cities due to the economic and financial problems of the country. Further, the population density and business activities have a much higher ratio than the average of the country, overloading the carrying capacity of the city on a daily basis; as well as, the unbridled urban expansion creates serious and non-returnable pressures on natural resources even on the city itself (Başer and Eşbah 2010).

VEGETATION CHARACTERISTICS OF ISTANBUL

Landscape Ecological Characteristics Effecting Istanbul's Vegetation

Istanbul has a quite complex structure because of its different geographic features. Therefore, as well as several ecological components affecting vegetation cover, the relationships among them also must be considered. Here, the factors directly affecting plant growth such as geomorphology, climate, soil and hydrology and potential natural vegetation of Istanbul will be explained in detail.

The city's current geomorphologic structure that shaped by the relationships of climate, geology and hydrology directly affects urban development and also land use. Topographic and geomorphologic view of Istanbul and its environs present the results of very long and complex evolutionary process (Erinç 1974). As a result of a series of geologic movements, the terrain of Istanbul shows an eroded peneplain structure.

Istanbul lies on the lands of Kocaeli (on Asia) and Catalca (on Europe) Peninsulas divided by the Bosphorus. These plateaus originally are erosional surfaces and carved into pieces by dense valley networks. Catalca-Kocaeli Plateau has a dome like structure along the NW-SE axis shaped by the Young Alpine tectonic movements. Due to this

topographic structure affects the slopes of the river network, long rivers in the west of the Bosphorus flood into Marmara Sea and in the east they stream to Black Sea. The geomorphologic structure of the city's terrain creates a natural edge between north and south named as "water section line". This line extends on the central east-west axis of the peninsula by cutting across the city as being closer to Marmara Sea in the east and Black Sea in the west (Fig. 3).

The Bosphorus and the southern parts of Istanbul in general are under the influence of the Mediterranean climate. On the other hand, the northern and inner sections are under the effects of continental climate, which is colder and rainy than Mediterranean, with the influences of Black Sea, Balkans and Anatolian geographies (Erinç 1974). This climatic complexity of the city has been defined as "transition character in climate" from Mediterranean to continental effects (Erinç 1980,1979,1974; Yaltırık 1963; Yaltırık et al. 1997; Avcı 1994; Şen 2000; Gönensin 2001). Istanbul's microclimatic features that cause the differentiation on natural vegetation character is the result of its geomorphologic structure as explained above. Due to the effects of geomorphologic structure of the land, there is a climatic transition which is gradually being temperate from north to south. The different conditions on each side of water section line affects the climate of the area therefore the vegetation structure, in other words, it reveals the ecological thresholds of the region (Yaltırık et al. 1997).

Because the precipitation and temperature gradually change from north to south, different levels of humidity affect the soil conditions on each side of the water section line. The South part of the water section line shows semi-arid and Mediterranean characteristics, the vegetation cover of this area named as arid forest lands. The North part of the water section line reflects more humid, rainy and cold climatic conditions. The vegetation cover of this region named as humid forest lands (Dönmez 1968, 1977; Avcı 1994, 2009; Yaltırık et al. 1997). Due to the water section line is closer to the North in European side and to the South in Asian side of the city, natural urban forests cover more area in Kocaeli Plateau while agricultural and build-up areas cover more lands in Çatalca Plateau.

According to the phyto-geographic approach, Turkey is divided into 3 main divisions, namely, Euro-Siberian Flora Zone, Mediterranean Flora Zone and Irano-Turanian Flora Zone. Owing to the transitional landscape characteristics of the city the transition from Euro-Siberian flora to Mediterranean flora in the north-south section of Istanbul can be observed clearly (Başer 2010b: 96-107, Fig.3). On the other hand, since Istanbul is located at the intersection of the first two divisions (Euro-Siberian & Mediterranean), the city has a range of species richness in natural vegetation cover. The dominant native plant species of Istanbul consists with the effects of Euro-Siberian phyto-geographic division on the north and Mediterranean phyto-geographic division on the south and around Bosphorus (Şen 2000).

The dominant vegetation formation of Istanbul is forests (Yaltırık 1963; Avcı 1994; Yaltırık et al. 1997). It is possible to see examples of pristine forests on both sides of the Bosphorus hills today. The Alemdağ Forests on the Anatolian side and the Belgrad Forests on the Europe are humid, mixed-leaf forests. Their dominant tree species¹ are the Oaks - *Quercus robur* (English Oak), *Quercus petraea* (Sessile Oak) and *Quercus frainetto* (Hungarian Oak)- that spread over a broad area. *Fagus orientalis* (Oriental Beech) is observed in areas near the Black Sea coasts. Other species entering into the mix in these humid forests include *Carpinus orientalis* (Hornbeam), *Castanea sativa* (Anatolian Chestnut), *Populus tremula* (Quaking Aspen), *Alnus glutinosa* (Common Alder), *Corylus avellana* (Common Hazel), *Acer campestre* (Hedge Maple), *Acer trautvetteri* (Beech-Maple), *Ulmus minor* (Field Elm), *Tilia tomentosa* (Linden Tree), *Salix caprea* (Goat Willow) and *Salix cinerea* (Grey Willow) (Yaltırık et al. 1997; Avcı 1994, 2009). Apart from forest formation, many species of shrubs, maquis, garrigues, herbaceous plants, bulbous plants, geophytes and climbers of continental and Mediterranean climates finds room to grow in Istanbul (Erinç 1979; Avcı 1994; Yaltırık et al. 1997).

Because of the structure of the deep valleys carved into the sloping land, also changing in land elevations, different microclimatic areas are watched around the slopes of Bosphorus too. Since transitional climate feature of the region effects the plant

geography and create microclimatic conditions, different vegetation types can flourish around Bosphorus. An increase in Mediterranean flora is observed in the warmer areas to the south directions of the hills along the Bosphorus and also near the Marmara Sea coasts and on the Prince's Islands (Fig. 4). *Cercis siliquastrum* (Judas Tree), *Pinus pinea* (Pistachio Pine), *Cupressus sempervirens* (Cypress Trees), which are typical Mediterranean trees that grow well here and reflect the landscape characteristic of the Bosphorus Hills. The cultural trees of Bosphorus hills, which has been accepted as naturalized species, are *Cedrus libani* (Lebanon Cedar), *Platanus x acerifolia* (London Plane) and *Platanus orientalis* (Oriental Plane).

Natural plant species of the Bosphorus are similar in native species of Istanbul. Parts of southern and south-facing slopes of the Bosphorus area is home to tree species in dry forests, scrub vegetations, maquis and garrigues. In more humid climate zones, especially for deeper cuts in the northern parts of the area and north-facing slopes broad-leaved trees in humid forests and pseudomaquis generates the main types of habitat.

As one can see that, different soil, climatic and geomorphologic structures make it possible for the species of the Mediterranean and Euro-Siberian flora to flourish together in Istanbul. When we compare the species richness of Istanbul with other European countries, it seems that the city has great capacity in terms of biodiversity even though the lands cover a very small space. With around 2500 different natural plant species, Istanbul alone puts European countries such as Holland (1600 species on 41.528 km²), England (1850 species on 244.820 km²) and Poland (2450 species on 312.685 km²) in the shade in this respect (Özhatay and Keskin 2007; Avcı 2009). On the other hand, around 230 exotic trees and shrub species has been planted and growing in Istanbul's streets, parks and urban open spaces (Başer 2010).

Since the geomorphologic structure of the city shapes the climate and hydrologic relations, land use and urbanization directly have been affected by these natural dynamics. Eventually, at the beginning of urbanization phase, the settlements of the city had developed on the south part of the city with a linear

expansion. Because of the urbanization on the south, the dry forestlands of the city have become extinct in time. Only some small patches representing the remnants of the past landscape still exist on the western limits of the city. Today, the diffusion process of the urban land-uses to the northeast parts is the greatest threat for the north forests and plant biodiversity of Istanbul (Erinç 1974).

Effects of Urbanization on Urban Vegetation

Because Istanbul has continuously changed since the earlier times, designing and planting of the urban landscape cannot be considered as separated from historical development of the urban macroform. In every period of the city's history there has been reconstruction and renovation efforts of the governments which are still going on today. The periodic change of planting trends in urban open spaces of Istanbul also affects the image of the city.

In this part of the study, the effects of urban change and renovation processes on vegetation cover in Istanbul will be evaluated according to the urban development periods which defined in the studies of Kuban (1996), Çelik (1998) and Ayataç (2007). With reference to these studies, the planting activities in the city has been investigated in three periods:

(1) Ottoman Empire Period(1453-1923), (2) Early Republic Period (1923-1980), (3) Development Period After '80s.

1. Ottoman Empire Period(1453-1923):

The social structure of Istanbul in the Ottoman period had two different faces. The most obvious distinction between these two situations could be clarified as the "dominant" class living in the palace and "ordinary" people living in the neighborhoods (Eldem 1995). The smallest administrative unit was mahalle (neighborhood) until administrative reforming period named as Tanzimat (1839-1876). Residents of the neighborhood were gathering in mosques or the local coffee houses to construct public opinion. Basic municipal services and city management has been undertaken and controlled by the residents themselves (Eldem 1995). Designing or planting the public landscapes by the state was an unusual situation during this period. Therefore, it would be appropriate to address the issue in two

parts as “Classical Period” and “Tanzimat Period” (Administrative Reforms) for examining the use of plants in Istanbul during the Ottoman Period.

In “Classical Period“, from 1453 until the late 1700s, the importance of the Bosphorus has increased gradually (Yaltırık et al. 1997). After the great earthquake of Istanbul in 1506, the Turks built residences around Bosphorus and each of them had a large private garden (Yaltırık et al. 1997) (Fig. 5.).

Cypress Tree (*Cupressus sempervirens*) and a small fountain were two most important elements of the Ottoman garden. Because Turks believe that Cypress tree symbolise the first capital of the name of God, they have planted Cypress Tree in the four corners of their garden (Atasoy 2002). According to Evliya Çelebi’s descriptions; Kanuni Sultan Süleyman has erected a summer palace in Anatolian Castle Garden and planted cypress trees in this garden. Also he describes the planting activities with Cypress and Plane Trees around palace by the order of Fatih Sultan Mehmet (Atasoy 2002). It is obvious from these examples that why Cypress Tree is so dominant and important for the identity of Ottoman Istanbul.

In Classical period, exotic species had come to Ottoman Palaces with diplomatic relations and limited numbers. According to Yaltırık et al. (1997), until the Tulip Period of the Ottoman Empire (1718-1730) the plants obtained from abroad were *Salix babylonica* (Willow Bunch), *Thuja orientalis* (Eastern Slate), *Morus alba* (White Mulberry) from East and *Aesculus hippocastanum* (Horse Chestnut) from Europe, also *Syringa vulgaris* (Lilac) from Balkans.

During the Classical Ottoman Period, plants had been obtained by removing from the natural forest areas, and special planting compositions were especially used in and around palace gardens or residences. The most remarkable example of this situation is the rescript of Sultan Ahmet III, dated 1722, which is about the trees planted in Kağıthane Sadabad Garden (Fig. 6.). According to this document, Sultan orders a hundred pieces of Linden (*Tilia spp.*), Ash (*Fraxinus spp.*) and Elm (*Ulmus spp.*) seedlings, which are tall and well grown, removed from the both sides of Bosphorus’s wooded and

forested areas (Evyapan 1972 ; Yaltırık et al. 1997). After The Tanzimat Period (Administrative Reforms) (1839-1876), along with the modernization and impressions from European practices, institutional renovations have been implemented for rehabilitation of the urban environment. First public open space design implementations started in this period. Special trees imported from European nurseries were used for planting the streets and public gardens (Yaltırık et al. 1997) (Fig. 7.). In this period, even though there had been tree planting with exotic species in urban spaces, native and symbolic tree species were dominant elements of green structure of the Ottoman Istanbul’s landscape.

During the construction of the Istanbul-Edirne-Rumeli railway line between 1869-1888, many historical buildings and coastal mansions of Topkapi Palace were damaged. However, according to the agreement made with the construction company, the company was responsible for the planting trees around railway station and along the rail line. Due to the requirement of this provision, some exotic species such as *Eucalyptus camaldulensis* (River Red Gum), *Gleditsia triacanthos* (Honey Locust), *Robinia pseudoacacia* (Black Locust), *Acer negundo* (Box elder), *Ailanthus altissima* (Tree-of-Heaven) were planted by foreign firms (Yaltırık et. al 1997). This was the first mass planting action with exotic tree species in the history of Istanbul (Fig. 8.).

II. Early Republic Period (1923-1980)

From the beginning of the Turkish Republic until the 1980s, restructuring the city modelled as a Modern European city had gained importance. In order to accomplish this purpose, building public squares, roads, parks and green areas were always on the agenda of the city administration (Istanbul Vilayeti Neşriyat ve Turizm Müdürlüğü 1949, fig. 9).

After city of Ankara was being announced as new capital of the country, reconstruction movements in Istanbul slowed down between 1923-1945 because of the economic reasons. Renovation of the Beyazıt Square was the most important urban design implementation in this period (Fig. 10.).

The new urban reconstruction period had began with the invitation of three city planners from

Europe in 1933. The palace gardens were opened to the public access during this period by order of the city governor, Lütfi Kırdar. In this period, during the renovation works of streets, parks and squares the plantation of the empty open spaces and streets was held by the city administration (Başer 2010).

Ornamental plants and tree species were started to be produced in the state-run nurseries established in the early years of the Republic. The rootstocks of some tree and shrub species were brought from Europe nurseries and reproduced in Istanbul's nurseries. The fiftythousands plant seedlings which were produced in every year had been sent to different provinces of Istanbul also to the other cities between the years 1935-1945 (Yaltırık et al. 1997).

III. Development Period After '80

After the '80s, for reasons such as globalization and privatization of commercial relations, rather than producing trees with long-lasting period of time, importing urban trees and shrubs from abroad has become a widespread approach in the nurseries of Istanbul. During the 1990s along with the change in municipalities and management of urban open spaces, the amounts of imported plants in the city have increased. Seedlings importation, manufacture and sale have been undertaken by semi-private companies working with the control of municipality (now they are completely customized). During this period, with the aim of urban forestation millions of seedlings have been planted in the city under the control of municipality. At the beginning of the 1990s urban landscape has been planted with thousands of non-native and exotic species as a result of unplanned but well-intentioned efforts of the municipality (Yaltırık et al. 1997). The mass plantings with the imported exotic plant species have been implemented in the majority of new parks, streets and waterfronts of Istanbul metropolitan area. This unplanned action has brought a new identity to Istanbul's green image. Especially at the core of the city amount of exotic tree species are more dominant than native species.

All of these processes explained above are summarized in Fig. 11 with the future projections in case of the continuation of the current state versus the sustainable ecological approach to urban planting in Istanbul.

Typology of Green Landscape Characteristics in Urban Landscape

As a result of alteration of the urban landscape in different cultural periods of Istanbul's history, the vegetation cover of the city also has been gradually changed. With regard to the evaluations mentioned above, four different urban vegetation zones have been determined in Istanbul, each having a different green landscape structure. In these urban regions named as the North Region, South Region, Transition Zone and Bosphorus Region, plant species diversity and amount of green spaces display different patterns because of the ecological and cultural influences.

In Fig. 12, these differences have been delineated with characteristic sections, pictographic plans and site images. In the north regions, natural urban forests and green landscape elements are the dominant features of the urban image. Because the climate is closer to the continental effects, humid forest lands and sand dunes of Black Sea cover more area than the built-up land uses. Around Bosphorus, even though the natural habitats cover more area particularly on the front hills of seaside, the effects of urbanization can be perceived in the urban image of the coastal line and backsides of the slopes. Because the symbolic and native species, which are the remnants of the Ottoman Istanbul, still exist and protected in the palace gardens and historic parks around Bosphorus Region, the vegetation cover reflects the green image of the city as closer to the cultural reality of the city (Fig. 13).

Contrary to that, in the south regions and transition zones, since geomorphologic and climatic conditions are more suitable for anthropogenic land uses in here, these areas are densely built-up. Disconnected and fragmented green landscape elements consist of more exotic species especially in designated urban-scapes (Fig. 14).

CONCLUSION

Our study area, Istanbul is the largest metropolis of Turkey. At the same time, Istanbul is the main economic capital, also the core of industrial and financial development center of the whole country. The city shows a high potential for biological diversity

and native habitats, due to its location on the transition point of different climatic regimes between Middle Europe and the Mediterranean regions.

Although it has a great potential of natural and cultural plant biodiversity, especially after the 1970s the city has lost its huge amount of natural forests and native vegetation land cover as a result of the rapid urbanization process. This processes have changed the vegetation cover and landscape character of the city.

In this study, the changing structure of vegetation cover and its effects of the whole urban landscape had been tried to demonstrate. In order to regain the lost green areas, planting the urban open spaces has always been on the current agenda of local authorities of Istanbul. Although this goal has been put into practice with good intentions, in order to ecologically sustainable and culturally viable city a planned approach must be taken into account in the selection of plant species. In the

management of urban green structure, the historical evolution process of green spaces and culturally significant plant species should be considered as well as ecological conditions of the urban environment. This study tried to open a perspective with the case of Istanbul for creating culturally respective urban green.

ACKNOWLEDGEMENTS

This study presented at annual meeting of ICOMOS-IFLA 2010 held in Istanbul Technical University, which was organized by Assoc.Prof. Dr. Ayg l A r on the behalf of ICOMOS-IFLA-2010 organizing and scientific committee.

Thanks to all members in the organizing committee for their efforts to achieve this event. Also, special thanks to scientific committee of ICOMOS-IFLA, especially to Assoc.Prof. Dr. Ayg l A r for their contributions which help to improve the scientific structure of this study.

NOTES

¹ The scientific latin names of plant species which used in this study has been taken from the Davis (1965-1988) and Donner and  olak (2007). Davis's "Flora of Turkey and the East Aegean Islands" is a scientific study which con-

sists of 11 volumes containing scientific latin names of Turkey's plant species. Because each volume of this study completed in different years, the date of the study is given as between 1965-1988 in the references list.

REFERENCES

- Atasoy, N., 2002. *Hasbah e, Osmanlı K lt r nde Bah e ve   ek. Ko  Kültür Sanat ve Tanıtım A . Yayınları.*
- Avcı, M., 2009. "Kentsel Biyo e itlilik Açısından Bir De erlendirme: İstanbul  rne i", *Kentsel Ekoloji ve Ya anabilir Kent Sempozyumu Bildiriler Kitabı.*
- Avcı, M., 1994. "Bitki  rt s ". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 2:247-249. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı.
- Ayata , H., 2007. "The International Diffusion of Planning Ideas: The Case of Istanbul", Turkey. *Journal of Planning History* 6/2: 114-137.
- Başer, B. and H. E bah, 2010. "Understanding The Spatial and Historical Characteristics of Agricultural Landscapes in Istanbul", *ITU Journal of Faculty of Architecture*, 7/2: 106-120.
- Başer, B., 2010. *Kentsel açık mekan düzenlemelerinde bitki türü seçiminde bir yaklaşım: İstanbul  rne i*, İT  PhD thesis.
-  elik, Z., 1998. *19. Yüzyılda De i en İstanbul*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Davis, P.H., 1965-98. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands* 1- 10. Edinburgh University Press.

- Donner, J. and A. H. Çolak (Ed.), 2007.
Türkiye Bitkileri Yaylıs Haritaları. Lazerofset, İstanbul.
- Dönmez, Y., 1977.
“Kocaeli Yarımadası Bitki Örtüsünün Anahatları”, *İ.Ü.Coğrafya Enstitüsü Dergisi* 22.
- Dönmez, Y., 1968.
“Trakyanın Bitki Coğrafyası”, *İ.Ü.Coğrafya Enstitüsü Dergisi* 51.
- Eldem, E., 1995.
“Osmanlı Dönemi İstanbul’u”, *Dünya Kenti İstanbul*:131-151. Tarih Vakfı Yayınları.
- Erinç, S., 1980.
“Jeokoloji Açısından İstanbul Yöresi” *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi* 23: 279-290.
- Erinç, S., 1979.
“Büyük İstanbul Yöresinin Doğal Bitki Örtüsü Potansiyeli”, *Büyük İstanbul’un Yeşil Alan Sorunları Ulusal Sempozyumu*. 22-24 Kasım 1978, İ.Ü.Orman Fak. Yayınları, Yayın no:2587, Güçlü Matbaacılık.
- Erinç, S., 1974.
“İstanbul boğazı ve çevresi (Doğal ortam: etkiler ve olanaklar)”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi* 20-21: 1-23.
- Evyapan, G., 1972.
Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski İstanbul Bahçeleri. ODTÜ Yayınları.
- Gönensin, S., 2001.
İstanbul’un Avrupa Yakası’nın Peyzaj Ekolojisi Açısından İncelenmesi. İ.Ü. PhD thesis.
- Gülersoy, Ç., 1986
Taksim, Bir Meydanın Hikayesi. İstanbul Kitaplığı Ltd.
- Irmak, H., 2007.
Osmanlı Belgelerinde Kağıthane. Kağıthane Belediye Başkanlığı.
- İstanbul Metropolitan Planning Report, 2005.
İstanbul Municipality, Metropolitan Planning and Urban Design Center.
- İstanbul Vilayeti Neşriyat ve Turizm Müdürlüğü, *İstanbul’un kitabı*, İstanbul Vilayeti Neşriyat ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, T.Y.
- Konijnendijk, C., K. Nilsson, T. B. Randrup, and J. Schipperijn, 2005.
Urban Forests and Trees. Springer-Verlag.
- Kuban,D., 2001.
Kaybolan Kent Hayalleri: Ahşap Saraylar. Yapı-Endüstri Merkezi.
- Kuban, D., 1996.
İstanbul, Bir Kent Tarihi. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay.
- Necipoglu, G., 2007.
15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı: Mimari Tören ve İktidar. Yapı Kredi Yayınları.
- Özhatay, N. and M. Keskin, 2007.
Ömerli Havzasının ‘İstanbul’ Doğal Bitkileri. İstanbul Doğal Hayatı Koruma Derneği.
- Sukopp, H., 2008.
“The City As A Subject for Ecological research”, Marzluff, J., E. Shulenberger, W. Endlicher, M. Alberti, G. Bradley, C. Ryan, U. Simon, Z. ZumBrunnen, (ed.) *Urban Ecology: An International Perspective on the Interaction Between Humans and Nature*: 281-298, Springer Pub.
- Şen, İ.M., 2000.
İstanbul’un Asya Yakası’nın Peyzaj Ekolojisi Açısından İncelenmesi. İ.Ü. PhD thesis.
- Yaltırık, F., 1963.
“Belgrad Orman Vegetasyonunun Floristik Kompozisyonu ve Ana Meşcere Tipleri Üzerinde Araştırmalar”, *İ.Ü. Orman Fakültesi Dergisi A* 13/1: 33-69. İstanbul.
- Yaltırık, F., A. Efe, and A. Uzun, 1997.
Tarih Boyunca İstanbul’un Park Bahçe ve Koruları Egzotik Ağaç ve Çalıları. İBB Yayınları.
- Urban Age, 2009.
“İstanbul City of Intersections: The Urban Age İstanbul Newspaper, Cities Programme at the London School of Economics and Political Science and the Alfred Herhausen Society”, *the International Forum of Deutsche Bank*. [http://www.urban-age.net/conferences/istanbul/]

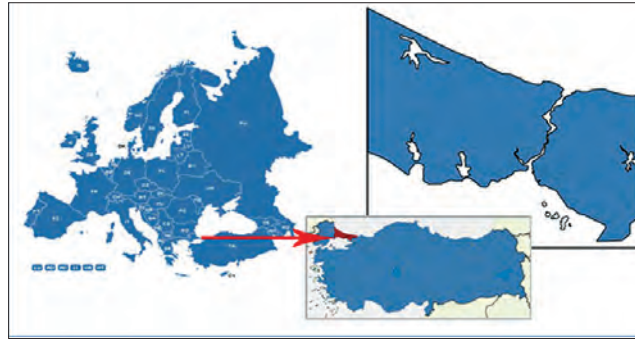

Fig. 1. Location of Istanbul

Fig. 2. Urban expansion in Istanbul between 1970 and 2000 (Urban Age 2009)

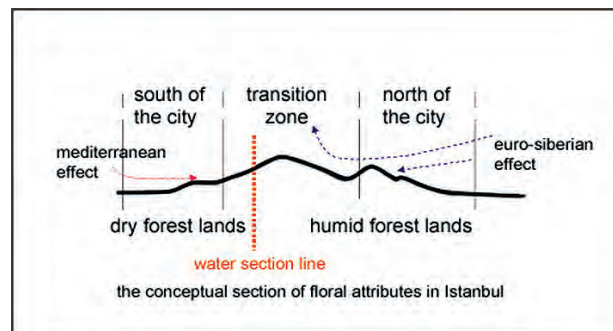
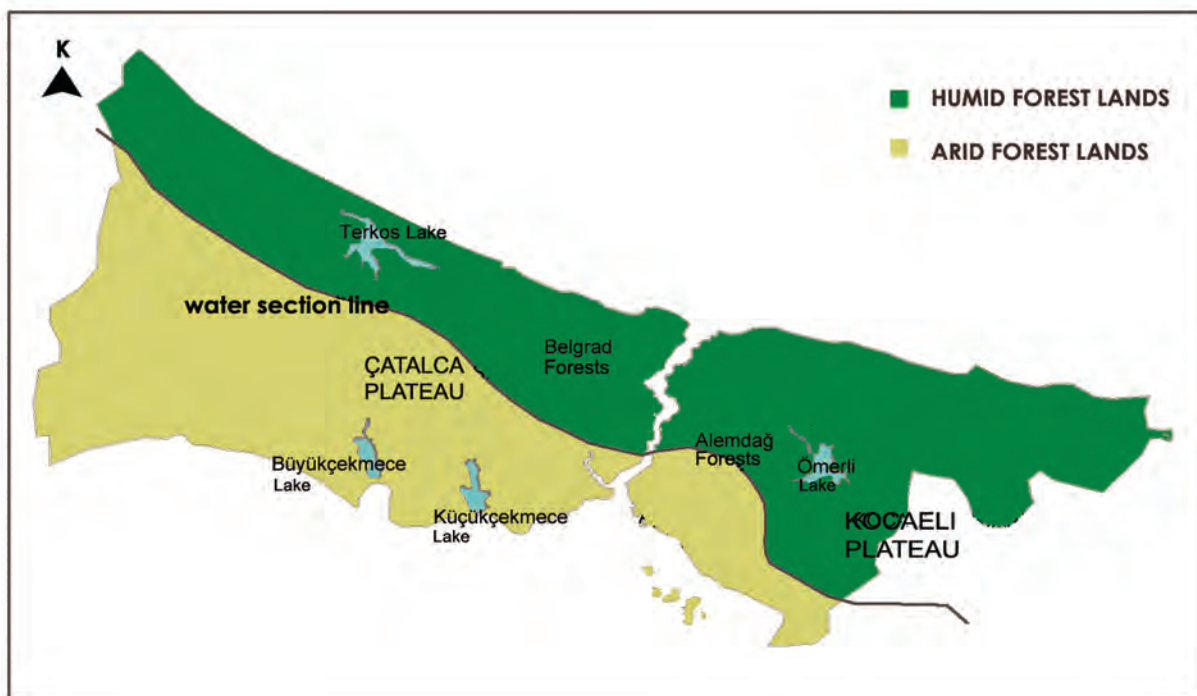

Fig. 3. Water section line and changing characteristics between north and south of the city (Başer 2010)

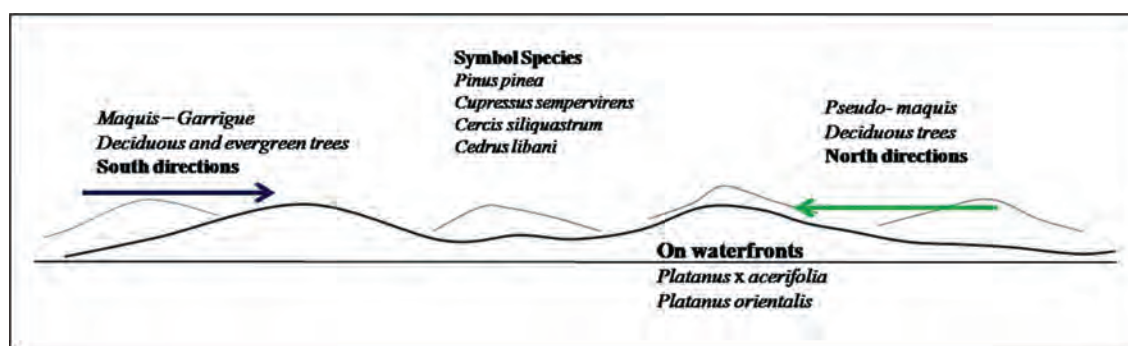

Fig. 4. Schematic section of the native and cultural vegetation structure of Bosphorus landscape (Başer 2010: 117)

Fig. 5. Köçeoğlu Yalısı, Bebek (Kuban 2001)

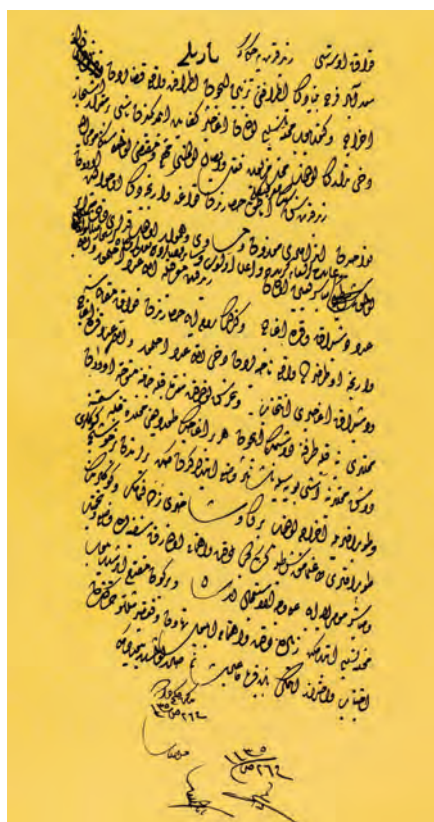

Fig. 6. The rescript of Sultan Ahmet III (Irmak 2007), Kağıthane from Melling (Atasoy 2002)

Fig. 7.
Yesterday and
today view of
London Plane
trees on two
sides of
Bahçeköy Street
(Above: İstanbul
Vilayeti Neşriyat
ve Turizm Müdürlüğü, 1949;
Below: B. Başer,
2009)

Fig. 8. Urban fringes around Topkapı Palace left: Plan of Topkapı Palace in the beginning of the 19th century, from Melling (Necipoğlu 2007), right: today the palace and its surroundings

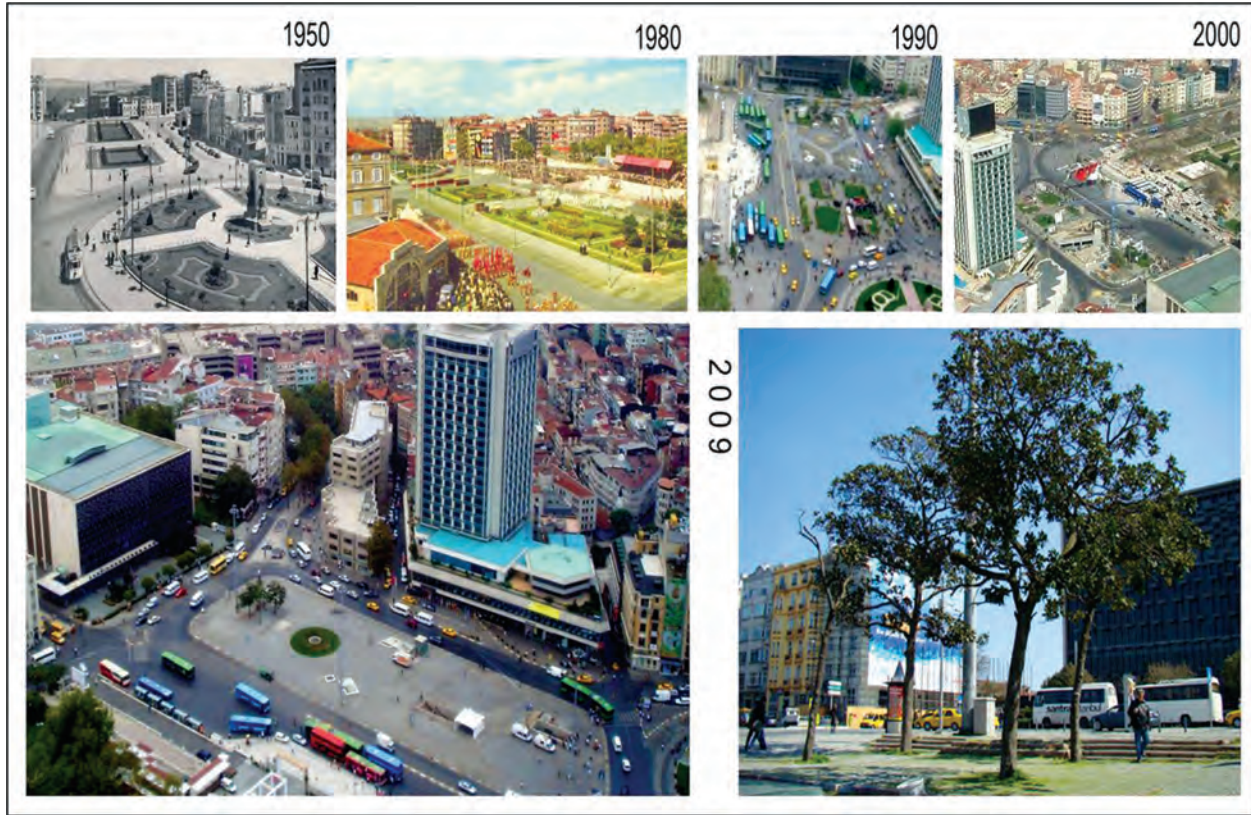

Fig. 9. Change in urban green and tree plantings in Taksim Square between 1950-2009 (Başer 2010: 143)
 (The photographs in this picture dated as 1950 obtained from Gülersoy(1986) and dated as 1990, 2000 from
 Istanbul Metropolitan Municipality Archives and on-site photographs)

Fig. 10. Beyazıt Square after the renovation in Early Republic Period of Turkey. (İstanbul Vilayeti Neşriyat
 ve Turizm Müdürlüğü 1949)

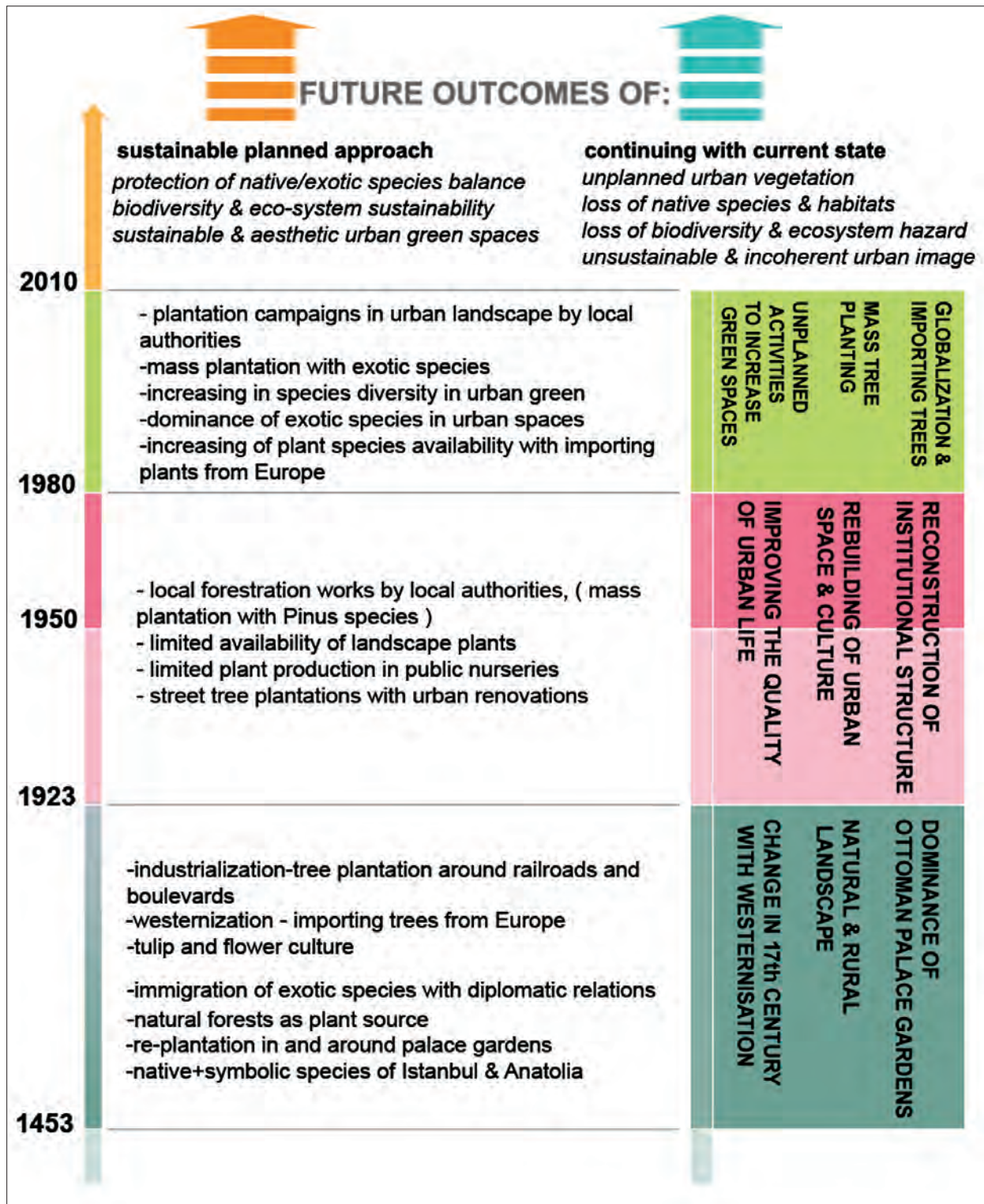

Fig. 11. The change process in urban plant species with the cultural influences

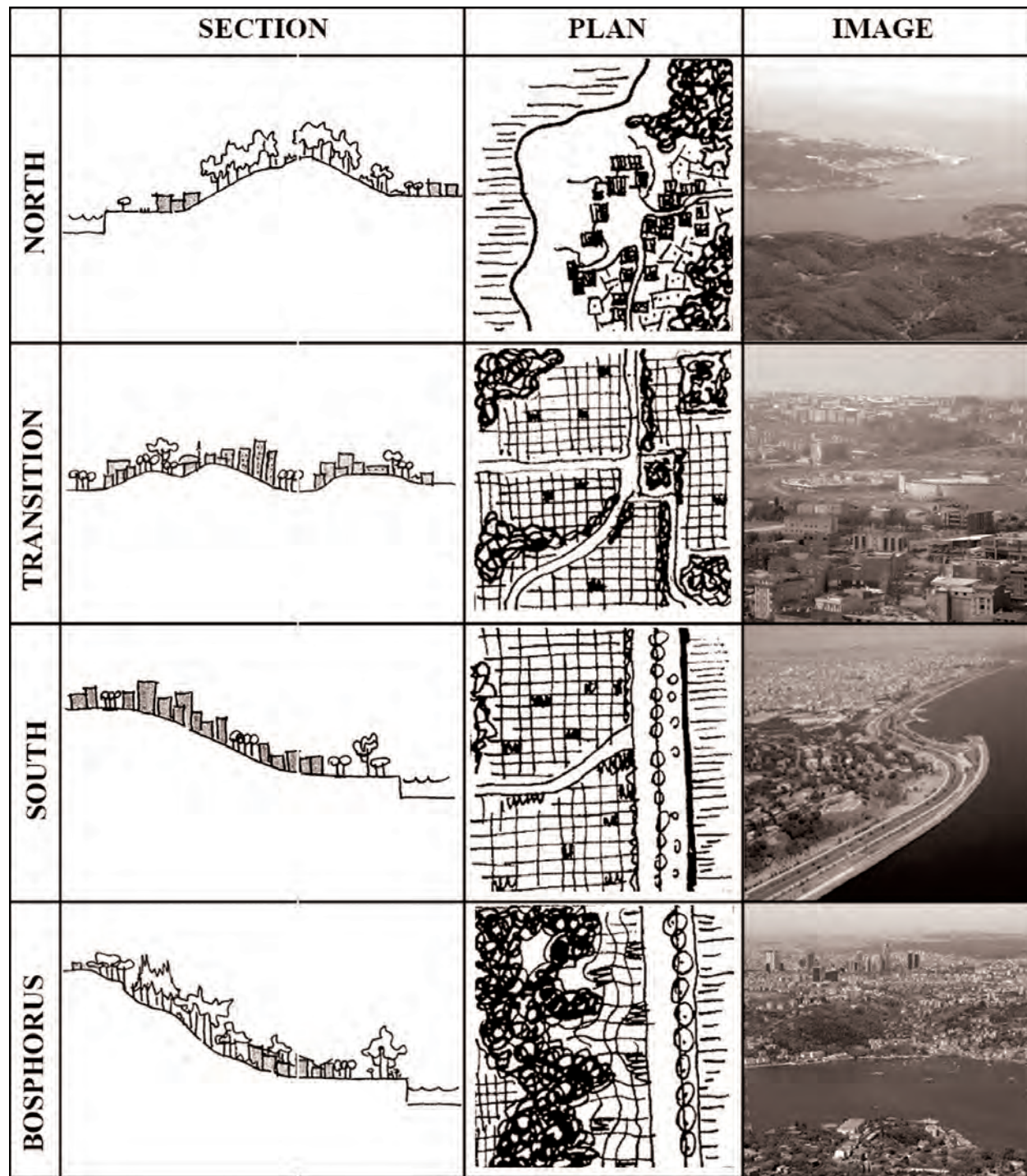

Fig. 12. Typology of four different green landscape of Istanbul

Fig.13. Left: Beykoz Province of North Zone and Right: Bebek Park from Bosphorus Zone (Başer 2010)

Fig. 14. Left: Göztepe Province in Transition Zone and Right: Kartal Province in South Zone (Başer 2010)

TURQUERIE IN THE WEST-EUROPEAN LANDSCAPE GARDENS IN THE 18TH AND IN THE EARLY 19TH CENTURIES

18. YÜZYIL VE ERKEN 19. YÜZYIL BATI-AVRUPA BAHÇELERİNDE *TURQUERIE*

Eeva RUOFF

Keywords - Anahtar Sözcükler:

18th century, 19th century, Europe, garden, *Turquerie*

18. yüzyıl, 19. yüzyıl, Avrupa, bahçe, *Turquerie*

ABSTRACT

“Turkish” tents and other Turkish inspired buildings were time and again set up at visually important points in the West-European landscape gardens in the 18th century and in the early 19th century. They reflected the general interest for Turkey felt among the more enlightened Europeans that manifested itself also in many other ways, e.g. Turkish music and Turkish masquerades.

Tents were probably chosen as references for Turkey, because the tents of the Turkish army were renowned for their high quality. Yet, the tents made of fabric have - for obvious reasons - not survived as well as other garden buildings of the era. Therefore little research has so far been done on their role in the landscape gardens. In some gardens there were, however, also other “Turkish” buildings, for instance kiosks, “mosques” and pavilions that survived for a longer time, still exist or have occasionally been reconstructed.

There can also have been further, ideological reasons for the “Turkish” buildings. They may sometimes have been erected to remind the garden visitors of the lofty principle that all people are brothers and equals – ideas first formulated by the freemasons and Rosicrucians.

The members of these societies also believed that much of the ancient wisdom, especially mathematics, had been developed by the peoples living in the East Mediterranean area.

ÖZET

Türk çadırları ve Türk etkili yapıların görsel etkisi, 18. yüzyıl ve erken 19. yüzyıl Batı-Avrupa bahçeleri için önemli bir unsurdur. Aydınlanmış Avrupalıların Türkiye’ye genel ilgisi Türk müziği ve maskeleri örneklerinde olduğu gibi başka birçok şekilde kendini göstermektedir.

Çadırlar muhtemelen Türk ordusu kaliteli çadırları ile ünlü olduğundan Türkiye için bir referans olarak seçilmiş olmalıdır. Ancak kumaştan yapılan çadırlar – bilinen nedenlerden dolayı- diğer bahçe yapıları gibi günümüze gelememiştir. Buna karşın, ayakta kalabilmiş veya yeniden inşa edilmiş olan “Türk” binaları, örneğin köşkler, “camiler” ve pavyonlar bulunmaktadır.

“Türk” tarzı yapılar ayrıca ideolojik nedenlerle de tercih edilmiştir. Bu yapıların bahçeyi ziyarete gelenlere ilk olarak masonlar ve Rosicrucians örgütü tarafından (Gül-Haç Örgütü) ortaya konan insanların eşit ve kardeş olduğu şeklindeki büyük öğretiyi hatırlatmak için tercih edildiği de olmuştur. Bu oluşumların üyeleri antik erdem, özellikle de matematiğin Doğu Akdeniz havzasında yaşayan insanlar tarafından geliştirildiğine inanmaktaydı.

The interest for and a tentative appreciation of foreign architectural styles becomes evident among the cultivated West-Europeans during the 18th century. The history of *Chinoiserie* has been dealt with in a number of studies, that of *Turquerie* has remained less well known. After the Ambassador of Turkey, Suleiman Agha, let serve coffee to his guests in Paris in 1669-1670 this beverage became all the rage there. Turkish masquerades were organized at the princely courts, and they remained fashionable all through the 18th century. Porcelain figurines in Turkish costumes were manufactured, and well-known intellectuals like Alexander Pope and Madame de Staël were portrayed wearing turbans. Wolfgang Amadeus Mozart composed the opera “The Abduction from the Seraglio” in 1782 just to mention a few expressions of *Turquerie* in the varied cultural connections of the era. - To the garden lovers Turkey was also known as the home of fabulous plants, viz. crown imperials, hyacinths, lilacs and narcissi, not to speak of the tulips.

In the 18th century Turkey was a huge empire that stretched from Tunis in the West to the Caspian Sea in the East and from the Gulf of Persia to Budapest and even further north. Some ideas about Turkish architecture had certainly been conveyed to West-Europeans by people who had lived in Turkey and by the occasional travel writers, but on the whole this did not amount to much. In the popular imagination “tents” were something that people identified with Turkey. The Sieges of Vienna and the other wars had contributed to people’s knowledge about the excellent quality of the Turkish tents, and their size and opulence was praised by the people who had had the opportunity to see them in Turkey. This is how Lady Mary Wortley Montagu described her impressions in 1718:

From this place I went in my Turkish coach to the camp, which is to move in a few days to the frontiers. The Sultan is already gone to his tents, and all his court. The appearance of them is indeed very magnificent. Those of the great men are rather like palaces than tents, taking up a great compass of ground and being divided into a vast number of apartments (Montagu 2003: 93-94).

The mood against the “stiffness” of the ornate Baroque gardens had begun to change in England during the early 18th century. The reasons were varied: partly patriotic, partly artistic, and sometimes even financial. The change had its roots also in the growing appreciation of landscape paintings of the 17th century. The works of Claude Lorraine, Nicolas Poussin, J. van Ruysdael and Salvator Rosa had taught many a discerning Englishman to see beauty in the wide, open views of their country with the groups of leafy trees and natural looking water features – ponds, streams, and lakes. Models for the pavilions to be erected in their new - or redesigned - gardens were also found in those paintings, and the various buildings in Grecian and Roman styles, as well as the mock ruins of Mediaeval castles, monasteries or chapels began to symbolize the ideas of democracy and liberty. The general background of the rise of the English landscape garden movement is, however, well-known and it need not be discussed here more extensively.

TURKISH TENTS IN ENGLISH GARDENS

A Turkish tent was erected in Vauxhall Gardens in London in 1741-1742. Vauxhall Gardens was a very popular venue, much frequented by fashionable Londoners for promenading, dining and listening to the concerts organized there. The Turkish tent is

believed to have been erected as an undercover dining area (Coke and Borg 2011: 64-65). However, it did not look like a tent at all (Fig. 1), but the fact that it was called so implies that it was a reference that the visitors to the gardens understood, and that they also appreciated this allusion to Turkey. The contemporary interest in that country manifested itself also in the founding the Turkey Club, later renamed the Divan Club, in London in 1744 by the Earl of Sandwich, Sir Francis Dashwood and some other Englishmen who had visited the Ottoman Empire (Finnegan 2006:19-23).

Sir Francis Dashwood let remodel the grounds of his family seat, West Wycombe Park in Buckinghamshire, in the landscape garden style, and a large tent can be seen on an island in the pictures painted by William Hannan in 1752. The tent is assumed to have been a Turkish one (Collier and Wrightson 1993: 57-58). The very splendid Turkish tent built in the well known landscape garden Painshill, in Surrey, before 1760 stood at a visually important place. The visitors had good views of the grounds from there, and it attracted a lot of positive comments from them (Kitz and Kitz 1984: 46-66, 90, 91, 108). The white, elaborately draped tent with decorative additions in blue and gold has now been reconstructed.

There was a fairly large Turkish tent at Stourhead, in one of the best known landscape gardens of England. It stood on a prominent site on the hillside overlooking the lake. It was erected at an unknown date, but as the inside of the tent was renovated in 1776 (Woodbridge 1770: 67). This seems to imply that it had already been in existence for some time before. According to the sightline of a map drawn in 1779 the tent was to be seen from the so called Temple of Hercules (now "Pantheon") that stands on the other side of the lake. The tent was oval in form and it seems to have been fastened to the ground with eight poles. One visitor to Stourhead in 1776 commented the Turkish tent saying that she had found the it "very pretty, 'tis of painted canvas, so remains up the whole year" and that the interior was painted blue and white in a mosaic pattern (Jones 1979: 48).

There was a Turkish tent in the garden of Hestercombe, in Somerset in 1761, but it is not known

when it was erected. The owner of the garden was Coplestone Warren Bampfylde, an amateur artist and a gifted landscape designer. There were further Turkish tents, to which old records refer, but there is little research on them (Jones 1979: 114, 129).

TURKISH TENTS IN THE GARDENS OF OTHER COUNTRIES

There seems to have been quite a number of Turkish tents in the Netherlandish gardens already in the early 18th century (Hopper 1981: 128-132; de Jong and Dominicus-van Soest 1996: 177, 182). However, more studies are necessary to gain detailed information about them. There are mentions of Turkish tents in German, Irish, and Italian landscape gardens from the late 18th century, but the relevant sources could not be looked into in this connection.

The garden of Monceau in Paris was designed by Louis Carrogis, called Carmontelle, for the Duc de Chartres, the cousin of King Louis XVI, in 1773-1778. Two Turkish tents were erected as extensions to the main building, which was a pavilion for short sejours and not a house for permanent habitation. It is possible that the idea derived from the travellers' descriptions of the interlinked tents used by high ranking Turks. A Turkish tent seems also to have been projected for the Duc de Penthièvre for the garden of his castle at Armainvilliers, as well as for the Marquis de Marigny at Ménars. Some further ones may have been planned or built, too (DeLorme 1996: 152). It is, however, questionable whether the tent in the well known landscape garden Désert de Retz, near Paris, was meant to be Turkish, as some scholars have assumed.

There was a Turkish tent in the garden of Godegård Manor to the southwest of Stockholm. The landscape garden and presumably the tent, too, had been designed by Fredrik Magnus Piper in the 1780s (Conner 1979: 75). Piper also designed "tents" - according to some sources "Turkish tents" - for the public park called Kungsträdgården in Stockholm in the 1790s, but this project was not carried out. The interest for Turkish tents is illustrated by the unusual project of Peter Maximilian Adlerfelt (1735-1808) for a bee garden of Christineholm Manor, to the south of Stockholm in 1782. It was planned to look like a military camp with tents for the Sultan, the

Grand Vizier, the Aga of the Janissaries, the Colonel of the Janissaries and so forth to the more modest tents for the lower officers, all painted on wood and in great detail (Flinck 1994: 55-57).

Baron L.H.von Nicolay (1738-1820) let build a Turkish tent on a small island in the landscape garden of Monrepos, in Wiburg, Finland, in the late 18th Century (Fig.2). It had a wooden core over which a horizontally striped canvas was draped over. The canvas was probably taken away for the winter months because of the heavy snows. The tent was about four metres high and ten metres in diameter, and slightly oval in form. It stood directly at the Gulf of Finland with the awning opening towards the sea. The tent was well maintained by the Baron's descendants, and it survived until 1944, when Finland was obliged to cede the area to the Soviet Union. The Baron had also let build a couple of houses for his retainers in the "Turkish style", to the east of the landscape garden, probably to give a picturesque atmosphere to that area, too. The tent is well documented in the historic sources, but there seem to be no pictures of the retainers' houses (Ruoff 1993: 123).

A number of tents, for instance those in the gardens of Drottningholm and Haga in Sweden have mistakenly been called "Turkish" in some recent publications, though they never had any such connotations. Careful checking of the original sources is, indeed, necessary, for in addition to the Turkish tents some Chinese and Tartar tents were also projected for the landscape gardens in the 18th century.

OTHER TURKISH BUILDINGS IN THE LANDSCAPE GARDENS

In addition to the tents also other types of Turkish inspired buildings were erected in the landscape gardens. However, there seem to be no publications that would convey even a general idea of their types or their number. The following pieces of information consist of notes made in connection with research done primarily on other subjects. A more detailed survey can only be made after more research has been undertaken.

When King Stanislas Leszczyński of Poland (1677-1766) resided in Zweibrücken, Germany, in 1715, he

let build a residence of wooden houses in Turkish style there. He also gave it the Turkish sounding name "Tschifflik" [çiftlik] (Muratori-Philip 2000: 56-57). Later he let Turkish influenced buildings, "kiosks", be erected at the gardens of the castles of Lunéville and Commercy in France (Chapotot 1999: 11, 13, 39, 109; Muratori-Philip 2000: 192-193). In these cases the personal involvement of the garden owner was decisive. King Stanislas had firsthand knowledge about Turkish architecture, for in 1713 he had been a - voluntary - prisoner in Bender where he had been very well treated by the Turkish authorities and he retained pleasant memories of the country.

A "mosque with a minaret" was to be built on an island in the above mentioned landscape garden Stourhead according to a diary notice from the year 1754, i.e. at the time when the two lakes were being redesigned (Pococke 1889: 43). The project was, however, not carried out possibly because of problems connected with the damming of the River Stour.

Probably the first English garden to have a "mosque" was Kew. Whether the decision had already been made by Frederick, the Prince of Wales (1707-1751), the owner of the garden, before his death, is not known, but it is possible. He had namely commissioned John Henry Muntz to design the pavilion in "Old Moorish Taste" for Kew in 1750 (Rowan 1968: 36-37). It was, however, built only after the Prince's death by William Chambers, and the Prince's widow, Princess Augusta, wanted to have the garden laid out after a "plan" which had probably been determined by her late consort. The "mosque" itself was designed by Chambers. In his book on Kew Chambers explained that he had "endeavoured to collect the principal particularities of the Turkish Architecture" in the design of the minarets "as well as in the whole exterior decoration of the building itself", but in regard to the interior decoration he had "not so scrupulously adhered to their style of building" (Chambers 1966).

There were two Turkish structures, a parasol and a kiosk, in the park of Friedrich Eugen, the Prince of Montbéliard, in Alsace, which was probably created in the 1770s. According to J.C.Krafft the kiosk was of "simple style", and he added that "the mixture of layers of black stones and bricks is very pleasing",

and that the building had “one minaret, one tower and a pyramid roof, all with crescent moons in different sizes” (Krafft 1993: 75, 82, 121, 128-129). In fact the building looked more like a mosque than a kiosk. The use of these terms remained inconsistent, vague and contradictory all through the 18th century and still in the early 19th century, as Krafft’s text shows. The Prince of Montbéliard’s elder brother, Carl Eugen, the reigning Duke of Württemberg, was also very interested in landscape gardening and he had let plan “English gardens” - *Englische Anlagen* - at Hohenheim, near Stuttgart, with a large number of monuments and pavilions. There was a mosque with two minarets the building of which was completed in the year 1778 (Nau 1978: 33). In 1796 Sophie Dorothee, Duchess of Württemberg, let design the grounds of the hunting lodge Fasanenhof in English style, and a mosque was built on one of the islands (Berger-Fix and Merten 1981: 92).

A very splendid mosque was designed by Nicolas de Pigage in connection of the remodelling of the extensive Baroque grounds of the castle of Schwetzingen, near Mannheim, about 1779. The building was ready in 1795 (Wagner 2011). Friedrich Ludwig Sckell had projected a “Turkish Garden” for the respective area in 1773, but no detailed plans of it seem to have survived. The mosque was very much admired by the contemporaries: “The magnificence of this monument is such that Europe cannot offer the like. The richness of the architecture composing its decoration is beyond human conception” (Krafft 1993: 191). There was a Turkish mosque at Weissenstein (now Wilhelmshöhe) in Cassel that was contemporaneous with that in Schwetzingen, and there were mosques also in other German landscape gardens, e.g. in Steinfurter Bagno, Hanau and Hohenzieritz, but it could not now be ascertained of if they all were considered Turkish or just generally “oriental”. Only the mosque at Schwetzingen survives today.

King Gustav III of Sweden was very much interested in landscape gardening, and he had visited for instance the gardens of Monceau and Désert de Retz in France. He wished to have a Turkish kiosk at first at Drottningholm and then at Haga, the new landscape garden to be created at Haga in Stockholm (Fig. 3). The above mentioned architect F.M.Piper designed the kiosk, but his original plans was much modified, and there is, in fact, little that

reminds one of Turkish architecture. The reference to Turkey was, however, underlined in connection of the inauguration of the building on the 28th of January 1788, on the name-day of the King’s brother, Duke Charles. It was celebrated with “janissary” music in the kiosk, and on the same evening a Turkish feast took place in the Royal Palace. The inauguration probably took place on that very day in remembrance of King Charles XII who had fought Russia with the help of Turkey some eighty years earlier, and whose name-day the 28th had also been (Charles XII had stayed in Bender for eight years). King Gustav used the pavilion for government meetings where he - among other things - planned the war against Russia, that he started on the first of July (Olausson 1993: 467-475). There were further Turkish inspired pavilions in the Swedish landscape gardens that were probably built in the late 18th century, e.g. a kiosk at Hellfors Manor, but the information could not now be definitely ascertained of.

There was a Turkish pavilion in the landscape garden created - from the 1770’s onwards - for Empress Catharine II at Tsarskoje Selo, near St. Petersburg. This pavilion is said to have been similar to the one in the Sultan’s garden in Constantinople, and to have been built after the plans sent to the Empress by the Russian ambassador to the Sublime Porte. There was also a so-called “Turkish” or “Red” Cascade in the same garden, and possibly also a further elements associated with Turkey (Hayden 2005: 92-93; Floryan 1996: 115).

Turkish inspired buildings existed also in several further great European landscape gardens in the 18th century, viz. a Turkish House in the garden of Lazienki Palace in Warsaw (Kwiatkowski 1995: 20, 21), a pavilion fashioned like a mosque at Laxenburg, near Vienna. At Lednice the building of a minaret like “Turkish tower” was started after the designs of Joseph Hardtmuth at the very end of the century (Fig. 4, Hanzl-Wachter 2006: 170, 171). Further projects and buildings are known to have existed in Ireland, Italy, and Hungary (Zádor 1974: 84, 88, 90, Fig IV, 9). A Turkish temple called “Crescent Moon” in the garden of Wotton House, Buckinghamshire, and probably also the kiosk and the “Turkish temple” in a park near London date from the 18th century (Krafft 1993: 11-13, 20, 21; Jones 1974: 295). Jean-Augustin Renard (1744-1807) planned a Turk-

ish pavilion for the garden of the Armainvilliers castle and Turkish kiosks for the picturesque garden of the well-known statesman C.M.de Talleyrand at Valençay in France (Krafft 1993: 24, 31; DeLorme 1996: 278).

CONCLUSIONS

The pieces of information gathered here suggest that there was originally such a number of Turkish inspired buildings that their study would merit more extensive research (Fig. 5). This would certainly contribute towards a better understanding of the ideas on the basis of which of the landscape gardens of the 18th century were created. However, few of the original structures have survived until today. The tents made of fabric and the wooden kiosks needed very careful upkeep, and they were easily damaged and lost, if their upkeep was neglected. This may be one of the reasons why practically no studies have been dedicated to this theme.

The role and meaning of the Turkish gardens buildings may have varied from garden to garden. It is often assumed that the exotic looking pavilions were built in order to create visual variety in the gardens. This may, indeed, have been one of the reasons for erecting them. However, the frequency with which the "Grecian" and "Roman", temple like pavilions as well as "Mediaeval" ruins occurred in a garden after a garden suggests the

very opposite. In fact, there was not much variety at all, and it is generally agreed that these buildings had, primarily, symbolic connotations for their original owners as well as for their visitors. It might therefore be assumed that the Turkish and Chinese elements had similar meanings. They may, for instance, have symbolized the ideas put forward by the freemasons about the equality and fraternity of all peoples. They advocated this in the early 18th century, though they are nowadays generally associated only with the French Revolution, and very many owners of the great landscape gardens are known to have been freemasons. The Rosicrucians were a more secret society, but it was much supported in the 18th century. They thought partly on similar lines, as the freemasons and connected The Ottoman Empire with the Templars as well as their founder who had stayed in Damascus. On the advice of the Turks he gave up his idea of going to Jerusalem and travelled instead to Damcar where he learnt mathematics and physics.

The Turkish elements may also have contributed to the idea of the garden as a microcosmos, as Krafft reflected on Stowe:

"Enfin, l'on peut dire que ce jardin, par l'architecture des différens peuples du globe, comme par l'immense quantité d'arbres étrangers et précieux qui y sont plantés, représente le monde entier (Krafft 1993: 65-66).

REFERENCES

Berger-Fix, A., K. Merten, 1981.
<i>Die Gärten der Herzöge von Württemberg im 18. Jahrhundert.</i> Werner'sche Verlagsgesellschaft Worms.	Coke, D., A.Borg, 2011.
<i>Vauxhall Gardens. A History.</i> Yale University Press New Haven.
DeLorme, E.P., 1996.
<i>Garden Pavilions and the 18th Century French Court.</i> Antique Collectors' Club Woodbridge.	Collier, M., D.Wrightson, 1993.
"The Re-Creation of the Turkish Tent at Painshill", <i>Garden History, The Journal of Garden History Society</i> 21: 46-59.
Chambers, W., 1966.
<i>Plans, Elevations, Sections, and Perspective views of the Gardens and Buildings at Kew in Surrey.</i> London 1763. Reprint Farnborough, Hants.	Conner, P., 1979.
<i>Oriental Architecture in the West.</i> Thames and Hudson.
Chapotot, S., 1999.
<i>Les Jardins du Roi Stanislas en Lorraine.</i> Editions Serpenoise, Metz.	DeLorme, E.P., 1996.
<i>Garden Pavilions and the 18th Century French Court.</i> Antique Collectors' Club Woodbridge.

- Finnegan, R., 2006.
"The Divan Club, 1744-1746", *Ejos* IX, 9: 1-86.
- Flinck, M., 1994.
Tusen år i trädgården. Tidens förlag / Torekällbergets Museum.
- Floryan, M., 1996.
Gardens of the Tsars. A Study of the Aesthetics, Semantics and Uses of Late 18th Century Russian Gardens. Aarhus University Press Aarhus.
- Hanzl-Wachter, L., 2006.
"Staffage-und Lustgebäude im Laxenburger Park", G. Hajos (ed.), *Der malerische Landschaftspark in Laxenburg bei Wien. Forschungen zu Laxenburg* (Park und Franzensburg), vol. I, Böhlau.
- Hayden, P., 2005.
Russian Parks and Gardens. Frances Lincoln Ltd.
- Hopper, F., 1981.
"The Dutch Régence Garden", *Garden History, The Journal of Garden History Society* 9: 118-135.
- Jong, E. de, M. Dominicus-van Soest, 1996.
Aardse paradijzen. De tuin in de Nederlandse kunst 15de tot 18de eeuw. Snoeck-Ducaju & Zoon. Gent.
- Jones, B., 1979.
Follies and Grottoes. Constable.
- Kitz, N. and B., 1984.
Pains Hill Park. Hamilton and his Picturesque Landscape. Whittet Books Ltd.
- Krafft, J.C., 1993.
Plans des plus beaux jardins pittoresques de France, d'Angleterre et de l'Allemagne. Plans of the most beautiful picturesque Gardens in France, England and Germany. Original edition: Paris 1809-1810. Reprint Wernersche Verlagsgesellschaft Worms am Rhein.
- Kwiatkowski, M., 1995.
Lazienki. Interpress Publisher.
- Montagu Wortley, M., 2003.
The Turkish Embassy Letters. Virago Press.
- Muratori-Philip, A., 2000.
Le roi Stanislas. Fayard.
- Nau, E., 1978.
Hohenheim Schloss und Gärten. Second edition. Jan Thorbecke Verlag Sigmaringen
- Olausson, M., 1993.
Den engelska parken i Sverige under gustaviansk tid. (The English Landscape Garden in Sweden during the Gustavian Era.) Piper Press.
- Pococke, R., 1889.
The travels through England of Dr. Richard Pococke, successively bishop of Meath and of Ossory, during 1750, 1751, and later years, J. J. Cartwright (ed.), Camden Society. Publications, n. s., XLIV.
- Rowan, A., 1968.
Garden Buildings. The RIBA drawing series. Country Life Books.
- Ruoff, E., 1993.
Monrepos. Muistojen puutarha. Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Wagner, R.R., 2011.
Die Moschee im Schwetzingen Schlossgarten. Staatsanzeiger für Baden-Württemberg GmbH.
- Woodbridge, K., 1970.
Landscape and Antiquity. Aspects of English Culture at Stourhead 1718 to 1838. Clarendon Press.
- Zádor, A., 1974.
"The English Garden in Hungary", *The Picturesque Garden and its Influence Outside the British Isles*, N. Pevsner (ed.), *Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture II*. Dumbarton Oaks.

Fig. 1.
The Grand Walk of Vauxhall Gardens in London. The Turkish tent is the building on the right. The pavilion in the middle was the "Organ" – with an organ inside – and the one on the left was the "Orchestra" where the musicians played. The copper plate was based on a picture painted by G.A. Canal, better known as Il Canaletto, about 1751. Private Collection (photo of the author)

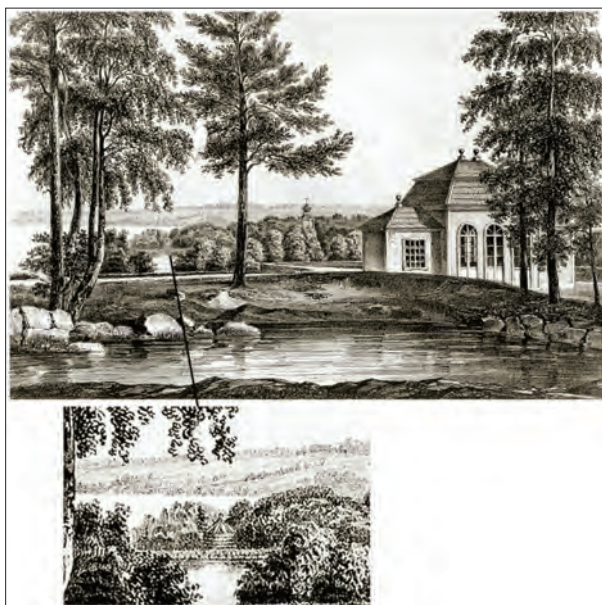

Fig. 2. A view of the landscape garden Monrepos in Wiburg. The Turkish tent can be seen between the trees on an island to the left, cf. the enlargement. The lithograph was probably based on a water-colour made by Danish artist C.F.Christensen. Library of Helsinki University

Fig.3. The Turkish kiosk at Haga, in Stockholm. It was designed by Fredrik Magnus Piper in 1785, and the original design was more intricate and oriental looking. It was the first pavilion that was built in the new landscape garden of King Gustav III. The roof is crowned with a gilded, crescent moon (photo of the author)

Fig. 4.
The Turkish "Tower" [minaret] at Lednice, CZ, was built in 1798-1804 after the plans of Joseph Hardtmuth. The interior decorations were also carried out in a Turkish influenced style. The tower offers magnificent views of the landscape park that is now on the World Heritage List of UNESCO (photo of the author)

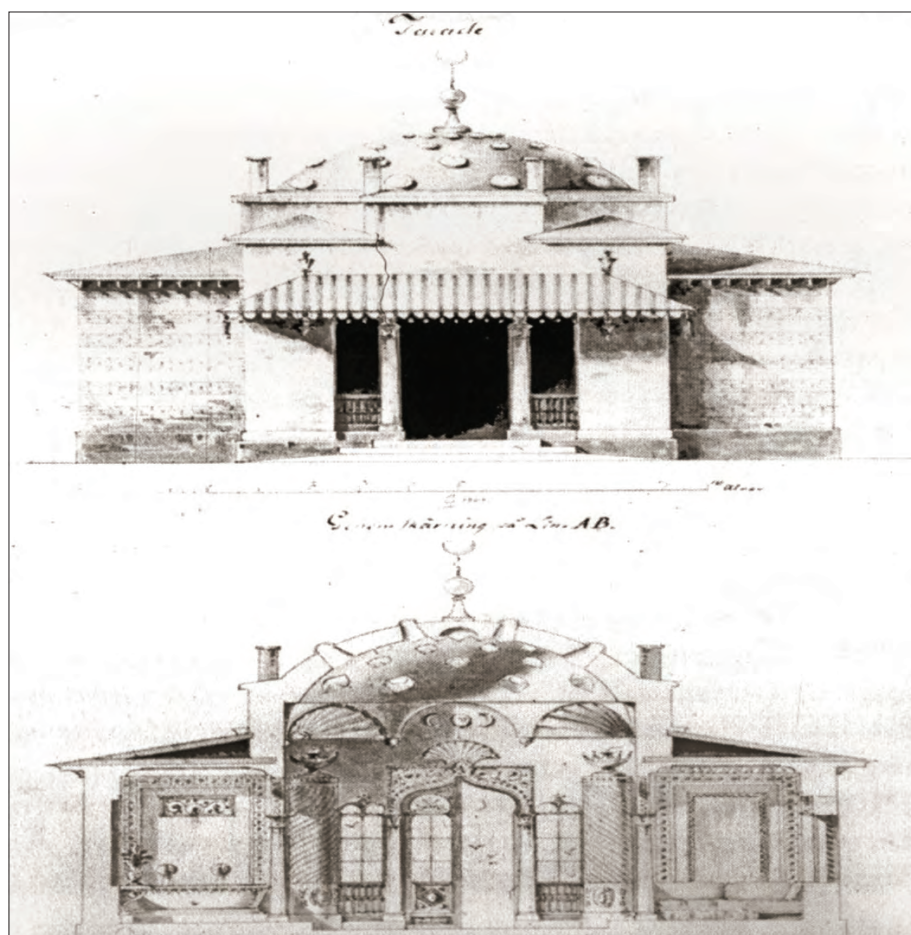

Fig. 5.
The Turkish Bath for Joensuu Park at Halikko FI. It was designed by Carl Christoffel Gjörwell in 1809. He had visited Alger in 1794, and he designed Turkish influenced buildings for other gardens, too. Private Collection. Photo Ritva Bäckman, National Board of Antiquities, Helsinki FI

THE INFLUENCE OF TURKEY UPON CZECH GARDENS

ÇEK BAHÇELERİNDE TÜRKİYE ETKİSİ

Olga BAŠEOVÁ

Keywords - Anahtar Sözcükler:

Czech Gardens, Turkish influence, Prag, Lednice

Çek Bahçeleri, Türk etkisi, Prag, Lednice

ABSTRACT

In the history of Czech Republic Turkey had influenced indirectly the life of Czech lands, Bohemia and Moravia. During the 16th century the penetration of Turkish troops in the Central Europe caused great moving of the Royal court from besieged Vienna to Prague. The town and later the whole country was enriched by invited artists, architects and scientists from all Europe of that time. Many of them were gradually seated all over Bohemia and Moravia bringing new artistic style and spirit., foreign experiences. Even gardening was enriched by good connections with Middle East namely with Turkey. The tulips were the important plants brought to our country so early. Even the private gift of Turkish Sultan to Rudolf II., famous lion, who became so favourite, lived in Prague Royal garden. Two hundred years later we get acquainted with the Turkish and islamic art in decorative pavilions located in landscape parks. The oriental style enriched even interiors of several castles in Bohemia and Moravia.

ÖZET

Çek Cumhuriyeti tarihinde Türkiye, dolaylı olarak Çek topraklarında, Bohemya ve Moravya'daki yaşamı etkileyen bir ülke olmuştur. 16. Yüzyıl boyunca Türk askeri birliklerinin Orta Avrupa'ya dek sokulmaları, kraliyet sarayının kuşatma altındaki Viyana'dan Prag'a taşınmasına yol açmıştır. Kent ve daha sonra tüm ülke, tüm Avrupa'dan davet edilen dönemin sanatçıları, mimarları ve bilim adamları ile zenginleşmiştir. Çoğu, aşamalı olarak Bohemya ve Moravya'da yerleşmeye başlamış, kendi deneyimleri ile birlikte yeni sanatsal stil ve ruhu bu topraklara taşımıştır. Bahçecilik, Orta Doğu ve Türkiye ile olan iyi ilişkiler sayesinde gelişmiştir. Bu erken dönemde laleler, Çek topraklarına taşınan önemli bitkiler olmuştur. Türk sultanının II. Rudolf'e özel hediyesi olan ve bir gözde haline gelen aslan, Prag Kraliyet Bahçesi'nde yaşamıştır. Çekler, bu dönemden iki yüzyıl sonra, Türk ve İslam sanatı ile özel peyzaj düzenlemeleri içerisinde konumlandırılmış pavyonlar aracılığı ile tanışmıştır. Oryantal stil, Bohemya ve Moravya'da yer alan bazı kalelerin iç dekorasyonunu dahi etkilemiştir.

Preparing the speech appointed to the participants of ICOMOS – IFLA Symposium in Istanbul I was lost in about connections of the two, quite far-away countries Turkey and Czech republic. Inquiring into our history I have appeared that Turkey have had indirectly influenced even our historic gardens.

During the 16th century the Turkish troops penetrated in our near neighbourhood. Several times they invaded Austria, besieged Vienna, the seat of mighty Habsburg power and the rulers of our historic countries Bohemia and Moravia, took part in several military campaigns against Turks. Our young king Ludwig of Jagellon perished in 1526 in marshes by the Hungarian Mohacz. During one unimportant battles. The new Czech king Ferdinand I came from the famous Spanish family of Habsburgs. The Princess Anna of Jagellon became his wife. In the year 1529, because of Turkish military investment near Vienna, the royal court moved to Prague castle. During the rule of Ferdinand I the large garden was founded in front of fortification of the castle. The son of the royal couple Maxmilian went to Spain to marry the Princess Mary, the daughter of Charles V. On the voyage the young Czech and Moravian noblemen accompanied him to the port of Genoa. In their three month stay in the northern Italy while waiting for the wedding vessels, they got acquainted with the new spirit of Renaissance. The unemployed Italian artists and craftsmen were invited to Czech countries. Many of them have moved to Prague and were seated in the district below the castle forming permanent independent community. The Czech lands of these times were preserving the medieval character and owing to the Italian immigrants the spirit and art of Renaissance spread all over Bohemia and Moravia.

The Turkish invasions have ceased for some time because of the Konstantinopol's [Istanbul] peace treaty between Süleyman II and Ferdinand I in the year 1562. Apparently because of this event our king received the gift from ambassador in Istanbul called Busbecq Angerius. It was in the form of special bulbs that got the Czech name "*tulipán*" originated in the Turkish word "*toliban*" reminding the well known head cover. The precious bulbs were carefully cultivated in the castle garden by the famous botanic and private specialist of Ferdinand I. Pietro Andrea Mattioli of Siena. The tulips multiplied within Prague royal garden started soon to be

sold to Germany and Holland. Owing to the preserved list of cultivated varieties they were of several colours white, yellow, red and striped. One of the most asked got the name of king Maxmilian's wife Mary of Spain. It might be interesting to investigate when the bulbs of tulips came to Holland, today called "the country of tulips".

The Turkish sultan Selim II and the Czech king Maxmilian II have made Adrianopol's [Edirne] peace in the year 1567. Not latter on the new war started this time with Osman Turks. Imperial court moved accordingly from Vienna to safe place of Prague once more. The successor of the throne became the son of Maxmilian and Mary, Rudolf II. He got to like Prague and the time of his rule became the "golden age" for culture and science of the whole country. The emperor Rudolf II enriched the Prague castle and Royal garden started to be well known all over Europe at that time. The foreign fruit trees and plants were cultivated in great amount. In front of the charming renaissance Summer Palace the giardinetto was founded; the so called Singing Fountain in it's middle. On the axis of richly decorated Ball Game Hall Jan Vredemann de Vries beautified the garden with maze of clipped bushes. The writer and traveller Georg Braun, the author of ample work describing the most famous places of then world has called this garden of 1594 "*Theatrum Mundi*". In western part of Royal garden Ferdinand I let to build menagerie. During the stay of Rudolf II it was enlarged and improved for breeding of beasts, mostly lions. The lion has been the symbol of Czech kings from the ancient time. In the "Lion's Court" the mighty lion, private gift of Turkish sultan to Rudolf II, had special privileges becoming favourite of the emperor. The court astrologist Tycho de Brahe observed among stars and found that Rudolf II and his lion had the same constellation of stars. It has been really remarkable that they both emperor and lion died in three days in January 1612. At the end of Rudolf II life his brother Mathyas, later ruler and king of Czech countries, restored peace with Osman Turks.

The two hundred years later until 19th century in Czech lands we got acquainted with the Turkish and Islamic art again. The castle and palace gardens mostly in the baroque style were gradually changed into the landscape parks according to the new fashion coming from England. The early parks were designed in simple way using the local trees. Later more foreign and

even exotic trees were planted in parks and enriched by the pavilions even of the oriental character. The most important park Lednice, situated in southern Moravia (listed by UNESCO) had very rich collection of trees and pavilions. The Turkish waterhouse had characteristic shape and decoration and outstanding building monumental Minaret had mosaics in colour of Turkish stones (*turquoise*) (Figs. 1, see also Ruoff, Fig. 4). In southern Bohemia in the castle garden in Lnáře they had built even the small mosque. The symbols of Turkish crescent we can see on some buildings as on the castle Humprecht in eastern Bohemia. Many Turkish pieces of art we can see in the interiors of the castles.

On the lines of Vienna the drinking of Turkish coffee came in our country during the second half of 18th century. It was very precious delicacy drank of

tiny porcelain cups beautiful in shape and even Turkish decoration. The coffee was even served in pavilions of romantic landscape parks. During the gardens celebrations or country fairs held for instant in the Prague Royal enclosure, the tents of Turkish shapes were to be seen and delicious “Turkish honey” with nuts and almonds was sold by Turk in national costume with very special hat on. It was called “*fes*” probably produced in Czech Strakonice till now. The nice mighty tree Turkish hasel (*Corylus colurna L.*) was very rare in our landscape parks because of cruel winter frosts. Now, owing to the warming of the planet, we are planting the Turkish hasel very often and with success.

I hope that the few sentences explaining my intention to find any influence of Turkey upon Czech gardens attracted attention¹.

NOTE

¹ The text has been prepared by using several sources (Baseova 1991; Evans 1973; Hora 1994; Mencl 1957;

Neumann 1984; Pacáková-Hošťálková 1999; Palacký 1983; Preiss 1986; Vurm 1996; Wirth 1961).

REFERENCES

Baseova, O., 1991.
Pražské zahrady (Prague's Gardens). Panorama.

Evans, R. J. W., 1973.
Rudolf II and his world : a study in intellectual history, 1576-1612. Oxford University Press.

Čornej, P., 2001.
Kdy, kde, proč & jak se to stalo v českých dějinách : sto událostí, které dramaticky změnily naši historii. Reader's Digest Výběr, 2001.

Hora, P., 1994.
Toulky Českou Minulostí. vol. 3, Práce.

Mencl, V., 1957.
Tisíc a sto let české stavební tvorby. V Praze, Vydala Státní památková správa.

Neumann, J., 1984.
Rudolfínská Praha. ČTK-Pressfoto.

Pacáková-Hošťálková, B., 1999.
Zahrady a parky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Libri.

Palacký, F., 1983.
Stručné dějiny Prahy. Odeon.

Preiss, P., 1986.
Italští umělci v Praze : renesance, manýrismus, baroko (Italian Artists in Prague). Panorama.

Vurm, B., 1996.
Tajné dějiny Evropy. Bohemia.

Wirth, Z., 1961.
Architektura v českém národním dědictví. Státní nakl. krásné literatury a umění.

Fig. 1. Minaret in Lednice, landscape park, Southern Moravia, Czech Rep

RENAISSANCE AND BAROQUE PRIVATE GARDENS OF VENICE AND THEIR URBAN IMPACT

VENEDİK'İN RÖNESANS VE BAROK ÜSLUPTA ÖZEL MÜLKİYET BAHÇELERİ VE KENTE ETKİLERİ

Margherita AZZI VISENTINI

Keywords - Anahtar Sözcükler:

Venice, Renaissance, Baroque, private gardens

Venedik, Rönesans, Barok, özel mülkiyet bahçeleri

ABSTRACT

Gardens have been and still are a relevant element of the city of Venice. Many reasons made gardens since the fifteenth century an essential part of the house of middle and upper class Venetians, from the privileges contacts with the middle east from where many rare botanical species were introduced to the so called "ideology of villa life", revived from Roman antiquity, opposing city and country life, negotium and otium, palace and villa, with its garden as open air extension of the house. Due to the complicate water supply in a city surrounded by salted water and to the limited space in the centre of Venice gardens were at times very small, just the idea of the garden. With the widespread of late Renaissance and Baroque domestic architecture gardens became a looked after element of aristocratic houses, and they developed in a peculiar way, adapting the functional and aesthetic requirements of the new life style to the new shape the city was acquiring with the urban plan of hydraulic engineer Cristoforo Sabbadino, approved in 1556. So suburban residences developed usually in a narrow and deep area, where buildings, courtyard with the well for water supply and garden open with a water gate on the lagoon or on a channel succeeded one another along a central axis, as we deduce from a rich variety of documents, and particularly maps and printed and painted views, that are also the point of departure for their restoration.

ÖZET

Bahçeler geçmişte olduğu gibi bugün de Venedik kentinin belirgin bir elemanıdır. 15. Yüzyıldan itibaren birçok sebep, bahçeleri orta ve üst sınıf Venediklilere ait evlerin temel parçası haline getirmiştir. Orta Doğu ile kurulan ayrıcalıklı ilişkiler sonucunda nadir görülen birçok bitki, "villa yaşamı tarzı"na kazandırılmıştır. Roma antik dünyasından gelen bu tarz, kent ve kırsal, negotium ve otium'u, saray ve bahçesi açık hava uzantısı olarak düşünülebilecek villayı karşı karşıya getirmektedir. Söz konusu dönemde bahçe fikri olmasına rağmen, tuzlu su ile çevrili kentin sahip olduğu karmaşık su tedarik sistemi ve Venedik'in merkezindeki mekân kısıtlılığı yüzünden,

dönemin bahçeleri boyut olarak küçük kalmıştır. Geç Rönesans ve Barok ev mimarisinin yaygınlaşmasıyla bahçeler, aristokratik evlerin bakımlı elemanları haline gelmiş, hidrolik mühendisi Cristoforo Sabbadino'nun 1556'da onaylanmış olan kent planının getirdiği yeni yaşam tarzı ve yeni kent biçiminin işlevsel ve estetik gerekliliklerine uyumlu hale getirilerek gelişmiştir. Kent çevresindeki konutlar, çoğunlukla dar ve derin alanlarda inşa edilmiştir. Özellikle harita, basılmış ya da basılmıyş ya da resmedilmiş görünümmler gibi çeşitli belgelerden bu konutların avlularında su temini için kuyular bulunduğı, bahçelerinin birer su bendi kapısı ile bir lagüne ya da kanala açıldığı ve merkezi bir eksen boyunca birbirlerini izledikleri ortaya çıkmaktadır. Bahsedilen belgeler yapıların restorasyonu için de hareket noktası olmuştur.

Gardens have been and still are a relevant element of the city of Venice. In the following pages, after a general introduction on the impact of Renaissance culture on the idea of the garden, I will examine the evolution of the suburban residence and its garden from the late fifteenth century to the fall of the Republic in 1797, relaying mainly on written and visual documents (partly well known, partly ignored by scholars), that can open new perspectives to the research.

Gardens, orchards and other open air green spaces have been present in great number in Venice since the origin of the city, responding at first mainly to utilitarian purposes. Actually, not only gardens existed but their perception was quite relevant. In fact one of the aspects of Venice that most impressed visitors since the late Middle Age was the number of gardens and green areas in general and the abundance and variety of their vegetation, something that looked like a miracle, due to the fact that Venice was surrounded by salted water¹.

The problem of water supply was solved quite early with an ingenious system of wells collecting rain water in underground cisterns, that was perfected with time. Wells are documented since the eleventh century, and, due to the fact that water is an essential element for the survival of human beings, they were located everywhere in the city, in public, religious and private places. Wells relayed to different jurisdictional principles, according to those responsible for them. The State, through the office of the "Provveditori di Comun", established in 1487, helped by water and health authorities, was directly responsible for public wells (said "pubblici" or "di pubblica ragione"), whose maintenance was controlled by the parish "piovan", the "capocontrada" and the "facchini degli stazii". Wells had heads, in general

elegantly decorated, that became with time a most peculiar element of the lagoon city, and of its public and private spaces. In fact Venice boasts the largest and the finest number of well-heads of all European towns. From a survey of mid nineteenth century we know that private wells (usually at the centre of a courtyard partly or completely paved, located at the back of the house, as we will see in the following pages), were more than thirty times so many as public ones still active².

Each of the small islands that in time joined to form a compact city developed around an open public multifunctional area, sometime quite large, today paved, but originally mainly covered with grass, as is clearly visible in the famous Jacopo de' Barbari's bird's eye view of Venice, printed in 1500, and is confirmed by the fact that these open spaces are still called "campo", it is to say field³. Monasteries had usually large areas dedicated to the cultivation of edible and medical plants, as is evoked by the toponymy: San Francesco della Vigna (of the vineyard), Madonna dell'Orto (of the kitchen garden), etc. Some agricultural areas are still in part recognisable around monasteries situated on the outskirts of the city, as S. Francesco della Vigna, San Giobbe, etc.

But my aim here, as I said, are those private open air areas, particularly courtyards and gardens, considered essential sections of upper classes' domestic architecture. It seems, actually, that the oldest Venetian houses, whose model was directly derived from those of ancient Rome, included a small *viridarium*. Multifunctional courtyards, with well for water supply and stairway to reach the upper store, were part of Venetian houses since the late eleventh century, and perhaps a section of this open space was dedicated to medical plants, fruits and vegetables, together with

sections employed for storage of merchandise and perhaps boats repair, since Venetians' wealth came from sea and trading.

The more pretentious gothic palaces had large and beautiful rear courtyards with wells and staircases but apparently no gardens. Good examples are Ca' Foscari and the twin nearby Giustiniani palaces, as well as Ca' Barbaro and Ca' d'Oro, all on the Grand Canal⁴.

Many reasons made gardens since the fifteenth century an essential part of the house of middle and upper class Venetians. To start with, the humanistic association of intellectual work and garden culture, that goes back to antiquity and was revived in the fourteenth century by Francesco Petrarca, who dedicated great care to his houses and their gardens in Italy and abroad⁵. Saint Jerome's studio painted by Antonello da Messina around 1475 for a Venetian patron (in 1529 it was owned by Antonio Pasqualino) have windows opening on a landscape that favour meditation.

With the wide spreading of Renaissance, gardens were more and more looked out, but, since space was scarce in Venice, every place was good to build a garden or at least the idea of it, even the smallest one, as a narrow balcony or a window sill, adapted to become a kind of miniature garden, like that in Carpaccio's *Dream of Saint Orsola*, decorated with two elegant vases containing a herbal (carnation) and a shrub (Fig. 1). Flowers in vases are present also in the above mentioned *Saint Jerome in his studio* by Antonello da Messina. More astonishing for foreigners, since more visible and quite peculiar, were the "altane", a kind of wooden suspended square platform, laying on four brick-built pillars over the roof, from which one could enjoy an extraordinary panorama of the city. "Altane" were present in great number at least since the fifteenth century, as we infer from painted views of Venice (Figs. 2-3), and are still today a widespread element⁶.

Writers, artists and cultivated people in general, like Pietro Bembo, Andrea Navagero, Trifon Gabriele, Titian and many, many others, explain how a garden can be a source of inspiration, satisfaction and relief from everyday worries.

In a long letter written from Spain, where he was ambassador of Venice from 1525 to 1526, Andrea Navagero recommend to his friend Giambattista Ramusio to take care of his beloved garden in Murano, and give him detailed instructions on how to deal with the existing vegetation, to obtain the results he wishes, as a cypress palisade, or a small wood of laurels, etc.

The Venetian noble Giovanni Maria Memmo explains well in his *Dialogo* of 1563 the joy he received from his garden (and its annexes, loggia and courtyard) coming back home after a day of hard work, and recommends to everybody «di havere una corte grande & spatiosa, & un bel giardino ornato di vari & delicati frutti, herbe, & fiori di molte sorti, qualità & odori. Perché stando il Cittadino una gran parte della vita sua nel palagio, di non poco giovamento & ricreatione gli saranno cotai cose, & massimamente diletlandosi dell'agricoltura tanto locata, e apprezzata, & usata da i saggi antichi: il giardino, la loggia, & la corte gli leveranno una gran parte de i pensieri, & delle noie, che apportano seco i negotij umani. Et diletlandosi de gli studi delle buone lettere, troverà una infinita ricreatione ogni fiata, che stanco dallo studio entrerà nel giardino, & con un coltellino in mano anderà scegliendo qualche odorifero & delicato fiore; coglierà una insalatuccia di sua propria mano, torrà un maturo frutto: & stando in tali diporti & ricreatione, farà altissimi & divine concetti: de' quali poi ritornando allo studio riempirà le dotti & onorate carte» (Memmo 1563: 80-81).

The writer Moderata Fonte ideally sets her posthumous book, *Il merito delle donne* (1600), in the garden of her private Venetian palace, decorated with plenty of topiary, to confirm it as ideal place for intellectual conversation⁷.

Moreover, as in other parts of Italy, and even more in Venice in the second half of the fifteenth century, emerged a new interest for natural sciences, linked to the "rediscovery" of Latin and Greek authors of medicine, pharmacology, botany and agriculture, Galenus, Theophrastus, Dioscorides and Pliny the Older. They have been a starting point for a more direct, experimental approach to nature and its mechanisms, introduced by Leonardo da Vinci, which opened the way to the scientific Renaissance.

Medical plants, grown at least from the early ninth century in monasteries and in small orchards linked to pharmaceutical laboratories, started to be accurately collected by private persons in their own gardens, following the example of the cultivated Venetian humanist Ermolao Barbaro. Between the earlier herbals where plants were reproduced and commented the fifteenth century *Liber de simplicius*, for two centuries consultable at the chemist's shop Testa d'oro at Rialto, today recognised as a work of Nicolò Roccabonella, with magnificent plates by Andrea Amadio, representing well known species as well as rare ones from the lagoon. Venice was facilitated in the introduction and study of medical plants by its privileged contacts with the near east, from where most of such peculiar spices were introduced, as explained in the foundation act of the medical garden of Padua university, dated 1545. The Venetian noble Pier Antonio Michiel developed his interest for botany from a widespread hobby into a real scientific connoisseurship, growing plants in the small garden of his Venetian palace of San Trovaso. For his competence he was asked in 1552 to collaborate to the construction of the medical garden of Padua University, and later he felt the need to catalogue and illustrate the plants he knew in a magnificent, unpublished *herbarium*, in five books, *I cinque libri di piante* (1555-1576), greatly illustrated by Domenico Dalle Greche, a pupil of Titian, in plates representing some botanical specie in its context, as is the case of the mirth, arranged in the shape of a eagle (Fig. 4). The peculiar lagoon vegetation was also studied and collected, particularly by Lorenzo Patarol in his garden of the Madonna dell'Orto and in a manuscript *Erbario*, dated 1724⁸.

The new importance given to gardens was also and particularly linked to the revival of what is called the "ideology of villa life", a way of leaving invented by ancient Romans and well described by Pliny the Younger in his letters, founded on the opposition of city and country life (but it could apply also to public and private life in the city), the first identified as the crowded, noisy, busy, polluted and corrupted site of politics, work and money (the latin *negotium*), from where the citizen escaped whenever possible to reach his suburban or extra urban place, where, abandoned formal dresses (the *toga*), he could finally relax and enjoy *otium*, it is to say spend his time walking or occupied in other physical exercises,

reading, writing or entertaining a small, selected company in a pleasant intellectual conversation and dinner (*convivium*), in a quiet, beautiful natural environment, where, "having houses, gardens, fountains, and such like pleasant places, and above all, their virtue, they could easily attain to as much happiness as can be attained here below", as "the ancients sages commonly used to retire to such like places", as explain Palladio in 1570⁹.

Let's consider now the architecture of Venetian suburban private gardens, or better of the Venetian suburban residence and its garden, since domestic architecture, and particularly the suburban and extra urban house or villa, is the result of the interaction between three different elements: buildings, gardens and the surrounding landscape. In fact gardens are depending, for their design, on the peculiar characters of the building of which they are the open-air extension and of the site in which they are located. Consequently I am convinced that to understand properly private gardens one should consider them in relation to their context. I have repeatedly complained that architectural historians for too long considered buildings apart from the open air areas planned with them, often by the same architect; we risk now to exceed on the other side considering the garden as a individual item. For their number and variety of solutions Venetian country villas are a very interesting example of the ability of landscape architects to adapt to the site, profiting from it or adjusting it to their own requirements.

The relationship between buildings and garden in the Venetian house, as well as that between the entire residence and the site is as well of great interest, as the unique urban structure of this town literally emerged from water, induced to invent new and unique solutions. Moreover, while the villas of the Veneto and their relationship with the site have been already investigated by scholars, the relationship between buildings, gardens and the site in Venetian domestic architecture is up to now almost neglected, notwithstanding the existence of a rich and varied amount of documents that can help following this story quite in detail, and the large and in great part excellent bibliography on Venetian domestic architecture published in the last decades, which insists almost exclusively on buildings (Azzi Visentini 1988).

The suburban house owned at the beginning of the sixteenth century by Vincenzo and Marina Trevisan on the Giudecca Island, at Ponte Longo, is a good early Renaissance example. Not so much remains today of its garden, but visual and written documents give us good information about it. The primary reference is of course the magnificent Jacopo de' Barbari's bird's eye view mentioned above (Fig. 5), a huge woodcut on six folio sheets extremely precise, especially regarding what appears in the foreground, as is the case of the Giudecca, whose southern side was at the end of the fifteenth century an uninterrupted sequence of private and religious gardens and orchards (Schulz 1978; Albrizzi and Pool 1989; Cunico 2009). As almost everywhere in Venice, these suburban residences occupied a long rectangular area, with a quite narrow front facing the canal.

This suburban houses were a kind of hybrid composition, opposing to the main palace front, overlooking, from the canal, the Bacino di San Marco (the huge water square in front of Saint Mark squares, the centre of Venetian political power), a rear prospect open with portico and superposed loggia toward the courtyard, very similar in its composition to contemporary villa fronts, as, for example, Villa Cornaro in Luvigliano, on the river Sile, easily reachable by water from Venice, built at the end of the fifteenth century (Fig. 6). From de' Barbari's view we deduce that the quadrangular courtyard of Palazzo Trevisan was paved in squares that we imagine of brick encircled by Istrian stone, as was Piazza San Marco at the time. In its centre there was the well and against its two sides walls green seats probably similar to those described by Pietro de' Crescenzi in his *Ruralia commoda*, written around 1303-05, and reprinted more times in the 1490' and early 1500' in Venice, in Italian, with illustrations representing contemporary Venetian gardens. A valuable source of information on early Renaissance Venetian gardens is also *Hypnerotomachia Poliphili*, the precious novel written by Francesco Colonna, accompanied by extremely interesting woodcuts, printed in Venice by Aldo Manutio in 1499. The southern wall of Palazzo Trevisan, separating the courtyard from the garden, is partly treated as a grid trellis that, as a transparent diaphragm, allows to see through the long perspective of the garden, a perfect scenery for theatrical and other per-

formances. In fact we know that in 1515 the Compagnia della calza of the "Ortolani" performed here "new" and "lascivious" comedies, while in 1530 receptions were organised in honour of famous guests, as Eleonora Gonzaga and the duke of Urbino. A similar kind of trellis, with important stone gate, is represented in the background of Jacopo Tintoretto's *Miracle of St. Marc*, of 1548 (Fig. 7).

The garden itself is divided into two sections by an arched pergola running exactly all along the main central axis, a regular, clear distribution that contrasts with that quite casual of the nearby late gothic house. Both properties have land cultivated in long and narrow strips according to an agrarian technique widespread at the time, represented in Giovanni Bellini's *Deposition of Christ*, today in the Louvre. The Trevisan and nearby gardens are delimited at the south by a wooden palisade, standing on a irregular, amphibian land, in instable balance between earth and water [the so called *velme* present in different parts of Venice, but particularly extended at its edges, north (from St. Alvise to the Arsenal), south (Giudecca Island), east (Island of San Pietro di Castello) and west]. In fact at the end of the fifteenth century most of the extreme sections of Venice, overlooking the lagoon (the Giudecca Island on the south, but also areas on the western and northern borders, or, even northern, the island of Murano, as well as some part of the centre of the city, a had land defended from water corrosion simply by mean of a barrier made of woven wattles, in a city without walls, whose area was still under development. It is significant that Vincenzo and Marina Trevisan had to pay a fine for illegal land reclamation in 1502 (Azzi Visentini 1988: 83-85).

The problem of the city's shape and consequently the design of its gardens will be solved once for ever fifty years later, in 1556, when the comprehensive urban plan for Venice and its lagoon conceived by the hydraulic engineer Cristoforo Sabbadino became executive. In fact the plan coincided with the passage from early to full Renaissance and Baroque domestic architecture, and inevitably had a decisive impact on it, since one of the main objects of Sabbadino's plan included the complete abolition of the amphibian lands, or *velme*, with the definition of its perimeter by an uninterrupted stone edge. The opportuni-

ty to fix once for ever the perimeter of the city induced to make it more regular where it was not so, with the reclamation of new land, as was the case on the north of the church of SS. Giovanni e Paolo, from the Sacca della Misericordia to San Francesco della Vigna, where the so called Fondamenta Nuove were built, a large stone quay extended for more than one km. Sabbadino's plan also reconsidered and more rationally transferred the main activities of the city, with a clearer separation between the residential and productive parts. So the activities linked to timber transportation were relocated on the Fondamenta Nuove, in the north, and in the Canale della Giudecca, on the south, opening the way to the transformation of the Canal Grande in a continuous sequence of noble palaces, only at times interrupted by some church or more simple houses, and, of course, by the large and convulsive area of the Rialto market. Philippe de Commines at the end of the fifteenth century defined the Canal Grande the best road in the world. We will consider later the presence of gardens along the Canal Grande.

We said that the revived "ideology of villa life" accompanied the evolution of Venetian suburban domestic architecture from late gothic to early and full Renaissance, giving a special function and therefore more space and meaning to gardens and other open sites. Moreover, the suburban residence so renown was perfectly capable to profit from the urban reshape of the city of Venice according to Sabbadino's plan, in which this architecture perfectly fitted, adapting, or better taking advantage from its new peculiarities, and particularly the construction of stone borders and *fondamenta*, as we said. This evolution can be accurately followed through painted and printed views, cartographic maps, plans and other visual and written documents, as we will later see.

Let's consider first the impact of late Renaissance Roman architecture on suburban Venetian residences. One of the earlier and more representative ones is certainly the palace built by the cultivated jurist Camillo Trevisan just after 1554, when he inherited the land in the island of Murano. Finished by 1557, the palace had its main, simple square front, with a large Venetian window on the *piano nobile*, corresponding to the central hall and consequently to the main central axis, on the *fondamenta* accompanying the more important canal of Mura-

no (today San Donato canal), and extended considerably to the back, where the rear, U shaped palace delimited a courtyard with well followed by a garden extended up to the lagoon. Between the courtyard and the garden there was an elaborate, classical loggia functioning as a diaphragm, having at its two sides two rustic artificial grottoes of great beauty, in the style of Rome ("di eccessiva bellezza", "alla romana"), with water plays, according to Francesco Sansovino (Sansovino 1561), an element up to then unknown in Venice and the Veneto, due probably to Daniele Barbaro, responsible also for the contemporary grotto of his Maser villa, at the foot of Asolo's hills. We can try to imagine the original aspect of this important garden through a good number of eighteenth century drawings and plates executed by Francesco Muttoni (Fig. 8), Giorgio Fossati and Antonio Visentini¹⁰. We do not know so much about the rear garden of Palazzo Trevisan in Murano, except that it was extended more than one hundred meters, and was overlooking the lagoon, from where one could admire in clear days the far-away profile of the Alps, a picturesque touch very much looked after for Venetian villas surrounded by a monotonous plane of flat fields, and also an appreciated background of Venetian cartographic views, as de' Barbari's woodcut.

We also ignore how the garden of Palazzo Trevisan was connected with the lagoon. But the quite similar residence of Sante Cattaneo in the Giudecca island, described in detail by Giustiniano Martinioni in the 1663 new, updated edition of Francesco Sansovino's *Venetia città nobilissima et singolare...*, presented on sequence, along the main central axis, palace, courtyard paved in bricks, decorated with grottoes and water plays, and garden, extended up to the lagoon, towards Chioggia and Malamocco, with plants of orange, citrus, jasmine and other exotics. At the end of the garden, overlooking the lagoon, there was a beautiful loggia, or better a small building, decorated with frescoes, containing corridors, rooms and other comfortable and delicious sites, that remember the important, late Renaissance loggia between courtyard and garden of Palazzo Trevisan (Sansovino - Martinioni 1663).

The presence of a loggia or other kind of water gate open on the lagoon was possible after having reinforced the border with the construction of a

solid stone edge (sometime accompanied by a quay or *fondamenta*), imposed by law as part of Sabbadino's plan.

Drawings, literary descriptions, printed and painted views and other documents can certainly give specific information on single gardens, but only the cartography related to the entire city can show the extension of the gardens in late Renaissance and Baroque Venice, and their general impact on the site.

Particularly interesting for a good understanding of the evolution of residential architecture in Venice and its gardens after the construction of the stone edge is the large, detailed bird's eye view of the city (Figs. 9, 9a), painted on canvas before 1677 (since the Salute is there but not the Punta della Dogana damar, built according to Giuseppe Benoni's plan chosen by the procurators of San Marco that same year between those which applied to the public competition), preserved in the Abegg Stiftung, Riggisberg, Switzerland, that I have first discussed and published in 1979, and considered and reprinted many, many times since then, but that scholars have nevertheless up to now completely ignored. The colors of the beautiful painting make gardens even more visible, their intense green contrasting with the bleu of the canals and the lagoon, the red of the roofs and the orange or pale yellow of buildings. The large, topographic plan drawn by Lodovico Ughi and printed the first time in 1729 indicate symbolically the areas occupied by gardens, extended in the more than fifty years from the Abegg Stiftung bird's eye view (while buildings are left white), adding more information on the subject¹¹. At first glance it is evident the incredible opportunity that the new form of the city, clearly defined by the stone edge, have made possible for suburban domestic architecture, allowing a second exit on the lagoon where previously were amphibian *velme*. More or less articulated water gates, in the form of loggias or small pavilions, became in short widespread, in larger and even smaller gardens, suburban but also located in the centre of the city, acting as scenographic background of the garden and of the entire composition. One of the earlier is the sixteenth century casino of Palazzo Contarini dal Zaffo at the Misericordia (Fig. 10), a place where a group of intellectual friends could meet and discuss quietly, a kind of *diaeta*, as ancient Romans called such small detached retirements located in their villas.

From the late seventeenth century libraries, art and antique collections and music took often place in such small buildings located in Venetian gardens, at times functioning also as water (or ground) gate. Those of Palazzo Zane, Palazzo Zenobio and palazzo Foscarini ai Carmini, Palazzo Cappello in Rio Marin, Palazzo Patarol at the Madonna dell'Orto, Palazzo Lezze at the Misericordia, and others are still there, while those of Palazzo Gradenigo in Rio Marin, Palazzo Tron at San Stae, on the Grand Canal etc., have been demolished. Channel fronts encouraged also the presence of fanciful water gates, with astonishing transparencies that allowed to look through. Separation walls partly transparent, loggias and water gates were often represented as backgrounds in Venetian paintings. Let's just mention Benedetto Caliari's arrival to a villa along a channel (Figs. 11, 12, 12a), Tintoretto's *Miracle of St. Mark* just mentioned and G.B. Tiepolo's more replicas of *Rinaldo and Armida* in love, that revive garden elements painted two century earlier by Paolo Veronese¹². Most probably the famous dinners painted by Paolo Veronese and other sixteenth century Venetian artists in fanciful loggias were inspired by this element so common in the gardens of Venice. With pavilions and water gates, statuary was a fundamental presence in the gardens of Venice as in those of Venetian villas. The Caesars of Palazzo Soranzo Cappello courtyard in rio Marin are between the few surviving¹³.

Gardens were so much required, and space so limited, that in many cases old buildings have been demolished to make space for a garden. Those, more than ten, along the Grand Canal are the most astonishing, starting with the two at the sides of Mauro Codussi's Palazzo Loredan-Vendramin-Calergi, obtained at the beginning of the seventeenth century clearing poorly built areas just bought by the Calergi, in the occasion of the marriage of their only daughter to a Grimani, with, at the two extremes, the Giardini Reali, wanted by Napoleon on the place of the mediaeval Terranova Granaries, and the Papadopoli gardens at the Tolentini, built just after the purchase in 1834 of the area previously occupied by the dismissed monastery of Santa Croce, that broke the almost uninterrupted sequence of palaces (with a few churches, and the market section of Rialto) along this more than three km meandering water *allée*¹⁴.

Just a few observations, in conclusion, on the use of

the garden: in the beginning a cosy space for meditation, inspiration, intellectual conversation and love, with time open to different kind of social entertainments, theatrical and musical performances, but also for sport and competitions. In fact, after the restrictions (1287 and 1291), followed by the prohibition in the fifteenth century to go by horse in public spaces, horse training continued in the riding-school of SS. Giovanni and Paolo, and in private gardens. Those, quite huge, of Palazzo Gradenigo in rio Marin had stables for a large number of horses which participated in races in the garden, where in the carnival of 1768 (1767 *more veneto*) took place a memorable bull hunting¹⁵.

Accurately discussed in Giustiniano Martinioni's edition of Sansovino's *Venetia...* (1663), the private gardens of Venice started to be again the object of critical studies in the nineteenth century. In the early twentieth century they stimulated the imagination of great writers as Gabriele d'Annunzio and Henry James. Gino Damerini dedicated to the subject two books, and Charlotte Elfiede Pauly investigate the relationship between gardens and paintings in her thesis, *The venetianische Lustgarten* (1916) (Berlese 1842; Gera 1847; Pauly 1916; Damerini 1927; Damerini 1931). A new season of studies started in the early 1970' with Lionello Puppi's activity at Padua University. His very important articles on Venetian gardens bring a large amount of new documents and information on the patrons, their love, care, use, perception and appreciation of the garden, with only a few considerations on its architecture and urban impact. While nineteenth century public gardens, built or simply planned, were considered in the monographic studies of Elena Bassi on Giannantonio Selva and Giandomenico Romanelli on nineteenth century Venice, the first scientific consideration of the architectural presence of the garden as part of domestic architecture is in Elena Bassi's scattered observations in her valuable *Palazzi di Venezia* (1976 and later reprint) (Bassi 1936; Puppi 1972; Puppi 1978; Puppi 1978a; Romanelli 1977; Bassi 1987; Moldi Ravenna and Sammartini 1992). Some specific palace (Trevisan at Giudecca and Trevisan in Murano), its garden and urban impact are put into evidence in the book on the gardens of the Veneto I edited in 1988, immediately followed

by the first comprehensive serious survey, due to Mariapia Cunico, that systematically considers the gardens of the entire city, including accurate architectural and botanical plans. Since then many valuable studies considered the gardens of Venice, but no attempt have been done up to now to reinstate the global presence of the garden in the city. John Dixon Hunt's recent book on *The Venetian city garden* gives in fact a good comprehensive general overview, with some new documents and quite good photographs, well presented and certainly very useful for non Italian readers, but it is not the revealing study we expected from such a renown scholar, a real point of reference for so many of us. Moreover, due perhaps to some technical production problems, the bibliography is not always reliable, names, titles and dates are occasionally misspelled or inexact¹⁶.

In conclusion it will be extremely important to realise a general survey of Venetian gardens and their evolution in time based on the rich documentation and related to cartographic documents, views and maps over mentioned, integrated with the Napoleonic, Austrian and Austro-Italian cadastres, closing with the "fotopiano" (or comprehensive zenithal photo) of 1982. This survey, accompanied by accurate visits that could discover elements still preserved and not yet recognised, will allow to find out the existence and state of consideration of historical and new gardens, and could be the point of departure for the systematic preservation, restoration and re evaluation of what still remain of the magnificent "emerald necklace" (to adopt a word used by Olmsted for Boston park system), that once framed the city, and was perceived only through glimpses from the partly transparent water gates, gardens that nowadays could be at times opened and so appreciated by a larger public. It is the case of the garden of Palazzo Soranzo Cappello in Rio Marin, given for almost lost and recently reborn, thank to the intelligent and careful reinterpretation of Giuseppe Rallo, who is now involved in the restoration of San Giobbe's botanical garden and other projects, while Mariapia Cunico is restoring some relevant garden, or what remain of them, at the Giudecca and elsewhere.

NOTES

- ¹ At the end of the sixteenth century there were in Venice «diversi giardini, oltre à i comuni di semplici, notabili e famosi per piante nobili e rare, cosa incredibile à forestieri, poi che essi pensano, che l'acqua salsa non possa cedere all'artificio humano», wrote Francesco Sansovino in the chapter on gardens of his *Venetia città mobilissima et singolare*, printed at first in 1581. The large number of the gardens of Venice, in the past and today. Sansovino mention around twenty of them, a few more are added by Stringa and Martinioni in the 1604 and 1663 editions of Sansovino's *Venetia*...only in Venice, except Murano. Around 1690 Maximilian Mison remember reading in a guide that the gardens in Venice at the time were around 335 but he could not believe it. Around two hundred those identified in the survey directed by Mariapia Cunico, founded on cartography and investigation on the site, but also on the *fotopiano* of 1982, 170 those considered in the book Cunico edited in 1989. The many pilgrims from central Europe waiting (at times even a few months, or years) to embark in Venetian boats for the Holy Land, as Felix Faber and Pietro Casola, were impressed by the many gardens (Sansovino – Martinioni 1663; Puppi 1972; Puppi 1978; Puppi 1978b; Cunico 1989).
- ² In a list of 1795 “li pozzi di pubblica ragione, dipendenti dal Magistrato Eccellentissimo de’ Provveditori di Comun”, divisi a Sestier per Sestier, e Contrada per Contrada”, were 157. The statistics issued by the Ufficio Tecnico of the city of Venice in 1858 documented the existence in Venice (with Lido and Murano) of 6046 private wells and 180 public ones active, while 556 had been filled in. The number increase with those in the lagoon islands and in Chioggia. Today they are at least 2500 (Rizzi 1981: 337-340, for the 1795 list see Azzi Visentini 1985).
- ³ See Wichmann 1987.
- ⁴ Aristocratic houses were in Venice usually called *ca’*, house, since the only building named palace was the Ducal one. On Venetian mediaeval upper classes’ domestic architecture see Schulz 2004; Rössler 2010, Azzi Visentini 2011.
- ⁵ See Luciani and Mosser 2009.
- ⁶ See Bacchin and Pasqualin 1989.
- ⁷ See Azzi Visentini 2008. See also Azzi Visentini (ed.) 1999.
- ⁸ On Michiel’s *herbarium* and his importance for Venetian garden history see Azzi Visentini 1984. This book was based on Azzi Visentini’s “tesi di specializzazione” (a kind of doctoral thesis), discussed at the University of Padua in 1977-1978, tutor Prof. L. Puppi, on the Botanical Garden of Padova as a Renaissance garden. On the subject see also Azzi Visentini 1980, 2004: 111-115. On private plant collectors in Renaissance Venice and on P.A. Michiel see Marsili 1840; De Visiani 1854; Michiel 1940.
- ⁹ Palladio 1738 (1570), Second Book, p. 46.
- ¹⁰ The grotto, oval in plan, with two small niches on the sides and a larger one on the back, was «composta di tufo, di marmi colorati, e di crostacei rappresentanti varie figure, e nicchie di puttini, per formare scherzi e giuochi di acque con il mezzo di un ampio conservatorio eretto per tal effetto in una stanza grande in sito alquanto eminente». «Dirimpetto a questa», at the opposite end of the loggia, there was «una nicchia minore, con vasca e statua», explains Muttoni. Muttoni (architetto N.N.) 1743; Bassi 1987: 528-43; Azzi Visentini 1984; Azzi Visentini 1988.
- ¹¹ The Abegg Stiftung bird’s eye view of Venice was first printed in Azzi Visentini 1979, and from that moment often discussed and printed by the same author (Azzi Visentini 2005).
- ¹² On paintings as documents for the study of Venetian historical gardens see Puppi 1972; Azzi Visentini 1998a; Azzi Visentini 2002a.
- ¹³ On Venetian gardens and sculpture Azzi Visentini 1998; Azzi Visentini 2000; Azzi Visentini 2002; Azzi Visentini 2005.
- ¹⁴ On Venetian gardens in the 19th century, and particularly on those on the Grand Canal, see Azzi Visentini 2010.
- ¹⁵ Zorzi, Muraro, Prato, Zorzi 1971: 107, 113; Azzi Visentini 2005. A “cavallerizza” was also built in a garden of the Giudecca (Cunico 2009).
- ¹⁶ Hunt 2009. See also Hunt 1981.

REFERENCES

- Albrizzi, A. and M. J. Pool, 1989.
The Gardens of Venice. Rizzoli.
- Azzi Visentini, M., 1979.
“Venezia in una sconosciuta veduta a volo d’uccello del Seicento”, *Antichità Viva* XVIII/4: 31-38.
- Azzi Visentini, M., 1979.
L’Orto Botanico di Padova e il giardino del Rinascimento. Polifilo.
- Azzi Visentini, M., 1980.
“Il giardino dei semplici di Padova: un prodotto della cultura del Rinascimento”, *Comunità* 182.
- Azzi Visentini, M., 1984.
L’Orto botanico di Padova e il giardino del Rinascimento. Polifilo.

- Azzi Visentini, M., 1985.
"Per un profilo del giardino a Venezia e nel Veneto", *Comunità* 187.
- Azzi Visentini M. (ed.), 1988.
Il giardino Veneto. Storia e conservazione. Electa.
- Azzi Visentini, M., 1998.
"Garden sculpture and fresco decoration in 17th and 18th century Venetian villas", F. Fiedler and M. Petzet (ed.), *Die Gartenkunst des Barock. Eine Tagung des Deutschen Nationalkomitees von ICOMOS* (Seehof, Memmelsdorf, 23-26 September 1997), *ICOMOS, Hefte des deutschen Nationalkomitees* XXVIII.
- Azzi Visentini, M., 1998a.
"I Giardini del Giambattista Tiepolo nel terzo centenario della nascita", atti del convegno, L. Puppi (ed.), *Quaderni di Venezia Arti* 4.
- Azzi Visentini (ed.), M., 1999.
L'arte dei giardini. Scritti teorici e pratici dal XIV al XX secolo, 2, Polifilo.
- Azzi Visentini, M., 2002.
"L'Olimpo in villa. Riflessioni sulla statuaria nei giardini veneti tra Sei e Settecento, in G. Baldan Zenoni Politeo and A. Pietrogrande (ed.), *Il giardino e la memoria del mondo*. Olschki.
- Azzi Visentini, M., 2002a
"Ville e giardini nell'opera di Francesco Guardi", A. Bettagno (ed.), *I Guardi: Vedute, capricci feste, disegni e "quadri turcheschi"*. Marsilio Editori.
- Azzi Visentini, M., 2004.
"Architetture e sculture vegetali nei giardini italiani tra Trecento e Settecento: fonti iconografiche e letterarie", M. Azzi Visentini (ed.), *Topiaria. Architetture e sculture vegetali nel giardino occidentale dall'antichità a oggi*. Fondazione Benetton Studi Ricerche- Canova.
- Azzi Visentini, M., 2005.
"I giardini di Palazzo", A. Dorigato (ed.), *Venezia. La regina del mare e delle arti*. Biblos.
- Azzi Visentini, M., 2008.
"Il ruolo della committenza nei giardini veneti del Rinascimento", G. Venturi and F. Ceccarelli. (ed.), *Delizie in villa. Il giardino rinascimentale e i suoi committenti*. Leo S. Olschki.
- Azzi Visentini, M., 2009.
"Le residenze della nobiltà veneziana: palazzi e ville", M. Fagiolo (ed.), *Il sistema delle residenze nobiliari. Italia settentrionale*. Atlante tematico del barocco in Italia, De Luca Editori d'Arte.
- Azzi Visentini M., 2010.
"Le Isole Borromeo, la Brianza, Venezia e Trieste all'epoca del viaggio di Giuseppe e Marcellino Roda", M. Macera (ed.), *Marcellino e Giuseppe Roda. Un viaggio nella cultura del giardino e del paesaggio*. Ministero per i Beni e le Attività culturali, L' Artistica Editrice, vol I.
- Azzi Visentini, M., 2011.
I palazzi e i giardini di Venezia, in A. Dorigato, (ed.), *Venezia. La Regina del mare*. Biblos, in print.
- Bacchin R. G. and E. Pasqualin, 1989.
Le Altane di Venezia. Arsenale.
- Barbari, J., 1500.
Venezia. Civici Musei Veneziani.
- Bassi, E., 1936
Gianantonio Selva architetto veneziano. A. Milani.
- Bassi, E., 1987.
Palazzi di Venezia. Stamperia di Venezia Editrice.
- Berlèse, A., 1842.
Venise et ses jardins.
- Cunico, M., 1989.
Il giardino veneziano. La storia, l'architettura, la botanica. Albrizzi.
- Cunico, M., 2009.
Giardini seicenteschi nell'Isola della Giudecca a Venezia, M. Fagiolo (ed.), *Il sistema delle residenze nobiliari. Italia settentrionale*. Atlante tematico del barocco in Italia, De Luca Editori d'Arte.
- Damerini, G., 1927.
Giardini sulla laguna. Zanichelli.
- Damerini, G., 1931.
Giardini di Venezia. Zanichelli.
- De Visiani, R., 1854.
Delle benemerenze de' veneti nella botanica. Venezia (estratto).
- Gera, F., 1847.
I principali giardini di Venezia. Antonelli.
- Hunt, J.D., 1981.
"L'idea di un giardino nel bel mezzo del mare", *Rassegna* III/8, La natura dei giardini.
- Hunt, J.D., 2009.
The Venetian City Garden: Place, Typology, and Perception. Birkhäuser.

- Luciani, D. and M. Mosser, 2009.
Petrarca e i suoi luoghi, Treviso. Fondazione Benetton Studi Ricerche.
- Marsili, G., 1840.
Notizie inedite scritte da G. Marsili. Dei patrizi veneti dotti nella cognizione delle piante e dei loro orti botanici. Università di Padova.
- Memmo, G. M. 1563.
Dialogo del magn. cavaliere M. Gio. Maria Memmo. Gabriel Giolito De' Ferrari.
- Michiel, P.A., 1940.
I cinque libri di piante. Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti.
- Moldi Ravenna, C. and T. Sammartini, 1992.
Giardini segreti di Venezia. Arsenale.
- Muttoni, F. (architetto N.N.) (ed.), 1743.
Architettura di Andrea Palladio, Venezia 1740-48. Le fabbriche inedite di Andrea Palladio. A. Pasinelli.
- Palladio, A., 1738.
The Four Books of Architecture. Isaac Ware.
- Pauly, C. E., 1916
Der venezianische Lustgarten. Heitz & Mündel.
- Puppi, L., 1972.
"The Villa Garden of the Veneto from the Fifteenth to the Eighteenth Century", D.Coffin (ed.), *The Italian Garden, 1st Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture*.
- Puppi, L., 1978.
"I giardini veneziani del Rinascimento", *Il Velcro* XXII.
- Puppi, L., 1978a.
"Verso Gerusalemme", *Arte Veneta* XXXII.
- Rizzi, A., 1981.
Vere da pozzo di Venezia / The well-heads of Venice. Stamperia di Venezia.
- Romanelli, G., 1977.
Venezia Ottocento. Officina.
- Rössler, J.C., 2010.
I palazzi veneziani. Storia, architettura, restauri. Il Trecento e il Quattrocento, Venezia. Fondazione Giorgio Cini / Scripta Edizioni.
- Sansovino, F., 1561.
Delle cose notabili che sono in Venetia.
- Sansovino, F., 1581.
Venetia città nobilissima et singolare descritta in XIII libri (facsimile reprint 2002). Leading Edizioni.
- Sansovino, F. -Stringa, G., 1604.
Venetia città nobilissima e singolare descritta già in XIII libri da M. Francesco Sansovino et hora con molta diligenza corretta. Altobello Salicato.
- Sansovino, F. -Martinioni, G., 1663.
Venetia città nobilissima et singolare con aggiunta delle cose notabili della stessa città fatte et occorse dall'Anno 1580 sino al presente 1663, da D. Giustiniano Martinioni, (facsimile reprint 1968). Gregg.
- Schulz, J., 1978.
"Jacopo de' Barbari's View of Venice: Map making, City Views, and Moralized Geography Before the Year 1500", *The Art Bulletin* LX.
- Schulz, J., 2004.
The new palaces of medieval Venice. Pennsylvania State University Press.
- Wichmann, P., 1987.
Die Campi Venedigs. Entwicklungsgeschichtliche Untersuchungen zu der venetianischen Kirch- und Quartiersplätze, Scaneg.
- Zorzi, L., M. T. Muraro, G. Prato and E. Zorzi (ed.), 1971.
I teatri pubblici di Venezia (Secoli XVII-XVIII). La Biennale di Venezia.

Fig. 1. Vittore Carpaccio, *Saint Orsola's dream*, 1495, oil on canvas, Venice, Gallerie dell'Accademia

Fig. 2. Vittore Carpaccio, *Miracle at Rialto*, 1494, oil on canvas, Venezia, Gallerie dell'Accademia

Fig. 3. View of houses with altana along the Rio delle Eremite, Venice (photo of the author)

Fig. 5. Jacopo de' Barbari, *Bird's eye view of Venice*, 1500, woodcut, detail with Canal Grande, Punta della Dogana, Canale della Giudecca and Giudecca Island, Venezia, Civici Musei Veneziani

Fig. 4. Domenico Dalle Greche, *Myrtle adapted on the shape of a eagle*, colored drawing, Erbario Michiel, *Libro azzurro*, 1555-76 ca., Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana

Fig. 6. Villa Cornaro-Dall'Aglio, Luvigliano (Treviso), front overlooking the river Sile, end of the fifteenth century (photo of the author)

Fig. 7. Jacopo Tintoretto, *Miracle of Saint Marc*, oil on canvas, 1548, Venezia, Gallerie dell'Accademia

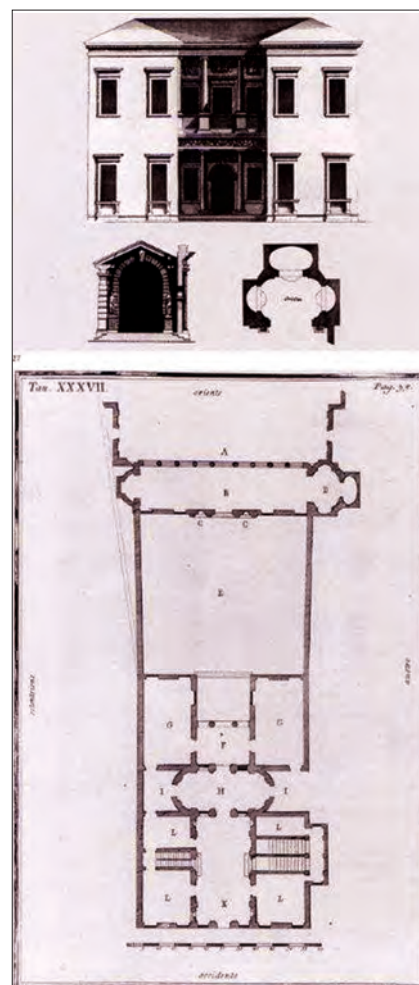

Fig. 8. Palazzo Trevisan in Murano, Rear front of the palace and grotto; general plan, from Francesco Muttoni (Architetto N.N.), *L'architettura di Andrea Palladio vicentino...*, vol. V, *Le fabbriche inedite di Andrea Palladio*, 1744, tavv. XXXVII, XLIV-XLVI

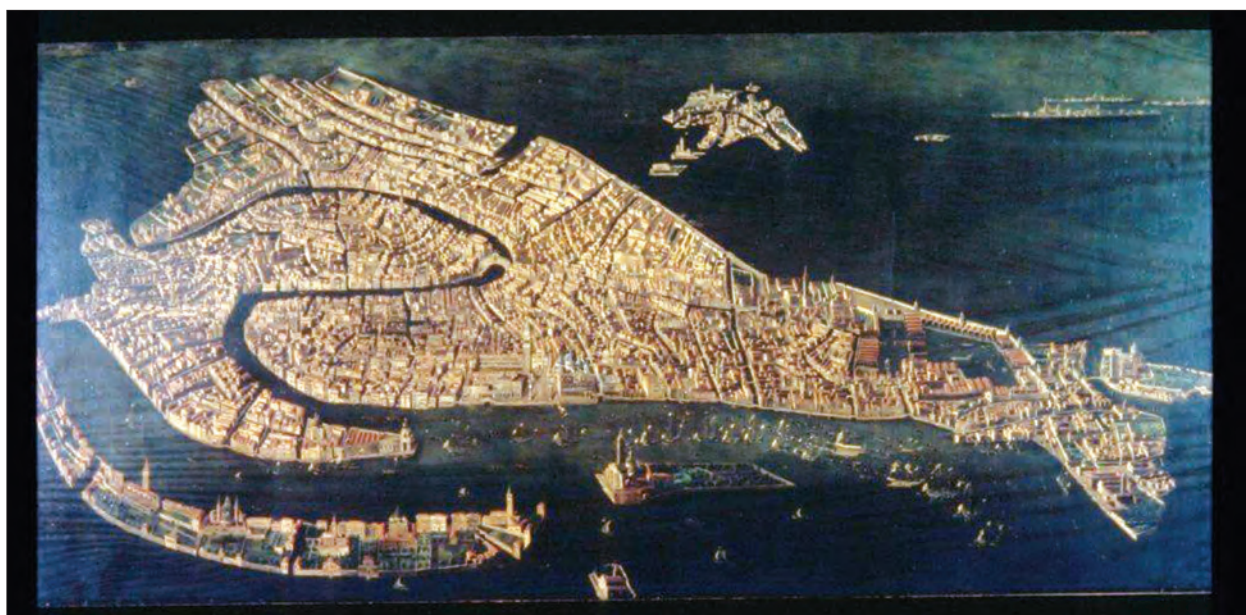

Fig. 9. Artist Unknown, *Bird's eye view of Venice*, oil on canvas, Abegg Stiftung, Riggisberg, Switzerland (entire painting in color)

Fig. 9a. detail of Giudecca

Fig. 10. Francesco Guardi, Garden of Palazzo Contarini dal Zaffo alla Misericordia with, on the background left, the sixteenth century casino of the Spirits, drawing on pen and water color, 1780 ca., Oxford, Ashmolean Museum

Fig. 11.
Benedetto Caliari,
Arrival at a water
gate of a lagoon
residence, second
half of the sixteenth
century, oil on
canvas, Bergamo,
Accademia Carrara

Fig. 12. Palace Michiel-Clary, Water gate on Rio Ognissanti, (photo of the author)

Fig. 12a. Palace Giustiniani, Water gate on Rio Ognissanti and altana (photo of the author)

THE CULTURAL LANDSCAPE OF THE VILLAS AND GARDENS OF LAKE MAGGIORE. CONSERVATION PROBLEMS

MAGGIORE GÖLÜ VILLA VE BAHÇELERİNİN KÜLTÜREL PEYZAJI VE KORUMA SORUNLARI

Renata LODARI

Keywords - Anahtar Sözcükler:

Lake Maggiore, cultural landscape, villa, garden, conservation problems

Maggiore Gölü, kültürel peyzaj, villa, bahçe, koruma sorunları

ABSTRACT

The Lake Maggiore western coast environmental characters nowadays record a particular instance of cultural landscape building workshop, completely modified by anthropic action. Today, the garden system of western coast of the Lake, hardly structures the perceptible landscape physiognomy and configures as a green stripe almost uninterrupted, a sixty kilometres frame, made up of exotic vegetation, in the most part of it, bordering the boundaries between water surface and the surface of the hills that are reflected in. The massive garden landscape system, where it is possible to find a huge and eclectic architectural heritage, has modelled itself, overlapping the natural original morphology, in a meanwhile relatively close in comparison to the complexity of its environmental, botanical, architectural and cultural values. All these topics are still today perceptible even considering the unavoidable changes come as time goes by.

The intense lake-landscape modification process with the building of villas and gardens has taken place between 1850 and the 20ies of last Century. In the aftermath, as far as the World War Two, the phenomenon began to lose its firmness, considering single examples of Garden-Villa rarely achieved in stylistic terms and, generally, it took starting its slow decline. Decline going to be comprehensive also of a partial decay in the following fifties, as far as the current awareness of its value and consequent safeguard necessity.

*Since some years the Regional Administration has been stipulating a census work program of the gardens and villas of Lake Maggiore with the Museo del Paesaggio di Verbania (*Landscape Museum of Verbania) as part of a larger asset, now completed, of the entire garden heritage all over Regione Piemonte cataloguing and this with the intention to set up correct safeguard and valorisation actions for these important cultural heritages.*

ÖZET

Maggiore Gölü'nün batı kıyısındaki çevresel özellikler, günümüzde kültürel peyzaj yapı çalışmaları sonucu insan eliyle tamamen değişime uğramıştır. Bugün, gölün batı kıyısındaki bahçeler, su ve tepeler arasında kalan peyzajın, geniş bir bölümü egzotik bitkilerle kaplı, neredeyse kesintisiz 60 km'lik bir şerit olarak algılanmasını sağlamaktadır. İçinde çok sayıda eklektik mimari mirası barındıran baskın bahçe peyzajı, çevresel, botanik, mimari ve kültürel değerlerin çeşitliliğine karşın çevrenin doğal yapısı ile daha çok örtüşen bir görünüm sergilemektedir; zaman içerisindeki kaçınılmaz değişikliklere rağmen bugün hala algılanabilir durumdadır.

Göl peyzajı, 1850 ve 1920'ler arasında kalan sürede villa ve bahçe yapılarının inşa edilmesiyle yoğun bir değişim sürecine girmiştir. Az sayıda villa-bahçe örneğinin görüldüğü ikinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde bu değişim hızını kaybetmiştir. Söz konusu peyzaj alanında bozulmaların görülmeye başlaması, 1950'li yıllarda bu alanın değerinin ve buna bağlı olarak koruma gerekliliği bilincinin doğmasını sağlamıştır.

Verbania Peyzaj Müzesi (Landscape Museum of Verbania), Bölgesel Yönetim'in de katkısıyla Maggiore Gölü bahçe ve villaları üzerine bir çalışma gerçekleştirmiştir. Bu çalışma sayesinde söz konusu kültürel mirası korumak ve korumayı yaygınlaştırmak amacıyla Piomente Bölgesi'nin tüm bahçe mirasının envanteri çıkarılmıştır.

The western coast of Lake Maggiore is characterised by a cultural landscape of the villas and gardens of Lake Maggiore, located in North-East Italy, north of the Region of Piedmont, that is to say in a part of the region of pre-Alpine lakes, once known as Insubria (Lodari 1979, 1982, 2002, 2003).

The site is characterised by splendid natural and historic landscapes, by an environment that is still relatively unspoiled, although beset by the management and conservation problems inherent in far-reaching urbanisation and a tightly-woven infrastructural network.

This region and the surrounding area host one of the largest wilderness areas in Europe, the Val Grande National Park, and two artistic and architectural complexes dubbed Holy Mounts (Ghiffa and Domodossola) which are part of a broader UNESCO site of the *Sacri Monti* of Piedmont and Lombardy.

It also comprises the Fondotoce Nature Reserve which documents the natural, non-urbanised and now very rare aspect of the shores the lake and, in particular, the Borromean Gulf with its palazzi and gardens, in addition to an impressive set of villas and gardens that contribute to forming a typical, recognizable landscape.

At the moment, the landscape system comprising Lake Maggiore (Fig. 1) and Lake Orta has been inserted in the UNESCO Tentative List (Ref. 325 – cultural landscapes).

The cultural landscape of Lake Maggiore, as can be admired today on the west shore, has been moulded by several modifications made over the years: first of all, very slowly and then at a much quicker pace from the mid 19th century which marked the start of the process of construction of the villas and gardens that have completely modified the original lakeside landscape.

During the previous century, Lake Maggiore and its surroundings were already greatly admired by foreign visitors, and also earlier, as they were one of the compulsory stops of the Grand Tour in Italy for travellers who crossed the Alps via the Simplon and Gotthard passes.

Their first view of the landscape was the vast expanse of the lake circled by mountains, with its shores dotted with fishing villages and small towns alternating with cultivated land, vineyards, orchards and chestnut woods and, in some cases, with pink and white granite quarries (still very important for the local economy).

The main attraction, worthy of unfailing attention, was the Borromean Gulf and its islands and magnificent gardens. All the visitors were enticed to visit at least Isola Bella (Fig. 2), renowned in particular for its Baroque garden characterised by a series of stepped terraces that seem to form a fantastic flower-strewn barge that drifts on the waters of the lake. But also to view the romantic

garden of Isola Madre, with its luxuriant exotic plants, rarely found in other Italian gardens at that time and the offshoot of a passion for botany of various members of the Borromeo family who were pioneers and, subsequently, set an example in this scientific environment for other subsequent installations on the lake.

This landscape has been amply described and in many cases represented with different nuances that reflect changes in taste over the years, i.e. shifting of foreigners' interest from the formal Baroque garden of Isola Bella to that of more natural semblance of Isola Madre, to the picturesque villages of the Isola dei Pescatori, as far as the banks of the lake and its villages, whose typical local architecture was often considered more interesting as it complied more closely with the taste for picturesque of the second half of the 19th century. This aesthetic appreciation clearly transpires in literature and travel diaries, prints and paintings depicting the landscapes of the islands and of the lake in general.

This landscape, perceived as "beautiful", and the mild climate of the lake were ever more appreciated and visitors' desire to stay longer triggered a broad social and cultural phenomenon in the central years of the 19th century that was to continue uninterrupted until the first part of the last century.

The members of a rich, cultured social class coming from the countries of Northern Europe were prime movers in initiating the impressive process of transformation of the landscape, bringing to the lake a culture extraneous to that of the places and resulting in the introduction of completely new, shapes, models and styles.

As the fashion of holidaying gained ground, new hotels, holiday homes and villas were constructed in wide variety of different styles according to the owner's origin and cultural references.

Subsequently, in particular after the Unification of Italy in 1861, this process spread to a new social class, i.e. the middle classes of Milan and Turin wealthy enough to call on the best architects of the time and to procure absolutely innovative botanical species, transported first of all from all corners of the world and, immediately afterwards, cultivated locally in nurseries.

At the same time, the construction of the road and railway infrastructure facilitated new settlements and, in just a few decades, the original appearance of the places was modified by a sort of massive revolution of the landscape.

This resulted, in a relatively short period of time, in complete transformation of the west shores the lake, superimposing a new landscape that occupied, without interruption, all the Piemontese territory of the lake sides, from one city to the next, from Arona to Cannobio, along 60 km of the shores and now comprising 11 Municipalities.

The villas and gardens have moulded a new landscape in which each villa-garden combination, more or less important from an artistic point of view, plays its role in maintaining the characteristics of this immense linear garden, reflected in the water of the lake.

The Villas and Gardens Archive of the Verbania Landscape Museum has made an inventory of these assets, considering the entire territory involved, recording 250 toponyms, subsequently addressed by specific publications (AA.VV 2003).

Today, the architecture of the villas constitutes a precious legacy for documenting the phenomenon of eclecticism and of composite styles forged by the most disparate formal inspirations. The forms and vegetation structures of the gardens also bear witness to a style of landscape composition, such as "garde-nesque", and also of extremely varied flora coming from all over the world.

The gardens of Lake Maggiore, with all their characteristic decorative elements that reflect the taste of the period, can be considered typical and, at the same time, in view of their structural composition, a milestone in the history of the European garden.

These gardens document a form of composition that, adapting to the site without forcing this, consider the surface of the water as a huge mirror able to reflect the image of the owner's social standing in that anthropological context. The lake determines both the appearance of the garden where the water has a mitigating effect on the climate of the surrounding area, permitting a luxuriant multi-varied

pallet of vegetation, and also its shapes due to the need to never impede the view of the water. In fact, the towering trees brought from North America, China, Japan, Nepal, Australia, etc. have been laid out according to a similar rule adopted in almost all gardens, thus permitting a true lakeside garden style.

Today, the landscape of the villas and gardens of Lake Maggiore (Figs. 3-9) is an exceptional legacy of great significance whose main values lie not only in architectural and botanical aspects but which is also laden with anthropological and cultural connotations.

REFERENCES

Lodari, R., 1979.

“Antonio Massara in difesa del paesaggio”, *Museo del Paesaggio 1909-1979*. Comune di Verbania.

Lodari, R. and C. Lodari, 1982.

“Il giardino di Villa San Remigio a Pallanza”, *Primo Quaderno del Museo del Paesaggio*.

Lodari, R. (ed.), 2002.

Giardini e Ville del Lago Maggiore. Un paesaggio culturale tra Ottocento e Novecento. Regione Piemonte, Centro Studi Piemontesi, Museo del Paesaggio.

AA.VV., 2003.

La cornice del Lago Maggiore. Documenti per la storia del giardino sulla sponda piemontese. Archivio di Stato di Verbania e Museo del Paesaggio.

Lodari, R. (ed.), 2003.

Il paesaggio dei giardini del Lago Maggiore. Conoscenza, tutela e valorizzazione. Tararà Edizioni.

Fig. 1. Lago Maggiore (Regione Piemonte. Ce.D.R.A.P. Foto Farina)

Fig. 2. Isola Bella (Provincia Verbano Cusio Ossola Foto Scenari Srl)

Fig. 3. Villa Giulia, Verbania (Archivio Ville e Giardini Museo del Paesaggio)

Fig. 4. Villa L'Eremitaggio, Verbania (Archivio Ville e Giardini Museo del Paesaggio)

Fig. 5.
Villa
Barberis,
Baveno
(Archivio
Ville e
Giardini
Museo del
Paesaggio)

Fig. 6. Villa La Scagliola, Verbania
(Archivio Ville e Giardini Museo
del Paesaggio)

Fig. 7.
Villa Pallavicino,
Stresa (Archivio
Ville e Giardini
Museo del
Paesaggio)

Fig. 8. Villa San Remigio, Verbania (Archivio Ville e Giardini Museo del Paesaggio)

Fig. 9. Villa Taranto, Pallanza (Provincia Verbano Cusio Ossola Foto Scenari Srl)

THE VATICAN GARDENS FROM THE MIDDLE AGES TO THE TWENTIETH CENTURY¹

ORTA ÇAĞ'DAN 20. YÜZYILA VATİKAN BAHÇELERİ

Alberta CAMPITELLI

Keywords - Anahtar Sözcükler:

Roma, Vatican gardens, Middle Age, Renaissance, Baroque

Roma, Vatikan bahçeleri, Orta Çağ, Rönesans, Barok

ABSTRACT

The Vatican Gardens occupy 22 hectares within the Vatican State and are the oldest gardens in Rome. They have been transformed in successive stages from the thirteenth century to the present day and numerous popes have left signs of their patronage. In fact, they do not appear as unified gardens, but rather as a puzzle of various gardens that reflect different periods and styles. While their history is centuries old and extremely interesting, their present-day appearance is largely due to work done in the twentieth century, when the Vatican State received a large monetary indemnity from the Italian government in compensation for the vast territories taken from it by Rome to create the Italian State in 1870. These funds permitted the construction of numerous buildings and new gardens which, although created between 1930-1934, are for the most part in Renaissance and Baroque style.

ÖZET

Vatikan Devleti içerisinde 22 hektarlık bir alan kaplayan Vatikan bahçeleri, Roma'da bulunan en eski bahçelerdir. 13. yüzyıldan günümüze dek aşamalı olarak değişikliğe uğrayan bu bahçelerde sayısız Papa'nın himayesine dair izler okunmaktadır. Gerçekten de bahsedilen bahçeler bütüncül bir yapı sergilemekten çok, farklı dönem ve üslupları yansıtan çeşitli bahçelerin oluşturduğu bir "yapbozu" andırmaktadır. Son derece ilgi çekiçi geçmişleri yüzlerce yıl öncesine dayanan bu bahçelerin günümüzdeki görünüşü, büyük oranda 20. yüzyılda oluşturulmuştur. İtalya Hükümeti'nin 1870 senesinde İtalya Devleti kurulurken Vatikan Devleti'nden edindiği Roma'daki geniş araziler karşılığında mali tazminat ödemesi, bahçelerdeki değişimin nedeni olarak görülmektedir. Bahsedilen ödenekler, sayısız yeni yapı ve bahçenin yapımına izin verirken, bu yapı ve bahçeler 1930-34 seneleri arasında inşa edilmelerine rağmen çoğunlukla Rönesans ve Barok üsluplarında tasarlanmıştır.

Nearly half of the forty-four hectare expanse of the Vatican State is occupied by gardens, created over at least eight centuries on land characterized by significant disparities in elevation. Its present-day appearance is the fruit of multiple transformations, superimpositions, and alterations linked to the evolving taste with regard to the art of gardens, but also, and above all, the will of the single popes that succeeded one and other. The history of the Vatican gardens, in fact, is like a great puzzle, formed by a set of spaces in which each is articulated without being necessarily connected to the one next to it. Unlike an aristocratic villa, in which the family that owned it sought to maintain its ancestral traditions, and so each successive member sought to exalt the continuity with the past, for the papal residence the situation was completely different. The popes, in fact, belonged to families that were at times in conflict with one and other and thus they did not feel the need to respect what had been built by their predecessors; on the contrary, each sought to leave his distinctive mark in some way. Consequently, the Vatican gardens have reflected the various personalities and patronage of a great number of popes, making the reconstruction of the many building phases complex. This problem was accentuated, above all, by the last, most radical intervention, following the Lateran Accords of 1929 between the Church and the State, which assumed a predominant character with respect to the vestiges of the past and, in some case, canceled the previous layout of the sites.

The origins of the Vatican Gardens are attributed by common accord to Cardinal Giovanni Gaetano Orsini, a man of great culture and an expert on medicinal plants, who rose to the papacy with the name Nicholas III (1277-1280). Initially working alongside Pope John XXI, and then as pope, this illustrious member of the Orsini family amplified the Vatican territory beyond the wall erected by Pope Leo IV (847-855) and made a *viridarium* (garden) that had a doorway next to it, called the *Viridaria*, as it is referred to in a document from 1279. The Porta Viridaria, no longer extant, opened onto the garden and was located close to the great round keep built by Nicholas V, which with its imposing mass still dominates the area near the Porta Sant'Anna entrance. A description from the time allows us to identify the original garden as a *hortus conclusus*, a garden surrounded by a wall according to medieval custom and rich with symbolic references connect-

ed to the cult of the Virgin Mary, with frequent citations from the biblical Song of Solomon. The garden was carefully tended, as the documents show, and Nicholas IV (1288-1293) expanded it, calling in an important figure and connoisseur of plants, Simone of Genoa, who is credited with the creation of a true botanical garden that is believed by many scholars to be the first in Italy, predating those in Padua and Pisa. The garden was dedicated to the cultivation of herbs, or *semplici*, as medicinal plants were called, but there were also flowers with solely decorative purposes. The years of exile to Avignon (1309-1377) inevitably led to a decline in interest in the gardens, yet in letters written from Avignon the popes ask that the gardens be tended and maintained, and their references to them increase as the prospect of a return to the Vatican grows more likely. In 1368 a document attests to the presence in the gardens of citrus trees, which were valued not only for their eatable fruit, but also for the beauty that their foliage and golden fruit lent to the gardens. This is information of great interest, as it testifies to the originality of the Vatican Gardens, in which plants from other countries were introduced. The gardens were also a hunting site, as can be seen in a 1367 map of Rome by Brother Paolino of Venice, in which the Vatican citadel is shown surrounded by a crenelated wall enclosing some buildings, but above all trees, and animals scamper about freely.

An important image of the garden dates to 1465, when the citadel was depicted in a fresco by Benozzo Gozzoli held in the church of Sant'Agostino in San Gimignano (Fig.1). In this view the hill with the Basilica is depicted as is the first nucleus of Apostolic Palaces in the lower section, while in the upper part, within the walled area, is a vast empty space that we know was cultivated with grape vines and vegetable plots. The Palace has ample porticoes that open onto the space in front of them, where a garden arrangement is visible containing geometric beds with a central tree and also a pyramidal structure, probably a kind of pergola covered with climbing plants. A few years after this depiction, the highest part of the area, 300 metres from the nucleus of the Palace and the Basilica, was used to build a residence that permitted the pope to isolate himself from the affairs of state, while remaining nearby. Innocent VIII (1484-1492), in fact, began construction of the Belvedere, so called for the splendid panoramas afforded by its position of Rome and

the surrounding hills, originally a *palazzetto* (small palace) with just a few rooms suitable for brief stops in the cool air and greenery. The construction of the Palazzo del Belvedere marked the beginning of a project to organize the area that would conclude only a century later, but it also marked the affirmation of a building type that would spread to all of the subsequent aristocratic residences, that of the *residenza in villa* (garden house), characterized by the pergola and the primacy of the ground-floor spaces connected to the garden. Despite its relatively small size, the *palazzetto* was decorated with frescoes (mostly lost) and opened onto a garden with fountains and trees. Its elevated position on the hill allowed it to dominate the city and under its massive sustaining buttresses passed processions of pilgrims as well as those of ambassadors headed for the Vatican. The first nucleus of the building, with clear fifteenth century characteristics still closer to the fortified palace type than that of the villa, was destined for a series of expansions that would transform it into a sumptuous residence. The distance between the Palaces and the Basilica was substantial, however; to reach the Belvedere, one had to cross a glen with a drop of some 150 metres. It would fall to Donato Bramante (1444-1514), who came to Rome in 1499 to serve under Julius II (1503-1513), to invent a spectacular connection between the two residential sites, with a structure that united the typologies of the courtyard, garden, and theatre. His project was based on the construction of two parallel loggias that enclosed a courtyard which, to overcome the disparities in elevation of the terrain, was articulated on three levels connected by ample stairways that seemed like, and served as, theatrical wings. At the end of the loggias and leaning against the Belvedere was an exedra. Within it, Bramante conceived an additional, original space that united aspects of the courtyard and the garden to exhibit the magnificent collection of antique sculpture that the pope wished to display to the public, thus creating the celebrated “Cortile delle Statue,” or sculpture court, which formed the first nucleus of the Vatican Museums. Bramante did not complete his work. Only one of the loggias, that facing the city, was complete at the time of his, and the pope’s, deaths (Fig. 2). Not all of the successors of the humanist pope, Julius II, valued this creation that was so closely linked to the exaltation of the classical, and therefore pagan, world. Con-

sequently, only at the time of Pius IV (1559-1565) did the architect Pirro Ligorio build the second side of the loggias and transform Bramante’s massive exedra into an elegant niche that would later be adorned with the great bronze pine cone whence its name, the Cortile della Pigna. The primitive garden near the Apostolic Palaces and the Basilica was by then replaced by the Belvedere creations. There were thus two distinct areas, the older one for *negotia*, and the other, new, Belvedere, for *otium*. The internal courtyard of the loggias contained unique gardens, rich with symbolic significance and very “architectonic”, next to an agricultural area. Over the course of the centuries, the courtyard was transformed numerous times and ultimately subdivided into three distinct spaces (Cortile del Belvedere, Cortile della Biblioteca, Cortile della Pigna) with the construction of transversal structures (at the end of the sixteenth century the Biblioteca Sistina and at the end of the eighteenth, the Museo Pio-Clementino) and its appearance today is completely different from Bramante’s original plan. Over time various types of garden types were planted within the Cortile del Belvedere, from simple beds to elaborate *parterres* in the French style with colourful blooms and potted citrus trees. Today, only in the part known as the Cortile della Pigna remains a simple lawn design divided into four beds.

While the ambitious plan of Bramante and Julius II remained unfinished, another garden of modest size and of which we know very little was created by Pope Clement VII Medici (1523-1534) on the terrace next to the Belvedere, facing Monte Mario. No trace of this garden remains, yet it is documented in maps from the sixteenth through the eighteenth centuries. It consisted of a few geometric beds that formed a prolongation of the Belvedere and allowed the pope to look at the still-unfinished Medici family residence, Villa Madama, located on the hillside directly in front.

In reality, the first garden in the Belvedere area, known to us only through descriptions or iconographic sources, was the one built at the behest of Paul III (1534-1549), destined to be transformed innumerable times, and whose site is now partially occupied by the Pinacoteca building built in 1930. The garden so desired by the Farnese pope and designed by the architect Jacopo Melegghino was a

perfect example of the “secret garden”: a quadrangular space surrounded by walls with monumental openings, destined to be the model for the type of garden that became widespread in Renaissance and Baroque aristocratic villas. The garden was divided into four large sectors defined by a cross-shaped pergola, an elaborate wooden structure covered with greenery that formed tunnels of vegetation. The presence of pergolas covered with climbing plants, usually roses and jasmine which united their fragrance with the beauty of the flowers, was widespread and advised by the treatises of the time and illustrated in famous texts such as *l'Hypnerotomachia Poliphili* by Francesco Colonna, printed by Aldo Manuzio in 1499. In the Secret Garden there were espaliers of citrus and other fruit trees and to guarantee their watering, complex hydraulic systems were put into place. To care for the flowers, in the medieval tradition a *semplicista* was called in, but the garden contained more than just medicinal plants. The documents indicate the presence of flower bulbs, probably anemones and tulips, which were in vogue at the time.

During his brief pontificate Julius III (1550-1555) too, in addition to initiating that extraordinary complex that is the Villa Giulia, began a small garden in the Vatican on the terracing near Bramante's loggias on the side facing the city, at the foot of the Palazzetto del Belvedere. It had a few flower beds and a nymphaeum with roccaille positioned against the walls, from which one could see the entire city. All of these gardens are visible in the detailed map by Mario Cartaro from 1574, whose legend makes clear their attribution (Fig.3).

Another humanist pope, Pius IV Medici (1559-1565), in addition to completing Bramante's project, entrusted Pirro Ligorio with the construction of the most incredible pavilion in the garden, the Casina named for him, even if the original design was made at the behest of his predecessor, Paul IV Carafa (1558-1559). The Belvedere had become overpopulated, and no longer served the function of a retreat as Innocent VIII had conceived it and Paul IV decided to build a small structure in the middle of the woods that covered a large part of the hill, halfway between the Apostolic Palaces and the Belvedere, next to a fountain. But with Ligorio and Pius IV the project assumed a different aspect, becoming a

splendid fusion of architecture and decorative arts, with antique marbles of complex symbolism, rightly defined by Johannes Burckhardt as “the most beautiful retreat for a mid-summer afternoon”. With the successor of Pius IV, the ascetic, rigorous, and Counter-Reformist Pius V (1566-1572) the Casina was stripped of its most clearly pagan decorations, but the space in front of it was enriched by a spectacular garden. In truth, the first information about the creation of this garden dates to the pontificate of Pius IV and more precisely to 1561 when Giacomo Boni or Bono, a noted Ferrarese botanist, was called upon to take care of the Vatican Gardens, but the definitive layout is due to the work of another great botanist, Michele Mercati. From Pisa, and a student of Andrea Cesalpino, Mercati was in contact with the most important flower collectors and experts of the time, in particular with the celebrated naturalist and professor at the University of Bologna, Ulisse Aldrovandi, with whom he exchanged the rarest, most precious flower species. Thanks to the network of the apostolic nuncios, he also received exotic, rare exemplars from many countries in Asia and the Americas. Of particular interest are his references to the king of Spain, Philip II, who served as a middleman to supply the pope with the rarest plants from overseas. Numerous documents that have survived to this day contain long lists of plants which tell us that in the gardens in front of the Casina there were some 470 varieties of flowers, among these “Indian shot” (*Canna indica*), “sunchoke” (*Helianthus tuberosus*), and “nicotiana” (*Nicotiana tabacum* from the tobacco family) from the Americas, as well as an incredible variety of tulips, narcissi, and anemones.

The flower beds were organized in a geometric patterns in front of and on the sides of the Casina. Behind it was a wooded area with tortuous paths, creating a marked contrast between the ordered design of the garden and the free, somewhat wild expanse of nature. In Cartaro's map, the various nuclei of the gardens within the Vatican's walls are clearly visible: the Belvedere with the Cortile delle Statue, Bramante's great terraced courtyard bounded by the now-completed loggias and organized into beds, the Secret Garden of Paul III with its distinctive cross-shaped pergola, and finally the garden of the Casina of Pius IV. Beyond the walls, behind the Basilica of St. Peter whose transforma-

tion was still underway (a part of the cupola, under construction, is visible) the landscape changes: the huts and vineyards on the productive part of the hillside testify to the continued coexistence of rural and pleasure areas.

The magnificence and spectacular nature of the garden designed and cared for by Mercati was such that it was often noted in the enthusiastic chronicles of foreign visitors. In addition, the garden was considered a fitting passion for the pontificates, not just for the inevitable analogy between the gardener who cultivates flowers and the church pastor who cultivates his flock, but also with reference to the biblical symbolism that repeatedly associates the Virgin Mary with floral symbols. Another element linked to religious symbolism was water, an element of earthly life but also of eternal life, salvation, and redemption, and thus in the Vatican Gardens it was never absent.

At the beginning of the seventeenth century, the presence of water went beyond the symbolic to the spectacular and scenographic, thanks to the construction of the Acqua Paola by Paul V Borghese (1605-1621). The pope, who is known for having commissioned, through his nephew Scipione Caffarelli Borghese, the most beautiful and famous Roman villa, located just outside Porta Pinciana, was a passionate lover of gardens and in his residences, in the Vatican, and on the Quirinale, signs of his patronage are still visible. Paul V left his mark on history for having finally supplied the city with enough water to satisfy its needs, by reactivating the antique aqueduct, the Acqua Traiana, which brought the Acqua Alseatina from Bracciano, and celebrating this feat with the monumental *Fontanone* on the Janiculum, from which it was easy to distribute the water to the entire residential area below. Once the city was supplied, a substantial part of this water was reserved for the Vatican Gardens, both for their irrigation and, above all, to feed the five fountains that the pope had placed on the grounds. Each of these fountains is extremely different from the others, and together they form a kind of sample book of the fountain types in fashion at the time. They range from simple, rigorous models in the Renaissance vein to the most fantastical and daring Baroque inventions, intended to inspire awe and wonder. The first to be built, in the Piazza del Forno (oven), also known as the Piazza della Panetteria (bakery),

is attributed to Carlo Maderno, an architect in the pope's service. Consisting of a simple circular basin with three smaller, tiered basins, it opened the way into the gardens. Not far away, a second fountain had a new and interesting appearance. The simple, rigorous aedicule type, here again assimilable with Renaissance architecture, is enriched with sumptuous, original decorations. The entire surface of the niche is covered with multicolored mosaics that compose *greillage* with flowers and birds and elaborate grotesques intermingled with dragons and eagles, emblems of the Borghese family. Amongst the mosaics, mirrors (now lost) were also inserted, and for this reason the fountain is known as the Fontana degli Specchi (mirrors). This small fountain is located next to the door of the papal apartments to allow direct access to the gardens for those coming from the Palaces.

This sample book of Borghesian fountains, which put to work the talents of the pontifical architects Carlo Maderno, Giovanni Vasanzio and Martino Ferrabosco (particularly competent in the area of hydraulic engineering) continued with the majestic and spectacular Fontana del Sacramento or delle Torri, inserted in the wall, with two towers with battlements used to frame the waterfall and decorated with the ubiquitous dragons and eagles to glorify the family. The culmination of the celebration of the conduits that brought water to the gardens was the magnificent Fontana dell'Aquilone, or dello Scoglio, so called because it was composed of rocks assembled to imitate a natural creation and for the imposing heraldic eagle on top of it (Fig.4). The fountain was justifiably defined the monumental display of the Acqua Paola, the foil, in rustic style, to the Fontanone del Gianicolo that dominated the city. The mountain of rocks that forms the grottoes and arches, bubbling and gushing water everywhere in a riotous mix of water, stone, and vegetation, is more baroque than one can imagine, while still adhering to the repertoire of the grottoes and nymphaeums that were already widespread in the sixteenth century with an interpreter of the level of Federico Barozzi of Vignola. Completing the itinerary was a fountain that unites spectacular invention with religious symbolism. This is the Fontana della Galera, a galley, in fact, in miniature, built entirely in metal—lead, copper, and iron—and a perfect imitation of the ships in the pontiff's fleet in the port of Civi-

tavecchia, there to defend the coasts of the Vatican State. No detail of this incredible creation was overlooked, from the shrouds to the figurehead at the stern and the miniature cannons which fire jets of water. The message it was meant to transmit is obvious: the Church, the vessel of salvation, spurted water, and not fire, from its cannons. The Galera navigated in a pond near a rustic niche that had existed there since the sixteenth century, probably due to a project commissioned by Pope Julius III. This was transformed in the eighteenth century into a flat wall with fake masonry facings, and the papal crest and inscriptions celebrating Pope Pius VI.

Despite this commitment to building many splendid fountains, Paul V did not forget to look after the gardens, which he had found in excellent condition, as his predecessors had entrusted their care to an exceptional person, Johannes Faber, a native of Bamberg and a founder in 1604, with Federico Cesi and other eminent figures, of the prestigious Accademia dei Lincei (Academy of the Lynxes) that contributed greatly to the development of interest in the natural sciences. Faber was a renowned naturalist and doctor, and a professor at La Sapienza University and was capable of uniting the scientific and the practical. Since 1600 he had been called upon to look after the Vatican Gardens by Clement VIII Aldobrandini (1592-1605), and then confirmed in this role by Leo XI Medici (1605) during his brief pontificate. He then continued his work under Paul V and, finally, under Urban VIII Barberini (1623-1644) his career ended in 1629, the year of his death. Numerous documents, many of which remain to be studied, contain evidence of the new vitality given by Faber to the gardens, with the increase in the variety of rare flowers. Like Mercati, he too utilized the pontifical nuncios to obtain plants and flowers from far-reaching places around the world. Among his papers are numerous lists of species to request from Constantinople, Alexandria in Egypt, Flanders, France, Venice, and Naples. Faber obtained the rarest, most precious specimens through exchanges with collectors of the time, but also went personally to look for plants in the Roman countryside and in Naples. His expertise was so superior that in addition to serving five popes he also worked for other families of Roman nobility. Among Faber's letters and papers are lists of great interest of the plants that were cultivated in the gar-

dens. These included many exemplars from the Americas and bulbs with spectacular flowers such as the *Fritillaria imperialis*, which surely elicited the admiration of visitors to whom the popes showed the carefully tended beds (Fig.5). Once again the maps of the time allow us to know how the garden was organized. A fine map of the Vatican citadel by Giovanni Maggi, dating to 1615, gives a detailed rendering of all of its elements. The fountains built at the behest of the Borghese pope are clearly visible and in the area in front of the Casina of Pius IV the gardens appear even more extensive and complex than they were at the time of Michele Mercati. In fact, they occupy the spaces to the sides and the corresponding legend contains a definition that would indicate the cultivation of herbs, or medicinal plants, exclusively. In reality, we know that at the time, the term "*orto dei semplici*" meant a true botanical garden, with useful as well as decorative plants such as, for example, the tulips that in the first half of the seventeenth century, were enormously popular, leading to exorbitant prices that gave way to a true "tulipmania", or economic speculation that brought many families to ruin, above all in Flanders where the bulbs were cultivated intensively. In the lists of plants prepared by Faber, we find medicinal plants such as absinthe, rue, psyllium, mallow, and camomile, but also valuable, decorative plants such as nicotiana, foxglove, varieties of ranunculus, iris of various colours, Peruvian hyacinth, (probably Peruvian squill), and trachelium. The arrival in the Vatican of plants from every part of the world is documented, other than in Faber's letters, by payment documents that, while rather generic, confirm the richness of the gardens which rivaled those of the most highly visible noble families of Rome. Under Faber's care, the gardens surely saw their moment of greatest splendor: water flowed in abundance, feeding the Borghese fountains, while in the flower beds blossoms of every colour abounded, set against the magnificent backdrop of the Casino of Pius IV and, further away, the dense woods in which to stroll in the shade of centuries-old oaks and organize hunting parties.

During his lengthy pontificate Urban VIII, while a notorious lover of the gardens, does not seem to have left significant traces, with the sole exception of the small Fontanina delle Api (bees), attributed to Gian Lorenzo Bernini but carved by Francesco Borromi-

ni, and so named for the presence of the heraldic Barberini bees.

A description of the gardens from 1640 by the illustrious British traveller, John Evelyn, confirms the image of splendor and beauty they transmitted: fountains, plays of water, collections of valuable sculpture, grottoes, shaded walks, and fruit groves; that is, a true earthly paradise for the use of the popes and their guests.

Two fine etchings from 1676 by Giovan Battista Falda allow us to verify in detail the layout of the Vatican citadel within the walls that isolated it from the city (Fig. 6). In the first, the entire territory is visible and is still subdivided in two distinct sectors, bounded by the walls built by Leo IV and greatly reworked by Nicholas V (1447-1455), but nevertheless generally referred to as the Leonine Wall. In the area behind the Basilica, by now complete, there was a disorganized grouping of huts, while others were isolated between the vegetable plots and vineyards which occupied the steep, uneven terrain. Beyond the wall, on the other hand, were the gardens with rectilinear paths and geometric beds in the area nearest the buildings, while in the higher area, further from these structures and from the city, was a wooded area with winding paths. Again, we have confirmation of the historic coexistence of productive and relaxation zones. The second plan, on the other hand, shows only the gardens and in great detail, such that we may even identify the exemplars of palm trees in the bed in front of the Casina of Pius IV. By now the Secret Garden of Paul III had lost its distinctive cross-shaped pergola and appears simply divided into four sections bounded by low hedges, probably boxwood. Easily recognizable along the bastions next to the Belvedere are the garden of Clement VII and, up against the loggias toward the city, that of Julius III to which Paul V had added the Fontana della Galera. Both the Cortile delle Statue and the two upper terraces of the Cortile del Belvedere feature geometric flower beds.

In that same period, beginning in 1677, the pontifical administration began keeping regular accounts relative to the gardens, noted in the registers called “Rincontro dei Giardini” (Garden Accounts), that

continued year by year until 1740, when they stop, or in any case they have not come down us. In 1795, they begin again and were once again interrupted in 1798, at the time of the French occupation of Rome. These are documents of immense importance, which allow us to understand the arrangement of the gardens and the cultivation practices in use, as all of the work carried out and the relative expenses are carefully noted. Glancing through the accounts, one notices the importance given in the gardens to citrus trees, which were present in great number and in many varieties ranging from the common *melangoli* (as bitter oranges are called in Rome) to valuable citrons. There were potted citrus trees and others planted directly in the ground, in groves or growing on trellises to form espaliers or pergolas. These plants, with their shiny leaves and golden fruit, were highly decorative, but they also provided a source of revenue, since at harvest time the “*merangolaro*” arrived, who bought a quantity of fruit to cover the needs of the pope’s table and that of his court. Consequently, the citrus trees received constant care. In addition to watering, pruning, and cleaning, during the winter every possible attention was paid to protect them from any eventual frost. The potted trees were moved to orangeries, while those varieties planted in the ground that were the most delicate were carefully covered in the coldest days: the gardeners tied mat coverings to protect them from frost damage and on the coldest nights braziers with burning coals were introduced to temper the inclement night air. The documents also reveal that the gardens contained flowers in great quantity, including roses, jasmine, tuberose, carnations, jonquils, lilies of the valley, and numerous tulips, which were evidently still very popular. The flowers, in addition to serving as permanent decoration for the gardens, were gathered in large quantities each year for the Feast of Corpus Domini (Corpus Christi), when their petals were scattered during the solemn procession. In the eighteenth century, the botanical garden designed by Michele Mercati and further developed by Johannes Faber was no longer in place, as its function had been passed on to the new civic botanical garden that Alexander had made on the Janiculum in 1659.

The gardens abounded with fruit trees of various species; these too were valued both for their lovely flowers and for the fruits they produced for the

table and the marketplace. In the rural area, located beyond the Leonine Wall, there was a true agricultural enterprise, where livestock was also raised, and whose products were regularly sold in the marketplace.

In fact, in this rural area, an extraordinary project was realized in the last years of the eighteenth century: a new, most unusual botanical garden of limited size, yet destined to hold American plants, and thus called "Vatican-Indico". The idea for this project came from Reverend Luigi Filippo Gili with the collaboration of Gaspare Suarez. Although it existed for only a brief time, it was incredibly innovative, as it introduced to Rome a quantity of plants from across the ocean as had never been seen before. Fortunately, the documentation of that brief experience was recorded in prints in 1794, and we thus have a description of the Vatican-Indico Botanical Garden, richly illustrated with vivid watercolours depicting the rarest, most original plants from North and South America. Among these species are *Annona squamosa*, *Kalmia angustifolia*, *Lippa americana*, *Myrica cerifera* and *Bromelia pinguin*, a variety of pineapple of spectacular colours. After just a few years, the Vatican-Indico Botanical Garden was virtually erased by the French occupation and in 1798 the Vatican citadel was also invaded by soldiers who sacked and devastated the gardens, where they dug trenches and erected barricades. The traumatic occupation opened a period of political turbulence that left little room for the care of the gardens. For the entire nineteenth century, there were no important changes, but rather a progressive "ruralization". In fact, the Catasto Gregoriano (Gregorian Cadastre) of 1818 registers the presence of an "artichoke bed" in the site next to the Casina of Pius IV, where in the sixteenth and seventeenth centuries bulbs and rare flowers bloomed. In addition, the lack of attention to the gardens led to the practice of renting out large portions of them to private parties in order to raise funds and guarantee their maintenance. However, despite the political instability, two popes found the time and a way to show their passion for the gardens during this century. The first was Gregory XVI (1831-1846), described as an "expert in the natural sciences and particularly in herbs", introduced innovations inspired by English taste. One example is the new layout of the Secret Garden of Paul III that was completely redesigned

with flower beds, little fountains, potted citrus trees and espaliers, with the coat of arms of the reigning pope formed out of elaborate floral compositions (Fig. 7). According to contemporary descriptions of the garden, there were also two hothouses of pineapples, at the considered rare, valuable fruits. The "ruralization" that had characterized the first decades of the century not only came to an end, but some areas that had been used for vegetable plots were once again transformed into gardens. In addition to his love for the gardens, the pope also enjoyed hunting, and utilized a "roccolo", or bird trap, in the high part of the woods which he repopulated with some 1500 chaffinches from Lombardy. New sculptural elements were also added to the woods, in keeping with the style of English gardens. The expert French traveler Louis Eustache Audot, who during his Italian tour had described the most important and fashionable gardens, rated the Vatican Gardens as among the finest. The subsequent years were once again afflicted by political events and during the papacy of Pius IX (1846-1878) no attention was paid to the care of the gardens. In 1848, during the clashes between the Republicans and papal supporters, they were again invaded, with resulting damages, such that some 164 tall trees were cut down. Consequently, all of the efforts invested in the gardens went to repairs and renovations. After the "Porta Pia breach", and the capture of Rome by the Italian army, on September 20, 1870, the pope retreated to the Vatican. However, every day he strolled in the gardens where the only sign of his passage is the siting of the Monument to the First Vatican Council. The tradition of the "gardener pope", which had returned the gardens to their former splendor under Gregory XVI, was repeated with Leo XIII (1878-1903) who was a native of Carpineto, a town in the Roman countryside, and loved both the rural and pleasurable aspects of nature. He, too, focused his energy at first on reclaiming the gardens from their abandoned state and devastation, but also introduced improvements. To create the guise of a holiday place, he built a small residence at the edge of the woods, by creating a comfortable room in what is today the Radio Tower, along the surviving route of the Leonine Wall. Next to this, to receive guests and visitors, he built a rustic, medieval-style chalet. The pope's love of outdoor life also included hunting at the bird snare, and in the woods there was an enclosure for fallow deer and gazelles.

This interest extended to the vineyards, which the pope was intent on making a model of avant-garde wine production. It is said that up until the end of his life, Leo XIII never missed a day in his gardens, which he visited in a carriage, a concession to his advanced age. The first decades of the twentieth century were not particularly eventful for the gardens, which gained a few fountains in the wooded area at the behest of Benedict XV (1914-1922). These were modest structures, above all when compared to those of his predecessors, as they were made with such inexpensive materials as cement, rocaïlle, and some travertine decorations. Their architectural style was extremely simple.

With the pontificate of Pius XI (1922-1939) came a true revolution in the layout of the Vatican citadel, in particular the gardens. The image we have of them today is largely due to the changes undertaken in the last decade of his pontificate, which not only resulted in modifications to the existing gardens but also, in an even more striking way, the reclamation for pleasure purposes of the entire rural area with the creation, ex novo, of a new, eclectic layout of the greenery. In the first years of his reign, the pope limited himself to the addition of some small and modest fountains in the woods, similar to those commissioned by his predecessor, and made in the same cement material. But in 1929, with the signing of the Lateran Accord with the Italian State, the entire territory was transformed. The changes made are clearly visible in two maps published in the magazine, *Illustrazione Vaticana* in 1933 to show the importance of what was being done, that is the construction of a State. The Lateran Accord of February 11 between the Kingdom of Italy and the Holy See recognized the latter's territorial sovereignty over the Vatican State and the papal Villa of Castel Gandolfo. In compensation for the territories and property taken by force in 1870, an indemnity of one billion lire—a substantial sum at the time—was awarded, in addition to certain privileges regarding the supply of water and electricity. This money was used immediately to construct buildings for the new state, thus initiating a radical transformation of the antique, rural area. The mammoth renewal project, which included the gardens, also created numerous jobs for the many unemployed victims of the Great Depression. Work on the gardens began in March 1930 and was completed four years later. The vast scope of the

project encompassed the renovation of the existing gardens and the transformation of some 13 hectares of terrain that had been used for centuries for vineyards into an ornamental, richly decorated space that served as an elegant setting for all of the institutional buildings of the new State. The entire vast area between the Leonine Wall and the back of Saint Peter's Basilica lost its agricultural character once and for all, and even the shape of the terrain was modified by massive excavations. To complete the layout of the new area, water drainage channels were created and palisades built to reinforce the terracing and the uneven terrain. These were connected to escarpments that reached an incline as steep as 40 percent. According to a detailed chronicle, published in *Illustrazione Vaticana*, more than one million cubic metres of material were excavated, resulting in the demolition of the huts along the Leonine Wall. The huge building project was entrusted to the architect Giuseppe Momo, who probably also designed the gardens with the help of Giovanni Nicolini, the botanist who published a thorough accounting of their work in the January 1934 issue of *Illustrazione Vaticana*. As Nicolini recounts, the pope participated decisively in the choices and made his preferences clearly known. The first project undertaken involved the historic Secret Garden of Paul III which under Gregory XVI had been transformed into a composition of flower beds with the emblems of the reigning pope obtained using multicoloured flowers. The new Pinacoteca designed by Luca Beltrami was destined, since 1928, to be sited in that space and the necessary destruction of the antique garden raised some objections, which were dismissed with the reply that the nineteenth century creation was without historical and aesthetic importance, as it was "diminutive, if not to say tiny, with beds alternating with pots and statues of mediocre interest" according to *Illustrazione Vaticana*, in an article published in November 1932 when the work was complete. On the contrary, the article continues, the building fit "naturally in the vast extension of greenery" while the remaining part of the garden, "arranged in carpets of greenery and surrounded by masses of trees" gained importance from the monumental facade and did not elicit nostalgia for the old layout. The criteria for the project was very clear, and once again made explicit in *Illustrazione Vaticana*: "The nature, that of the centuries-old Vatican Gardens, is so forced by the

artistic will of man, that every plant, every flower, and every stream has its assigned task in the diversion of one's glance". Everything was thus organized and regulated by man, according to a precise design. And so, of the Secret Garden of Paul III, also called the "square garden" for its geometric form, nothing remains. Not only was its layout with the characteristic cross-shaped pergola, erased some time before, changed, but the integrity of the space was also altered given that one third of the space was occupied by the Pinacoteca (Fig.8). Consequently, a new plan for the flower beds was drawn up which subdivides the remaining space into four symmetric areas with a large, central fountain. The presence of two sides of the original boundary wall is a reminder of the original design, but the loss of its axial layout underlines the changes.

According to the philosophy of the approach adopted, nothing was to escape control of man's hand. "Don't think for a moment that even the woods will be neglected by the skillful shears or the careful hoe". The result was a series of formal gardens, inspired by Renaissance and Baroque geometries, with the hedges carefully manicured to form ornate borders or symmetric compositions, as dictated by contemporary taste that embraced a revival of historical typologies rather than the "naturalness" of the English-style gardens that had dominated previously. Another criteria was the evocation of the historical memory of the sites: in memory of the first Christian martyrs who were sacrificed in what had been the Horti Neroniani, austere plants were chosen, "from cypresses to firs, from laurels to myrtle, from oleander bushes on the lawns, to those of tree form along the sides of the roads, alternating with oaks". The hedges that enclosed flower beds and lawns, above all of myrtle, that is boxwood, extended for more than 10,000 metres. To ensure adequate water for the new gardens, an enormous tank was made and sited underground in the high part of the hill. The garden itself was geometric, with geraniums on all four sides and the Fontana delle Ranocchie (frogs) in the center, consisting of a low circular basin with some metal frogs along the border. The wooded area, other than being cleaned up—tree surgery was performed on some 150 centuries-old plants—was enriched with many new exemplars and an area of fir trees of many varieties was created on the slopes toward Monte Mario.

In fact, all of the work done was characterized by the will to recover autochthonous traditions, both in the typologies and in the choice of plants. There was no longer a trace of the exhibition of marvels as was true in the era of Mercati and Faber, with rare, valuable plants; rather, the rose and geranium were celebrated, with flower beds rimmed with boxwood borders and an overall evocation of the gardens of Renaissance and Baroque Italian villas. For exotic plants there was room in the hothouses that were built for this purpose, and which supplied fresh flowers on a daily basis for the Vatican's altars.

This re-evoking of the historical tradition of the art of gardens had an immediate correspondence in the architecture of the buildings of the new State that were under construction at the same time and that, analogously, were inspired by models from the past, thus creating stylistic harmony between the buildings and the greenery. In this way the scenographic Giardino della Conchiglia (shell), that takes its name from the fountain by Guarino Roscioli which decorates it, near the train station (Fig.9), the terraced garden with multicoloured blossoms all around the Palazzo del Governatorato, the Italian-style garden near the Stazione Marconi (Fig.10), and the rose garden on the highest point of the hill with a splendid view of the St. Peter's Basilica. Once again, as in the previous centuries, single gardens were created, each with its particular characteristics and autonomy, and with no connection between one and the other. Thus there was no unifying project in the organization of the gardens that unified old and new and transmitted a sense of the identity of the Vatican Gardens.

In addition, as previously mentioned, already in the nineteenth century, with the pontificate of Gregory XVI, the practice of placing monuments in the gardens had been affirmed. Initially, these were false ruins, fountains, and statues belonging to that repertoire of decorative elements prescribed by treatises of English gardens as necessary ornaments to complement the greenery. In any case, beginning at the latest with the first years of the twentieth century, numerous monuments were placed in the most disparate sites: every time a pope received a gift of a certain dimension from a community of the faithful or from a city or a

country, it was sited in the gardens. Only recently has the cataloging begun of these “objects” which number around 500 and include sculptures in marble or metal donated in some cases by famous artists, devotional monuments including Marian aedicules or statues, symbolic, curious structures such as the Chinese pagoda donated by the Catholics of that country or a fragment of the Berlin wall and a colossal bell cast for the Jubilee, and numerous other examples.

The gardens today have an extremely variegated appearance, with juxtapositions of additions from

various periods whose origins and patronage are not always clearly legible. Walking through them, one can observe sites of great interest, from both the historical and vegetation points of view, yet they often lack a common thread. Only through a careful reading of the individual sites is it possible to reconstruct the vestiges of the past and retrace the centuries-long history of the oldest garden in Rome. From this reading one can also arrive at an *excursus* on the history of Rome and its pontificates, who were, in various periods, among the most passionate innovators and experimenters in the art of gardens.

NOTES

- ¹ This text is a synthesis of the book by A. Campitelli, *Gli Horti dei Papi. I Giardini Vaticani dal Medioevo al Novecento*, Jaca book-Libreria Editrice Vaticana, Milano

2009 (English edition: *The Vatican Gardens. An Architectural & Horticultural History*. Abbeville Press, New York 2009).

REFERENCE

Campitelli, A., 2009. *Gli Horti dei Papi. I Giardini Vaticani dal Medioevo al Novecento*. Jaca book-Libreria Editrice Vaticana (English

ed.: *The Vatican Gardens. An Architectural & Horticultural History*. Abbeville Press, 2009).

Fig. 1.
Benozzo
Gozzoli, *View
of the Vatican*,
detail of the
fresco, 1465,
church of
Sant'Agostino,
San Gimignano

Fig. 2.
H. Van
Cleef,
*View of
the
Vatican*,
1564, oil
on canvas

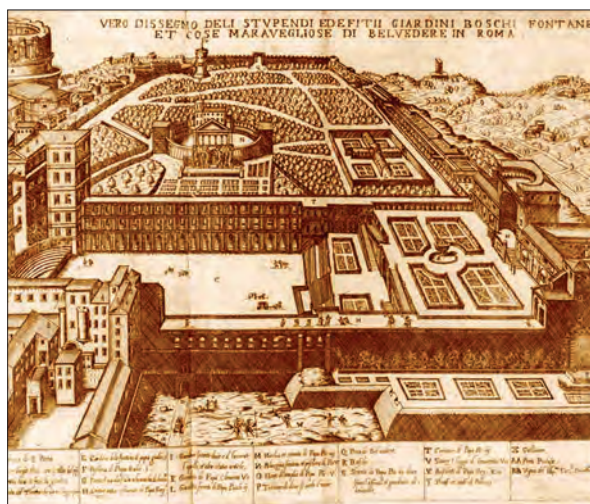

Fig. 3. M. Cartaro, *Plan of the Vatican*, etching, 1574

Fig. 4. The Fontana dell'Aquilone, 17th century, Vatican Gardens

Fig. 5. The *Fritillaria Imperialis*

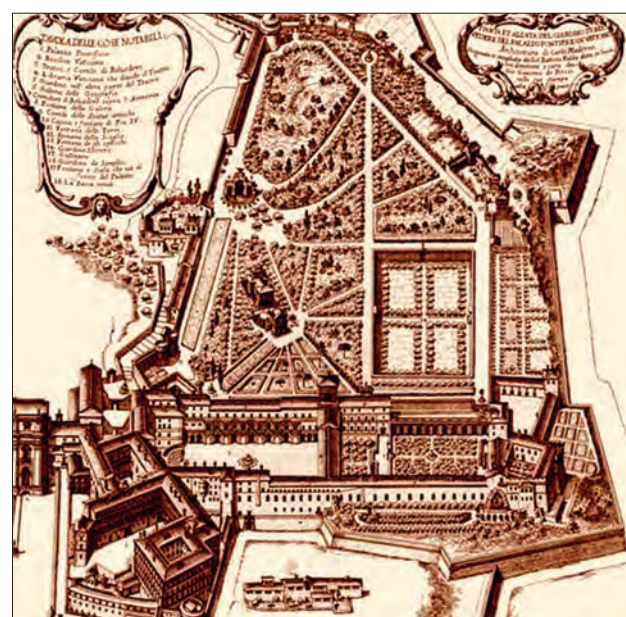

Fig. 6. G. B. Falda, *The Vatican gardens*, 1676, etching

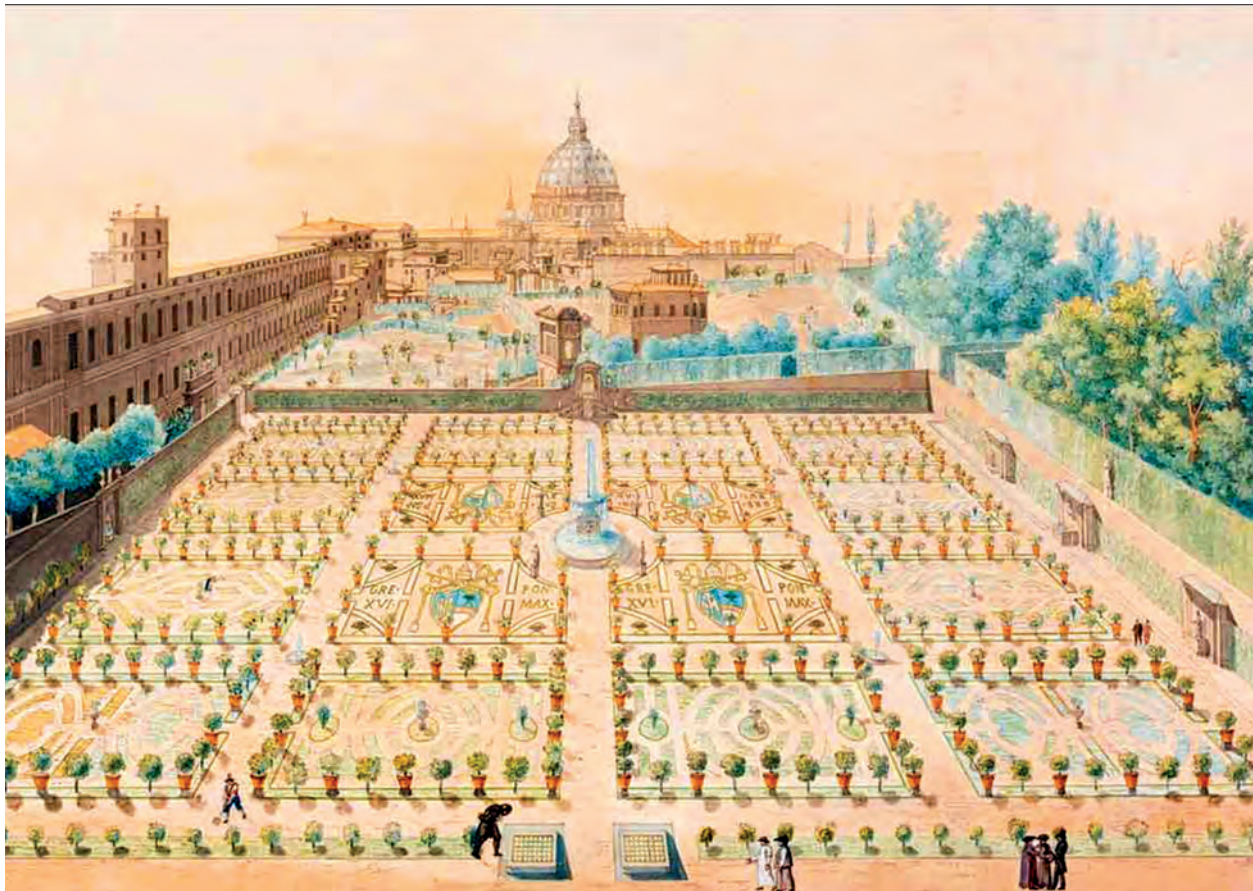

Fig. 7. *The Garden of Gregory XVI, 1846, watercolour, Musei Vaticani*

Fig. 8. *The Secret Garden with the Pinacoteca building*

Fig. 9. The Baroc Garden (Giardino della conchiglia), circa 1930

Fig. 10. The Italian-style Gardens, circa 1930

AN ARCHITECTURAL READING OF THE EMBASSY ACCOUNTS OF YİRMİSEKİZ MEHMED ÇELEBİ AND THE POSSIBLE EFFECT OF FRENCH ARCHITECTURE ON SA'DÂBÂD PALACE¹

YİRMİSEKİZ MEHMED ÇELEBİ'NİN SEFARETNAMESİNİN MİMARİ AÇIDAN OKUNMASI VE FRANSIZ MİMARLIĞININ SA'DÂBÂD SARAYI'NA MUHTEMEL ETKİSİ

Evşen ÖZGEN

Keywords - Anahtar Sözcükler:

Ambassador, Yirmisekiz Mehmed Çelebi, French architecture, Istanbul, Sa'dâbâd Palace
Elçi, Yirmisekiz Mehmed Çelebi, Fransız mimarlığı, İstanbul, Sa'dâbâd Sarayı

ABSTRACT

The paper is about the relationship between 18th century Ottoman Architecture at Tulip Era (1718-1730), and French Architecture observed through the embassy of Yirmisekiz Mehmed Çelebi. Ottoman Tulip Period (1718 – 1730) is an era of change in which, Western civilization is seen in a different aspect by the Ottoman Diplomats. Diplomatic relations with French government has improved at this period and Ottoman government has decided to send an ambassador to France. Yirmisekiz Mehmed Çelebi was chosen as the ambassador. While traveling through France, Ambassador Yirmisekiz Mehmed Çelebi visited cities such as Montpellier, Toulouse and Bordeaux. After his arrival to Paris, he has visited palaces, chateaux and gardens such as Saint-Cloud, Meudon, Versailles, Trianon, Marly, Chantilly and Fontainebleau. Çelebi has written a report on the embassy after his arrival to Istanbul and has described these buildings in detail, emphasizing on the complexity of the pools, fountains, sprinklers and canal systems of the baroque gardens.

The aim of the paper is to display the research on the buildings that Ambassador Yirmisekiz Mehmed Çelebi has visited, to discuss the influence of Yirmisekiz Mehmed Çelebi's views on the Ottoman aristocrats and to reveal the preliminary research in order to make a comparison about the contradictory views of scholars about the probable impact of French Garden on Ottoman Tulip Period Architecture.

ÖZET

Bu çalışma kapsamında, 18. Yüzyılın ilk yarısında Lale Devri (1718-1730) adı verilen dönemde Osmanlı elçisi Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin izlenimleri üzerinden Osmanlı mimarlığı ile Fransız mimarlığı arasındaki ilişki incelenecektir. Lale Devri'nde, Batı medeniyetinin Osmanlı elçileri tarafından farklı algılandığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde, Fransız hükümeti ile Osmanlı hükümeti arasındaki diplomatik ilişkiler gelişmiş ve Osmanlılar Fransa'ya Yirmisekiz Mehmed Çelebi önderliğinde bir elçilik heyeti göndermeye karar vermiştir. Fransa seyahati süresince Montpellier, Toulouse ve Bordeaux gibi kentleri görme olanağı bulan Yirmisekiz Mehmed Çelebi, sonunda Paris'e ulaşmıştır. Yirmisekiz Mehmed Çelebi Paris'te Saint-Cloud, Meudon, Versailles, Trianon, Marly, Chantilly ve Fontainebleau gibi saray, şato ve bahçeleri ziyaret etme olanağı bulmuştur. İstanbul'a döndüğünde, bu yapıları ayrıntılı bir şekilde açıklayan Yirmisekiz Mehmed Çelebi, havuzlar, çeşmeler, fiskiyeler ve kanallardan oluşan Barok bahçeler üzerinde özellikle durmuştur.

Bu çalışmanın amacı, Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin izlenimlerinin Osmanlı aristokrasisi üzerindeki etkisi ve bu bağlamda Fransız bahçesinin, Lale Devri Osmanlı mimarlığı ile olası etkileşimleri üzerinde araştırmacıların farklı görüşlerine yer vermektir.

INTRODUCTION

Having an important role in social and cultural life in Ottoman History, Tulip Era is accepted as the period between 1718 and 1730. After the Pasarofça² Agreement which has been signed in 1718, a long-lasting peace period has occurred. Tulip Era had pioneered changes in both cultural and social areas which Ottoman Empire would experience in this peaceful environment. It has been described as an intermediate period in 18th century Ottoman Empire which has witnessed cultural and architectural changes. In order to understand the architecture in the Tulip Era, where different concepts apart from the classical perspective could be seen, first, we need to examine social and cultural changes of these times. Tulip Era has been an important period in terms of Ottoman Empire's relationship with abroad.

In this period, a western-friendly political approach was adopted. Ottoman Empire has tried to know and understand the Western culture (Cezar 1998: 58). Grand vizier Nevşehirli Damat Ibrahim Pasha, has tried to examine Europe closely, by performing innovations in the administration of the Ottoman Empire, by taking commercial and martial success of Europe into consideration during the era (Andıç 2006: 33). Not only grand vizier but members of the palace have become more and more interested in administration systems of Western states. Special attention was given to military problems and the

underlying facts of Western countries' success in military was tried to be discovered.

Nevşehirli Damat Ibrahim Pasha, has performed many official meetings, celebrations and banquets in order to provide a closer relationship between Ottoman Empire and the ambassadors of European nations (Göcek 1987: 9). Ibrahim Pasha, has also tried to discover the civilization of these nations and decided to send ambassadors to European states. An important point here is that these Ottoman ambassadors had different statuses than the ones which had been sent before Tulip Era. Before Tulip Era, the ambassadors had been chosen from low-level officials as the Palace did not feel the need to send higher level officials. Nevşehirli Damat Ibrahim Pasha, has decided to send an Ottoman Ambassador to France in order to advance the diplomatic relationship with France; and has assigned Yirmisekiz Mehmed Çelebi for this duty. It shall be noted that Marquise Bonnac, French Ambassador in İstanbul, had emphasized the importance of sending a respectable and higher level official as Ottoman ambassador to France, in his visits to Ibrahim Pasha (Veinstein 2002: 23). Some scholars believe that Marquise Bonnac was influential in the selection of Yirmisekiz Mehmed Çelebi (Andıç 2006: 44). Also, the most important feature of the assigned ambassador was having the same status as

the ambassadors of European states (Veinstein 2002: 23) and being in compliance with the ambassadorship rules and ceremonies which were applied among the European states. Nevsehirli Damat Ibrahim Pasha, has requested from Yirmisekiz Mehmet Çelebi to make observations in different subjects, and to inspect all technical and cultural areas and educational tools in France.

Yirmisekiz Mehmed Çelebi, has set on his way from Istanbul on October 7th 1720 with his officers (Andıç 2006: 44). The retinue of Çelebi consisted of around 85 people including his son Mehmed Said as his secretary, Lenoir, the Ottoman interpreter of the French embassy in Istanbul and Lebon, a French engineer from Istanbul (Göçek 1987: 140). Çelebi reached Canal du Midi after passing cities such as; Toulon, Montpellier and Sète during the quarantine period. He has arrived at Toulouse after going straight on the canal and continued on roadways until he has reached Paris. He has seen different chateaus in Loire Valley after visiting Bordeaux Castle. Yirmisekiz Mehmet Çelebi, has arrived at Paris on March 15th 1721 and was presented to the king at court after a special ceremony on March 21st 1721. In this ceremony he presented the diplomatic letter to the king, Louis XV (Göçek 1987: 141, Rado 1970: 31-41). He has met with many officers in France and visited many places. Tuileries Palace, *Palais Royal*, *Hôtel des Invalides*, Saint-Cloud Chateau, Meudon Chateau, Versailles Palace, *Grand Trianon*, *La Ménagerie* (menagerie), Marly Chateau, *Jardin Des Plantes* (medicinal herbs garden), *Observatoire* (observatory), Chantilly Chateau and Fontainebleau Chateau were some of the places he has visited. He has left the city on August 3rd 1721 and arrived at Istanbul on October 8th 1721, by passing through Lyon and Montpellier.

After he has returned to Ottoman land, Yirmisekiz Mehmed Çelebi has written, "*sefaretname*" (embassy visits' textbook) as an official travel book involving his embassy visit; and presented this to grand vizier and Sultan. It is widely known that, his travel has gained a great deal of interest in Ottoman Palace, and especially, the buildings which were visited by Yirmisekiz Mehmet Çelebi have caught the attention of Nevsehirli Damat Ibrahim Pasha.

Approximately eight months after the arrival of the ambassador at Istanbul, Grand Vizier Ibrahim Pasha, has started the construction of Sa'dâbâd Palace for Ahmet III in Kağıthane region in June 1722 (Göçek 1987: 141). The palace with its surrounding landscape was completed in about sixty days and was presented to the Padishah in August 1722. Gardens around the palace, have become a major point of discussion due to their differences with the formerly performed landscape works. Some architecture historians, refer to this structure and surroundings as the beginning point of the Western effect on Ottoman Architecture in 18th century. It has been asserted that; Yirmisekiz Mehmed Çelebi has brought plans and drawings of the buildings which he has visited along with him, and landscape works of Sa'dâbâd Palace has been designed according to these documents.

The main aim of the study is to determine the structures and gardens which have been seen by Yirmisekiz Mehmed Çelebi and to perform an architectural interpretation on these gardens through the perspective of Çelebi. The study also refers to possible effects of Yirmisekiz Mehmed Çelebi's embassy visits on Ottoman palace and grand vizier Nevsehirli Damat Ibrahim Pasha. French culture, architecture and landscape design of the era has been inspected according to the perspective of Yirmisekiz Mehmed Çelebi.

VARIOUS STRUCTURES AND GARDENS WHICH WERE VISITED BY YİRMİSEKİZ MEHMED ÇELEBİ

By means of Yirmisekiz Mehmed Çelebi's *sefaretname*, we have a general idea about the buildings and gardens he visited. However it shall be noted that in his accounts sometimes he has changed the names of the palaces he has visited, or has not included any name at all. When he has used terms such as "Viceroy's Palace", names of the structures and gardens can be acquired by putting together various information such as who was the viceroy of the time and which one was the palace that belonged to him in Paris city. The buildings and gardens listed in the study have been arranged according to the order of Yirmisekiz Mehmed Çelebi's visit. Not all of the buildings Çelebi visited are listed in this article. Special attention was given to buildings and gardens that were appraised the most by Çelebi.

Tuileries Palace and Garden

Yirmisekiz Mehmed Çelebi and his officers, had been invited to meet with the young king, Louis XV on March 21st 1721, five days after their official arrival to city of Paris on March 16th 1721 (Veinstein 2002: 142). Yirmisekiz Mehmed Çelebi has stated the following about this encounter:

“We came to the king’s palace from the garden side where officers with white and black horses were aligned... We came across the stairs of the palace door. They brought me to a chamber at the right side of the building for rest. This was the room of the King Chamberlain... (Rado 1970: 36).”

According to French resources, Tuileries Palace has become the residence of the King in 1715, after an interval of 40 years, during the ruling of Louis XV (Jacquin 2001: 20). In the memories of Saint-Simon, who has lived in France during the visit of Yirmisekiz Mehmed Çelebi, the encounter of the ambassador with the King has been told as follows:

“Ambassador, his officers, and cavaliers have entered Tuileries garden over the pont-tournant. From there to Tuileries Palace, there were French and Swiss guard groups at two sides, holding flags. Ambassador and his officers have proceeded between the guards in this road with trees at two sides, until they have reached the foot of the terrace (Saint-Simon 1926: 150-151).”

In the narrative of Saint-Simon, it is proven that Yirmisekiz Mehmed Çelebi encountered the king in Tuileries Palace. Also, it can be seen that they had entered the building by passing the garden of Tuileries Palace. The *pont-tournant* (revolving bridge), as referred here, is the bridge which was placed on the entrance of the garden in 1717. How was the design of Tuileries Garden, which Yirmisekiz Mehmed Çelebi has seen and passed through before his most important meeting in Paris?

Tuileries Palace was built in the era of Queen Catherine de Medicis in 1564 (Blunt 1982: 94). In 1570’s new plantation had been done in the gardens and an arrangement including *alées* had been performed (Woodbridge 1986: 113). In the arrangement of Tuileries Garden, long walkways are said to be

included in compliance with the landscape concept of Renaissance gardens (Evyapan Aslanoglu 1972: 32). There are many engravings and plans showing the changes in the design of these gardens over the years. Two of these plans are noteworthy, one belonging to 1632 and another belonging to 1770³. Also, an engraving by Pérelle has reflected a period which dates close to the end of 17th century⁴. By looking at the plans, it can be seen that traces of the main walkways which have been used in 1632 have been preserved in 1770, therefore it is possible to attain the idea that the same axis were present in 1721. In the period of Louis XIV, gardens of Tuileries Palace have been arranged by André Le Nôtre (Woodbridge 1986: 242). André Le Nôtre, had determined a main axis; and designed two pools one of which has an octagonal plan, and the other a circular plan. Right across the palace, two *parterre des broderies* are designed and a circular pool had been placed between these (Woodbridge 1986: 242). The plans makes us think that the main design of André Le Nôtre has continued to be used in the period of Louis XV. Main axis of the garden in the design of André Le Nôtre has been finished with the entrance which is located in the middle of the tilted ramps at the end of the garden. However, the continuity of the landscape has been maintained with a perspective effect by *Grand Cours* (Grand Courtyard) which has continued through the city for 2 km’s, and which was surrounded by trees at sides (Steenbergen and Wouter 1996: 217). It can be understood that, Yirmisekiz Mehmed Çelebi had witnessed an important example of French Baroque Garden style by visiting Tuileries Palace.

Saint Cloud Chateau and Garden

Yirmisekiz Mehmed Çelebi, after visiting Palais Royal and military hospital (*Hôtel des Invalides*) and participating several ceremonies and opera shows, had started to visit palaces near the city of Paris. Yirmisekiz Mehmed Çelebi’s visit to Saint-Cloud Chateau can be understood from his following words:

“...Duke Dorliyan had a palace which is one hour far from the city. They call it Senkuli... We have passed through long passage ways with grand trees at the sides, and arrived at the palace. We have seen such a beautiful arrangement which I can hardly

describe. We have visited and looked to each and every room inside (Rado 1970: 55-56)."

Yirmisekiz Mehmed Çelebi, refers to Duke of Orléans as *Duke Dorliyan*. He refers to Saint Cloud Chateau as *Senkuli*. The oldest known information about Saint-Cloud is the fact that this land belonged to Gondi Family since the year 1577 (Rostaing 2004: 35). It is known that the garden had been arranged by Thomas and Alex André Francine brothers in 17th century and was equipped with various terraces and sculptures. (Rostaing 2004: 35). In 1658, Mazarin has purchased the land for *Monsieur*⁵. (Marie 1949: 6). Çelebi, has also visited the garden of Saint Cloud Chateau. His description of the gardens is as follows:

"We went to see the garden. First we arrived at a pool. It was surrounded by huge trees. There was a sprinkler in the middle of the pool, which was spurting the water to a height, one or two men's height further from the huge trees. I asked questions about the height: They said the water had risen to a hundred and fifty kadem⁶... This sprinkler is the only one of its kind in the world (Rado 1970: 56)..."

Yirmisekiz Mehmed Çelebi refers to the famous *Grand Jet* (Great Water Sprinkler). This sprinkler, which was designed by architect Francine in the early stages of 17th century, can be visited even today (Rostaing 2004: 35). It is possible to inspect this item by looking at the engravings of 17th century (Fig. 1).

"We have seen such a pool down the slope that it had stairs made by engraved marbles. Flowing water makes it look like stairs made of water. Watching the flowing motion surely surprised me (Rado 1970: 56)."

Yirmisekiz Mehmet Çelebi, refers to the cascade which is called *Grande Cascade*. Built in 1664 by Le Pautre, this cascade has been subject to the additions of Hardouin-Mansart in 1698 (Rostaing 2004: 36). Near the stairs at the center of the cascade, several sculptures and sprinklers spurting water out of cup-shaped decors can be seen. Apart from the sculptures of mythical characters, dragon and animal sculptures are also used to enhance the visual aspects (Fig. 2).

It is apparent that Yirmisekiz Mehmed Çelebi had inspected the garden of Saint Cloud Chateau in detail. He came across traces of different design periods in different elements of the garden. In 1658, the main elements of the garden design of Le Pautre included several parterres, pools and central stairs (Montenay 2005: 22). In 1665 André Le Nôtre was assigned with the duty of designing the garden of Saint Cloud Chateau (Montenay 2005: 22). André Le Nôtre, had tried to maintain a general layout for the huge garden of Saint Cloud and bind several levels together. Different garden areas that were on different levels had been established for each side of the chateau (Montenay 2005: 27). At the right of the garden, Apollo Woods, labyrinth, and *potager*⁷; and at the left of the garden, *Bassin du Fer à Cheval* (Horseshoe Pool) were located as well as a main walkway that reached the upper level of the garden. On the axis of the chateau; citrus fruits, chestnut trees, and three pools with sprinklers were placed. (Marie 1949:7; Montenay 2005: 27). A separate garden had been designed between the chateau and Seine river (Marie 1949: 7). In the following years, Hardouin-Mansart was also included in the construction team of the Chateau and was requested to design an *orangerie*⁸ (Montenay 2005: 32). Mansart had performed the additions to the present cascade in these times. Saint-Cloud Chateau's garden visited by Yirmisekiz Mehmet Çelebi in the period of Louis XV, can be accepted as preserving Le Nôtre's design and having traces from different design periods.

Versailles Palace And Garden

Yirmisekiz Mehmed Çelebi had visited Meudon Chateau, Versailles Palace and Marly Chateau between June 7th and 11th of 1721. He visited the garden of Versailles Palace before visiting the palace. After visiting the gardens, he visited buildings near Versailles Palace such as *Grand Trianon* (Veinstein 2002: 103). He visited interior of Versailles Palace later on (Veinstein 2002: 107).

"Versailles is a palace of pleasure... It has a unique arrangement. It was giving happiness and taking away your misery... The next morning, they have invited me to take a trip in the garden with the manager of the palace. First of all, they have brought me to a place which seemed as if it was separated from the palace. This place was full of tree groups with the

same height. At the end of each of these roads with trees at the sides, there was a little pool with a fountain. Each fountain, had a different animal figure made of bronze, which was pouring the water out of its mouth. At the woods, there were a total of thirty nine fountains each of which symbolized a fairy tale. The stories have been embodied on a little plate placed among the figures (Veinstein 2002: 102)."

It has been stated that there are various parterres, pools, fountains and sprinklers in the garden of Versailles Palace. Yirmisekiz Mehmed Çelebi, has probably continued his trip in the garden of Versailles Palace by visiting major groves and pools in the garden. What he describes here shall be Labyrinth Woods. It was stated that André Le Nôtre has arranged pools and fountains reflecting the fairy tales of Aesop; and there were writings on each of the pools involving the subjected tale (Baridon 2008: 184).

"I have gone to another part of the gardens after these woods. Here, there were thirty two pillars, holding thirty two arches, under which there were sprinklers, pouring water as thick as the size of a finger (Veinstein 2002: 102)."

Yirmisekiz Mehmed Çelebi must have visited the place called Colonnade as can be understood from this description (Fig. 3). *Colonnade*, is a structure consisting of 32 pillars and arches and that has a diameter of 32 meters; having a pool with sprinklers in the center. Architect Jules Hardouin-Mansart, had performed some arrangements on the Versailles Palace Garden after 1680. *Colonnade* is also a work of Mansart (Berger 1997: 110).

"From here, I went to a larger pool which hosts two hundred and thirty five sprinklers, in a three-folder structure. In the first level, the sprinklers were spouting the water to eighty feet; likewise the ones on the second level were spouting the water to a lower height, same as the third level sprinklers, which were spouting the water to the lowest height among them all. They looked like a silver cypress all together (Veinstein 2002: 102)."

Yirmisekiz Mehmed Çelebi may be referring to the *Obelisque* Pool in the *Obelisque* Grove, which is located at the right side of Versailles Palace's Gar-

den (Fig. 4). We cannot determine how many levels are there in these sprinklers from the engraving. However, this water element forms the look of a cypress tree.

"From this pool, I have proceeded to another pool, which has two little pavilions made of marbles having several colors, surrounded by two dark red porphyry bars. Its sprinkler was shooting the water to an height of hundred and twenty feet... (Veinstein 2002: 103)."

Yirmisekiz Mehmed Çelebi, refers to *Bosquet des Dômes* (Grove of Domes) here. Çelebi's description complies with an engraving of Rigaud describing *Bosquet des Dômes*⁹. In the engraving of Rigaud two marble railings can be seen around the walk yard, surrounding the fountain. Also, there are two pavilions at two sides of the fountain, which are made of marble. It has been set forth that this part of the garden was designed by Le Nôtre in 1674, with the name "Renommée Woods", where, two marble pavilions having domes were constructed later on in 1677 by Hardouin-Mansart (Saule 2006: 148).

"Afterwards, they have brought me to the biggest of the pools. It was big enough to take a trip with a caique, even for five of them. Two rows of sprinklers were surrounding the pool, each row having sixty sprinklers with a thickness of thumb. The sprinklers were conveying a good mood. When the waters become active, you could see two sets of silver cypresses. There were three fountains on three different spots of the pool, each of which having fifteen sprinklers. These sprinklers were not shooting the water as straight lines. The sprinklers were shooting the water like a missile, and the water was falling with a curving motion to each sides (Veinstein 2002: 103)."

Yirmisekiz Mehmed Çelebi, must be referring to the large Neptune Pool here (Fig.5). But, the biggest pool on the Versailles Palace in the year 1720 was not Neptune, but the pool named *Isle Royale*. However, as these two pools are very close to each other in terms of size, Yirmisekiz Mehmed Çelebi may have thought that Neptune was the biggest pool due to visual deception. Also, it is possible that Yirmisekiz Mehmed Çelebi may not have seen *Isle Royale* during his trip (Özgen 2010¹⁰: 92).

"I have gone to another large pool. At the center of this pool, there was a huge fountain, which was as big as a cottage, surrounded by bizarre bronze animal figures (Veinstein 2002: 103)."

This pool, as referred by Yirmisekiz Mehmed Çelebi, shall be Latone Pool which is located at the rear of the Versailles Palace, when the trip route is taken into consideration. Even if the sculptures were not as many as a hundred, Latone Pool shoots water from its sprinklers which are placed on the sculptures that are at different levels of height (Fig. 6). Yirmisekiz Mehmed Çelebi, then, has toured inside the Versailles Palace; and has stated his interest in a parlor where the use of mirrors caught his attention. This parlor is most probably *Galerie de Glaces* (Gallery of Glasses) (Özgen 2010: 94).

Marly Chateau and Garden

Yirmisekiz Mehmed Çelebi has toured Grand Trianon Palace and the menagerie which are located inside the large garden of the Versailles Palace, and then proceeded to Marly Chateau (Figure 7). Marly Chateau and its garden were the most admired places by Yirmisekiz Mehmet Çelebi.

"I don't think anyone or anything can be compared to the beauty and delicateness of this palace. For me, especially its garden was superior to any other garden I have seen... The perfectness of the composition over there was hard to be reached... The fountains were designed so artistically that, one can say that these are the most unique things in the world... First of all, you see a 72-step stairs made of marbles across the palace, where 10 men can climb up side by side simultaneously. There were sprinklers at sides in every five or ten steps, and the upper level was filled with water (Veinstein 2002: 105)."

Yirmisekiz Mehmed Çelebi, refers to *La Riviere* (the River), the first water element on the north-south axis, which is the main axis of Marly Chateau's landscaping. *La Riviere*, had been one of the most influential water elements of Marly Chateau's garden (Maroteaux 200: 130). Made of colorful marbles, a 52-step cascade, *La Riviere* has been one of the biggest cascades in Europe in its time. (Maroteaux 2002: 130).

"In another place, there was a 25-step stairs which were surrounded by sprinklers. The water was flowing over it so fast that, everything was looking like a foam (Veinstein 2002: 105)."

Different woods, pools, fountains and sculptures with different themes have been constructed in gardens of the Marly Chateau. However, as set forth in the resources, the only cascade apart from the *La Riviere* is *Cascade Chamfrêtre*. It was constructed at the end of Louveciennes Woods, inside the garden of Marly (Thacker 1997:158).

"I saw a white marble fountain which is embodied with a sculpture in the height of a man. Its surface was smooth, and a sculpture was sitting on its upper surface. The water, flowing from a crack between the sculpture and surface, was covering all the fountain and making it look like a little glass pillar. This was also unique (Veinstein 2002:105)."

The sculptures, as also referred by Yirmisekiz Mehmed Çelebi, have been placed in many regions of Marly's garden. *Les Bains d'Agrippine* (Agrippine Bath), which has been built in 1699 or *l'Amphitheatre de Mercure* (Mercure's Amphitheater) in 1700 and *Bassin de la Nymphe* (Water Fairy Pool), are all examples for pools with sculptures that was built during the reign of Louis XIV (Maroteaux 2002: 124, 170). In the researched engravings, water flowing out from the crack between the sculpture and its pedestal can only be seen at *Les Bains d'Agrippine*. For this reason, Yirmisekiz Mehmet Çelebi's, "sculpture in the same height as a man" description simply refers to *Les Bains d'Agrippine*.

Chantilly Chateau and Garden

More sufficient information about the visit of Yirmisekiz Mehmet Çelebi in Chantilly Chateau can be acquired from the translation of Çelebi's embassy accounts made by Jean Claud Galland in 1757, which has been edited and re-published by Veinstein at the present time. According to this publishing, Yirmisekiz Mehmed Çelebi, after his farewell visit to the king and right before his departure from Paris, has visited Chantilly Chateau for hunting in July 1721. Çelebi, describes these events as follows:

“At around three o’clock in the afternoon we have arrived at Chantilly Palace. We have passed from a bridge and entered inside. Style and arrangement of this palace was so magnificent that I haven’t seen anything like this before. First of all, it had a huge yard. On four sides, large stone structures with three floors, four towers at four sides, and four chapels at the top of these towers... One can easily accept this as a castle. The little river passing nearby, has formed a little dike around the palace... As the palace was in the middle of the dike, you’d have to use a bridge to enter the Palace... (Veinstein 2002: 126).”

In the embassy report of Yirmisekiz Mehmed Çelebi, Chantilly Chateau has been given a large place. Çelebi’s interest in the structure was especially focused on its surrounding by water (Fig. 8). It can be seen that; he has conveyed architectural information, routes, and size of the construction, in a more detailed manner than he has done for any other building (Özgen 2010: 136).

“Flowing waters were playing with each other in night and day. No matter from where you look through the pool, you could see a sprinkler which will grant you the joy of seeing waters being spurted to a height of one man. The garden was designed in a very artistic manner and was planted with lemon and orange trees. Its arrangement was so magnificent that, you could not stop looking at it... I have toured the pools all day long, and watched all these beautiful pools (Veinstein 2002: 126).”

Yirmisekiz Mehmed Çelebi was also very amazed by the gardens. The areas he has observed where lemon and orange trees were cultivated may be the *orangerie* (orangery) of the chateau. André Le Nôtre, had started designing this garden in 1662 with his nephew Pierre II Desgots (Babelon 1999: 69). Le Nôtre, had created a main axis, which included the monumental stairs that are called *Grand Degré*, in the eastern side of Chantilly Chateau (Rostaing 2004: 52). By following this axis in North-south direction; first, you could reach the terrace at the upper level which maintains the connection with the chateau at the west side, and then you could reach the garden by using the stairs of *Grand Degré* (Garnier 2005: 29). At this point, one could reach a circular pool prior to the area where the canal is located. It has been known that certain partitions of the garden, as designed by Le Nôtre, have been

subjected to changes since the beginning of 18th century (Garnier 2005: 30). On the other hand, main design of Le Nôtre has been retained.

Fontainebleau Chateau And Garden

Yirmisekiz Mehmed Çelebi has visited Fontainebleau Chateau on August 6th 1721, after his departure from Paris on August 3rd 1721. (Veinstein 2002: 143). Fontainebleau Chateau has a past of eight hundred years. Fontainebleau Chateau, has gained importance during the reign of François I (Blunt 1982: 71). It has been set forth that the Chateau has been preferred for its closeness to hunting areas as well as its features as a residence for the royal family to spend quality time. (Notter 2007: 9). Many kings of France, have made additions on the structure which reflect major perspectives of their times; have replaced some of the structures and changed the interior design. (Notter 2007: 9). Yirmisekiz Mehmet Çelebi, describes his visit to Fontainebleau Chateau with the following words:

“I have moved to Fontainebleau, which was seven miles away and spent a day there. This was surely a “must-see” place, owned by the King. The Palace has a huge garden, which has a circular pool. A galley can set sail in this pool. A very delicate pavilion was placed in the middle, which can only be reached by boats. At the other side of the garden, there was another pool, which was also very large, probably about a thousand feet in size (Veinstein 2002: 133).”

The large pond, as referred by Yirmisekiz Mehmed Çelebi, which has a pavilion in the middle, was “*carp pond*”. This is a pool which you can take a trip by boat and which has a trapezodial design. The appearance of the pool can also be inspected from the picture of Pierre-Denis Martin, called “*Vue de la maison royale de Fontainebleau*”, painted in 1718¹¹. Yirmisekiz Mehmed Çelebi describes the pool as circular, it can be assumed that he had an optical illusion due to the size of the pool (Özgen 2010: 143) (Fig. 9). In fact, there is a circular pool in the formal garden, which is designed by André Le Nôtre. However this pool has a sculpture in the middle, not a pavilion.

“They have shown me a chamber which was built three hundred years ago. Its gold furnishings were pro-

tected so well that, anyone can find this room more beautiful than a newly built room. I have used my day in Fontainebleau to tour this palace (Veinstein 2002: 133). ”

As we can't know which room is mentioned here, it can be assumed that he could have seen saloons from different eras while touring the chateau, including the period of François I. Some of these saloons which have conveyed to our time are the donjon from the period of Saint-Louis, François I Gallery which connects the chapel with the donjon, the saloon called *Salle de Bal* which was constructed in the period of Henri II, and Deer Gallery, which was built in the period of François I.

Gardens of Fontainebleau Chateau, which survived until present time, are left from 17th – 19th centuries. Installation of the canal has started in the time of Henri IV; likewise the large formal garden called “*Grand Parterre*” had been arranged by André Le Nôtre during the reign of Louis XIV (Droguet 2002:73). Also the garden which was created at the time of Henry IV, known as “Diane Garden” in present time, had been re-arranged by André Le Nôtre during the reign of Louis XIV. Diane Garden does not reflect the design of André Le Nôtre today, however the formal gardens still reflect the garden concept of that time (Droguet 2002: 73). Yirmisekiz Mehmed Çelebi had found the chance to tour the gardens from different eras during his visit in Fontainebleau Chateau; and had observed the garden designs of André Le Nôtre.

OBSERVATIONS OF YIRMİSEKİZ MEHMET ÇELEBİ ABOUT FRANCE AND HIS EMBASSY'S INFLUENCE ON SA'DÂBÂD PALACE

Yirmisekiz Mehmet Çelebi had described in detail in his embassy report, the structures and institutions he visited as well as the cultural and social life in France, management system of the country and engineering structures which he witnessed. Especially façade embellishings and interior gold furnishings have caught his attention. As decoration elements; marble surface furnishings, wall coverings, frescos, goblins and furnitures were noted by him. Among the furniture, particularly vases, porcelains, clocks, mirrors and trinkets were taken into consideration. However, the comments about architec-

tural properties of structures are limited in the report (Özgen 2010: 161). For example, he has referred to *Grand Trianon* by using phrases such as “...*A very refreshing palace*” (Rado 1970: 62). Yirmisekiz Mehmed Çelebi, has described the architectural properties of the structures shortly while describing the gardens in detail. Elements such as cascades, pools, and sprinklers; particularly water elements in the gardens were explained thoroughly. Apart from water elements, tree types, planting and afforestation styles were also focused upon.

During the visit of Yirmisekiz Mehmet Çelebi, there was a resplendent façade embellishment concept while a dramatic affect could be seen in the architecture. In 1720's, Rococo style was richly used especially in interior decoration. Many of the structures which were visited by Yirmisekiz Mehmed Çelebi were in fact works done in the reign of Louis XIV. However, some of the structures visited by Çelebi were undergone through several changes in their interior arrangements and landscapes in *Régence*¹² period. It can be asserted that, landscape works of the structures have caught the attention of Yirmisekiz Mehmed Çelebi more than the structures themselves. While major design elements from André Le Nôtre have been retained in many of the visited gardens, Çelebi has also found the opportunity to observe designs of different architects such as Jules Hardouin-Mansart. He has witnessed important examples of French Baroque Gardens.

Coming across perceptible elements of French culture, Yirmisekiz Mehmed Çelebi, had described the culture, way of living and several social institutions of France in his embassy report and his conversations with the members of the court (Arel 1975: 21). Yirmisekiz Mehmed Çelebi has reported the palaces and gardens he visited, the ceremonies he attended, and the entertainment culture of the French to Nevsehirli Damat Ibrahim Pasha with praise (Veinstein 2002: 37, 38). It was stated that these talks have effected Ahmet III and Nevsehirli Damat Ibrahim Pasha. According to French Ambassador, Marquise Bonnac, Yirmisekiz Mehmed Çelebi has become an influential person in the palace. Bonnac, in his letters to France had expressed that since his return Mehmed Çelebi, has been describing the things he witnessed in France to the grand vizier for application of similar elements in Istanbul. (Vein-

stein 2002: 47). Bonnac, also talked about a palace building in Haliç and claimed that this palace was built with influence from palaces in France. (Veinstein 2002: 48). This palace, described in the letters of Bonnac, was Sa'dâbâd Palace, which was built in Kağıthane. Hammer, has pointed out in his book about Bosphorus that, son of Yirmisekiz Mehmed Çelebi, Said Efendi had suggested to Ahmet III that Sa'dabad Palace could resemble Marly (Kuban 1954: 23). It is possible that ideas of Yirmisekiz Mehmed Çelebi and his son Said Efendi about the palaces and gardens in France may have affected the formation of Sa'dâbâd Palace's design.

Sa'dâbâd Palace and Kağıthane's landscape have some features which was not seen in Ottoman Architecture before. The landscape design with pools on different levels, waterfall on the canal, cascades and bridges, viewing pavilions and pergolas are significant elements. Surrounding the Palace with an artificial canal which has been fed by a brook is a feature which separates this design from the traditional Ottoman Architecture. Such kind of interference with nature as witnessed in the landscape design of the gardens of Sa'dâbâd Palace was not seen in the Ottoman architecture before.

Whether or not an affect of French architecture in the design of Sa'dâbâd Palace and generally in Tulip Era Architecture is present, is still being debated. According to Kuban, the change in the Ottoman Architecture has started in 18th century, and effect of the West has become visible after 1725 (1954: 133). After identifying the Tulip Era as an intermediate era, Cezar has defined Tulip Era as a period which stands close to the traditional concepts, having a positive approach to round outlines in architectural works as well as witnessing common use of flower patterns in embellishments hence forming a basis for a smooth conveyance to the Baroque and Rococo styles in ongoing years (1998: 58). Arel has pointed out that, a Western-trend was not present in this period, but changes were witnessed in the general design trends (1975: 40). Saner, has asserted that classical tradition was still dominant, yet, there were some dissolutions and new pursuits (1999: 35).

In memories of several Western travelers; similarities have been pointed out between Sa'dâbâd Palace and French Architecture. Villeneuve, French ambas-

sador in 1728; have pointed out that, Nevsehirli Damat Ibrahim Pasha has told him that, there were some imitations from Versailles in the buildings in Kağıthane (Arel 1975: 21). This narrative of Villeneuve shall also be noted: "*Several architects from all around the world have mixed different styles in these buildings, and sometimes Versailles, sometimes Isfahan was taken as an example*" (İrepoğlu 1986: 59). A Western traveler, Dallaway, has pointed out his surprise when he came across Fontainebleau when he was wandering in Kağıthane (Kuban 1954:23). Priest Jehannot; who has visited Istanbul in 1731 has pointed out that, Versailles is emulated in Kağıthane, while Petusier has stated that Sa'dâbâd Palace was very similar to Marly Chateau (Arel 1975: 21). Hammer has pointed out that the aim of the landscape design in Kağıthane was to erase the "*luxury of the pools and sprinklers in Versailles*" (Hammer 2000: 36). Making a detailed description of Sa'dâbâd palace, Hammer, has pointed out that the canal of Versailles Palace was tried to be emulated in the canal in Sa'dâbâd Palace, but according to him "*this canal is not even close to the magnificent features of Versailles*". Kuban, focuses on the effect of French architecture in Sa'dâbâd Palace, in his examples acquired from memories of travelers (Kuban 1954: 23). Sedat Hakkı Eldem, on the other hand, said that, only similarity that can be seen is between Fontainebleau and Sa'dâbâd Palace's canal (Eldem 1977: 18).

It has been asserted that the palace plans which were acquired from France by Yirmisekiz Mehmed Çelebi have become effective on the design of Sa'dâbâd Palace. There are no plans present which prove that Yirmisekiz Mehmed Çelebi has brought any plan along with him. Göçek, has said, Yirmisekiz Mehmed Çelebi may have brought plans along with him as there are engravings of French Palaces dated 1714 in Topkapı Palace's Library, which have explanations in Ottoman written on them (1987: 75). İrepoğlu, furthermore, has talked about 14 engravings and some books, primarily on Italian and French architecture between the dates of 1675 and 1844, in Topkapı Palace Museum Treasury Library. İrepoğlu has also mentioned plans which are thought to have been brought by Yirmisekiz Mehmet Çelebi from France; as well as French Embassy Head Clerk Lenoir who were requested to bring French Palaces' drawings (1986:57). The engravings and books such

as *Plans, Vues et Ornaments de Versailles* that include the plans of Versailles, have been thought to be brought by Yirmisekiz Mehmed Çelebi (İrepoğlu 1986: 56-72). Çalış, thinks that, this book which includes plans of Versailles Palace, may have been the book that contains the so called famous plans which have been brought by Yirmisekiz Mehmet Çelebi (Çalış 2007: 253).

Another document involving Sa'dâbâd Palace is the anonymous letter¹³ which has been published in French Mercure newspaper in 1724. In the letter, it has been told that, the ambassador has provided the grand vizier with exciting details about the palaces throughout Paris. Here, a verbal information which was given in a talk with Damat Ibrahim Pasha might be referred to. In the letter, especially, the kiosk of Ahmet III has been referenced, then, the canal and its surroundings were described. Also, the trees which were placed in two sides of the canal were mentioned and it has been pointed out that these trees would provide a suitable *couvert*¹⁴ for walking in the future. Similar forms of the *couvert*, as subjected here, are observed by Yirmisekiz Mehmed Çelebi in gardens of French Chateaus such as Marly. At the end of the letter, it has been said that, Sa'dâbâd garden has changed Turks' behaviors making them people who like to walk. Also, Sa'dâbâd Palace and *Champs Elisées* were compared (Özgen 2010: 353-358).

Gardens which have been mentioned for comparison with Sa'dâbâd Palace are gardens of Versailles, Marly and Fontainebleau. The canal in Kağıthane and the canal of Versailles are compared. It shall be noted that the positioning between the canal and Versailles Palace has been different from the positioning of the canal and Sa'dâbâd Palace. Also, the canal in Versailles is much larger than the "*Cetvel-i Sim*" canal in the Sa'dâbâd Palace; it is not fed by a natural river, and has a cross shape all of which are differing properties. Also, positioning between the canal and Fontainebleau Chateau has been different from the positioning of the canal of Sa'dâbâd Palace. Although having many pools and groves, Marly Chateau does not have a canal. The main common feature between Marly Chateau and Sa'dâbâd Palace was that they both were designed as Monarch's private residents. Also, another paral-

lel fact between these two structures; Sa'dâbâd Palace had nearby pavilions which were designed for accommodating the people of the court, likewise in Marly Chateau 12 units of pavilions are located nearby the pavilion of the king. This similarity is regarded not in terms of design, quantity or plan-based positioning, but in terms of the idea of accommodation of court personnel near the resident of monarch.

It has been pointed out that a similarity may be found between Saint-Cloud Chateau and Sa'dâbâd Palace in terms of the walkways with trees around the canal, likewise, a connection can be given, in terms of positioning, with Chantilly Chateau (Çalış, 2007: 254). In fact, only a very distant connection can be detected between the large garden of Saint-Cloud Chateau that is divided to different levels and the garden of Sa'dabad Palace. The relationship of Sa'dâbâd with water can be found similar to Chantilly Chateau. However, Chantilly Chateau is fully surrounded by waters and the main yard can only be reached by means of bridges.

It may be more logical to say that, the effect of French Architecture, as a result of Çelebi's embassy, is rather a partial effect which can be observed on landscape design rather than a complete effect in the architecture. In landscape design, converting the river into the canal by changing its natural course, as well as enabling the flow of water to pools with different levels remind us the gardens of French palaces and chateaus which were mentioned in the embassy report of Yirmisekiz Mehmed Çelebi. Also cascade-like elements, which were used for binding the canals and pools, are noteworthy features. The walkways which were provided around the canal remind us the descriptions of Yirmisekiz Mehmet Çelebi about roads with trees at two-sides. Also, the sprinklers, which could be seen in the pool of Sa'dâbâd Palace and which can be observed in the engraving of D'Ohson, may be associated with the sprinkler elements in gardens of French palaces (Özgen 2010: 171).

Apart from the Western effects which are claimed to be seen in Sa'dâbâd Palace, other theses are discussed. Hamadeh, have stated that the effects which were seen in Tulip Era may be originated from Iran, and she have shown Isfahan Çarbağ as an example (2004: 38). According to Cerasi, ongoing affects orig-

inating from China and Iran shall also taken into consideration in order to interpret the landscape trends in Tulip Era (1999: 215). It shall also be noted that the name of the palace “Sa’dâbâd” is a Persian word meaning “fortunate place”, hinting to the Iran influence on the culture of Ottoman Empire at the time.

An important feature of Tulip Era in terms of Ottoman Court is the desire to get out of the boundaries of Topkapı Palace. When Yirmisekiz Mehmed Çelebi has returned from France, he has been known to provide the palace people with the information about French court’s behaviors and ceremonies. The request of palace people to go out of the palace and become more visible in terms of interacting with public; might have overlapped with this same behavior in French court. Narrations of Yirmisekiz Mehmed Çelebi, could be inspirational for Ottoman palace.

The effects of Yirmisekiz Mehmed Çelebi’s visit to France on Ottoman Architecture shall be deter-

mined as an influential impact in social areas rather than architecture. The characteristics of French culture may have provided the Ottomans with solutions about matters such as landscape design, entertainment, resting and leisure and enhancing the visibility of palace surroundings. This situation, shall be interpreted as, Ottomans’ selection and usage of functional, theoretical and formal data from French culture, in a similar manner that can be seen in the relationship of Ottoman culture with Eastern culture. This issue can be identified in a clearer manner if the relationship of the Ottoman Empire with all cultures including French culture and Eastern cultures is observed in the Tulip Era architecture, which has been accepted as a separation from the classical approach in Ottoman architecture. Likewise the effect of the embassy of Yirmisekiz Mehmet Çelebi, shall be considered through this same perspective. It shall also be noted that Çelebi’s embassy accounts are important resources for understanding the French Architecture at early 18th century.

NOTES

¹The source of this study is mainly the information I have provided on my graduate thesis study, which is titled “18th Century Architecture Environment of France and Its Effect on Ottoman Architecture from the Viewpoint of Yirmisekiz Mehmed Çelebi’s Embassy Report”. I would like to thank Monique Mosser for her precious help on the research trip to France and the research itself about the French documents on the embassy visit and palaces and chateaus. I also would like to thank Bruno Bentz for all the documents and information he provided for me.

² The Ottomans and Austrians signed agreements at Pasarofcha in 1718 which ended the 1714-1717 Ottoman-Austria war. Ottoman Empire lost some of its lands like upper Serbia and Belgrade.

³ These plans can be viewed at Bibliotheque Nat. France’s Estampes Archives: Estampes et Photographie – VA-219-FOL- Hôtel et jardin des Tuileries, En 1632, Plan par I. Gomboust.

Estampes et Photographie – VA-219-FOL- Jardin et Palais des Tuileries, en 1770.

⁴ This engraving can be viewed at RMN Photo (Agence photo de la Réunion des musées nationaux) internet website: <http://www.photo.rmn.fr/> Planche 5: Vue du jardin des Tuileries comme il est à présent en 1680. Porte de la Conférence. Le cour de la Reine.

⁵ “Monsieur” has been used for Philippe, brother of

Louis XIV (Montenay 2005: 20). Philippe, has become Duke of Orléans during the reign of Louis XIV.

⁶ Kadem: An old Ottoman dimension that is around one foot which is about 0.3 m.

⁷ Potager: A garden which includes vegetable or fruit trees only. Small garden (Roger 2001: 518).

⁸ Orangerie: The structure which has been designed to protect the plants which require more heat, such as orange trees (Roger 2001: 514).

⁹ This engraving can be viewed at RMN Photo (Agence photo de la Réunion des musées nationaux) internet website: <http://www.photo.rmn.fr/>

Planche 43: Vue du bosquet des Dômes dans les jardins de Versailles vers 1730

Rigaud, Jacques (vers 1681-1754)

¹⁰ Özgen, E., 2010. Yirmisekiz Mehmed Çelebi’nin Seyahatnamesi Üzerinden Fransa’da 18. Yüzyıl Mimarlık Ortamı ve Osmanlı Mimarlığı’na Etkisi. Istanbul Technical University, Institute of Science and Technology, Department of Architecture, Unpublished Master Degree Thesis, Thesis Supervisor Assoc. Prof. Aygül Ağır.

¹¹ This painting can be viewed at this website: http://www.chateau-fontainebleau-education.fr/pages/dossiers/nature_chasse/nature_parcours.html

The painting also provides important information about the pool at the time of Çelebi’s visit.

- ¹² Régence: The name given to the period, when Duke Philippe Orleans has ruled France, during the childhood of Louis XV, between 1715-1723 (Prigent 2006: 96-98).
¹³ Mercure de France Dedie au Roy, Volume II, p.1252-

1264, June 1724.

- ¹⁴ Couvert: Walkway with covered top. A covering consisting of tree branches (Wordsworth French Dictionary 1995: 96).

REFERENCES

- Andıç, F. M., 2006.
Batiya Açılan Pencere: Lale Devri. Eren Yayınları.
- Arel, A., 1975.
18. Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci. İTÜ Mimarlık Fakültesi Matbaası.
- Babelon, J. P., 1999.
The Château of Chantilly. Editions Scala, Domaine De Chantilly.
- Baridon, M., 2008.
A History Of The Gardens Of Versailles. University Of Pennsylvania Press.
- Berger, R. W., 1997.
A Royal Passion: Louis XIV as Patron of Architecture. Cambridge University Press.
- Blunt, A., 1982.
Art and Architecture in France from 1500 to 1700. Penguin Books.
- Cerasi, M. M., 1999.
 "18. Yüzyıl Osmanlı Kenti", *Cogito* 19: 199-215.
- Cezar, M., 1998.
 "Osmanlılarda 18. Yüzyıl Kültür ve Sanat Ortamı", *18. Yüzyılda Osmanlı Kültür Ortamı*: 43-64. Sanat Tarihi Derneği Yayınları.
- Çalış, D. B., 2007.
 "Gardens and Kağıthane Commons During the Tulip Period (1718-1730)", Michel Conan (ed.) *Middle East Garden Traditions: Unity and Diversity, Questions, Methods and Resources in a Multicultural Perspective*: 239-266. Dumburton Oaks Research Library, Harvard University Press.
- Droguet, V., 2002.
Fontainebleau, The House of Kings. Les Éditions du Huitième Jour.
- Eldem, S.H., 1977.
Sa'dabad. Kültür Bakanlığı Yayınları Türk Sanat Eserleri Dizisi.
- Evyapan Aslanoğlu, G., 1972.
Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski İstanbul Bahçeleri. ODTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Yayınları.
- Garnier, N., 2005.
The Château Chantilly. Editions Ouest-France.
- Göçek, F. M., 1987.
East Encounters West : France And The Ottoman Empire In The Eighteenth Century (Studies In The Middle Eastern History). Oxford University Press.
- Hamadeh, S., 2004.
 "Ottoman Expressions of Early Modernity and the "Inevitable" Question of Westernization", *Journal of the Society of Architectural Historians* 63/1: 32-51.
- Hammer, J. De, 2000.
Histoire de l'Empire Ottoman Depuis Son Origine Jusqu'a Nos Jours. Tome 4zme, Les Editions ISIS.
- İrepolu, G., 1986.
 "Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kütüphanesindeki Batılı Kaynaklar Üzerine Düşünceler", *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık 1*: 56-72.
- Jacquin, E., 2001.
The Tuileries, From the Louvre to Place de la Concorde. Centre des Monuments Nationaux, MONUM/Éditions du Patrimoine.
- Kuban, D., 1954.
Türk Barok Mimarisi Üzerine Bir Deneme. İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Marie, A., 1949.
Jardins Français Classiques des XVIIe & XVIIIe Siècles. Éditions Vincent, Fréal & C.
- Maroteaux, V., 2002.
Marly: l'Autre Palais Du Soleil. Genève, Vögele.
- Montenay, F. A., 2005.
Saint-Cloud: Une Vie De Château. Vögele Édition.
- Notter, A., 2007.
The Palace of Fontainebleau. Artlys.

Özgen, E., 2010.

Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Seyahatnamesi Üzerinden Fransa'da 18. Yüzyıl Mimarlık Ortamı ve Osmanlı Mimarlığı'na Etkisi. Istanbul Technical University, Master Degree Thesis.

Prigent, S., 2006.

Paris: Dates, Facts and Figures. Éditions Jean-Paul Gis-serot.

Rado, Ş., 1970.

Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi. Hayat Tarih Mecmuası Yayınları.

Roger, E. B., 2001.

Landscape Design: A Cultural and Architectural History. Harry N. Abrams Inc. Publishers.

Rostaing, A., 2004.

Gardens by Le Nôtre in Île-de-France. Centre des Monu-ments Nationaux, MONUM/Éditions du Patrimoine.

Saint-Simon, 1926.

Mémoires de Saint-Simon. Nouvelle Édition, Hachette, Tome 38.

Saner, T., 1999.

Lale Devri Mimarlığında Hint Eserleri: Çinihane, *Sanat Tarihi Defterleri 3:* 35-54. Ege Yayınları.

Saule, B., 2006.

Versailles: Masterpieces of the Château of the Museum. Musee et Monuments.

Steenbergen, C. and R. Wouter, 1996.

Architecture and Landscape: The Design Experiment of the Great European Gardens and Landscapes. Prestel Books.

Thacker, C., 1997.

The History of Gardens. Vincenzo Bona.

VeInsteIn, G., 2002.

İlk Osmalı Sefiri 28 Mehmet Çelebi'nin Fransa Anıları: Kafirlerin Cenneti. Ark Kitapları, Özgü Yayınları.

Woodbridge, K., 1986.

Princely Gardens, The Origins of the Development of the French Formal Style. Rizzoli International Publications.

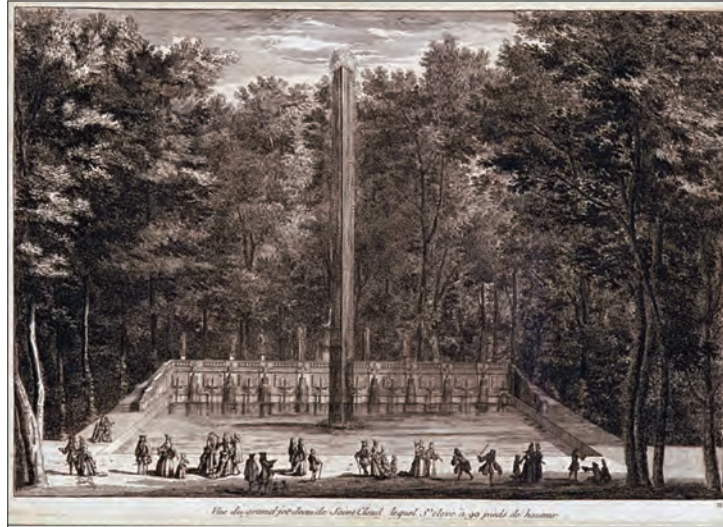

Fig. 1.
Grand Jet,
engraving - Vue
du grand jet
deau de Saint
Cloud lequel
S'élève à go
pieds de
hauteur
(courtesy of
Musée de
Saint-Cloud)

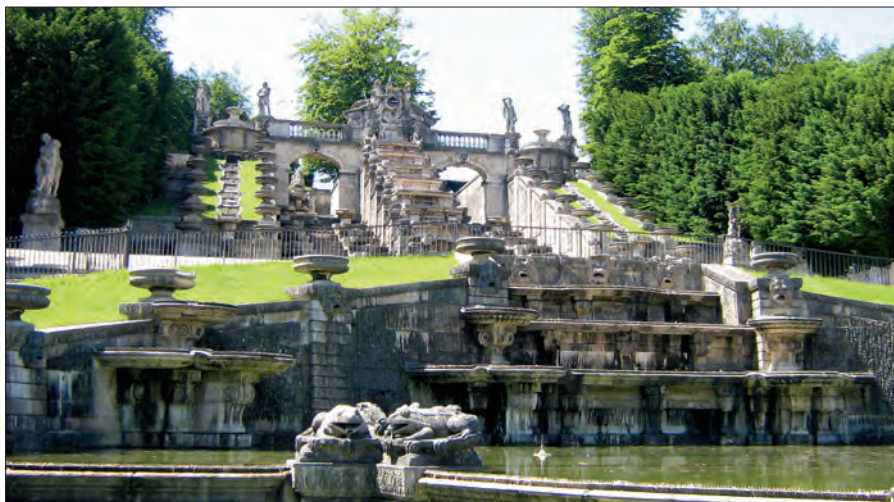

Fig. 2.
Saint-Cloud
Chateau,
Grande
Cascade
(photo of the
author,
2009)

Fig. 3. Versailles Palace, Colonnade (photo of the author, 2009)

Fig. 4. Obelisque Pool, engraving, Rigaud, around 1730

Photo Credit: Agence Photographique de la Réunion des musées nationaux (www.photo.rmn.fr)
 Planche 41, Vue du bosquet de l'Obélisque dans les jardins de Versailles vers 1730

Fig. 5. Versailles Palace, Neptune Pool (photo of the author, 2009)

Fig. 6. Versailles Palace, Latone Pool(photo of the author, 2009)

Fig. 7. Model of Marly, showing the situation in the reign of Louis XIV (photo by Bruno Bentz, 2009)

Fig. 8. Chantilly Chateau (photo of the author, 2009)

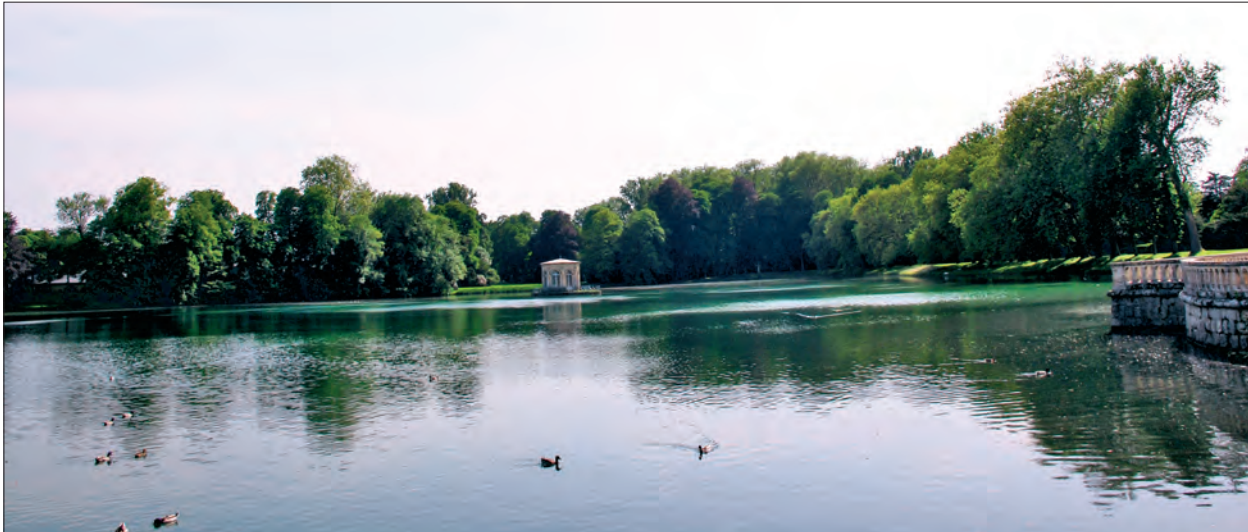

Fig. 9. Fontainebleau Chateau, The Carp Pond (photo of the author, 2009)

FRENCH AND BELGIAN GARDENERS IN CAIRO DURING THE 19TH CENTURY

19. YÜZYILDA KAHİRE'DE BULUNAN FRANSIZ VE BELÇİKALI BAHÇE TASARIMCILARI

Benoit FONDU

Keywords - Anahtar Sözcükler:

19th Century, Cairo, French, Belgian gardeners

19. yüzyıl, Kahire, Fransız, Belçikalı bahçe tasarımcıları

ABSTRACT

All too often, we tend to forget Emperor Napoleon III and the modernity of some of his ideas, which made him a true forerunner of the 21st century. This sovereign was the instigator of a new form of urbanisation in cities, which included the creation of parks and gardens. The main pillars of Napoleon III's success were the Universal Exhibitions of 1855 and 1867, devoted to this modernity. The example of this French success was to serve as inspiration for other crowned heads including the Duke of Brabant, the future Leopold II (1835-1909) second king of the Belgians, and the Egyptian Khedive Ismail (1830-1895).

The creation of a "French-style" landscape garden at that time relied above all on horticulture; the choice of plants, their aspect and the desire to show off new plants. Buildings and follies were generally replaced with groups of trees or isolated trees. Natura naturans – real nature – was put to one side in order to be embellished with the help of industrial advances and the imagination of engineers, which was employed to help with the designer's work.

For me, this period is interesting within the context of the history of gardens for a number of reasons:

First of all, I believe this was an era when no-one questioned the social expectations of a park landscape gardeners only worked on their aesthetic aspect. This was especially true in Cairo as well as in Belgium, and also undoubtedly in many other countries where, in the beginning, there was no real green policy or real management of public spaces.

Secondly, we should remember that these parks formed actual constructions in towns; they were projects of collective interest created within a hierarchical context in towns, designed on a large scale and part of a vast strategy.

Thirdly, the only major constraint concerning the realisation of these parks was land rights. To overcome this, the owner acted as a sponsor since he owned the land on the site. These parks marked new limits in the town,

delineated neighbourhoods, allowing extensions and even microclimates to be created.

Often, the development of new parks went hand in hand with other property and financial operations. It wasn't unusual for a property speculation to be closely followed by the development of new parks, thus creating streets with a high social prestige.

Consequently, I believe it is important to include a study of the land registry in the preliminary studies, which defines the legal status of a site and also helps to understand the driving force behind a town's evolution; owning land has always been synonymous with wealth and therefore power.

Fourthly, the site and its surroundings thus became favourable to the development of 'citizenship, public-spirit-ness and civility'. As I have already mentioned in another paper, this approach is similar to the 'court society' of Louis XIV, who, as described by Norbert Elias, "shaped a new structure and determined new behaviours in the town".

In the fifth place, these parks were also characterised by a complete blindness regarding the common problems faced by gardeners. They were unaware of the realities of the land and the unpredictability of the forces of nature, except for problems concerning water drainage, the main subject of rehabilitation and a better management of salubrity.

Finally, what I think is remarkable in these parks is the fact that, for the era, this typology of public garden seemed to be perfectly transposable to any other town worldwide, despite great geographic and climatic differences. This typology of garden seemed to be easily transferable, easy to copy, as is the case of the Ezbekiya Gardens in Cairo, founded in 1869 by the Belgian, Delchevalerie, or the Gezira / Zamalek zoological gardens designed by Barillet-Deschamps.

ÖZET

İmparator III. Napoleon ve onu 21. yüzyılın gerçek bir öncüsü yapan bazı modern fikirler sıklıkla unutulmaktadır. Bu hükümdar, bahçe ve park tasarımının da içinde yer aldığı yeni bir kentleşme anlayışının başlatıcısı olmuştur. III. Napoleon'un başarısının ana dayanakları, modern fikirlerinin bir ürünü olan 1855, 1867 Dünya Sergileri'dir. Bu Fransız başarısı, Brabant Dükü, Belçikalıların ikinci kralı II. Leopold (1835-1909) ve Mısır Hidi-vi İsmail (1830-1895) gibi yöneticilere de ilham vermiştir.

Bu dönemde "Fransız stili" bir bahçenin tasarlanması herşeyden önce bahçıvanlığa, bitki seçimine ve yeni bitkilerin sergilenmesindeki istek ve tavıra bağlıydı. Binalar ve dekorlar genellikle yerlerini ağaç grupları ve tekil ağaçlara bırakmıştır. Bahçeler, Natura naturans – gerçek doğa – düşüncesi bir kenara konarak, endüstriyel üstünlüğün yardımı ve tasarımcıların çalışmalarına destek olan mühendislerin hayal gücü ile süslenmiştir.

Benim düşünceme göre bahçe tarihi bağlamında bu dönem, birkaç sebepten dolayı ilginçtir: Herşeyden önce dönemin, bir parkın yaratacağı sosyal beklentilerin sorgulanmadığı ve bahçe tasarımcılarının işlerine sadece estetik açıdan yaklaştığı bir dönem olduğunu düşünmekteyim. Bu durum özellikle Kahire, Belçika ve şüphesiz en başta gerçek bir yeşil politikaya ya da bir kamusal mekan yönetimine sahip olmayan diğer birçok farklı ülke için de geçerlidir.

İkincisi, hatırlamalıyız ki, bu parklar kentlerde günlük tasarımlar halinde oluşmuştur. Bunlar, kentin hiyerarşik bağlamı içinde, ortak bir ilginin sonucu büyük ölçekli bir proje ve büyük bir stratejinin parçası olarak hayata geçmiştir.

Üçüncüsü, bu dönemde parkların ortaya çıkmasında tek ana kısıtlayıcı etken toprak ile ilgili haklar olmuştur. Bunun üstesinden gelmek için toprak sahibi, bir sponsor gibi hareket etmiştir. Bu parklar kentte yeni sınırları çizmiş, genişlemeye ve mikroklimaların oluşmasına izin vererek mahalleleri yeniden şekillendirmiştir.

Sıklıkla, yeni parkların gelişimi, finansal işlemler ve emlak işlemleri ile paralel ilerlemiştir. Bir emlak spekülasyonunun ardından yeni parkların oluşması ve bu sayede sosyal açıdan yüksek prestijli caddelerin oluşması olağandışı değildir.

Bu nedenle, arazinin yasal statüsünü tanımlayan ve bir kentin gelişimindeki itici güçleri anlamaya yardımcı olan

toprak kaydı ile ilgili bir çalışmanın, başlangıç çalışmalarına dahil edilmesini önemli bulmaktayım. Toprak sahibi olmak her zaman zenginlik ve güçle eş anlamlı olmuştur.

Dördüncüsü, arazi ve çevresi bu şekilde yurttaşlığın, yurtseverliğin ve medeniliğin gelişimi için elverişli bir yer haline gelmiştir. Başka bir yazıda da belirttiğim gibi bu yaklaşım XIV. Louis'nin 'saray topluluğu' na benzer bir durumdur. Norbert Elias, bu bağlamda XIV. Louis için, "yeni bir strüktürün yaratıcısı ve kentte yeni davranışların belirleyicisi" ifadesini kullanmaktadır.

Beşinci olarak, bu parklar, bahçe tasarımcılarının ortak problemleri göz önüne alındığında, tam bir "körlüğü" yansıtmaktadır. Bu dönemde bahçe tasarımcıları, su drenajı ile ilgili problemler dışında toprakla ilgili gerçeklerin, doğanın önceden kestirilemeyen güçlerinin, farkında değillerdi.

Son olarak, bu parklarda dikkate değer gördüğüm şey, dönem çerçevesinde, bahsedilen kamusal bahçe tipolojisinin coğrafi ve iklimsel farklar gözetilmeksizin dünyanın başka bir kentinde uygulanabilirliğidir. Bu bahçe tipolojisi, 1869'ta Belçikalı Delchevalerie tarafından Kahire'de kurulan Ezbekeyi Bahçeleri ya da Barillet-Deschamps tarafından tasarlanan Zamalek zoolojik bahçeleri örneklerinde görüldüğü gibi kolaylıkla aktarılabilir ve kopya edilebilir.

FRENCH AND BELGIAN GARDENERS IN CAIRO DURING THE 19TH CENTURY

All too often, we tend to forget Emperor Napoleon III and the modernity of some of his ideas, which made him a true forerunner of the 21st century. Despite the shower of hateful insults uttered by the national standard bearer of literature, Victor Hugo, we are nevertheless forced to acknowledge the importance of the emperor's work and its effect on all echelons of society. This sovereign was the instigator of a new form of urbanisation in cities, which included the creation of parks and gardens. Some would even say that Napoleon III's direct influence on the development of landscape gardens is comparable to that of Louis XIV on French-style gardens; to me, he incontestably served as an example.

According to Cortesi in his book *Parcs publics – Paysages 1985 – 2000, the stylistic references of the works led by Haussmann, regarding urban renovations, were undeniably influenced by the emperor's extended stay in England; the tradition of rigour and geometry inherent to the teachings of Le Nôtre, inevitably rejected because it incarnated the Ancien Régime, was thus transformed by the English tradition of picturesque, romantic gardens* (Cortesi 2000). In terms of parks and gardens, and to quote Louis Michel Nourry : *Haussmann satisfied the emperor's taste for English practices* (Nourry 1996: 257 -) which struck a chord with the bourgeoisie's quest for picturesque and healthful natural settings.

The work of the Second Empire marked many of the biggest French towns such as Paris with the *Parc des Buttes Chaumont* or Marseille with the *Parc Borély* both designed by Barillet-Deschamps; Lyon with the *Parc de la Tête d'Or* designed by the Buhler brothers, but also smaller ones such as in Biarritz, Vichy, Fontainebleau and Compiègne.

It was thanks to the technical evolutions of the era, as well as the economic prosperity of the Second Empire, that these wide-scale expansions, embellishments and rehabilitation works were able to take place. The main pillars of Napoleon III's success were the Universal Exhibitions of 1855 and 1867, devoted to this modernity. These exhibitions were the *tableaux vivants* of the successes of the new wealth-generating industries; they were also the place to rub shoulders with the nobility – all the sovereigns came to the 1867 exhibition – meet the *bourgeoisie*, and even share gardeners.

The example of this French success was to serve as inspiration for other crowned heads including the Duke of Brabant, the future Leopold II (1835-1909) second king of the Belgians, and the Egyptian Khedive Ismail (1830-1895). Both of them were highly impressed with the works carried out in Paris under the direction of Baron Haussmann. This encouraged

Leopold II to carry out major improvements in various parts of Belgium as in Brussels, Spa or Ostend. The same is true of Khedive Ismail, who began wide-scale works in Cairo in 1868, influenced by what he had seen in Paris.

What is interesting here is that there were certain parallels in various countries in the development of garden design influenced by what was happening in France under Napoleon III.

In 1830, Belgium appeared on the European scene.

This recently-created country underwent rapid economic development, thus becoming the second most important industrialised nation worldwide. This phenomenon also led to the spectacular development of Belgian horticulture in the 19th century. Under the reign of Leopold II (1865-1909) - a visionary, persevering and stubborn man - several plans to develop parks were commissioned by the sovereign for the capital, Brussels, as well as for other Belgian cities. Brussels, which had almost no green spaces before his reign, boasted more than 1000 ha at the beginning of the 20th century less than 50 years later. These imperialist ambitions aimed to create *an outstanding town*, the true centre of his empire (De Bruyn O. and B. Fondu, 2009: 97).

Several landscape architects were commissioned to create gardens or parks. Some were French as Jean-Pierre Barillet-Deschamps (1824-1873), Edouard André (1840-1911) (See André, F. and S. de Courtois, 2001), Jules Vacherot (1862-1925) or Élie Lainé (-), others from German origin as for Carl Heinrich Petersen (1792-1857), Louis Fuchs (1818-1904) or Edouard Keilig (1827-1895). It is astonishing that there is no record of English landscape architects.

Within the framework of this presentation, it is the public park in Laeken near Brussels that interests us most.

Its creation in 1876 was part of the continuation of urban development plans – as regards its style – developed in Europe and elsewhere during the 19th century. It was the horticulturist and landscape gardener Barillet-Deschamps (1824-1873), head gardener of Paris's Department of Promenades and

Plantations Paris', whom we consider to be the designer of this park until his sudden death in 1873 were Grégoire, Paris's chief civil engineer, redesign the park's plan in 1876. The superb book by Mme Luisa Limido *L'art des jardins sous le second empire...* sheds a well-informed light on Barillet-Deschamps' life.

Based on the traditional style of the English landscape garden, Barillet-Deschamps developed a style of landscape gardens at the end of the 19th century that I would like to refer to as the *Landscape park - French Style*.

Personally commissioned by King Leopold II of Belgium, the public park of Laeken is a rare example in Belgium of this landscape style that was considered modern for the time. This style was elaborated by a veritable school of French landscape architects in co-operation with the municipal parks and gardens departments. The principle of concave/convex lines provided a new spatial dimension through undulations. In general, the grounds in Laeken are designed as a hollow in the main axes of the lawns and are raised on the sides where flowerbeds and groups of trees are placed. The overall concaveness of the undulation creates a greater sense of width and height in space. Hence, the undulating lawns include winding paths that turn into elongated, secant or tangent curves, and a wide sweep. This is what Edouard André called *gentle and harmonious inflexions*.

In his *Encyclopédie agricole* published in 1939, Bellair wrote: *The avenues immediately appear to be better suited to their purpose, their convexity and a regular rhythm, which gives them a sense of flexibility and freedom, similar to the mathematical trajectory or curve of a railway line* (Bellair 1939: 340).

Those *effortless curves* as conceived by the engineers are based on the Hindu designs found on cachemire shawls or also named paisley, which Josephine de Beauharnais turned into a symbol of luxury and wealth. Graphically, it represents a stylised palm leaf, generally filled with *millefleur*. Again, according to Luisa Limido (Limido 2002: 242), this basic motif, remodelled by the French artist Antony Berrus (1815-1883), was streamlined by increasing the intersections. Here, this is not a reference of plant origin, which we have deliberately chosen to ignore, but of its *artificialisation*.

Following the Universal Exhibition of 1855 in Paris, and thanks also to the progress in weaving processes, paisley shawls became highly fashionable. This new S-shaped design – which was easy to distinguish and very clear – was copied by certain landscape architects including the Belgian, Theodore Bona. Theodore Bona, a landscape gardener but also the director of Verviers' Ecole de Tissage et de Dessin Industriel, published a book in Brussels in 1859, for Emile Tarlier's Librairie Agricole, entitled *Tracé et Ornementation des Jardins d'Agréments*, orné de 104 figures.

Several years later (1857-1863) he published a weaving manual: *Manuel de tissage ou exposé complet de la fabrication des tissus*. The creation of a so called *French style* landscape garden at that time relied above all on horticulture; the choice of plants, their aspect and the desire to show off new plants. Buildings and follies were generally replaced with groups of trees or isolated trees. *Natura naturans* – real nature – was put to one side in order to be embellished with the help of industrial advances and the imagination of engineers, which was employed to help with the designer's work. As for the lampposts, dustbins and even the paths which were produced industrially this typology of public garden seemed to be perfectly transposable, easily transferable, to any other town worldwide, despite great geographic and climatic differences.

According to Odile De Bruyn, the image of a modern landscape was thus created, confirming the unity between *nature and technology*, which combined new technical elements and a highly efficient aesthetic apparatus. Here, we can indisputably refer to a new form of industrialisation of the notion of landscape, just like the title of one of the chapters of Mme. Limido's book, *L'art des jardins sous le Second Empire* (Limido 2002), not only in terms of layout but also contents.

The introduction by Admiral Richard Massie Blomfield of Walter Draper's book (Draper 2010) *Le Jardinage en Egypte*, published in 1898, caught my attention. The edition I bought from Kessinger Publishing attracted my attention, among other things, owing to the presence of a handwritten note shown on page 12.

Prince Ibrahim employed a Scottish head gardener called Traill, to develop his garden. He was sent along with another Belgian gardener called Nicolas Bové to the East Indies, Mauritius and other places in search of plants.

In an article that has yet to be published¹, Ms Alix Wilkinson expands upon the careers of the two Scottish gardeners, James Traill and his colleague William Mc Culloch, who were employed by Ibrahim Pasha. As for myself, I learnt from reading numerous articles by Delchevalerie that Nicolas Bové (1st January 1802, Millebach (Luxembourg) – died in 1842 in Kadem, Algeria) wasn't Belgian but was from Luxembourg, and that he wasn't a gardener but a botanist. Nicolas Bové arrived in Cairo in 1829 and left in 1832. He published reports on these numerous plant collections - which are still in the Museum of Geneva - as well as visits to the gardens and properties of Ibrahim Pasha, and even created a garden whose trace has now unfortunately been lost. However, it was the publication by Antoine Barthélémy Clot-Bey (Grenoble 5th November 1793 - Marseille 28th August 1868), a surgeon in Egypt, dating from 1840 and entitled *Aperçu Général de L'Egypte*, in which we find the most complete list of plants cultivated in Egypt under Mohamed Ali and Ibrahim Pasha. In this book, he also provides a description of certain gardens that existed at the time.

When Leopold II visited Cairo in 1855, Ismail (1830-1895) was not yet in power; he was a student in Paris. There, he undoubtedly witnessed the major works taking place in Paris. At the Universal Exhibition of 1867, when Alphand was president and Barillet-Deschamps secretary, Ismail - who had become Khedive (1863-1879) - was received by the prefect of the *Seine Département* at the Town Hall. Wanting to provide a fitting celebration for the opening of the Suez Canal two years later, in 1869, he planned to carry out major works in Cairo. For this purpose and upon the advice of Alphand, he was assisted by the engineer Pierre Grand and Barillet-Deschamps. The works were rapidly executed and, as was the case for the Potemkin facades, they initially focused mainly on the itineraries of the distinguished guests.

In a report of the visit to Paris's gardening department (also called *Le Fleuriste* or *Jardin de la Muette*) placed under the direction of Barillet-Deschamps,

Edouard Morren wrote that he had met several Belgian gardeners working in this department, including Messieurs Delchevalerie and Lambotte (Morren 1866: 168). At the time, this nursery was in some ways the plant production centre for all the squares that embellished, rehabilitated and brightened up Paris. With a collection of more than 6 000 species, it is clear that this was the place to learn and test all the new species and varieties that could render service to public horticulture. It was under the direction of Barillet-Deschamps, described as being *the one who did the most for the modern art of gardens and the one who, by planting tropical plants in the ground, created a type of grandiose embellishment that leaves an impression and that one admires*, that the Belgian gardener Delchevalerie, among others, did his apprenticeship.

Before the arrival of Barillet, Gustave Delchevalerie (1841-1899) from Namur, arrived in Cairo in 1867 and was immediately made *Head Gardener of Palaces, Viceroyal Parks and Egyptian Royal Gardens*. We don't know how he came to Cairo but one thing is certain, he created some of the most important gardens in Cairo, always in an *effortless* style; including the Zohirya Gardens, the Ezbekieh Gardens, as well as the Zoological Gardens, all sites he designed according to the purest Parisian tradition. We should also note here that it was Delchevalerie who created the first models of the grounds for the Gezira / Zamalek Gardens, before Barillet-Deschamps arrived on the scene. We no longer remember him as a gardener and author of numerous publications dealing with horticulture, only as a garden designer. More's the pity! His style seems to have been so Parisian that Linant de Bellefonds wrote in 1872: *... We can be certain that if the Egyptian Le Nôtre had studied Egypt longer without any preconceived ideas, before creating Ezbekieh Gardens, he would have created a work better adapted to the country, while still creating a thing of beauty...*

His extensive knowledge acquired in Paris in the multiplication, cultivation and nomenclature of ornamental plants was to incite him to become one of the essential pillars of horticulture in Egypt. The historian Mimi Debruyn conducted a study and created a complete bibliography concerning the writings of Gustave Delchevalerie (Debruyn 2005:

55-69). Besides various articles concerning plants such as the date palm, henna or poinsettia, Delchevalerie published a great many books. As soon as he arrived in 1869, he published an article entitled *Les jardins et les champs de la Vallée du Nil*. This precious article gives a description of the existing gardens and their contents in the Nile valley. It is clear from the article how attentive Delchevalerie was to the smallest details whether they concerned the use, cultivation or multiplication of plants. Special attention is given to the Gezira zoological and botanical gardens, whose plans he published. According to the wishes of Khedive Ismail, this garden stood out owing to its great excesses; undoubtedly a way of bringing himself into line with current tastes and to 'be seen', just like Leopold II. As well as the elaborate network of paths, mosaiculture and a serpentine river, there are quite a number of solitary trees.

Eustace Reynolds-Ball wrote in his book *Cairo, The city of the Caliphs* (Reynolds-Ball c1897: 248-) that the Shubra Palace as well as that of Gezira were by far the most interesting ones to visit. The latter, according to the author, became the Hyde Park of Cairo *as the great focus and rallying-point of the European World of fashion*. Constance Fenimore Woolson shares this opinion: *The Gezira road is today the favourite afternoon drive of the Cairnes. It is a broad avenue, raised above the plan, and overarched by trees throughout its course. ... Ismail's taste was French – that is, the lowest shade of French – as French is still the taste of the modern Egypt among the upper classes. It remains to be seen whether the English occupation will change this. During the festivities at the time of the opening of the canal, Ismail's royal guests were entertained at Gezira* (Fenimore Woolson 1896: 249-253). It was thus here, among other places, that numerous distinguished visitors were welcomed when the Suez Canal was opened.

In 1870, Delchevalerie published another book entitled *Cultures égyptiennes. Plantes tropicales utiles, officinales et* This collection suggests 96 species that could potentially be planted in Egypt and describes both their therapeutic and industrial properties. In 1871, he published his *Flore exotique du jardin d'acclimation De Ghezireh et Des Domaines de S. A. Le Khedive* (1871). Here, he endeavoured to retrace the history of agriculture and horticulture in

Ancient Egypt, and complete the work of Clot- Bey regarding the description of the gardens under Mohamed Ali and, above all, he listed the various species cultivated in the garden of Gezira. Finally, in his book *Les Promenades et les Jardins du Caire* published in 1899 (Fig. 1) and later translated into Arabic, he provided a *catalogue raisonné* with more than 4000 species cultivated in the gardens of Cairo under Khedive Ismail.

In the Garden History review, Alix Wilkinson published a very complete study in the 2010 summer's volume concerning certain gardens in Cairo created by Barillet-Deschamps (Wilkinson 2010: 125-147). Ms Wilkinson lists the gardens and, above all, gives a precise description of their current state.

This period is interesting within the context of the history of gardens for a number of reasons:

First of all, I believe this was an era when no-one questioned the social expectations of a park - even if, for instance, Leopold II announced loud and clear that he was establishing them for the people; landscape gardeners only worked on their aesthetic aspect. This was especially true in Cairo as well as in Belgium, and also undoubtedly in many other countries where, in the beginning, there was no real green policy or real management of public spaces.

Secondly, we should remember that these parks, like the public park of Laeken or those in Cairo, formed actual constructions in towns; they were projects of collective interest created within a hierarchical context in towns, designed on a large scale and part of a vast strategy.

Thirdly, the only major constraint concerning the realisation of these parks was land rights. To overcome this, the owner acted as a sponsor since he owned the land on the site. These parks marked new limits in the town, delineated neighbourhoods, allowing extensions and even microclimates to be created.

Often, at least in Belgium and also in Cairo (Arnaud 1993: 85), the development of new parks went hand in hand with other property and financial operations. It wasn't unusual for a property speculation to be closely followed by the development of new parks, thus creating streets with a high social prestige. This was the case in Belgium with the lobby organised by Leopold II to acquire land to create these parks and, according to Jean-Luc Arnaud, it was also possible to develop certain neighbourhoods in Cairo thanks to land provided by the Khedive (Arnaud 1991: 87-105). Consequently, I believe it is important to include a study of the land registry in the preliminary studies, which defines the legal status of a site and also helps to understand the driving force behind a town's evolution; owning land has always been synonymous with wealth and therefore power.

Fourthly, the site and its surroundings thus became favourable to the development of *citizenship, public-spiritedness and civility*. This approach is similar to the *court society* of Louis XIV, who, as described by Norbert Elias *shaped a new structure and determined new behaviours in the town* (Elias 1985).

In the fifth place, these parks were also characterised by a complete blindness regarding the common problems faced by gardeners. They were unaware of the realities of the land and the unpredictability of the forces of nature, except for problems concerning water drainage, the main subject of rehabilitation and a better management of salubrity.

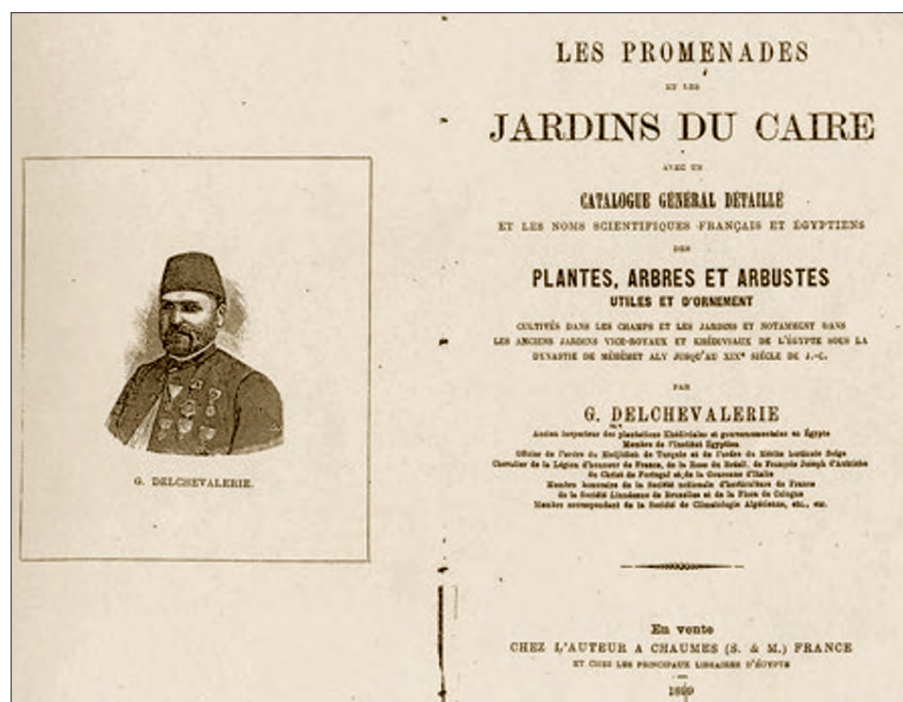
Finally, what I think is remarkable in these parks is the fact that, for the era, this typology of public garden seemed to be perfectly transposable to any other town worldwide, despite great geographic and climatic differences. This typology of garden seemed to be easily transferable, easy to copy, as is the case of the Ezbekieh Gardens in Cairo founded in 1869 by the Belgian Delchevalerie, or the Gezira / Zamalek zoological gardens designed by Barillet-Deschamps.

NOTES

¹ Wilkinson, A. "Two Horticultural Society Gardeners in Egypt", typescript of the article to be published.

REFERENCES

- Arnaud, J-L., 1991.
“Des jardins à la ville. Le Caire au XIXe siècle ”, *Perceptions de la centralité de l’Égypte* 2. Première série / 8.
- Arnaud, J-L., 1993.
“Maps of Cairo and the development of the city at the end of the 19th century”, A. Petruccioli (ed.) *Environmental Design : Journal of the Islamic environmental Design Research Centre*.
- André, F. and S. de Courtois, 2001.
Edouard André. Un paysagiste botaniste sur les chemins du monde (1840-1911). Les Editions de l’Imprimeur.
- Bellair, G.A. and P. Bellair, 1939.
Parcs et jardins – Encyclopédie agricole. Publisher J.-B. Baillière et Fils.
- Bona, T., 1859.
Tracé et ornementation des jardins d’agrément. Garnier frères.
- Bona, T., 1863.
Manuel de tissage ou exposé complet de la fabrication des tissus. Tarlier.
- Clot-Bey, A. B., 1840.
Aperçu general sur l’Égypte. Fortin Masson et cie.
- Cortesi, I., 2000.
Parcs publics – paysages 1985-2000. Actes Sud.
- De Bruyn, O. and B. Fondu, 2009.
“De la Pagode Chinoise à l’Araucaria du Chili. Apports étrangers dans l’art des jardins Bruxellois (XVIIIe-XXe) Région de Bruxelles-Capitale *Venus d’ailleurs*.”
- Debruyn, M., 2005.
“Belgische’ parken en tuinen in Egypte” Verslagboek VCM-Ontmoetingsdag (Forum voor Erfgoedverenigingen vzw) *Naar den vreemde Uit den vreemde*.
- Delchevalerie, G., 1870.
Cultures égyptiennes. Plantes tropicales utiles, officinales et industrielles qu’il conviendrait d’introduire sous le 30e degré de latitude d’Égypte et ses avoisinants. P. Godenne.
- Delchevalerie, G., 1871.
Flore Exotique Du Jardin D’Acclimatation De Ghezireh Et Des Domaines De S. A. Le Khedive, Kessinger Publishing’s, april 2010.
- Delchevalerie, G., 1899.
Les Promenades et les Jardins du Caire.
- Delchevalerie, G., 2010
Etudes Egyptiennes Les Jardins & Les Champs De La Vallée Du Nil. Nabus Press
- Draper, W., 2010.
Le Jardinage en Egypte (1898). Kessinger Publishing’s® Legacy reprints.
- Elias, N., 1985.
La société de cour. Flammarion.
- Fenimore Woolson, C., 1896 [1895].
Mentone, Cairo and Corfu. Harper and brothers.
- Limido, L., 2002.
L’art des jardins sous le second empire – Jean-Pierre Barillet-Deschamps (1824-1873). Editions Champ Vallon.
- Linant de Bellefonds, L.M.A., 1872-1873.
“Mémoires sur les principaux travaux d’utilité publique exécutés en Égypte depuis les temps de la plus haute antiquité jusqu’à nos jours” .
- Morren, E., 1866.
La Belgique Horticole, Annales d’horticulture Belge et Etrangère.
- Nourry, L-M., 1996.
“Du parc urbain aux espaces verts”, under the direction of Fourcalt, A. *La ville divisée, les ségrégations urbaines en question France XVIIIe – XXe siècle*. Editions Créaphis, France, 257 and following.
- Reynolds-Ball, E.A., c1897.
Cairo, the city of the Caliphs – A Popular study of Cairo and its environs and the Nile and its antiquities. Estes and Lauriat.
- Wilkinson, A., Summer 2010.
“Gardens in Cairo design by Jean-Pierre Barillet-Deschamps”, *Garden History, Journal of the Garden History Society* Vol. 38.

Fig. 1. Delchevalerie, G., 1899. *Les Promenades et les Jardins du Caire*.

PERSIAN GARDEN BETWEEN PERMANENCE AND INNOVATION FROM ANCIENT TO CONTEMPORARY PERIOD

ANTİK DÖNEMDEN GÜNÜMÜZE KALICILIK VE YENİLİK ARASINDA İRAN BAHÇELERİ

Homa Irani BEHBAHANI - Fakhri KHOSRAVI

Keywords - Anahtar Sözcükler:

Persian Garden, Natural- Cultural landscape, Ancient Period, Islamic Period
İran Bahçeleri, Doğal-Kültürel peyzaj, Antik dönem, İslam dönemi

ABSTRACT

The Persian garden, as a perfect structure, demonstrates a close relationship between cultural and natural backgrounds. In the past, the Persian garden would help reveal latent potentiality of the environment and perceive its intricacies. The Persian garden, a demarcated and surrounded place with its own mysteries and enigmas, includes a natural background, a cultural background, and the capacity of the environment which encircles it; and far beyond a merely anatomical and objective nature, it is associated with a relationship with the cosmic order. This way, the garden, this domesticated nature, possesses aesthetic, exalted, and fruitful values. The art and tradition of constructing gardens in Iran has a long history and is one of the main gardening schools in the world. The creator of the garden would rely upon his own experimental knowledge to create a place, additional aesthetic and fruitful values which brought about the survival and dynamism of the natural background.

This paper tries to identify the primary pattern and the continuity of garden elements in Persian gardens reviewing from the ancient through the contemporary period. Impact of culture and nature on permanence or alteration of garden elements was investigated.

The changes in Pahlavi era resulted in the transition of Persian garden to the urban parks which led to cultural transformation in Persian gardening.

ÖZET

İran bahçeleri, kusursuz planlamanın örneği olarak kültürel ve doğal arkaplan ile bağlantı kurmaktadır. Geçmişte, kendi gizem ve sırları ile belirli ve sınırlandırılmış olarak doğal, kültürel arkaplanlara sahip olmakla bera-

ber onu çevreleyen ortamın anatomik ve nesnel doğasının çok ötesinde kozmik bir düzenle de ilişki içindedir. Bu şekilde bahçe, bu evcilleştirilmiş doğa, estetik, yüce ve bereketli değerlere sahiptir. İran bahçe tasarımındaki sanat ve gelenek, büyük bir geçmişe sahip olmakla beraber dünyanın belli başlı bahçe ekollerindendir.

Bu çalışma, İran bahçesinin birincil ögesi ve antik dönemden günümüze bahçe tasarımındaki değişmez bileşenleri tanımlamaya çalışmaktadır. Kültür ve doğanın, bahçe bileşenlerinin sürekliliği ya da değiştirilmesi üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Pehlevi dönemindeki değişimler, İran bahçesinin kamuya açık parklara dönüşmesine ve İran bahçe tasarımındaki kültürel değişikliklere yol açmıştır.

INTRODUCTION

Persian garden is a place surrounded with mystery and restricted by codes and secrets, a place and position of memory and fantasy which does not remain within its boundaries, its scope expands beyond its walls and limitations, including the natural and cultural basis and the potentials of the environment that is around it. It means more than its tangible and objective characteristics and also associates and recalls its relations with universal order. Garden, this tame nature, enjoys the aesthetic, high, transcendent and utility values all at the same time.

Royal Gardens in Ancient Persian

The Achaemenian royal city of Pasargadae was located and built in Marqab plain, which is a high plain at the foot hills and the mountains branching from Zagros mountain range in North West of Fars province. The Polovar River is crossing this plain. The city of Pasargadae was found and established by Cyrus the Great founder of Achaemenid Empire in 6th century BC and was set as the capital of this empire. Researches show that the city is based on an area between hunting gardens, palaces, gardens, tombs and temples. The great Tal-Takht platform and its exterior rampart and battlements, royal palaces, watercourses and the mausoleum of the Cyrus the Great can be named among the main remains of Pasargadae.

The Pasargadae palace-gardens complex consists of a resident palace, levee palace, audience hall and portal. There is about 200 m distance between each building. The central Chahar-bagh with an area of 250 m by 300 m is located in the center of this complex. The watercourses, 20 cm in width

each, were made out of stone blocks and square shaped pools, with the dimension of 80 cm by 80 cm, were located within 14 m from them; that is a sign and evidence for their picturesque and deluxe role and function because for the purpose of irrigation, unpaved watercourses would have been adequate. Researches and surveys carried out by Stronach on what remains from this organized network of stone watercourses suggest that besides the deluxe and scenic role of these watercourses, they have shaped the organized quadripartite geometry of the garden that evoke and recall the order of the universe and four basic elements (water, dust, wind and fire) that shaped the whole world. As a result of a study on Greek historian books and writings and archaeological researches, with an emphasis on what Stronach have done, we may indicate and suggest that the garden with quadripartite order appeared to be as a refreshing garden (Fig. 1).

This quadripartite order of Pasargadae gardens has been transferred to Timurrid gardens in Samarkand, gardens that were created and shaped in India during Mongol empire era and Andalusian gardens in Spain.

The tomb of Cyrus the Great in Pasargadae was located in the centre of a rectangular area that surrounded by a variety of trees and flowers (Pechere 1973). Tomb of Cyrus the Great can be considered as the first mausoleum-garden style and pattern that have inspired the religious tombs and mausoleum in Islamic period. Great and wide royal hunting parks and gardens that was enclosed and walled were created besides refreshing gardens and mausoleum-gardens during this era.

Sasanians:

Like Achaemenians, Sasanians also rooted in Fars province. The Zoroastrian religion set a high value for nature, specially admiring and respecting the water that was guarded by the goddess of Anahita; its mythical role has had a great influence on palace-gardens of this era. (Jackson 1906) Most of the gardens in this era were founded next to springs and ponds, like Takht-e Soleyman, Firouzabad palace and Bistun that were founded and created in attractive natural basis and in the vicinity of springs and ponds (Ghirshman 1976).

During the Sasanid era (1st and 2nd century) gardening and garden making have grown and developed widely. Sasanian kings preferred to construct and built their own palaces in a place that dominated the big pools that were filled with natural springs and fountains and in such way that manmade structures could complement the natural formation and structure. Probably these natural pools and ponds have inspired the pools in the Islamic gardens. Geometrical Variety is the most distinctive characteristic of the gardens of this age and the axial, central and quadripartite order and organization have been improved during this era (Fig. 2).

PERSIAN GARDENS IN ISLAMIC PERIOD:

Timurid Garden:

Timure Tamerlane (Timure the Lame) chose Samarkand as his own capital after he came to power in 14th century. This city was located in a vast plain and in the vicinity of the vineyards and apple orchards; there were pastures and lawn at the extension of those gardens. In comparison to dry and arid climate of Iran, there were considerable amount of water in Samarkand. The Zarafshan River ran through the north of the city of Samarkand and the whole suburb area was irrigated by a vast number of watercourses and runnels. By his knowledge and understanding of the principles of the Persian gardens, Timure created a number of gardens around the city as a green belt which was unique and exceptional in the whole world. There is nothing left of these gardens but they have been explored and identified through travel logs, miniatures and archaeological researches. The existence of quadripartite

spaces in the palace and or a seat located at its center confirms the theory of taking the inspiration of these gardens from Persian gardens. These gardens were designed and created on the basis of Persian gardens patterns, the Mongol cultural background (the nomadic tradition, summering and wintering) and climatic condition of the city of Samarkand. Timurid gardens had a considerable influence and impact in the next eras on the art of gardening. Babur, the grandson of the Timure and the Mongol ruler of India, had created similar gardens, taking inspiration from Samarkand gardens (Wilber 1962) (Fig. 3).

Taken from Persian gardens, the Samarkand gardens had rectangular and square geometric form and were organized in the forms of Chahar-bagh or on the basis of a longitudinal axis. As Persian gardens were conformed and coincided the basis of the Mongol culture, therefore this specific pattern was answering to the new circumstances and conditions of the Timurid rulers and was the most appropriate and proper space to be linked and close to the nature. Also the compact geometry of the Persian garden and the position of the palace in the point of intersection of the two main axes of the garden which divided the garden into four parts could be referred to the four Eden Rivers and also as a symbol and sign of the supremacy and power of Timure.

In 1526 Babur, the ruler of the northern part of India founded the Mongol dynasty which was the most important Muslim empire in the Indian sub-continent up to the 18th century. Babur was a poet, a musician, fond of environment and the designer of luxurious and splendid gardens. He described the gardens in his notes and diaries known as "Babur-naame" (Wilber 1962).

The choice of open spaces and broad and wide Chahar-baghs with precise structures in contrast to close spaces of palaces influenced the development of the process of gardening and garden making in Kabul and the advancement of gardening and garden making in India and Kashmir. These gardens were surrounded by high walls which protected them against progression of jungle, sands and dust.

Mongol Chahar-baghs were organized with pools, fountains, bowers and pergolas which were mostly

build on stone platforms and on the intersection of two main axes that were perpendicular to each other. The mausoleum-garden and the tombs of kings were the extension and the continuance of the mausoleum of the Cyrus the Great in Timurrid era which used geometry in the form of Chahar-bagh and quadripartite.

Safavid Gardens:

Many years after the Mongol invasion, in 16th century, the central government of Safavid dynasty was founded and established and Islam was made an official religion of the country. This brought relative peace and welfare for Iran and Iranians. In the early period of Safavid era, the topic of garden and gardening was well discussed and considered in scientific, literary and historical works ; during this period garden had a high value and importance as one of the main elements of reconstructing the cities.

Many researchers consider the Safavid era (16th century) as the most magnificent period in gardening and garden making in Iran since the dominance of Islam. In this period, gardens were considered as the element that formed the physical structure and shape of the city and like a green impact system which influenced the whole city (Fig. 4).

In Safavid era gardening and garden making began from city of Qazvin as the capital of this dynasty that was organized and formed as a city-garden but now there is nothing left of those royal gardens except for few buildings. In 17th century and during the Shah Abbas time, the capital shifted from Qazvin to Isfahan. By association of urban spaces, streets, squares and gardens in Isfahan, the city-garden structure and pattern of this city, which was one of the most important innovations in Safavid era, was formed.

Naqsh-e Jahan square in rectangular form, the Chahar-Bagh Street as a perpendicular axis to Zayandeh-rood River and the gardens are the three main elements that formed and shaped Isfahan. In this era the gardens in their proximity to each other and their independence at the same time has shaped the Chahar-Bagh Street which was one of the important elements of the city. The city of Isfahan which is quadripartite was formed by the intersection of these two main axes (Wilber 1962).

This style of garden making shows organized geometry (Fig.5). The usage of only one axis and quadripartite form which also walled and surrounded the garden continued the organization of the water, plants and architecture. Everything followed the geometric order and organization, and was conforming and coincided. Residing garden, refreshing garden, ceremonial garden, shrine-garden, mausoleum-garden, mosque-garden and school-garden can be named amongst different type of gardens in this era (Moqhtader 1999).

Zandieh Era

By the downfall of Safavid dynasty and governments in the early period of 18th century, Zandieh gardens were designed and created in Shiraz according to Safavid garden pattern and style, during Karim Khan Reign. Most of the gardens built during the Karim Khan time like Delgosha garden, Eram garden and Jahan-Nama garden were actually the old gardens which were renovated and revitalized (Figs.6-7). The main elements of Persian garden and mono-axial and or biaxial geometric order were employed in the gardens of this era with no change (Porter and Thevenard 2003)

Qajar Gardens:

In the late 18th century, Agha Mohammad Khan, the founder of Qajar dynasty chose Tehran as his own capital city. By creating and constructing new palace-gardens, streets and alleys, this city faced a new phase and form. During Fathali-Shah's reign, the development of the city accelerated and being well shaped and with more order, the city earned considerable importance. Fathali-Shah was with no doubt the founder of Tehran. During this time the western culture affected all aspects of life in the royal court. It impacted not only the architecture and urban designing but also influenced gardening and garden design that could be observed in the form of constructing and creating vast and extensive palace-gardens in suburb and foothills of Alborz mountain range. The interest in garden making and garden arrangement grew so great and strong that the Qajar princes, nobles and aristocrats challenged and competed each other in garden and flower arrangement and where ever they found any new plant and or vegetation they tried to bring it into their own gardens (Serena 1883) (Fig.8).

In this era too, gardens had geometric organization and order and their indicating elements were their axes. The old intracity gardens of Tehran also existed in the plain bed and in the form of biaxial or mono axial, in continuity and connection with the organized and well-ordered structure and form of traditional gardens: a pool or a building was also placed at the intersection of two axes. Such order and organization could be observed in Nezamiyeh Garden, Negarestan Garden, Masoodiyeh Garden and Laleh-zar Garden. By developing the gardens up to the foothills of Alborz Mountain range in Qajar era, the possibility of watching the background and distant landscape in comparison to introvert landscape of traditional gardens might be considered as a new innovation at that time. Concerning the land slop and the opportunity that it has provided, this innovation considered the view to distant landscape in garden making and garden design.

The organization of the garden, the disposition of the axes and the location of buildings all have been chosen in accordance with the view to distant landscape. A swimming pool and or a big pond can be seen in most of the gardens of this era where, in addition to its function as water reservoir, it acted as focal point of the garden. By picturesque and deluxe role and function of water in different forms (still and flowing water) in these gardens, the man has emphasized his power over this vitalizing, clear, transparent and cooling element of nature (Docteur 1906).

Probably these changes were due to the influence of the western culture, especially Renaissance and Baroque gardens, so that the relation between the gateway and building with the main axis was not necessarily considered as it was in traditional gardens. In addition to the main element of garden structure, axis was the main factor for landscaping in picturesque and ceremonial part of garden and also it connected the residing buildings in private and inner part of the garden. This form of creating and composition of the space could be observed in some gardens including Farmaniyeh Garden, Masoodiyeh Garden and Niyavaran (Sackville 1952, 1991) (Fig.9).

Considering what has been mentioned before, it seems that in comparison to the introvert tradition of the gardens of previous times (especially Safavid and Zandid eras), the visual relation between garden

and the distant landscape (urban landmarks, agricultural landscape and mountainous landscape) replaces the visual relation and continuity of internal landscape of the garden, along with the axis between the building and the gateway (Fig. 10). In the gardens that were located in the foothills of the mountain, the water was shown and exhibited in the form of cascades as the swimming pools and or deep ponds were used for their reflecting role as it was in old gardens (Getrude 1928).

Besides that, gradually near the end of Qajar era, it became common for the rulers and governors of Iran to import ornamental plants and to use lawn in front of the buildings and planting the ornamental plants in open spaces.

Pahlavi Era

In mid 19th century during the Reza Shah's time, the use of garden as a temporary protocol and ceremonial residence was taken into consideration, so that in Pahlavi's time, due to new recreational needs, the spatial arrangements of the gardens have changed to a totally different approach than Qajar era (Benjamin 1887).

Constructing and establishing new buildings inside the garden relative to different activities and programs caused a change in spatial arrangements of the garden. The entrance gateway of the garden was ignored and neglected as a result of shifting the direction of the main axis of the garden. Administrative, recreational and military buildings besides athletic fields were constructed and distributed within the whole area of the Qajar gardens as per need of royal family with no respect to the structure and organization of Qajar gardens. Vast and large open spaces that were covered with lawn and exposed to the sun light replaced the spaces that filled with deep and dense shadow of the old trees. One started forming the trees and shrubs, through pruning and trimming and planting non-native and ornamental trees in the form of massive group instead of linear planting of them in Qajar era ; therefore, the type of plants and the way they have been planted caused changes in geometric order and organization and consequently changed the main and original plan of the Qajar garden. In 20th century and during the Shah time (Pahlavi the second), the space of

the garden was segregated and separated due to recreational needs (such as swimming, tennis, horse riding and so on) regardless to traditional geometric structure and then each part was organized and ordered for a specific function and role (Fig.11).

Different roles and functions like relaxing space (bowers and pergolas), athletic fields (like tennis courts), collective spaces for royal courtier celebrations and greenhouses for fostering the specific vegetations of the gardens were added and allocated into different parts of the garden. As a result, in Pahlavi era the space of the garden has been divided and separated according to new recreational needs.

CONCLUSION:

As a result of studies and researches that have been carried out, the geometric organization and order of the garden, besides the axes as an indicator element of the garden, was continuously present in the Persian gardening and garden making from ancient time up to contemporary times. In early Qajar era, as it was in the past times too, the axis was set and organized between the main building and the gateway in exterior part of the garden, but at the late Qajar times it was not a fixed and constant rule and principle especially

when the summer gardens at the foothills of Alborz mountain range became widespread. At this stage, the axis initiated from the main building in the garden and visually guided the observer towards the distant landscapes and views (such as urban, mountainous and agricultural landscapes) ; therefore the axis did not function the same way as in old and traditional garden styles where it could link and relate the main building and gateway.

Different types and species of plants, especially shady trees, were planted along main and secondary axes. Using the lawn, open spaces in front of the main building were decorated and ornamented with ornamental plants and vegetation (Fig. 12-13).

At the late Qajar, and in mid 20th century, these open spaces located in front of the main building became one of the fixed elements of gardening and garden making due to increased importation of non-native ornamental plants and vegetation.

During the Pahlavi era, due to development of the city of Tehran and the growth of population in this city and copying and following the western city parks along with fulfilling the recreational needs of people, public city parks were created and founded; as a result, public city parks replaced the old gardens of Tehran thereafter.

REFERENCES

- Behbahani I. H. and F. Khosravi, 2004.
"Iranian Garden: A place of coexistence: city-nature-landscape Case study: Tehran Gardens in 19th century"
Environmental Sciences 13:79-87
- Benjamin, S. G. W., 1887.
Persia and Persian. Ticknor and Co.
- Docteur F., 1906.
Trois ans à la Cour de Perse. Imprimerie Nationale.
- Getrude L., B., 1894-1928.
Persian Pictures. Bub. Anonymously as Safar Nameh.
- Ghirshman, R., 1976.
L'Iran des origines à l'Islam. Albino Michel.
- Herawi, Q., 1977.
Ershado-al-zeraeh.
- Jackson.A.V.W., 1906.
Persia, Past and Present. A Book of Travel and Research. Macmillan.
- Moghtader., M., M. Yavari, and M. Khansari, 1998.
The Persian Garden: Echoes of paradise. Culture Heritage Organization.
- Pechere, R. 1973.
Etudes Sur Les Jardins Iraniens In Les Jardins De l'Islam 2eme Colloque International Des Jardins Historiques. L'ICOMOS et L'IFLA.
- Porter, Y. and A. Thevenard, 2003.
Palaces and Gardens of Persia. Flammarion.
- Sackville-West, V. M., 1991.
Passenger to Tehran. Moyr Bell.

Sackville-West, V., M., 1952.

The Persian Garden in Arberry. A.J, Legacy of Persia
Clarendon Press.

Serena, C., 1883.

Hommes et Choses en Perse. Charpetier et Cie.

Stronach, D., 1978.

The royal Garden Pasargadae: A Report on the Excavation.
Oxford, British Institute.

Wilber, D., 1962.

Persian Garden and Garden Pavilions. Tokyo Charles.
Tuttle Co.

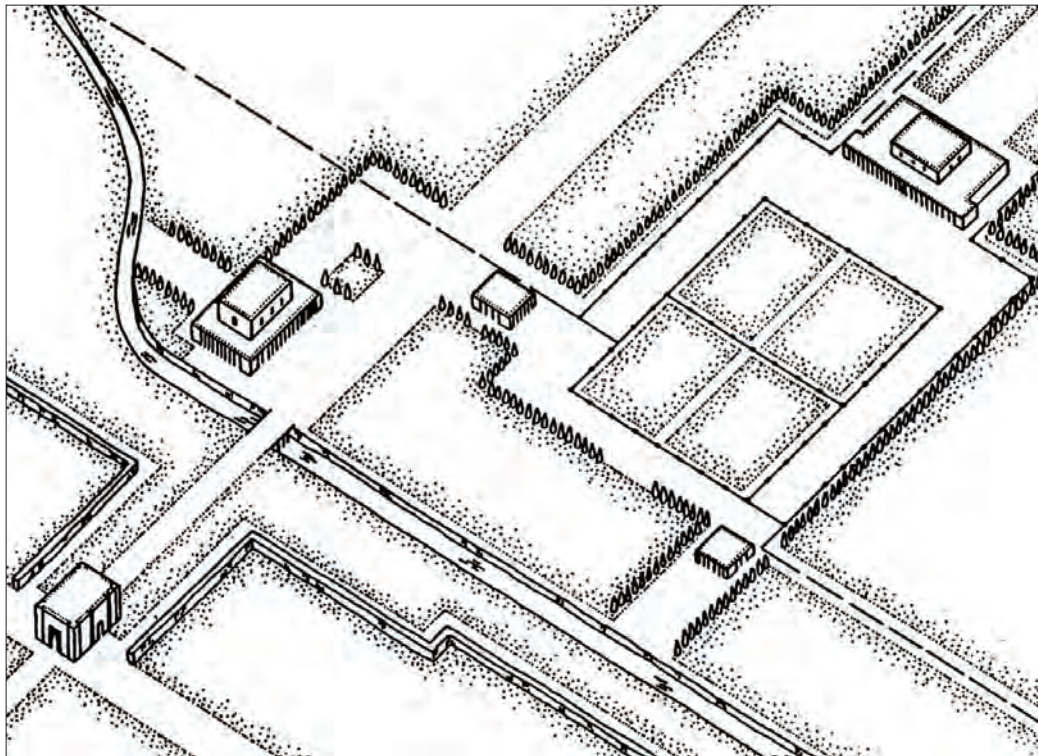

Fig. 1.
General
Map of
Passargad
(David
Stronach
1978)

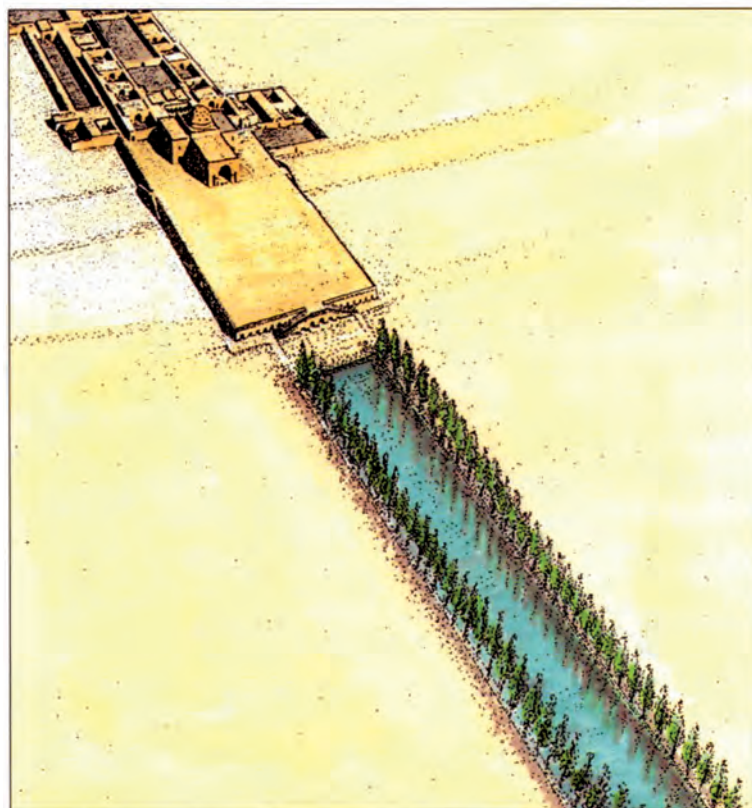

Fig . 2.
Palace-Garden
of Firozabad,
Sassanids
(Moghtader,
Yavari 1998)

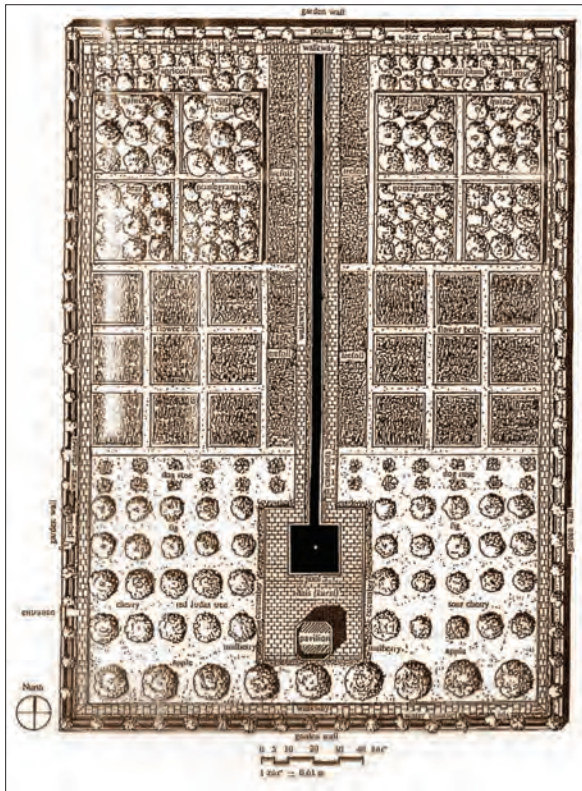

Fig. 3. Model of Timurrid Garden (Herawi 1977)

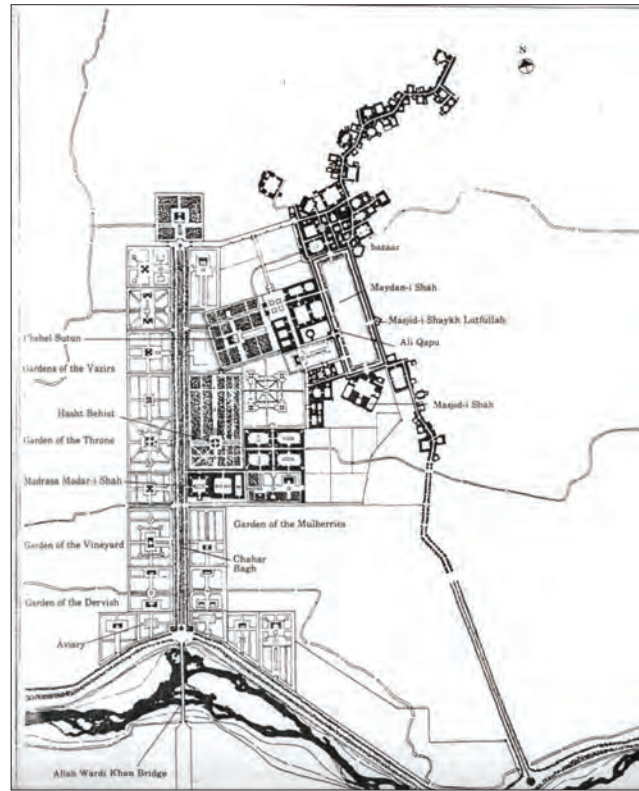
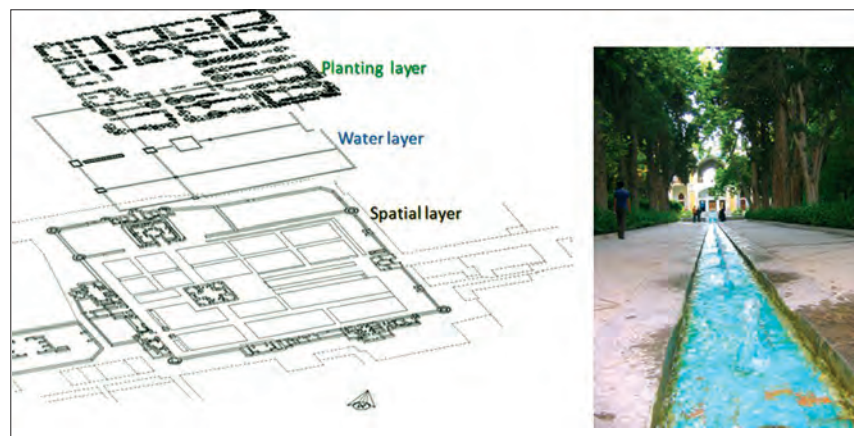

Fig. 4. Garden-city of Isfahan, in the 17th century

Fig. 5.
Fin Garden
in Kashan
(Behbahani
and Khos-
ravi 2000)Fig. 6. Jahan-Nama Garden in Shiraz ,
Qajar Period , in During 18th-19th
Century (The Album-house of
Gulestan Palace)Fig. 7. Dolat Abad Garden in Yazd - Pahlavi
Period the 20th Century (Modern Arts
Musuem of Tehran)

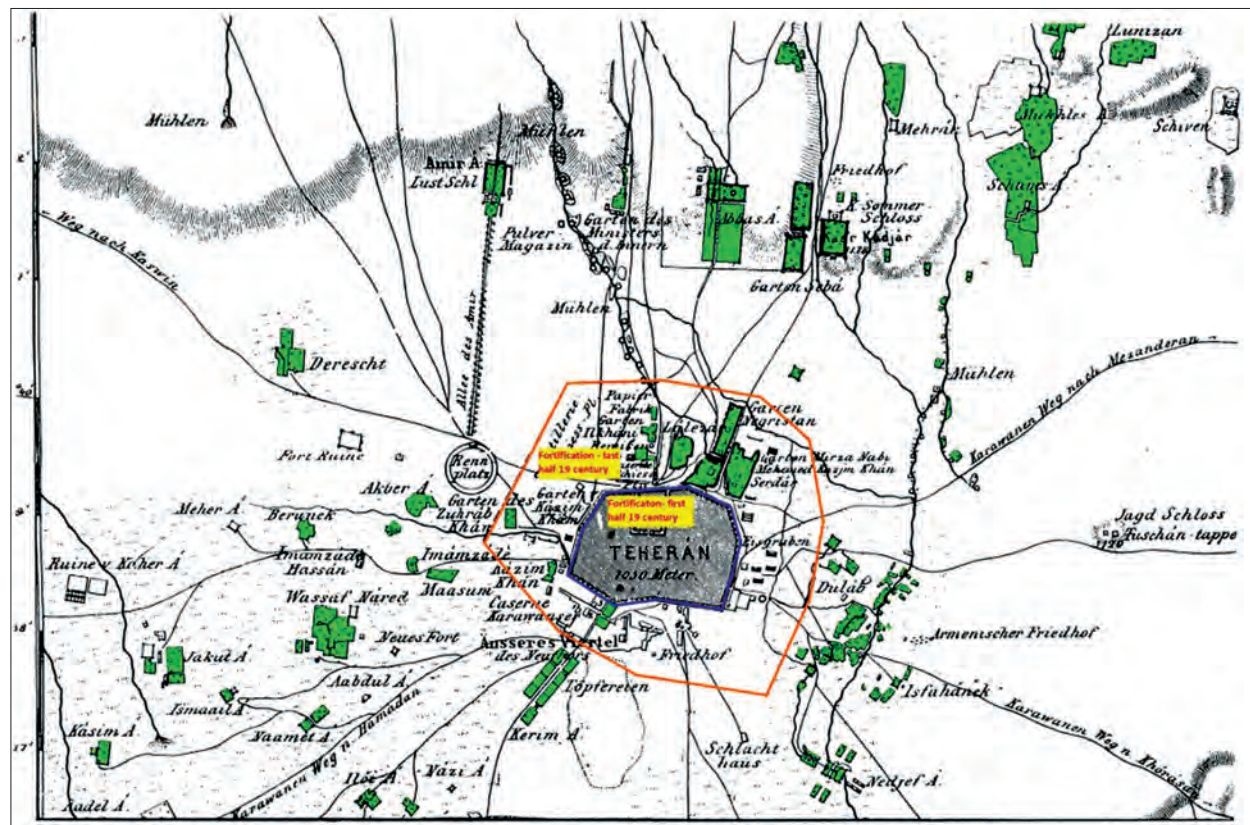

Fig. 8. The Geometrical Order of Tehran Gardens, in During 19th Century (The Album-house of Gulestan Palace -Tehran)

Fig. 9.
Farmanieh
Garden in
Tehran-(Behbahani
and Khosravi 2000)

Fig. 10.
The Vista From the
Garden Towards
the Remote Land-
scape in the 19th
Century (The Center
for the Scripte
Documents of the
Tehran University's
Central Library)

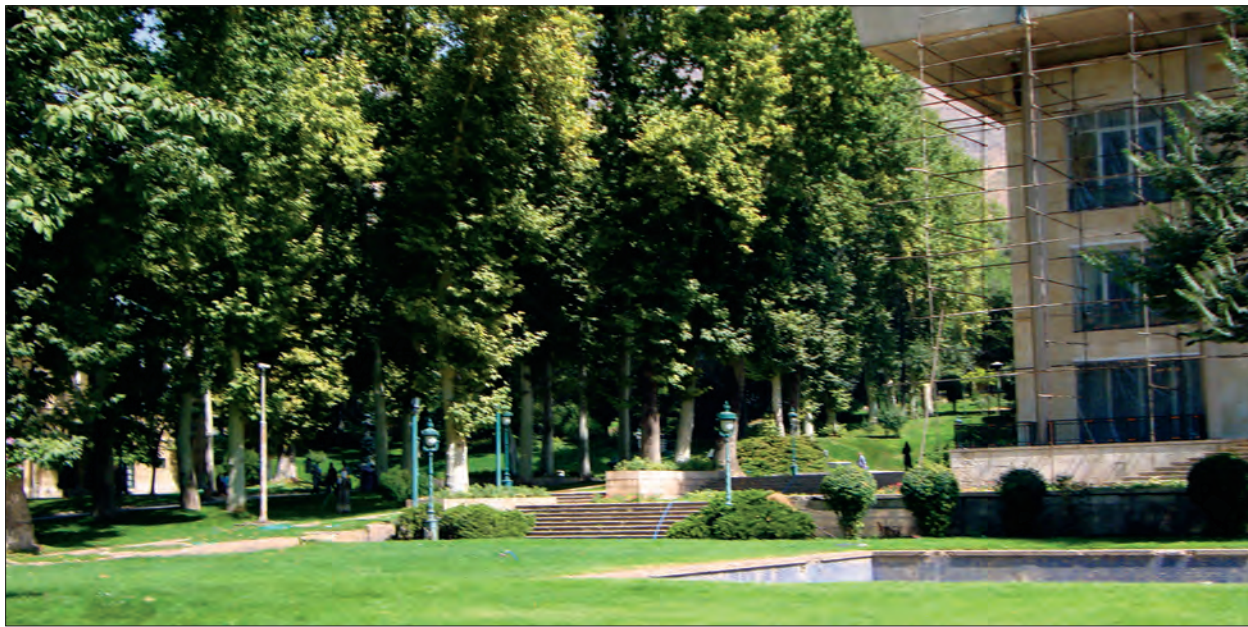

Fig. 11. Nyavaran Garden, Pahlavi Palace of 20th Century (Behbahani- Khosravi-2000,Tehran)

Fig. 12.
Nyavaran
Garden, Qajar
Palace of 19th
Century
(The Album-
house of
Gulestan
Palace, Tehran)

Fig. 13.
Nyavaran
Garden,
Pahlavi Palace
of 20th
Century
(Behbahani-
and Khosravi
2000, Tehran)

YAZARLAR / AUTHORS

Naile Ağababa, Y.Doç.Dr.
Bozok Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü
naile.agababa@bozok.edu.tr

Aygül Ağır, Doç.Dr.
İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü
agiray@itu.edu.tr

Olga Bašeová
Ing. arch.
olga.baseova@seznam.cz

Bahar Başer, Y.Doç.Dr.
Okan Üniversitesi
baserbahar@yahoo.com

Homa Irani Behbahani, Assist.Prof.
University of Tehran
gitybeh@yahoo.com

Alberta Campitelli
Direzione Ville e Parchi Storici della
Comune di Roma
a.campitelli@comune.roma.it

Cristina Castel-Branco, Prof.
University of Lisboa
cristina@acb-arqpaisagista.pt

Seda Çalışır Hovardaoğlu, Y.Doç.Dr.
Erciyes Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi,
Şehir ve Bölge Planlama Bölümü
sedac@erciyes.edu.tr

Kuddisi Ertuğrul, Prof.Dr.
Selçuk Üniversitesi, Fen Fakültesi,
Biyoloji Bölümü

K.Kutgün Eyüpgiller, Prof.Dr.
İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü
eyupgiller@itu.edu.tr

Benoit Fondu, Peyzaj Mimarı
benoit.fondu@f-la.be

Duygu Göçmen, Y.Mimar
İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Tarihi
Doktora Öğrencisi
duygugocmen@gmail.com

Petek Kapar, Y. Mimar
Osmangazi Belediyesi
petekkul@gmail.com

Fakhri Khosravi
Uzman, University of Tehran
fakhri.khosravi@googlemail.com

Renata Lodari, Dr.
Museo del Paesaggio di Verbania
renata.lodari@libero.it

Mónica Luengo
Tarihçi – Peyzaj Mimarı
ICOMOS-IFLA Başkanı
monica@atpaisaje.com

Deniz Mazlum, Doç.Dr.
İTÜ Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü
mazlum@itu.edu.tr

Hatice Özdemir Demir, Sanat Tarihçi
Bergama Belediyesi
hatice.ozdemir.82@gmail.com

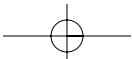
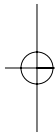
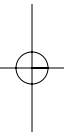
Evşen Özgen, Y.Mimar
evsenozgen@hotmail.com

Eeva Ruoff, Doç.
Technical University of Helsinki
(Aalto University)
e.ruoff@bluewin.ch

Osman Tugay, Doç. Dr.
Selçuk Üniversitesi, Fen Fakültesi,
Biyoloji Bölümü
otugay@selcuk.edu.tr

Margherita Azzi Visentini, Prof.
Politecnico di Milano
margherita.azzi@sunrise.ch

Evren Yıldızıtugay, Arş.Gör.
Selçuk Üniversitesi, Fen Fakültesi,
Biyoloji Bölümü

TÜBA-KED

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ KÜLTÜR ENVANTERİ

DERGİSİ

YAZIM KURALLARI

Dergide basılmak için verilen yazılar Türkçe, İngilizce, Almanca ya da Fransızca olabilir; Türkçe yazılara İngilizce, diğer dillerde yazılmış olanlara da Türkçe ve İngilizce bir özet eklenmesi gerekmektedir. Anahtar sözcükler ve özetler ise, İngilizce ve Türkçe olan yazılarda Türkçe ve İngilizce olarak çift dilde, diğer dillerde yazılan makalelerde makale dilinin yanı sıra Türkçe ve İngilizce olarak üç dilde verilmelidir.

TÜBA-KED hakemli bir yayındır. Gelen yazıların ön kabulü üzerine yayın kurulu görüş bildirir ve hakem önerir. Her yazı en az iki hakeme gönderilir. Hakemlerin önerileri, eleştiri ve düzeltmeleri yazara hakem adı gizlenerek yollanır; yazarlar hakem görüşüne uymayı kabul etmek yükümlülüğündedir. Yazarların, gerekçe göstererek görüşlerinde ısrarcı olmaları durumunda yayın kurulu yeni bir değerlendirme yapar.

Hakem görüşleri doğrultusunda yayın kurulu tarafından basılabilir kararı verilen yazılar, yazı düzeni, yazım kuralları, kaynakça, görsel malzeme ile yazının ilişkilendirilmesi gibi konular da dahil olmak üzere gözden geçirildikten sonra, önemli bir aksaklık bulunmaz ise son gözden geçirme yayın koordinatörü tarafından yapılır.

YAZIM KURALLARI

Makale metni bilgisayar ortamında yazılmalıdır. Başlık iki kademeli kullanılabilir ve ikinci satıra yazılan başlık 'alt başlık' olarak değerlendirilir. Sayfa sayısı için belirli bir sınır bulunmamakla beraber üst sınır 40000 vuruş olarak kabul edilmektedir. Makaleler iki aşamalı olarak teslim edilmelidir; ilk olarak hakeme gönderilecek şekilde tek dosyada metin, kaynakça, düşük çözünürlükte görseller ve resim alt yazıları, ikinci aşamada, makalenin kabulünden sonra ise ayrı dosyalar halinde olmak üzere metin, kaynakça, yük-

sek çözünürlükte görseller ve resim alt yazıları olarak teslim edilmelidir. Metin, 'microsoft word' kelime işlem programında yazılmalıdır. Metin içindeki birinci derece başlıklar büyük harf bold, ikinci derece başlıklar büyük harf normal, üçüncü derece başlıklar sözcük ilk harfleri büyük olmak üzere küçük harf bold, dördüncü kademe başlıklar sözcük ilk harfleri büyük olmak üzere küçük harf ve italik yazılmalıdır.

Örnek yazılım:

INTRODUCTION

CULTURAL STAGES

Central Anatolia

Aşıklı Höyük

Metin içinde geçen yabancı sözcük ve terimler, örneğin 'in situ' italik olarak yazılmalıdır. Metin içinde Milattan Önce, Milattan Sonra gibi çok alışlagelmiş kısaltmalar dışında kısaltma kullanılmamalı ve açık yazılmalıdır. Ancak metinde çok sık geçen adlamlar, ilk olarak açık yazılıp yanında kısaltması parantez içinde belirtildikten sonra kısaltma olarak kullanılmaya devam edilebilir; örneğin Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Geçerli bazı kısaltmalar:

Milattan Önce'nin kısaltması:

MÖ ve tarihten önce; örneğin MÖ 475

Milattan Sonra'nın kısaltması:

MS ve tarihten önce; örneğin MS 456

Günümüzden önce: GÖ

Uyarlanmış (kalibre) tarihler:

cal. MÖ; örneğin cal. MÖ 475

Belirli bazı dönem adları kısaltılabilir;

örneğin PPN, İTÇ, İDÇ

Derginin yayın politikası terimlerde Türkçe kullanılması yönündedir. Örneğin perdah yerine açık, seramik ya da keramik yerine çanak çömlek, cidar

yerine kenar, Bronz Çağı yerine Tunç Çağı gibi. Dönem adlarında Erken ve Geç yerine İlk ve Son; örneğin Erken Tunç Çağı ya da Geç Tunç Çağı yerine İlk Tunç Çağı ve Son Tunç Çağı.

Bölge adlarının ilk harfleri büyük yazılmalı; örneğin İç Anadolu, Orta Amerika, Güneydoğu Anadolu, Orta Asya, Yakındoğu gibi. Aynı şekilde yer, coğrafya ve kurum adlarının da ilk harfleri büyük yazılır; örneğin Avrupa, Akdeniz Bölgesi, Barbaros Bulvarı, Kızılırmak, Fırat Nehri, İstanbul Üniversitesi, Türk Tarih Kurumu gibi. Üslup adları büyük harfle yazılmalı; örneğin Barok mimarlık, Romanesk mimarlık gibi.

Görseller: Resimler dijital olmalıdır. Görsellerin yüksek çözünürlükte ve imaj boyutunun büyük olması gerekmektedir. Genelde 20 sayfalık bir metin için 6-8 resim sayfasına girecek şekilde tercihen 15 resim üst sınırdır. Görsellerde ve metin içi göndermelerinde tek bir numaralandırma uygulanmalıdır. Fotoğraf, resim, çizim hepsi Res.1,2,3... / Fig. 1,2,3... olarak sıralanmalı ve metnin sonunda verilmelidir. Tablo-çizelge-ekler, görsellerden ayrı olarak Çizelge 1,2,3... / Table 1,2,3... olarak numaralandırılmalı ve metin sonunda verilmelidir.

Her türlü görsel malzemenin sayfa düzeninde rahat kullanılabilmesi için, yatay ya da dikey A4 normun oranlarına uygun olması gerekmektedir.

Yazara/yazarlara ait olmayan görsellerin kaynağı belirtilmeli, yayım için telif hakkı anlaşması gerek-tiren google earth gibi görseller kullanılmamalıdır.

Teşekkür ve katkılar dipnot olarak değil, yazının sonuna "Katkı Belirtme" olarak ayrıca verilmelidir.

Göndermeler: Göndermeler genelde metin içinde parantezle ayrılarak verilmelidir.

Örneğin;

(Esin 2002), (Esin ve Harmankaya 1999) / (Esin and Harmankaya 1999),

(Esin vd. 2001) / (Esin et al. 2001), (Esin 2002: 48-50), (Esin 2002: 48-50, fig. 10),

(Esin 2000, 2002) / (Esin 2000: 14-15; Esin 2002: 48-50), (Braidwood 1995; Esin 2002)

Dipnot ancak konuyla ilgili ek bir açılım gerektiği zaman metin sonunda son not olarak kullanılır. Bu durumda metin içinde 'üst yazı' olarak numaralan-

dırma yapılır. Yazar soyadları gerek metin içi kaynak göstermede, gerek kaynakçada ilk harfler büyük, adın tümü küçük harf olarak verilmelidir.

Kaynakçada verilen tüm kaynaklara metinde gönderme yapılmalıdır.

Kaynakça yazım kuralları aşağıdaki gibidir:

Dergi İçi Makale:

Esin, U., 1978.

"Tarihöncesi Çağlarda Anadolu'da Üretimcilik Aşaması", *Toplum ve Bilim* 6/7: 3-8.

Braidwood, R. J., H. Çambel ve W. Schirmer, 1981. "Beginnings of Village-Farming Communities in Southeastern Turkey: Çayönü Tepesi, 1978 and 1979", *Journal of Field Archaeology* 8: 249-258.

Kongre Yayınları ve Kitap İçi Bölüm:

Esin, U., 1999.

"Aşıklı", M. Özdoğan ve N. Başgelen (yay.) *Neolithic in Turkey. The Cradle of Civilisation. New Discoveries*: 115-132. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Kitap:

Esin, U., 1981.

İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa (G.Ö. 10 500- 7 000 Yılları Arası) II: Kültürler Sorunu. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 2681.

Braidwood, R. J. ve L. S. Braidwood, 1960. *Excavations in the Plain of Antioch I: The Early Assemblages. Phases A- J*. Oriental Institute Publications LXI. The University of Chicago Press.

DERGİ YAZIŞMA ADRESİ

Sultan Aktaş

TÜBA İstanbul Ofisi

İTÜ Maçka Yerleşkesi

Yabancı Diller Yüksek Okulu

34367, Maçka- İSTANBUL

Tel: 0.212.225 20 66

Faks: 0.212.219 16 60

E-posta: sultan@tuba.gov.tr

